

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

İLHANLI DÖNEMİNDE UYGURLAR

Dilber İLİMLİ USUL

DOKTORA TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. MUHİTTİN TUŞ**

Konya-2016

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	DİLBER İLİMLİ USUL		
	Numarası	084102021002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH / ORTA ÇAĞ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒		
	Tezin Adı	İLHANLI DÖNEMİNDE UYGURLAR		

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

DİLBER İLİMLİ USUL

Dilber İlmli Usul

28.07.2016

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Doktora Tezi Kabul Formu

Öğrencinin

Adı Soyadı	DİLBER İLİMLİ USUL		
Numarası	084102021002		
Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH / ORTA ÇAĞ		
Programı	Tezli Yüksek Lisans	☐	Doktora ☒
Tez Danışmanı	Prof.Dr. Muhittin TUŞ		
Tezin Adı	İLHANLI DÖNEMİNDE UYGURLAR		

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan İLHANLI DÖNEMİNDE UYGURLAR başlıklı bu çalışma/...../..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda ~~eybihişi~~oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı

Danışman ve Üyeler

İmza

Prof.Dr. Muhittin TUŞ

Danışman

Prof.Dr. Bayram ÜREKLİ

Üye

Prof.Dr. İlhan ERDEM

Üye

Doç.Dr. Doğan YÖRÜK

Üye

Yrd.Doç.Dr. Mustafa AKKUŞ

Üye

Alâaddin Keykubat Kampüsü Selçuklu 42079

KONYA Telefon : (0 332) 241 05 21-22 Faks : (0 332) 241 05 24

e-posta : sosbilens@selcuk.edu.tr

Elektronik Ağ : www.sosyalbil.selcuk.edu.tr

ÖNSÖZ

Türklerin varoluşları ve dünya tarihinde yer alışları konusunda kesin bir zaman belirlemek zordur. Ancak yazılı ilk kaynaklara bakıldığında Türk Tarihi'nin çok eskilere dayandığını söylemek mümkündür. Devlet kurma özelliğine sahip, özgürlüğüne düşkün ve savaşçı bir millet olan Türkler, aynı zamanda kendilerine ait bir dile, zengin kültür ve medeniyete de sahiptiler. Tarihin akışında zaman ve mekân mefhumunun tecelli ettiği her noktada kendisinden söz ettiren ve adı geçen Türkler, dünya tarihinin şekillenmesinde ve yazılmasında da etkili olmuşlardır. Bu sebeple Türk Tarihi'nin her dönemi ayrı bir önem taşımaktadır.

Orta-Asya'nın çetin ve zor hayat şartlarına rağmen uçsuz bucaksız bozkırı kendisine vatan edinen birçok Türk boyları arasında Uygurları da görmek mümkündür. Diğer Türk boyları gibi Uygurlar da yaşamış oldukları topraklarda devlet kurmuşlar, konuştukları dil (Uygur Türkçesi) ve yazı sayesinde kendilerine ait ileri bir kültür ve medeniyet oluşturmuşlardır. Bu sebeple Uygurlar için “Türk Tarihi'nde ayrı bir yere ve öneme sahiptir” demek abartı olmaz.

Kırgızlar tarafından yıkılan (840) Uygurlar, *Göç Destanı*'ndaki anlatışa göre Ötüken'i terk etmek zorunda kalmışlar; bugün Çin sınırları içinde yer alan ve Doğu Türkistan olarak bilinen topraklara gelip yerleşmişlerdir. Hıтай (Kıtan) Devleti'nin (924) kuruluşuna katkısı olan Uygurlar, Cengiz Han (1156-1227)'a tabî oluncaya kadar değişik toplulukların içinde dağınık halde yaşarlarken hem diğer Türk boylarının hem de komşu milletlerin tarihlerine de yön vermişlerdir. Uygurların yeniden ve ciddi anlamda tarih sahnesinde yer almaları Moğol Devleti'nin kurucusu Cengiz Han sayesinde olmuş; Uygur İdikut'u **Barçuk**'un göndermiş olduğu elçilere olumlu cevap veren Cengiz Han, O'nu maiyyetine almıştır (1209).

Cengiz Han'ın büyük Moğol İmparatorluğunu kurmak amacıyla yapmış olduğu istilâ ve akınlarının Türk ve Dünya Tarihi açısından birçok önemli sonuçları olmuştur. Cengiz Han ve O'nun varisleri Çin'de **Kubilay Hanlığı**, Deşt-Kıpçak'ta **Altunorda**

Hanlığı, Harezmi ve Maverâ'nî-nehir'de **Çağatay Hanlığı** ve Horasan'da **İlhanlı** için hizmet eden Uygurlar, bu istilâlarda etkili olmuşlar, önemli roller üstlenmişlerdir. Bununla beraber Uygurlar ve diğer Türk boylarıyla iç içe olan ve beraber hareket eden Moğollar, yoğun ve baskın Türk unsuru karşısında zamanla Türkleşmiş olmalı ki kimi kaynaklarda Moğol İmparatorluğu, Moğol-Türk Devleti olarak da geçmektedir.

Moğol İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakların çok geniş olması çalışmanın alanını genişletmektedir. Birbirinin devamı olmayan ve bütünlük içermeyen sadece bilgi yığını halinde yapılmış bir çalışmanın konunun dağılmasına, daha sağlıklı, daha doğru, daha kesin ve daha zengin bilgiye ulaşılmasına engel olacağı düşüncesiyle tezin konusu **İlhanlı Döneminde Uygurlar** başlığı altında sınırlandırılmıştır. Bu alanda yapılacak araştırmalar ve elde edilen bilgiler, hem Moğol-İlhanlı hem Uygur hem de Türkiye Tarihine ışık tutacaktır.

Bu döneme ait Moğol-İlhanlı veya Uygur Tarihi ile ilgili ciddi ve özel bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple **İlhanlı Döneminde Uygurlar** başlıklı tez konusu alanında yapılan tek ve özgün bir çalışmadır. Bu durumun yüklediği ağır sorumluluk ile bir Uygur Türkü olarak ahde vefa borcumu ödemek amacıyla yapmış olduğum çalışmada öncelikle birincil kaynakları kullanmayı şiar edinmiş bulunmaktayım. Dönemin önemli yerli-yabancı kaynakları taranarak bilgiler, mümkün olduğunca büyük bir titizlikle incelenerek ve edisyon kritik yapılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Cengiz Han ve sonrası hakkında bilgi vermeden **İlhanlı Döneminde Uygurları** anlatmak çalışma konunun anlaşılmasında kopukluk ve eksiklik oluşturacağı için bu sıkıntıyı gidermek, Horasan'a dolayısıyla da Anadolu'ya geçişi daha anlaşılır kılmak amacıyla bu döneme ve bu dönemde adı geçen Uygur şahıslara değinilmesi gerekli görülmüştür. Lâkin Moğol İmparatorluğu'nun Horasan temsilcisi İlhanlı'nın kuruluşunda ve devam ettirilmesinde de Uygurların rollerini ve etkilerini görmek mümkündür. Bu dönemde yaşamış Uygur şahsiyetleri bulmak, almış oldukları görevleri araştırmak, etkinliklerini ve önemini ortaya koyarak tarihteki haklı yerlerini kazandırmak çalışmanın amaçlarındandır.

Tez, 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Uygurların tarihteki yerleri, Cengiz Han'a bağlanmaları ve hizmetleri, önemli Uygur şahsiyetler ve onların almış oldukları görevler, Uygurların Moğol İmparatorluğu'ndaki etkileri ve Moğollara kazandırdıkları anlatılacaktır. Ana gövdeyi oluşturan ikinci bölümde ise İlhanlı Devleti'ndeki Uygur şahsiyetler ve onların devlet kademesindeki görevlerinden bahsedilecektir. Moğollarla beraber Anadolu'ya gelmiş, kalabalık nüfuza ve geniş topraklara sahip olan Uygur **Hoteni** ve **Tac-ı Kızıl** ailelerinin varlığı kaynaklar ve belgelerle ortaya konulacaktır. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Uygur **Eretna** ailesi ikinci bölümün konu başlıklarından olacaktır. Üçüncü bölümde, Uygurların sosyal yaşamı, sanat, bilim ve düşünce hayatında kültüre ve tarihe katkıları ile verdikleri eserlere değinilirken son bölümde Uygurların Anadolu'da bıraktıkları kültürel miraslara değinilecektir.

Tezin hazırlanmasında bana yardımları olan ismini burada sayamayacağım birçok kişiye ayrı ayrı teşekkür ederim. Tarih alanında bana güvenerek bu yolda adım atmama vesile olan her telefonuma bıkmadan cevap veren ve bilgilerini paylaşan saygı değer Hocam Sayın Prof. Dr. Mikâil Bayram Beyefendi'ye; beni cesaretlendiren ve her zaman çalışmalarımı takdir eden kıymetli Hocam Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı Beyefendi'ye; üniversite kütüphanelerinden kaynaklara ulaşmamda aracılık eden Yrd. Doç. Dr. Erhan Yoska'ya ve adını sayamadığım Erciyes Üniversitesi çalışanlarına, Farsça kaynakların orijinallerine ulaşmamı sağlayan İranlı doktora öğrencisi arkadaşşıma, danışmanlığını yaptığım Uygur öğrencilerime ve Farsça çevirilerde bana yardım eden Özbek kökenli Afgan öğrencilere yine okumalarda zorlandığım Arapça ve Farsça el yazma metinleri benim için okuyan Sayın Dr. Mustafa Çuhadar Beyefendi'ye, Moğol Tarihi'nde beni aydınlatan Moğol arkadaşım Anghabayar'a, Selçuklu ve İlhanlı döneminde Kayseri'de Uygurların varlığına dair beni haberdâr eden Mehmet Çayırdağ'a, tezin okunmasında ve düzeltilmesinde katkıları olan emeğini ve zamanını esirgemeyen saygı değer Hocam Doç. Dr. Süleyman Özbek Beyefendi'ye ayrıca tezin son şeklini almasında ve daha anlaşılır hale gelmesinde yardımcı olan Yard. Doç. Dr.

Mustafa Akkuş Hocam'a ve son olarak tezin yönlendirilmesinde beni sonsuz hoşgörüsüyle destekleyen ve bana anlayış gösteren Danışmanım Sayın Prof. Dr. Muhittin Tuş Hocam'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Takdirlerin en büyüğü ve en kıymetlisi benimle bu yola çıkan, bana destek veren ve dua eden sevgili ailem içindir. Uygur Türk'ü olarak atalarıma vefa borcumu ödediğimi düşündüğüm Türk Dili ve Edebiyatı ile Tarih alanında yaptığım Yüksek Lisans tezlerimden önce hayat verdiğim, şimdi de sevgileriyle bana hayat veren iki eserim kızlarım Benan Usul ve Efran Usul çalışmamda beni üzmediğiniz, anlayışlı olduğunuz, derslerinizi ve çalışmalarınızı aksatmadan başarılı olduğunuz, tezime benim kadar sahip çıktığınız için, ayrıca sonsuz sabrınız ve hep gülen yüzünüz için çok teşekkür ederim. Uygur Diline, Uygur Edebiyatına ve Uygur Tarihine benden daha çok sahip çıkan ve benden daha çok Uygur milliyetçisi olan sevgili eşim, yol arkadaşım ve sahip olduğum değerlerin farkına varmamı sağlayan hayat ışığım ÇINARIM'a...

Dilber İLİMLİ USUL

Konya-2016

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı: Dilber İLİMLİ USUL

Numarası: 084102021002

Ana Bilim / Bilim Dalı: Tarih/ Ortaçağ Tarihi

Programı: Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒

Tez Tez Danışmanı: Prof. Dr. Muhittin TUŞ

Tezin Adı: İLHANLI DÖNEMİNDE UYGURLAR

ÖZET

Uygurlar, çok daha önceden varlıklarını Ötüken’de devam ettiriyorlardı. Göç etmek zorunda kaldıkları bugün yaşadıkları toprakları yurt edindiler. Cengiz Han’ın Orta-Asya’da güçlenmesi ile onun mahiyetine giren Uygurlar, önce onun, sonrasında oğulları ve torunlarının yanında verilen her türlü görevi başarıyla yaptılar.

Cengiz Han’ın vasalları, Anadolu topraklarına gelmeden Maverâ’ün-nehir, Horasan, İran ve Azerbaycan’ı istilâ etmişlerdi. Yayılmacı politikalarını gerçekleştirmek, sahip oldukları topraklarını genişletmek amacıyla zengin otlaklara hâkimiyet için kendi aralarında mücadeleden bile çekinmemişlerdi. Mengü Han, kardeşi Hülâgu’yu İran’ın istilâsına göndermesinin ardından Hülâgu, orada başka bir devletin temellerini atmıştır. Devlet, fiili olarak sona erene kadar son hanları, Ebu Said Bahadır Han’ın 1335 yılında ölümüne kadar Uygurların desteğini her zaman yanlarında bulmuşlardır. Ebu Said Bahadır Han sonrasında Uygurlar, Anadolu’nun yerli bir unsuru haline dönüşmüşler ve buradaki kültürel ortama uyum sağlamışlardır. Öyle ki 1342 yılında Uygur kökenlilerin kurduklarını söyleyebileceğimiz Sivas’taki Eretna beyliğinin Ötüken dışında Uygurların kurdukları ikinci bir Uygur devleti diyebiliriz. Moğol istilâsı ile Anadolu’ya gelen Uygur nüfusu, Anadolu’nun Uygur kültüründen etkilenmesine ve aynı zamanda buradaki Türk kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bunun en büyük göstergesi olarak da Sivas’taki Eretna Devleti (Beyliği)dir.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı: Dilber İLİMLİ USUL

Numarası: 084102021002

Ana Bilim / Bilim Dalı: Tarih/ Ortaçağ Tarihi

Programı: Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒

Tez Tez Danışmanı: Prof. Dr. Muhittin TUŞ

Tezin Adı: UYGURS IN ILKHANID PERIOD

SUMMARY

Uighurs were continue their existence much earlier in Otuken. Forced to migrate from their lands compulsorily lands have made the country today. Uighurs into the nature of his with invation of Genhgis Khan that before his and after his sons and grandchildren besides they made the task of all kinds with succesfully.

Maveraunnehir (Transoxiania), Horasan, Iran, Azarbeycan had occupied Genghis Khan and his sons before coming Anatolia land. They do not afraid among themselves for dominance that rich pastures for expand their sphere of expansionist. Mengu Khan's brother Hulagu was sent invasion of Iran after that Hulagu had established there another state in today's Iran. Ebu Said Khan, the last ruler of the state ended de facto support of Uighurs at any time until his death in 1335 that they found beside them. Uighurs were regarde as a local component of the Anatolia and with adapting themselves to this period the time of being Turk was started after the time of Abu Said Bahadır Khan. Such that origins of Uighur in 1342, Eretna called with the name of the central Sivas that they set up to be said a second state in Anatolia after Otuken. The dense Uighur population that came with Mongol invasions was effective at the establishment the development of Turkish culture in Turkey (Anatolia). This is the biggest indicator of Sivas Eretna State (Principality).

KISALTMALAR VE SİMGELER

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.s.	: adı geçen sözlük
a.g.t.	: adı geçen tez
Ank.	: Ankara
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
bsm.	: Basımevi
b.	: bin (oğul)
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİBY	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
D.T.C.F.	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Erc.	: Erciyes
Fak.	: Fakülte
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
K.B.Ş.B.K.Y.	: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları
Ktp.	: Kütüphane
m.	: Mîlâdî
mad.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
neşr.	: Neşreden

nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
sad.	: Sadeleştiren
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.b.y.t.	: Tercüme Bölümü Yayınlanmamış Tercüme
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
THİTM	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKGM	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
TM	: Türkiyat Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
VD	: Vakıflar Dergisi
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vr.	: Varak
VTD	: Vakıf Tahrir Defteri
yay.	: Yayınlayan
Y.D.T.	: Yayınlanmamış Doktora Tezi
Y.Y.L.T.	: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	vii
SUMMARY	viii
KISALTMALAR VE SİMGELER	ix
İÇİNDEKİLER	xi

GİRİŞ

KAYNAKLAR

1.BAŞVURU KAYNAKLARI	1
2. SEYAHATNAMELER.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE UYGURLAR

1.1.UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI.....	20
1.1.1. Uygur İsmi'nin Menşei	21
1.1.2. Uygurların Yaşadıkları Coğrafya.....	23
1.1.3. Uygurların Kullandıkları Unvanlar	29
1.1.4. Uygurların Destanları	31
1.1.5. Uygur Devleti'nin Yıkılışı	33
1.2. MOĞOL MERKEZ VE SARAY TEŞKİLÂTINDA UYGURLAR.....	35
1.2.1. Moğol Devlet Teşkilâtında Uygur Şahsiyetler.....	39
1.2.1.1. Uygurtay (Ui'urtai)	42
1.2.1.2. Kara Buka (Qara Buqa).....	43
1.2.1.3. Turmış	43
1.2.1.4. Sevinç Tuğrul (Sawinç Togrıl).....	44
1.2.1.5. Çinkay	44

1.2.1.6. Kadak.....	50
1.2.1.7. İmadü'l-Mülk Muhammed Hotenî	52
1.2.1.8. Körgüz (Görgüz/Kürkür).....	53
1.2.1.9. Mahmud Yalavaç	58
1.2.1.10. Mesud Yalavaç	62
1.3. MOĞOL ASKERÎ TEŞKİLÂTINDA UYGURLAR.....	67
1.3.1. Uygurların Moğol Askerî Teşkilâtına Etkileri	69
1.3.2. Moğol Askerî Teşkilâtında Türkçe Askerî Terimler.....	70
1.3.3. Uygurlara Ait Savaş Taktikleri	74
1.3.4. Mehterin İlk Oluşumları.....	75
1.4. MOĞOL MALÎ TEŞKİLÂTINDA UYGURLAR.....	76
1.4.1. Ticarete Uygurlar	81
1.4.2. Sikkeler	88
1.5. MOĞOL DÖNEMİ İLMÎ HAYATTA UYGURLAR.....	89
1.5.1. Uygur Türkçesi ve Uygur Yazısı	90
1.5.2. Mühür/Damga/Tamga.....	98
1.5.3. Uygurlarda Matba'a	101
1.5.4. Uygurlarda Gök Bilimi	102
1.5.4.1. Uygurlarda Takvim	105
1.5.5. Uygurlarda Sağlık	105

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLI DÖNEMİNDE UYGURLAR

2.1. MOĞOL-İLHANLI'NIN KISA TARİHİ.....	107
2.2. MOĞOL-İLHANLI'NIN ANADOLU'YA GELİŞİ	109
2.3. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLET'İNDE UYGUR ŞAHSİYETLER.....	113
2.3.1. Hotenî Ailesi	114
2.3.2. Nureddin Caca Bey	124
2.4. İLHANLI DÖNEMİNDE UYGUR ŞAHSİYETLER VE AİLELER.....	125

2.4.1. Tokkuz (Dokuz) Hatun	126
2.4.2. Sevinç Toğrul/Sodon Noyan ve Ailesi.....	128
2.4.2.1. Sukuncak (Su'unchaq/ Soguncak/Suquncar/Sukuncar)	130
2.4.2.2. Çaran (Charan)/Pa-San (Basan)	135
2.4.2.3. Tudavun (Tudaun/Tödö'an/Tödan)	135
2.4.3. Tuka (Tükelek) Bahşi	137
2.4.4. Vangianu (Angianu/Ankianu/İnikianu)	138
2.4.5. Melik Raziuddin Baba (Malik Raziu'd-din Baba) ve Celaledin Tarsî (Jaluluddin Tarri/Khatti/Khuteni).....	139
2.4.6. Ordu Kaya ve Ailesi.....	142
2.4.6.1. Na'uldar	146
2.4.6.2. Mukbal (Mukbil)	147
2.4.6.2.1. Pulad Kaya	147
2.4.6.2.2. Kutluğ Kaya	150
2.4.7. Şiş (Shishi) Bahşi ve Ailesi.....	151
2.4.7.1. Sevinç Aka	153
2.4.7.2. İrincin	162
2.4.7.3. Öğrünç (Ekrenç(J)/İkrenç/Kerenç/(Ûkranj)	162
2.4.8. Uygurtay Gazan	164
2.4.8.1. Gazan Aka Bahadır (Ghazan Aga/Aqa Bahadır).....	166
2.4.9. Taştımur Hıtayî	167
2.4.10. Yaruk Bahşi.....	168
2.4.11. Emir Harmancı	169
2.4.12. Pulad Çinsang	170
2.4.13. Bazan/Baran/Bodan	171
2.4.14. Hacı Uyunmas	171
2.4.15. Sungur Bavurçı	172
2.4.16. Tac-ı Kızıl Ailesi.....	172
2.4.16.1. Esen (İsen) Kutlug.....	173

2.4.16.2. Mahmud Esen Kutlug.....	179
2.4.16.2.1. Taşkın (Taşhun) Paşa.....	187
2.4.16.2.2 Taceddin Mesud.....	189
2.4.16.3. Ay Melik.....	190
2.4.16.4. Muslihiddin Musa Beg.....	191
2.4.16.5. Muzaffer Çelebi.....	192
2.4.16.6. Taceddin İbrahim Beg.....	193
2.4.16.7. Kürbuga.....	195
2.4.17. Eretna (Ertene) Ailesi.....	196
2.4.17.1. Taycu/Maycu (Maichu) Bahşi (Cafer Beg).....	196
2.4.17.2. Turumtaz (Tarımtaz/Teremtar).....	198
2.4.17.3. Emir Eretna (1327-1381).....	202
2.4.17.3.1. Bedreddin Şeyh Hasan/Gıyaseddin Mehmed/ İzzeddin Cafer Beg.....	212
2.4.17.3.1.1. Alaaddin Ali Beg.....	214
2.4.17.3.2. İne Han/Ayne Beg.....	215
2.4.17.4. Mutahharten/Taharten.....	217
2.4.18. Kadı Burhaneddin Ahmed.....	217

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATTA UYGURLAR

3.1. SOSYAL HAYATTA UYGURLAR	220
3.1.1. Günlük Hayatta Uygurlar.....	226
3.1.2. Dinî Hayatta Uygurlar.....	231
3.1.2.1. İlhanlı Döneminde Uygurların Dini.....	235
3.1.3. Uygurlarda Sanat.....	241
3.1.3.1. Uygurlarda Çinicilik.....	242
3.1.3.2. Uygurlarda Resim ve Minyatür.....	244
3.1.3.3. Uygurlarda Ciltçilik.....	246
3.1.4. Uygurlarda Görsel Sanatlar.....	247

3.1.5. Uygurlarda Giyim-Kuşam ve Dokumacılık	247
3.1.6. Uygurlarda Yemek Kültürü.....	249
3.1.7. Uygurlarda Şehircilik.....	250
3.1.8. Uygurlarda Ticaret	252
3.1.9. Uygurlarda Hukuk.....	253
3.2. KÜLTÜREL HAYATTA UYGURLAR.....	254
3.2.1. Uygur Türkçesi.....	256
3.2.2. Uygur Yazısı	257
3.2.3. Uygur Edebiyatı ve Uygurca Eserler	260
3.2.3.1. Oğuz-Name	263
3.2.3.2. Şu'b-i Pencgane.....	265
3.2.3.3. Tezkire-i Sâtuk Buğra Han.....	266
3.2.3.4. Kutadgu Bilig	266
3.2.3.5. Atebetü'l-Hâkâyık	267
3.2.3.6. İbni Mühenna Lûğâtı	268
3.2.3.7. Hüsrev ve Şirin.....	268
3.2.3.8. Tezkiretü'l-Evliya	269
3.2.3.9. Mirac-Nâme.....	269
3.2.3.10. Letafet-Name.....	270
3.2.4. Çağatay Dili ve Edebiyatı	271
3.2.4.1. Timur Dönemi Dil ve Edebiyat	273
3.2.5. British Museum'da Kayıtlı Uygurca Eserler	275
3.2.6. Yarılgılar/ Mektuplar/Fermanlar.....	277
3.2.6.1. Fatih Sultan Mehmed Yarılgı	280

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA UYGUR MİRASI

4.1. ANADOLU'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATTA UYGURLAR.....	282
---	------------

4.2. UYGURLARIN ANADOLU'DA YERLEŞTİKLERİ YERLER.....	287
4.3. ANADOLU'DA UYGURLARA AİT ŞAHIS VE YER ADLARI	297
4.4. UYGURLARIN ANADOLU'DA BIRAKTIKLARI ANITSAL ESERLER.....	306
4.4.1. Tac-ı Kızıl (Taceddin) Mahallesi	307
4.4.2. Tac-ı Kızıl (Taceddin) Camiî ve Türbesi	307
4.4.3. Lâlâ Muslihiddin Camiî ve Kümbedi.....	308
4.4.4. Kudret Hamamı.....	309
4.4.5. Bünyan (Zahireddin Mahmud) Ulu Camiî.....	309
4.4.6. Ürgüp (Damsa) Taşhun/Taşkın Paşa Külliyesi	310
4.4.7. Ankara Vergi Kitabesi.....	312
4.4.8. Köşk Medresesi ve Kümbedi	313
4.4.9. Ali Cafer Kümbedi.....	313
4.4.10. Emirzâde Mehmed Türbesi	314
4.4.11. Emir Erdoğmuş (Tatarhaniler) Türbesi	314
4.4.12. Bünyan Seyyid Halil ve Oğlu Seyyid İsâ Türbesi	315
4.4.13. Yeşilhisar (Develi Karahisar) Camiî.....	315
4.4.14. Develi Şeyh Ümmi Zaviyesi	316
4.4.15. Niğde Hacı Kemal Camii.....	316
4.4.16. Bor Mevlevîhanesi	316
4.4.17. Sivas Güdük Minare.....	317
4.4.18. Hoca Sarı Şeyh Camiî ve Zaviyesi.....	317
4.4.19. Tokat Horozoğlu Han.....	318
4.4.20. Pir Ahmet Bey Türbesi (Horozoğlu Türbesi).....	319
4.4.21. Horozoğlu Zaviyesi.....	320
4.4.22. Amasya İne Hanönü Mahallesi	320
SONUÇ	321
KAYNAKÇA.....	324
ÖZGEÇMİŞ	358

GİRİŞ

KAYNAKLAR

1. BAŞVURU KAYNAKLARI

Moğol Tarihi, araştırma konusu olduğunda yerli ve yabancı kaynaklar, her açıdan sınırlı kalmaktadır. Moğolların kendilerine ait yazılı bir tarih anlayışlarının olmaması, varolan kaynakların çeşitli sebeplerle yok olması, zamanla Moğolların tarihteki etkinliklerinin azalması gibi sebepler bu alanda yapılacak çalışmaları zorlaştırmaktadır. Varolan kaynaklar ise birbirinin devamı niteliğinde olmayıp araştırmacılar için zorlu bir süreç oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan ve çalışmaya yön veren ana kaynaklar, çoğunlukla Farsça eserlerdir. Dönemi anlatan Arapça kaynaklar ise Abbasî Devleti ve Memlûklar Tarihi ağırlıklı olması sebebiyle İlhanlı-Uygur tarihi açısından aydınlatıcı olamamıştır. Çin’de ve Rusya’da yapılan çalışmalar, alan itibarıyla İlhanlı Dönemine uzak kalmıştır.

Tarih-i Cihan-Güşâ, “Cihan Fatihinin Tarihi” temel kaynaklardandır. Farsça olarak kaleme alınan eserin müellifi, Alâeddin Ata Melik Cüveynî (623-681/1226-1283) bugünkü Afganistan-İran sınırında bulunan Cüveyn şehrendir. Cüveynî, eserine 1252 yılında başlamış ve 1259 yılında tamamlamıştır. “Sahip Divan”^{1*} Alâeddin Ata Melik Cüveynî ve babası Bahaüddin Muhammed Cüveynî, İran’ın en soylu, en köklü ve en tanınmış ailelerinden olup özellikle Moğol ve İlhanlı döneminde çeşitli kademelerde görev almış Uygur şahısların ortaya konulmasında birinci görgü tanıkları olmaları açısından çok önemlidirler. Eserde Uygurların yaşantılarına ve inançlarına dair bilgiler de vardır.

Bahaüddin Muhammed Cüveynî Moğol hanlarından Ögedey Han (1229-1241)’la başlamak üzere Töregene Hatun, Güyük Han (1246-1248) ve Mengü Han (1249-1260) dönemlerinde bölge yönetimlerinde vekillik kimi zamanda valilik yapmıştır. Uygur

¹ *Sahip divan: Ülkenin maliye ve vergi işlerini yöneten kişi. Sahip divanlar, Selçuklu, Harzemşahlar ve Moğol Devletleri’nde daima önemli hizmetlerde ve yüksek makamlarda bulunmuş aileler için verilmiş bir unvandır. Bkz. Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s.14-43.

Körgüz ile birlikte 1235 yılında Ögedey Han'a gönderilmiştir. Ögedey Han, onu payza ve yarlıg ile ödüllendirerek ülkenin malî işlerini vermiştir. **Körgüz**, 1239 yılında Ögedey Han'ın karargâhına giderken Horasan, Mazenderan ve batı bölgelerinin vekilliğini Bahaüddin Cüveynî'ye bırakmıştır. 1245 yılında **Körgüz**'den sonra Emir Argun bu bölgelere tayin edilmiştir. Güyük Han'ın karargâhına giden Emir Argun, Bahaüddin Cüveynî'yi Azerbeycan, Gürcistan ve Anadolu bölgelerinin vekili olarak bırakmıştır. Bahaüddin Cüveynî, 1253 yılında İsfahan'da vefat etmiştir.

Alâaddin Ata Melik Cüveynî ve kardeşi Muhammed Cüveynî ise babasının görevi dolayısıyla ilk defa Moğol sarayında divanda göreve başlamış; önemli mevkilere gelebilmişlerdir. Alâaddin Ata Melik Cüveynî, 1243 yılından başlayarak Hülagû Han (1258/9-1264/5)'ın İran'a geldiği 1256 yılına kadar kâtiplik yapmış, Hülagû Han tarafından 1258/9 yılında Bağdat valiliğine getirilmiş, Hülagû Han'ın 1264/5 yılında vefatına kadar da Bağdat valiliği yapmıştır. Abaka Han (1265-1281/2)'ın daha sonra Bağdat ve Irak'ın valiliğine tayin ettiği Uygur **Suncak Aka**'nın yardımcılığını yapan Cüveynî, gerçekte bu yerlerin tek hâkimidir. Hülagû Han zamanında 6 yıl, Abaka Han zamanında 17 yıl, Ahmet Teküdar (1281/2-1284) zamanında 1 yıl olmak üzere toplam 24 yıl Bağdat'ı yönetmiştir. Argun Han (1284-1291)'la beraber Karakurum'a ve birçok şehre yolculuk yapmış hayatının 10 yılı bu seyahatlerde geçmiştir. Argun Han'la yaşadığı husumetlerin yol açtığı rahatsızlıklardan dolayı 1283 tarihinde Mugan'da vefat etmiş, naaşı Tebriz'e defnedilmiştir.

Camiü't-Tevârih, Moğollar ve özellikle de İran-Moğolları olarak bilinen İlhanlı tarihi için yazılmış en önemli kaynaklar arasında gösterilebilir. Eserin müellifi Hacı Reşidüddin Fazlullah b. İmaduddevle Ebu'l-Hayr Hemedanî (1247-1318)'dir. İlhanlı Abaka Han (1265-1281/2)'ın tabibi olan Reşidüddin, daha sonra Gazan Mahmud Han (1295-1304)'ın iktidarı yıllarında vezir naibi olarak saraya atanması ile devlet hizmetine (1298) başlamıştır. Gazan Han'ın kardeşi Olcaytu Han (1304-1316), ve onun oğlu Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)'ın saltanatının ilk yıllarından ölümüne kadar 20 yıl vezirlik görevinde bulunmuştur. Aslen İranlı bir Yahudi olan Reşidüddin Fazlullah,

mühtedî olarak İslâm'a geçmiş, Moğol vezirlerinin çekememezlikleri ve kıskırtmaları sonucu 1318 yılında 71 yaşında iken idam edilmiştir.²

Reşidüddin, eserine Gazan Mahmud Han'ın emri ile başlamış, ancak onun ölümüyle yarım kalan eserini, Olcaytu Han zamanında bitirerek (1310) ona sunmuştur. Gazan Han'a ithafen yazılan birinci ciltte Türklerin ve Moğolların tarihinden, soy ağacından, destanlarından ikinci cildinde ise Tarih-i Oğuzhan ve Türkan'da Oğuzların ve Türklerin Tarihinden ve Oğuz Destanı'ndan bahsetmektedir.³ İlhanlı hükümdarlarına yaranmak için eserde eski Türk ananesi ve bazı Türk kabileleri Moğol gibi gösterilmiş olması⁴ aynı zamanda “*Türk efsanesini Moğollara maletmek gayretiyle, Moğollarla Türkleri karıştırmak gibi siyasî tesirlerle yapılan tahriflere Henry Hoyle Howorth (History of the Mongols, 1880) 'ın derin bir vukuf ve selahiyetle isbat ettiği üzere Türk oldukları muhakkak olan bazı boyların Moğollardan sayılmış olmasına bilhassa muhtelif Türk boylarına ve hayatlarına dair verilen malûmat çok önemlidir.*”⁵ ki burada Moğolların en az Türkler kadar eski ve önemli bir tarihe sahip olduklarını ıspatlama çabasında olduğu görülmektedir.

Cüveynî, eserini “*Moğol-İlhanlı padişahlarının sarayında toplanmış olan Uyгур, Çin, Tibet, Hint, Türk, Arap, Yahudi, Hıristiyan gibi her ırktan ve dinden âlimden filozoftan, müneccimden, tarihçiden duyduğu ya da onlara tercüme ettirerek kitaplarından aldığı bilgilere*”⁶ dayandırırken W. Bartold'un “*Reşidüddin yardımcıları arasında, Moğolların tarihini bilen bir Moğol, iki Çin âlimi, Kaşmirli bir Budist, bir kaç İran âlimi olup, bunlardan başka bir Fransız rahibi de bulunmuş olsa gerektir.*”⁷ diye yaptığı açıklamasından Reşidüddin'in de eserini tek başına yazmadığı yanında konuya

² M. Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, (haz. Yüksel Kanar), İstanbul 1991, s.260-284; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s.234-237; Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), I-III, Duxbury 1999.

³ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972.

⁴ Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, s.283-284.

⁵ Şemsettin Günaltay, “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiü't-Tevarih ve Fazlullah Reşideddin”, *Belleten*, C.1, Ankara 1937, s.172.

⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.3.

⁷ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev. Fuad Köprülü), Ankara 1973, s.64.

ve olaylara hâkim başka milletlerden kâtiplerin olduğu anlaşılmaktadır. Her iki kaynak, Uygurların Moğol-İlhanlı sarayında varlıklarına işaret eder.

Moğol ve İlhanlı tarihinden bahseden *Tarih-i Cihan-Güşâ*'nın bir nevî devamı gibi görülen *Camiü't-Tevârih*, İlhanlı ve İlhanlı'nın son dönemlerinden bahsetmektedir. Konuları bakımından her iki eser birbirini tamamlamaktadır. Ancak eserlerin tarafsız bir dille yazılmadığı bazı gerçeklerin de bilinçli olarak görmezden gelindiğini söylemek te fayda vardır. Reşidüddin'in 1298 yılında İlhanlı sarayına vezir naibi olarak atanmasıyla başlayan devlet hizmeti sırasında kendisi gibi görevli Uygur şahsiyetler hakkında bilgiler vermesi önemlidir.

Tarih-i Vassâf, Alâaddin Ata Melik Cüveynî'nin yazmış olduğu *Tarih-i Cihan-Güşâ*'nın bir zeyli olarak 1300 yılında kaleme alınmıştır. Müellifin tam künyesi, Şihabeddin Abdullah b. İzzeddin Fazlullah eş-Şirazî (1264-1328)'dir. *Tarih-i Vassâf*, Hülagû'nun Bağdat'ı işgâlinde (1256) başlayarak İlhanlı'nın en son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)'in saltanatının 1328 yıllarına kadar devam eden tarihi içine alır. Müellif, Reşidüddin Fazlullah ve oğlu Gıyaseddin Muhammed'in çağdaşı olarak divân-ı istifâ'da bulunmuş, Geyhatu (1291-1295)'ya vezirlik yapmış, Olcaytu Han (1304-1316) zamanında Reşidüddin'in himayesinde görevine devam etmiştir.

Tarih-i Vassâf, İlhanlı devlet arşivlerinden yararlanarak Cüveynî ve Reşidüddin'de olmayan bilgileri⁸ vermesi bakımından önemlidir. Ancak müellif, nesirdeki ustalığını göstermek, yazarlığını ispatlamak için tarih yazıcılığını adeta bir araç olarak kullanmış, eserinde uzun ve anlaşılmasız cümleler ile yaptığı tasvirler ve muğlâk ifadelerle sözün güzelliğine önem verip manayı ihmal etmiş, böylece verdiği bilgilerin anlaşılmasını zorlaştırmıştır.

⁸ Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, (haz. Yüksel Kanar), s.301-302; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.238-239; Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), Ank. Üniv. SBE., Ankara 1992, (Y.Y.L.T.), s.22; Peter Jackson, "Wassaf", *The Encyclopaedia of Islam*, C.V-XI, Leiden 2001, s.174.

Tarih-i Olcaytu, müellifi Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ali b. Muhammed el-Kaşânî'dir. İlhanlı sarayında münşî,⁹ muhasib ve tarihçi olarak bulunmuştur. Ne zaman doğduğu hakkında kesin bir malumat bulunmamakta, ölüm tarihi ise 736/1335-36 olarak tahmin edilmektedir. Reşidüddin Fazlullah'ın korumasında ve himayesinde olan Kaşânî, *Camiü't-Tevârih*'in yazılmasında ona yardımcı olmuş kişilerden birisidir.¹⁰

Tarih-i Olcaytu, tek bir İlhanlı hükümdarının adına yazılmış sadece onun dönemini anlatan yegâne eserdir. Gazan Mahmud Han (1295-1304)'ın ölümünden başlayarak, Olcaytu Han (1304-1316)'ın saltanata geçişinden 1317 yılına dek süren dönemin olaylarını detaylı olarak anlatmaktadır. Özellikle Gazan Han dönemi ile ilgili *Camiü't-Tevârih*'in bıraktığı boşluğu doldurmuş, hatta bu dönem için tek kaynak olmuştur.¹¹ Ayrıca İlhanlı sarayında görev alan ve Anadolu'ya gelen Uygurlar hakkında doğrudan bilgi veren tek kaynaktır. Uygur şahıslardan açıkça bahsetmesi ve dönemin olaylarında Uygurların rollerinden net bilgiler vermesi açısından önem arz etmektedir. Özellikle Uygur Eretna Bey ve ailesi (babası, kardeşleri, oğulları) hakkında da bilgilere ulaşılabilmektedir. *Tarih-i Olcaytu*, çalışmanın şekillenmesinde en önemli kaynak özelliğini taşımaktadır.

Tarih-i Güzide, müellifi Hamdullah b. Tacu'd-din b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-i Kazvinî'dir. Bugün İran sınırları içinde yer alan Hazar Denizi'ne yakın Kazvin şehridendir. İlhanlı döneminde İran'da yetişen son tarihçi Hamdullah Müstevfî, İlhanlı döneminin bitişi ve sonrası küçük devletler ve beylikleri görmüş müstevfî olarak İlhanlı sarayında Reşidüddin Fazlullah'ın yanında görev yapmıştır. 1311 yılında Kazvin, Ebher ve Zencan müstevfiliğine atanmış, Reşidüddin'in (1318) idamından sonra oğlu Gıyaseddin Muhammed'in hizmetine girmiş, eserini de ona ithaf etmiştir. Gıyaseddin Muhammed'in 1335'de vefatından sonra zorluklar içinde yaşamış ve 740/1340 yılında Kazvin'de vefat ederek oraya gömülmüştür.

⁹ “Münşî” maliye işlerine bakan kişi. Bkz. Kaşânî, *a.g.e.*, s.37-38.

¹⁰ Kaşânî, *a.g.e.*, s.28-29,30.

¹¹ Kaşânî, *a.g.e.*, s.37-38.

Tarih-i Güzide, 1310 yılından 1330 yılına kadar olayların 1335 yılında yazılması ile ortaya çıkmıştır. Özellikle ilk bölümleri *Camiü't-Tevârih*'in özetidir.¹² İlhanlı'nın son dönemlerini, devletin yıkılması ve sonraki gelişmeleri anlatması açısından değerli bir eserdir. Ancak Uygurlar hakkındaki bilgiler konusunda zayıf kalmıştır.

Tarih-i Şeyh Üveys, Olcaytu Han (1304-1316) ve Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) devri hakkında kısa fakat oldukça önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Uygurlar hakkında vermiş olduğu sağlam bilgilerle tezin olmazsa olmaz kaynaklarından olmuştur. Eser, ilk defa 1954 yılında J. B. Van tarafından Mountun'da neşredilmiştir.¹³

Mecmû'ül Ensâb, müellifi Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankareî'dir. 697/1297 yılında Şebankareî'de doğmuştur. Eserini 1332 yılında yazmaya başlamış, ancak Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)'in ölümü üzerine ona takdim edememiştir. "Rub-î Reşidî Mahallesi"'nin yağması sırasında kaybolan eserini, 743/1342 yılında tekrar yazmış, Olcaytu Han (1304-1316) ve Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) dönemi hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹⁴ Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin Muhammed'in meddahlarından olan Şebankareî, eserinde İlhanlı sarayında görev almış Uygur şahıslar hakkında verdiği bilgilerle en güvenilir kaynaklar arasında yer almıştır.

Hafız-ı Ebru, olarak bilinen eserin orijinal adı *Zübdetü't-Tevârih ve Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşidî* dir. Müellifi Şihâbüddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdür-reşid el-Hafî'dir. Dedesinin adı ile bilinen tarihçi *Hafız Ebru*, 834/1430 yılında vefat etmiştir. Timur dönemini anlatan birkaç eserden birisidir. *Hafız Ebru*, Timur'un oğlu Şahruh ile torunu Baysungur'un mahiyetinde görev yapmıştır. *Taberî Tarihi*'nin Farsça Tercümesini, Reşidüddin'in *Camiü't-Tevârihi*'ni, Nizameddin Şâmi'nin *Zafernamesi*'ni hülâsa ederek kısaca mecmuâ adını verdiği eseri "Mecmua't-Tevârih", adlı eseri ise dört kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Peygamberler tarihi, İran Şehnamesi ve

¹² Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, s.312-318; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.240-241.

¹³ Abū Bakr al-Quṭbī Aharī, *Ta'rih-i Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954.

¹⁴ C.E. Bosworth-P. Jackson, "Shabankara'i" *The Encyclopaedia of Islam*, C.V-IX, Leiden 1995, s.158-159.

Arapların fethi, ikinci kısımda 656/1258 yılına kadar İslâm tarihi, üçüncü kısımda ise Selçuklular ve İlhanlı zamanında İran tarihi anlatılır. Son kısım *Zübdetü't-Tevârih* adını alır ki Olcaytu Han (1304-1316) ve Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) tarihlerinden bahseden kısım ise *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşidî* dir.¹⁵

Hafız Ebru'nun eseri, birbirini takip eden ve birbirini tamamlayan üç kaynak eserin bir kitapta toplanması sebebiyle tarihçilerin işini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca dönemin olaylarını karşılaştırmalı olarak inceleme imkânı da sunmaktadır. *Mecmua't-Tevârih*, İlhanlı dönemi ile Moğolların Harezm topraklarında yeşeren yeni temsilcisi Timur ve Timur politikasının anlaşılmasında bulunmaz bir kaynaktır. Kendisini Moğol soyundan gelerek Cengiz Han'ın mirasçısı olarak kabul eden Timur'un yaşadığı ve devletini kurduğu topraklarda yoğun Türk dolayısıyla da Uygur kültürünün etkisi hissedilmektedir. Moğol-İlhanlı ve Moğol-Çağatay Hanlığı'nın sona ermesinden sonra ortaya çıkan Timur Devleti'nin çatısı altında varlıklarını sürdüren Uygurların yeniden hatırlatılması açısından önemli bir eserdir.

Matlau's-Sadeyn ve Mecmâ el-Bahreyn, müellifi Kemaleddin Abdürrezzak Celaleddin İshâk es-Semerkindî'dir. Timur'un oğlu Şahruh döneminde 816/1413 yılında Herat'ta doğmuştur. Babasının ölümünden sonra 841/1437 Kadı Adudiddin'in bir risalesine yazdığı şerhle Şahruh'un sevgisini kazanmıştır. Şahruh'un ölümünden sonra Timur'un torunlarının hizmetine girmiştir. Timur'un meşhur torunu Hüseyin Baykara'nın Şahruhiyye Hankâhı şeyhliğine tayin etmesiyle orada Cemaziyelahir 887/1482'de vefat etmiştir.¹⁶

Matlau's-Sadeyn ve Mecmâ el-Bahreyn, Hüseyin Baykara döneminin klasik eseri olup Ebu Said Bahadır Han'ın doğumundan 704/1305 Hüseyin Baykara'nın tahta çıkış tarihi olan 875/1470 tarihine kadar olan olayları anlatır. Hafız Ebru'nun *Zübdetü't-Tevârihi*'ni başlıca kaynak olarak kullanmıştır. Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) ile

¹⁵ Şemsaddin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, (haz. Yüksel Kanar), s.365-368; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.243.

¹⁶ Günaltay, *a.g.e.*, s.384-386; Şeşen, *a.g.e.*, s.244-245.

son bulan İlhanlı'nın yıkılmasından sonra Anadolu'da birçok Türk beylikleri ortaya çıkmıştır. Eserin anlatıldığı (704/1305-875/1470) tarih, Moğollarla gelen Uygurların kalabalık bir nüfusla yaşadıkları Anadolu'yu artık yurt edindikleri tarihlerdir.

Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ, müellifi Hamidüddin Muhammed b. Hondşah b. Mahmud el-Belhî'dir. 837/1433 yılında Belh'te doğmuştur. Ali Şir Nevaî'nin himayesinde iyi bir tahsil görmüştür. Timurlular döneminde İran'da yazılan tarih kitaplarının genişlik ve kapsam bakımından en önemlisi olan Mirhond (Mirhwand)'un eseri, bir bakıma doğu tarihinin bir ansiklopedisi niteliğindedir. Eser, ilk yaratılıştan başlar, peygamberler tarihi ve eski İran tarihi hakkında uzun bilgiler verdikten sonra İslâm tarihine geçer. İslâm tarihine ait ciltlerde İslâmiyet'in doğuşu ve halifelerin tarihi anlatıldıktan sonra Türk, Tatar ve Moğol tarihi, Sultan Hüseyin Baykara zamanına kadar olan olaylar bütünüyle incelenmiştir. Hafız Ebrû'nun *Mecmuatü't-Tevârih* adlı eserinden ilham aldığı anlaşılan Mirhond, eserini doğu kaynaklarının büyük bir çoğunluğunu inceledikten sonra yazmış olduğundan eser, doğu tarihlerinin bir özeti niteliğindedir. Mirhond, 903/1498 yılında vefat etmiştir.¹⁷ Moğol-İlhanlı'nın yıkılışından sonra Anadolu'da kalan ve yerleşen Uygurların varlığını ıspatlayan eserlerden olduğu için önem arz etmektedir.

Habîbü's Siyer fî Ahbâr-i Efradi'l Beşer, Hondmir (Hwandmîr)'in eseridir. Asıl adı Gıyaseddin Muhammed b. Hamideddin Muhammed olup 880/1475 yılında Herat'ta doğmuş; 942/1535 yılında Delhi'de ölmüştür. Ali Şir Nevaî'nin kültür okulunda yetişen Hondmir (Hwandmîr), Mirhond (Mirhwand)'un kızının oğludur. Eser, her biri dört bölümden meydana gelen üç cilt halinde Farsça kaleme alınmış, bir dünya tarihidir. Hilkat ile başlayıp Şah İsmail'in öldüğü yıl olan 1524 yılına kadar gelir. Müellif, bir ara Hindistan'da iken eserin sonuna bazı ilaveler yapmıştır. Kitabın Timur'dan önceki kısmı, dedesi Mirhond'un eserinden ve diğer bazı kaynaklardan faydalanılarak meydana

¹⁷ Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, (haz. Yüksel Kanar), s.398-401; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.247-248.

getirilmiştir. Üçüncü cilt Cengiz Han'dan sonraki Türklerin (Uygurlar olmalı) ve Moğolların tarihinden bahseder.¹⁸ Bu sebeple önemlidir.

Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât, Kanûnî Sultan Süleymân Han'ın şehzadesi Bayezid'in emriyle Celâl-zâde Sâlih Çelebi, 966/1558 yılında Cemâleddîn Mehmed Avfî'nin Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizâmü'l-Mülk adına Farsça yazdığı *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât* adındaki tarih ve ahlâka dair eserini büyük bir başarıyla Türkçe'ye çevirmiştir.¹⁹ Muhammed Avfî, *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât* adlı eseriyle Uygurlardan bahseden ilk İranlı müelliftir.²⁰

El-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umuri'l-Alâ'îye, müellifi Nasureddin Hüseyin bin Muhammed bin Ali el-Ca'ferî el-Ruğâdî, aslen Harezmi olup daha çok İbnî Bibi olarak bilinir. Eserini Ata Melik Cüveynî'nin Rum ülkesinin fethinden başlayarak Türkiye Selçukluları'nın tarihini yazmasını emretmesiyle kaleme almıştır.²¹ Farsça yazılan eser, Türkiye Selçukluları'nın siyasî tarihi ve İlhanlılar hakkında doğrudan ve detaylı bilgi veren birkaç eserden birisidir. Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhürev'in ölümünden sonra Selçuklu Devletini kendisine resmî olarak bağlayan İlhanlı Devleti'nin siyasî ve malî ilişkilerinin yürütülmesinde Uygur bürokratları, malî işlerde Uygur darugacıları ve bahşileri; idarî alandaki sorunların çözülmesinde ve anlaşmaların yapılmasında ise Uygur elçileri görevlendirmiş olduğu kaynaktan verilmektedir.

El-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umuri'l-Alâ'îye, konusunun belirlenmesi açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Kaynaktan Cemaleddin Hotenî, Bedreddin İbrahim Hutentî (okunuştan kaynaklanan farklılıkla Hotenî olması daha doğrudur), İmameddin Hotenî ve İzzeddin Hotenî gibi Uygur olmaları kuvvetle muhtemel şahısların isimlerinin geçiyor olması Memâlik-i Rum (Anadolu)'da Uygurların yaşadıklarına dair düşünceleri kuvvetlendirmiştir. Bu sebeple Anadolu'da Uygur varlığının ortaya konulması amacıyla

¹⁸ Şemsettin Günaltay, *a.g.e.*, s.405-408; Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.248-249.

¹⁹ Gülten Özey, *Celâlzade Salih Çelebi Divanı'ndaki Dini Muhteva*, Ank. Üniv. SBE., Ankara 2008, (Y.Y.L.T.), s.8-9.

²⁰ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s.48-49.

²¹ İbnî Bibi, *El Evamir'ül-Ala'îye Fi'l-Umur'il-Ala'îye*, C.I-II, (haz. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s.4-5.

yola çıkılmış ve bu inançla çalışmaya başlanılmıştır. Eserde adı geçen Uygur olmaları kuvvetle muhtemel bu şahıslar hakkında çeşitli kaynaklarda bilgilerin olması ise sevindirici ve heyecan verici olmuştur.

Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâyeretü'l-Ahyâr Kerimüddin Aksarayî'nin eseridir. İbnî Bibi'nin eseri *El-Evâmirü'l-Alâ'ie fi'l-Umuri'l-Alâ'ie*'nin bir nevî devamı niteliğindedir. Müellif, İlhanlı'nın Anadolu naibi ve Selçuklulardan alacaklarını tahsil eden Mucireddin Emirşah'ın yanında çalışmıştır. Bu sebeple İlhanlı ve Selçuklu Devleti'nin saray ve devlet teşkilâtını yakından bilmektedir. Eserini İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)'ın tahta çıkmasıyla Anadolu valiliğine tayin ettiği Emir Çoban'ın oğlu Emir Timurtaş için 723/1323 tarihinde yazmıştır. Moğolların Anadolu'yu işgâlini anlatan *Mûsâmeretü'l-Ahbar*, özellikle 1256 sonrası Anadolu siyasi tarihiyle ilgili birinci elden önemli bir kaynaktır.²²

Kerimüddin Mahmud Aksarayî, Selçuklu sarayında Divan Kâtipliği ve Evkâf Nazırlığı da yapmıştır. Hakkında kısa da olsa ilk bilgi veren tarihçi Kadı Ahmet Huteni (Hoten olmalı)'dır.²³ *Veledü's-Şefik*'in müellifi olan Kadı Ahmet Hotenî, Aksarayî gibi Moğolları, Anadolu Türklerine, Selçuklulara her vesile ile tercih etmektedir.²⁴ Moğol hayranlığı ile Farsça yazılmış olan eser, her ne kadar objektif olmasa da özellikle Selçuklu, İlhanlı ve Çobanoğulları dönemi siyasi olaylarını anlatması açısından önemli kaynaklardandır.

El-Veledü's-Şefik ve Hafidü'l-Hâlik, müellifi Niğdeli Kadı Ahmed Hotenî'dir. Muhtemelen 685/1286 senesinde dünyaya gelmiş olmalıdır. Hüsameddin el-Hüseyin b. Cemaleddin Habibî'nin yanında Kayseri'de divitdarlık ve hizmetgüzarlık vazifesiyle işe başlamıştır. Farsça yazılan kaynaklar arasında yer alan eser, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) adına yazılmış ve 13 Zilhicce 733/25 Ağustos 1333 tamamlanmıştır. Bilinen tek nüshası Yusuf b. Bencar b. Alpaslan tarafından 12

²² Kerimü'd-din Mahmud-i Aksarayî, *Mûsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s.XIII-XVIII.

²³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde, Aksaray Tarihi*, C.2, İstanbul 1974, s.2475.

²⁴ Konyalı, *a.g.e.*, C.2, s.2205-2209.

Muharrem 741/8 Temmuz 1340 tarihinde Aksaray'da müellif nüshasından istinsah edilmiştir.²⁵ Kerimüddin Mahmud Aksarayî'nin eseri *Mûsâmeretü'l-Ahbâr ve Mûsâyeretü'l-Ahyâr*'dan aşağı-yukarı 10 sene sonra yazılmış olan *El-Veledü's-Şefik ve Hafidü'l-Hâlik*'in müellifi Kadı Ahmet Hotenî'nin Aksarayî'nin kitabından ilk defa bahseden kişidir.²⁶ Araştırmalar ve okumalarla yapılan edisyon kritikler sonucunda Niğdeli Kadı Ahmed'in şecerinde İbnî Bibi'de ismi geçen Hotenî ailesine mensup bir Uygur olduğuna dair kanıtlar elde edilmiştir. Eser, bu açıdan ayrı bir öneme ve değere sahiptir.

Bezm ü Rezm, Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî tarafından Kadı Burhaneddin Ahmed adına Farsça yazılmış, 800/1397-98 yılında tamamlanmıştır. İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra (1335) Anadolu'da bulunan Türk beyliklerinin yaşamış oldukları siyasî olaylar hakkında doğrudan bilgiler vermesi açısından önemlidir. Eser konusu itibariyle 3 Ramazan 745/9 Ocak 1345'te başlar, Recep ayının 800/Mart 1398 tarihinde nihayetlenir.²⁷

Amasya Tarihi'nin müellifi, Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, "Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi Kuyûd-ı Kadîme-i Arabî Mütercimi" olarak birçok Arapça kaynağı görme imkânına sahip olmuştur.²⁸ Eserin özellikle ilk üç cildinde Uygurlar hakkında verilen bilgiler, tez konunun anlaşılması, desteklemesi ve yönlendirilmesi açısından önemlidir. Ancak eserde adı geçen kaynakların muğlâk olarak verilmesi dikkat edilmesi gereken bir konudur. Ciddi ve titizlikle yapılan incelemelerle yapılan karşılaştırılmalı bir tetkik ve tahlil sonucunda elde edilen bilgiler, Memâlik-i Rum (Anadolu) tarihinde önemli birçok boşluğu doldurmuş olacaktır.

Karaman-name, Anadolu'da yazılmış Türkçe eserlerdendir. Şikârî tarafından "Karamanoğulları Tarihi" adıyla üç yüzyıl sonra destansı bir üslûpla kaleme alınmıştır.

²⁵ Niğdeli Kadı Ahmet, *Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, (haz. Ali Ertuğrul), Ege Üniv., SBE., (Y.D.T), İzmir 2009.

²⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde, Aksaray Tarihi*, C.2, s.2481.

²⁷ Aziz b. Erdeşir-i Esterabadî, *Bezm-u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.56, 495.

²⁸ Abdî-zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, C.1-5, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Ankara 2008.

Konya'daki nüshanın yazılış tarihi 1023/1614'dür. Eser, Karaman Beyleri'nin ilki olan Nure Sufi (Nureddin)'nin babasının ölümü ile başlamakta sonuncusu Kasım Bey (1469-1493)'in zehirlenerek öldürülmesine değin Karamanlıların 250 yıl süren varlıklarını anlatmaktadır.²⁹ İçeriği ve anlatımıyla sözlü-yazılı derlemeler dışında herhangi kaynağa başvurulmadan yerel bir ağızla yazılmış özgün bir eserdir. Döneme ait vermiş olduğu bilgiler ve değinmiş olduğu konular hem dilcilerin hem de tarihçilerin başvuru kaynağı niteliğindedir. Wittek, Müneccimbaşı'nın "Camiü'd-Düvel" adlı eserinde Karamanlılar için Şikârî'yi kaynak olarak kullandığını belirtir.³⁰ Faruk Sümer ise "*Bilhassa genç araştırmacıların Şikârî'yi kullanmamaları akıllıca bir harekettir.*"³¹ diye eser hakkındaki olumsuz görüşlerini belirtir. Edisyon kritik yapılarak elde edilen bilgiler, diğer kaynakların verdiği bilgilerle örtüşmüş olmasından dolayı çalışma açısından güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

Menâkibü'l-Ârifîn'in müelifi Ahmed Eflâkî, eserin yazımına 718/1318-19 tarihinde Şeyh Çelebi'nin emri ile başlanmış ve eserini 754/1353-54 tarihinde tamamlanmıştır.³² Okuduğu, gördüğü, duyduğu olayları anlattığı eserinde bir nevî tarih yazıcılığına katkıda bulunmuştur. Anlatımında Mevlevî olmasının etkisi görülse de vermiş olduğu bilgiler önyargısız bir arayışta her konuya cevap verebilecek niteliktedir. İlhanlı'nın Memâlik-i Rum (Anadolu)'daki siyaseti ve uyguladığı politikanın halka ve sosyal hayata nasıl yansıdığını anlatan başvuru kaynaklarındandır.

Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri "Sino-Turcica", Cengiz Han dönemi ve sonrasındaki Uygur şahsiyetler ve Uygur ailelerin ortaya çıkarılmasında şüphesiz en önemli kaynak Yüan Sheng wu ch'in cheng lu (YSWCCL)'dır.³³ Çin'deki Moğol Sülalesi'nin resmî tarihi olan Yüan-shih'deki biyografya bahisleri daha ziyade mezar kitabelerine dayanarak yazılmıştır.³⁴ Çin tarihinde adı geçen Türk kavimlerine mensup

²⁹ Şikârî, *Karamanname*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), İstanbul 2005, s.69-82.

³⁰ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, (çev. O.Şaik Gökyay), Ankara 1986, s.49, Bkz. dipnot 160.

³¹ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.I, Ankara 1970, s.11.

³² Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkibeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 2006, s.7-9.

³³ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002, s.1.

³⁴ Ögel, *a.g.e.*, s.VII.

şahısların hemen hemen hepsinin kısa biyografileri ile soy kütükleri bu kitap içinde verilmiştir. Biyografyalar ve soykütükleri incelenip kitap sona erdikten sonra o kadar çok Türkçe kelime ortaya çıkmıştır ki Bahaeddin Ögel, eserinin adını “Sino-Turcica” koymuştur. Eser, daha sonra *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri* adını almıştır. Biyografyalarda geçen şahısların çoğu Çingiz Han’a ve oğullarına bizzat hizmet etmiş ailelere mensuptur.³⁵ Çalışma, alanında ve eşi ve benzeri olmayan tek eserdir.

Çalışmaya dolayısıyla da Uygur Tarihine çok önemli katkısı olan eser, Timuçin’i Cengiz Han yapan; fakir, ıssız ve verimsiz topraklardaki Moğol birliğinin imparatorluk haline gelmesinde inkâr edilemez emeği ve etkisi olan Uygurların tekrar hatırlanmasına ve tarihte hak ettikleri yeri yeniden kazanmalarına vesile olan değerli ve önemli bir başvuru kaynağıdır. Ahmet Taşağıl’ın³⁶ *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri* hakkındaki düşünceleri kaynağın güvenilirliği ve değerini ortaya koymaktadır.

İran Moğolları, İlhanlı tarihi alanında tek ve özel bir çalışmadır. Bertol Spuler İlhanlı Devleti’nin 1220-1350 yıllarındaki siyasetini, devlet idaresini, dinini, askerî teşkilâtını, kültürünü tüm yönleriyle inceleyerek 1939 yılında ilim dünyasına kazandırmıştır. Zamanın en önemli kaynak eserlerini araştırmış olan Spuler, siyasal tarihe Cengiz Han (1156/57-1227)’la başlar, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)’dan sonra gelen beglerle bitirir.³⁷ Verilen bilgiler oldukça doyurucu ve tatmin edicidir.

³⁵ Ögel, *a.g.e.*, s.VII-VIII.

³⁶ Çinliler tarihçiliğe büyük önem vermişler, tarihçilik bakanlığı tesis ederek önemli devlet adamlarını bu makamın başına getirmişlerdir. Özellikle devlete âit evrakların derlenip toparlanması tarih bakanlarının emrindeki kalabalık heyetler tarafından yapılmakta idi. Bütün hanedan tarihleri beş ana bölüme ayrılmıştır. İmparator yıllıkları, asil aileler, kronolojik tablolar, ilmî risaleler, biyografiler. Biyografilerin sonlarında yer alan yabancılar biyografileri ki, biz bunları kendi tarihçiliğimiz açısından ayrı bölüm olarak adlandırıyoruz, Türk tarihi açısından son derece zengin malzemeye sahip en önemli kısımlardır. Resmî tarihler ciltler (chüan/volumes) halinde teşkil edilmiştir. Bir cilt 4 ile 7 varak arasında olabilirdi. 26 hanedan tarihinde toplam 4052 cilt (chüan) vardır. En küçük tarih 36, en geniş tarih ise 536 cilde sahiptir. 4052 cildin % 62’si biyografiler, % 11 ilmî risaleler, % 21’i imparator yıllıkları için kullanılmıştır. % 4’ü kronolojik tablo, % 2’si asil aileler için tahsis edilmiştir. Resmi Hanedan Tarihlerinin Listesi’nde Yüan Sülâlesi Tarihi (Yüan-shih), 1206-1367 Sung Lien başkanlığındaki bir heyet tarafından; Yüan Sülâlesinin Yeni Tarihi (Hsin Yüan-shih 1206-1367) 1890-1920 tarihleri arasında K’o Shao-min tarafından yazıldı. <http://ahmettasagil.wordpress.com/makaleler/turk-tarihi-ile-ilgili-cin-kaynaklarinin-turkce-nesri-uzerine-dusunceler>, (12.04.2012).

³⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s.29, 154.

İlhanlı Devleti hakkında ilk çalışmayı, 1842 yılında Hammer, “İranda Moğollar”³⁸ adıyla kaleme almıştır. Eser, Almanca olup Türkçe’ye çevirisi yoktur.

Anadolu’da Moğollar,³⁹ İlhanlı döneminin Anadolu’su hakkında detaylı ve doyurucu bilgileri veren neredeyse tek araştırmadır. Moğollarla birlikte Memâlik-i Rum (Anadolu)’a gelen Uygurlara doğrudan ve açıkça değinmiş olması, çalışmanın konusuna destekleyici bir dinamik kazandırmıştır. Nejat Kaymaz tarafından tenkidli bir yazının neşredilmiş olması⁴⁰ kaynağın değerini azaltmamaktadır.

Umumî Türk Tarihine Giriş,⁴¹ Türk Tarihi hakkında çok fazla kaynak eserden faydalanarak Türkistan ve burada yaşayan Türk boyları özellikle de Uygurlar hakkında genel bilgi vermektedir. Türkiye Selçuklu ve İlhanlı dönemi ile sonrasında Anadolu’da Uygurların yaşadıklarını dile getiren önemli ve değerli başvuru kaynaklarındandır.

2. SEYAHATNAMELER

Tarihi yazan da tarihte rol alan da insandır. İnsanların bulunduğu yerde yaşam vardır, hayat vardır. Günlük hayatta yaşanan ama kayda alınmamış, örf, âdet, gelenek, görenek ve ananeler nesilden nesile aktararak yaşatılır ve devam ettirilirken aynı zamanda yazısız-sözlü tarih te oluşturulmaktadır. Siyasî tarihleri anlatan eserlerde bu konulara maalesef rastlanılmaz. İnsanların dolayısıyla toplumların günlük yaşantılarına, alışkanlıklarına, sosyal ve kültürel hayatlarına dair bilgilere ancak biyografiler, otobiyografiler, seyahatnameler, hatıratlar, şiirler, edebî ve tarihî eserler hatta küçük notlar ve mektuplar aracılığıyla ulaşılabilirken seyyahların, misyonerlerin, tacir ve elçilerin hatta gezginci din adamlarının yapmış oldukları seyahatlerde tutmuş oldukları notlardan veya anlattıklarından da bu bilgileri edinmek mümkün olabilmektedir.

³⁸ Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien*, Darmstadt Verl. C. W. Leske, I: 1842, II: 1843.

³⁹ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.I, Ankara 1970, s.1-147.

⁴⁰ Nejat Kaymaz, “Anadolu’da Moğollar Adlı Bir Yazı Dolayısıyla”, *A.Ünv., D.T.C.F. Dergisi*, C. XXVI/3-4, Ankara 1968, s.135-155.

⁴¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, İstanbul 1946.

İbnî Fazlan (920-1), Abbasi Halifesi El-Muktedir Billâh tarafından İdil Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş Han'a gönderilmiştir. İslâmı öğretmekle görevli elçilik heyetinde yer almasından ve onlara gönderilen mektubu okumakla görevlendirilmiş olmasından dolayı da büyük önem taşımaktadır. *İbni Fazlan*, seyahat notlarını *er-Rihla* "Seyahatname" adını verdiği eserinde o dönemde yaşamış birçok Türk boyları hakkında bilgiler de vermiştir.⁴² Aynı zamanda bu Türk boylarının günlük hayatlarına ve alışkanlıklarına dair verdiği bilgiler, tezin sosyal hayatla ilgili kısmını aydınlatmada yardımcı olmuştur.

Wang Yen-Te, (981-985) Sung İmparatoru T'ai-tsung'un sarayında çeşitli görevlerde bulunmuş; 22 Haziran 981 tarihinde Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarına gidecek olan elçilik heyetinin başında görevlendirilmiştir. Bu elçilik heyeti, 979 yılında Kao-ch'ang (Turfan)'dan gelip T'ai-tsung'un sarayına çeşitli hediyeler sunan elçilere karşılık olarak gönderilmiştir. *Wang Yen-Te* ve beraberindeki heyet, Sarı Nehir'i geçerek Sha-chi Çölü'ne oradan Hami şehrine en son olarak da Beş Balık şehrine ulaşmışlardır. Bu seyahati 985 yılında tamamlayarak Çin'e geri dönmüşlerdir. *Wang Yen-Te*, His-chou'ya seyahatinin hikâyesini kaleme almış, imparatoru Yung-hsi'a sunmuştur. Eserini beğenen İmparator da ona İbadetler Bürosu Başkan yardımcılığı görevi vererek saray mutfağına atamıştır.⁴³

Ch'ang-Ch'un, (1221-1224) Si-Yu-chi "Batı Seyahatnamesi" adı verilen eseri, *Ch'ang-Ch'un*'un talebesi Li Chi-Ch'ang (1193-1256) tarafından yazılmıştır. Seyahati 1221 yılından başlayarak 1224 yılına kadar sürer. Kitabın içinde *Ch'ang-Ch'un*'un geçtiği yollar ve yerlilerin gelenekleri detaylı olarak anlatılır. Eski Türklerin Orta Asya'da veya Kuzey Çin'deki gelenekleri, elbiseleri ve yaşadıkları yerin iklimi, nebatları mufasssalan yazılmıştır. Taosit rahibin asıl amacı Taoizmi yaymak idi. Cengiz Han (1156-1227), bu dini anlatması ve tanıtması için onu davet etti. *Ch'ang-Ch'un*'u Cengiz Han'ın sarayına götüren, huzuruna çıkaran ve Onun tercümanlığını yapan kişi ise

⁴² İbnî Fazlan, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.

⁴³ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989.

Uygur **Çinkay** (Chin-Kai) olmuştur. Seyahatnamenin Türkçe'si Lin-Chen-Nan tarafından 1975 yılında doktora çalışması olarak dilimize kazandırılmıştır.⁴⁴

Johann De Plano Carpini, (1245-1247) Moğollara kilise tarafından gönderilen ilk elçidir. Hristiyan âleminde yeni seçilen Papa IV. Innocentius, 65 yaşındaki *Carpini*'yi elçilik göreviyle Moğollara gitmesi için çağırmış; *Carpini*, ilerlemiş yaşına ve çekeceği meşakatlere rağmen bu görevi kabul etmiştir. 16 Nisan 1245 Paskalya yortusunda Papa'nın ikâmetgâhı olan Lyon'dan yola çıkmış, seyahatine Polonya ve Rusya üzerinden devam etmiştir. Lyon-Karakurum güzergâhını 15 ayda tamamladıktan sonra 22 Temmuz 1246'da Moğol imparatorluk sarayına ulaşan *Carpini*, burada Cengiz Han'ın torunu Güyük Han (1246-1248)'ın tahta çıkış törenine katılmıştır. 13 Kasım 1246'da oradan ayrılarak Rusya'ya gelmiş, burada önemli görevini tamamlayarak Lyon'daki papanın yanına dönmüştür.⁴⁵ Seyahati sırasında görmüş olduğu toprakları ve bu topraklarda yaşayan halk için düşüncelerini bir bir not tutan *Carpini*'nin izlenimleri yer yer paylaşılmıştır.

Simon St Quentin, (1245-1248) Papa Innocent IV. tarafından 1245 yılında Moğollara gönderilen heyette rahip ve diplomat olarak bulunan Dominikan keşişidir. Seyahatinin orijinal metninde Moğolları “Tatarlar” diye isimlendirir. Aslında Moğolların insan kıyımına son vermeleri ve Hristiyanlığı kabul etmeleri yönündeki Papa'nın taleplerini içeren mektubunu ulaştırmak üzere görevlendirilmiştir. Anadolu'da uzun süre kalmış, gözlemlerde bulunmuştur.⁴⁶ *Simon St Quentin*'in Anadolu'daki gözlemleri Moğolların Anadolu'ya gelip yavaş yavaş keşif harakâtında bulunduğu dönemlere rastlamaktadır. Bu sebeple İlhanlı-Selçuklu arasındaki siyasî münasebetlerde aracı olan Uygurların Memâlik-i Rum (Anadolu)'daki varlıklarına dair bilgi veren ilk seyahatnamelerdendir. Eserinde Tatarlar diye adlandırdığı Moğolları, Uygurlarla karıştırmış olması kuvvetle muhtemeldir.

⁴⁴ Lin Chen-Nan, *Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei'in Eserlerine Göre*, İst. Üniv. SBE., (Y.D.T), İstanbul 1975.

⁴⁵ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), Trabzon 2000.

⁴⁶ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (haz. Tufan Karasu), Alanya 2006.

Wilhelm Von Rubruk, (1253-1255) Fransa Kralı IX. Ludwig tarafından görevlendirilmiştir. Mayıs 1253’de maiyetiyle birlikte İstanbul’dan denize açılmış, Karadeniz yoluyla Kırım’a gitmiştir. Elçi heyeti, Altunorda hanı Batuhan’ın sarayından Cengiz Han’ın torunu Mengü Han (1249-1260)’ın sarayı Karakurum’a gönderilmiştir. Bu münasebetle diplomatik statüye göre talepleri dinlenmek üzere Moğol posta teşkilâtı “yamlar” vasıtasıyla uzak mesafeleri katederek altı aydan fazla bir süre Karakurum’da kalmıştır. *Rubruk*, bu süre zarfında ülkeyi tanıyarak, halkın gelenekleri, görenekleri ve yaşayışları hakkında kendisinden önce kimsenin bilmediği şeyleri öğrenme imkânı bulmuştur. Almış olduğu notlar ve çağdaşlarına aktardığı bilgiler, batılıların görüş açılarını genişletmiştir. Ayrıca tarihten coğrafyaya, etnolojiden etimolojiye kadar verdiği bilgiler sayesinde boylar tanınmış, Moğollarla Tatarlar arasındaki fark anlaşılmıştır. Kumanlar, Kırım’da yaşayan az sayıdaki Got kabileleri ve Tuna Bulgarları hakkında verdiği bilgiler, çağdaşlarıyla aynıdır. Ayrıca Asya’nın Hıristiyan kısımlarında özellikle Lamalar ve Budistlerle meşgul olmuştur. *Rubruk*, seyahatnamesini yazdığında izlenimleri öyle tafsilatlı idi ki, Avrupa’da Moğol kavmi hakkında canlı bir resim elde edilmişti.⁴⁷ Memâlik-i Rum (Anadolu)’da yaşayan Uygurların sosyal yaşantılarına dair bilgilere ulaşmak için Türkistan coğrafyasındaki Uygurların yaşantılarından yola çıkarak bağlantılar ve benzerlikler kurulmaya çalışılmıştır.

Marco Polo, (1260-1269 ve 1272) Orta-Asya’ya seyahati iki kez olmuştur. İlki babası ve amcasıyla Altunorda hükümdarı Berke’nin başkentine (1260) oradan da Buhara’ya gitmişler ve 1265 yılına kadar üç yıl Buhara’da yaşamışlardır. Daha sonra gemiyle Çin’e ulaşmışlar 1266 yazı boyunca Kubilay Han (1260-1294)’ın sarayında kalmışlardır. Geri dönüşleri (1269) Akdeniz yoluyla olmuştur. İkinci seyahatinde ise amcasıyla beraber Papa IX. Gregorius’un emriyle Kubilay Han’a mektup teslim edilmek üzere görevlendirilmiştir. 1272 ilkbaharında başlayan seyahat, üç buçuk yıl sonra Kubilay Han’ın huzurunda son bulmuştur. Kubilay Han’ın verdiği görevle Anadolu’yu, Mezopotamya’yı, İran’ı, Türkistan’ı, Pamir Dağları’nı, Gobi Çölü’nü ve Çin’i görme ve

⁴⁷ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul 2001, s.8-21.

dolaşma imkânına sahip olmuş, 2,5 yıl kadar süren bu yolculuğundan sonra 17 yıl doğu ülkelerinde bulunmuştur. Gezileri sırasında yine Kubilay Han'ın emriyle tarih, coğrafya, etnografya, sosyal ve kültürel alanlarda incelemeler yapmış ve notlar almıştır. 1295 yılında Venedik'e dönen *Marco Polo* 1324'de ölmüştür.⁴⁸ *Marco Polo*'nun ikinci gezisinin oldukça renkli ve verimli olduğu yazdıklarından anlaşılmaktadır. Bu sebeple *Marco Polo*, iyi bir seyyah olmakla beraber iyi bir kültür elçisidir de.

Rabban Savma, (1287-1288) doğudan batıya giden ilk elçidir. İlhanlı Argun Han (1284-1291), düşmanı Memlûkluları yenmek için Avrupa Hıristiyanları'nın desteğine ihtiyaç duymuş; bu sebeple *Rabban Savma*, 1287 yılının başında Avrupa'ya doğru yola çıkmıştır. Cenova-Lyon yoluyla Paris'e ulaşan *Rabban Savma*, Argun Han'ın sarayından gelen bir elçi sıfatıyla Kudüs'ü ele geçirmek üzere yapılacak ittifak konusunda Uygur Alfabeti ile yazılmış mektubu Fransa Kralı IV. Philippe'ye arz etmiştir. 1287 Ekim'inde Bordo'ya ulaşmış, İngiltere Kralı I. Edward ile görüşmüştür. Dönüşte Cenova yoluyla Roma'ya gelmiş, ilk uğradığında seçilemeyen Papa Ascoli'li Girolamo Masci ile görüşmüştür. Argun Han'ın mektubunun içeriğinde Papa'nın bir Haçlı Seferi yapmasını, doğulu ve batılı güçlerin Memlûklulara karşı birleşmesini istenmiştir. Papa, İlhanlı'nın Memlûklulara saldırmasını destekleyen ama ittifakta yer almayacağını açıklayan mektubunu Argun Han'a götürmek üzere *Rabban Savma*'ya vermiş hatta Nasturi rahibe orada kalmasını bile teklif etmiştir. Bugün Vatikan arşivlerinde bulunan Nisan 1288 tarihli mektuplarda Barbazoma/Tatrarus/Orientalis “Bar Savma/Tatar Doğu'dan” unvanı yazılı olup mektuplar, kırmızı balmumuyla mühürlüdür. Kırmızı bal mumuyla mühürlü mektuplar, 1288 Eylül'ü sonlarında İlhanlı topraklarına ulaşmıştır.⁴⁹

Türkistan coğrafyasına hâkim Uygurlar, yol güzergâhlarını iyi bildikleri için rehber, muhtelemeden bu topraklarda yaygın olarak Uygur Türkçesi'nin konuşulmasından dolayı da tercüman olarak tercih edildikleri seyahatnamelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca

⁴⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, C. I-II, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), İstanbul 2003.

⁴⁹ Morris Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya Yolculuk*, (çev. Ekin Uşşaklı), Ankara 2008, s.99-173.

yine bu iki ihtiyaç sebebiyle devletlerarası siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkilerde elçilik görevlerini de Uygurların yaptıklarını kaynaklar ve seyahatnameler bildirmektedir.

İbnî Battuta, (1330-1355) *Tuhfetu'n-Nuzzar fî Garaibi'l-Emsar ve Acâibi'l-Esfâr* başlıklı hatıratını 1355 yılının Ocak ayında tamamlamıştır. 1369 yılında vefat eden⁵⁰ İbnî Battuta'nın çeyrek yüzyılı aşan seyahatinin Memâlik-i Rum (Anadolu)'u anlatan kısmı 1332-1333 yılları arasındadır. Ahîlik kurumundan bahseden ilk seyyahtır. Anadolu'da bulunduğu tarih aynı zamanda Moğol-İlhanlı'yla beraber gelen Uygurların Anadolu'yu yurt edindikleri ve artık bir daha geri dönmek üzere yerleştikleri tarihlerdir. Türkiye Selçukluları'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan beylikler ve Anadolu'daki günlük yaşama dair bilgiler vermektedir.

Ruy Gonzales de Clavijo, (1403-1406) Kastilya ve Leon hükümdarı III. Henry'nin mabeyincisidir. Papa Bonifacio IX. emriyle Timur'a elçi olarak yollanmıştır. 22 Mayıs 1403'te Cadis Santa Maria limanında başlayan yolculuğunda Akdeniz ve Ege'yi deniz yoluyla geçerek Çanakkale Boğazı'ndan İstanbul'a gelmiştir. Burada son dönemlerini yaşayan Bizans'ın saraylarını, kiliselerini gezerek bazı olaylara da tanık olmuştur. Fetret Devri Dönemini yaşayan Anadolu'yu görmüş; deniz yoluyla Trabzon'a, oradan Erzincan ve Erzurum üzerinden İran'a geçmiştir. İran ve Orta Asya'nın Nişabur, Tebriz, Merv, Belh, Tirmiz, Semerkant ve Buhara gibi büyük şehirlerini gezerek defalarca Timur'un sarayına kabul edilmiştir. Elçi olarak Timur'a giderken güzergâhında gezdiği şehirlerin ve gördüğü devletlerdeki insanların yaşayış biçimlerini, siyasî durumlarını kendi izlenimleriyle ve tüm gerçekliğiyle anlatmıştır. Yolculuğu 22 Mart 1406'da sona ermiş ve 2 Nisan 1412 yılında Madrid'te ölmüştür.⁵¹

⁵⁰ Muhammed et-Tanci, *İbnî Battuta Seyahatnamesi* “Tuhfetu'n-Nuzzar fî Garaibi'l-Emsar ve Acâibi'l-Esfâr”, I-II, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

⁵¹ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur* (çev. Ömer Rıza Doğrul, sad. Kâmil Doruk), İstanbul 1993.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE UYGURLAR

1.1.UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

Uygurlarla ilgili en eski bilgilere Göktürkler döneminde rastlanılmaktadır. *İlteriş Kağan*'ın oğulları olan *Bilge Kağan* ve *Kül Tigin* adına Bilge Kağan'ın yeğeni *Yollug Tigin*'e yazdırılan kitabelerde Uygurlarla ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Uygur etnik adı, Bilge Kağan yazıtında ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında *Uygur Elteberi*⁵² olarak geçmektedir. Onlarla ilgili verilen ilk bilgilere göre Göktürk hükümdarı (?) Uygurlara ağır vergiler yükleyince (606) onların büyük bir kısmı, bulundukları bölgeden ayrılarak daha kuzeye gitmişlerdir.⁵³ Uygurların da içinde bulunduğu Doğu Türkleri'nin 670 yılında *Kutlug* adlı bir liderin öncülüğünde Çin'e başkaldırarak 682 yılında "İlteriş Kağan" ünvanı ile tahta geçmesi...⁵⁴ Uygurlar için bir dönüm noktası olmuştur.

Basmıl, Karluk ve Uygurların başında bulunan *Ozmuş Kağan*, Göktüklere karşı ayaklanmış (742) bu olaydan kısa bir süre sonra Göktürkler adı geçen bu üç kavim tarafından yıkılmıştır (744). Göktürklerin yıkılmasından sonra Uygurlar, kağanları *Ozmuş*'ın eşini esir alınca bundan cesaret alan Basmıl hükümdarı tekrar isyan etmiş ve *Ozmuş Kağanı* öldürerek başa geçmiştir. Bu durumu kabul etmeyen Uygurlar, Karluklarla birlikte harekete geçerek Basmilların üzerine yürümüş ve onları yenilgiye uğratarak kağanlarını öldürmek suretiyle Ötügen'de ilk "Uygur Devleti"'nin temellerini atmışlardır. Uygurların ilk kağanı *Kutlug Bilge Kül*, Basmilları ve Karlukları hâkimiyeti altına almış...⁵⁵ ancak bu durumu kabul etmeyen Basmıl ve Karluklar bir süre sonra Uygurlardan ayrılmışlardır.⁵⁶

Uygur hakanı *Kutlug Bilge Kül*, 744 yılında kağan ünvanını almış, kağanın 747 yılında ölmesi ile yerine oğlu *Moyen-Çor* geçmiştir. *Moyen-Çor* zamanı Uygurların dört

⁵² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul 1998, s.74-75.

⁵³ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Ten-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s.15.

⁵⁴ Tekin, *a.g.e.*, s.9.

⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", *Ank. Ün., D.T.C.F. Dergisi*, C. X/1-2, Ankara 1952, s.1-55.

⁵⁶ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001, s.41.

yönde genişledikleri devirdir. Özellikle Çin ile ilişkileri, “An-lu-şan İsyanı” sebebiyle olumlu yönde gelişmiştir. **Moyen-Çor**’un 759’da ölümünün ardından oğlu **Bögü**, kağan olmuştur.⁵⁷ **Bögü Kağan** döneminde Uygurlar, Maniheizmi 762’de kabul etmişler⁵⁸ ve 840 yılına kadar da birçok kağan tarafından yönetilmişlerdir. Bu tarihten sonra Uygur sarayında türlü entrikalar, suikastlar birbirini takip etmiş, bu karışıklık içinde Uygurların siyasî kudretleri süratle zayıflamaya başlamıştır.⁵⁹ Daha sonra başa geçen üç Uygur Kağanı da devletin yıkılmasına mani olamamışlardır.

1.1.1. Uygur İsminin Menşei

Uygurların atası Hunlar’dır. Uygur toplumunun kavimleri aşağıdaki kavimlerden oluşmaktadır: “*Yüan-he*, *Hsüen-tan-t’uo* (Sirtaduş), *Ch’i-pi-yü* (Çibil), *Tu-po* (Tuba, Tuva), *Ku-li-kan* (Kurikan), *Tuo-lan-ke*, *P’u-ku* (Bogu), *Pa-ye-ku* (Bayırgu), *T’un-luo* (Tongra), *Hun* (Küni), *Ssu-chieh* (İzgil), *He-hsüeh*, *Hsi-chieh* (Çigil), *Atieh* (Adiz) ve *Pai-hsi* (Tatabi)’”dir. Bu onbeş kavmin hepsi çölün kuzeyinde karışık halde yaşıyorlardı. Yukarda adı geçen *Yüan-he* kavmine “Wu-hu veya Wu-he” de denilmiştir. Sui sülalesine gelince onlara “Wei-he” denmeye başlamışlardır. Bu topluluğun çekirdeği *Yüan-he*, *Wu-hu*, *Wu-he* veya *Wei-he*’dir. Bu kavimlere “Ogur/Oğuz” diyenler de mevcuttur. *Lin*, (1987/1671-675) adlı kavim, 605-618 seneleri arasında diğer kavimlerle Göktürklerin baskısından kaçarak, onlara karşı “Hui-he veya Uygur” adlı federal topluluğu kurmuşlardır. T’ang sülalesine gelince (618-906) bu toplum, onbeş kavim tarafından kurulan büyük bir federal devlet haline gelmiştir. (Hsin T’ang-shu, 1975/2611 1~61 12). Bu tarihten itibaren “Uygur” kelimesi, artık etnik bir ad değil siyasî bir isimdir.⁶⁰ Wei-he kavminin lideri, kendisini ***Ai-chin*** “Erkin veya İrkin” -ki bir ünvanıdır-

⁵⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri ve Kültürü*, İstanbul 2004, s.13-16.

⁵⁸ Helmut Ritter, *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi*, (çev. Mehmet Kanar), İstanbul 2011, s.41.

⁵⁹ Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.31.

⁶⁰ **On Uygur kabileleri:** Yağlakar, Kuturgur, Bugaskır, Avçağ, Hazar-Kasar, Khugursu, Yağma, Ayavir, Turlam Vibur ve Adız / **Dokuz (Oğuz) Uygur Kabileleri:** Uygur, Bayırgu, Khun, Buku, Tongra, Çibni, İzgil, Karluk ve Basmıl. Bkz. Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö.2146-318)*, H.Ünv. SBE., Ankara 1995, (Y.Y.L.T.), s.1-2; Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), s.133-134.

diye ilan etmiştir. Ve bu topluma *Hui-he* “Uygur” adını vermiştir. (Hsin T'ang-shu, 1975:6111).⁶¹

Hui-ho demek, şimdiki *Wei-wu* “Uygur” demektir. *Hui-ho*’lar, eskiden beri kendilerini “Chi” denen bir nevi atmacaya benzetmektedirler. “Chi” denen atmaca ile “Hu” denen atmacanın sür’atının aynı olması sebebi ile adlarının *Hui-hu* şeklinde söylenmesini T’ang Sülalesi’nden rica etmişlerdir.⁶² Bundan sonra Uygurlar, tarihî Çin kaynaklarında *Wei-he*’den sonra *Hui-hu* yazımıyla anılmaya başlamışlardır. Uygur isminin menşe’î hakkında daha tafsilatlı bilgiler mevcuttur.⁶³

Yunan bilgini Ptolemaos, çizmiş olduğu haritada Orta Tiyanşan’ın doğusundaki kavme mensup nehir ismi olarak “Uykhardis” sözünü kullanırken⁶⁴ eski Türklere ait İran rivayetlerine göre “Asade Tuside” Orta Tiyanşan bölgesinde “Yugur” yani “Uygur” isminde bir Türk boyunun mevcudiyetinden haber verir. Onların başında da *Khakani Yugur* isimli bir hükümdarın bulunduğunu bildirir.⁶⁵

Uygur adının manası ve etimolojisi hakkında Türk Tarihi’nin en önemli kaynağı Kaşgârlı Mahmud, “kendi kendine yeter”⁶⁶ Reşideddin ise Türk dilinden olan bu sözün manasını “birbirine karışmak ve yardım etmek”; Farsça manası olarak da “bizimle birleşti, yardımda bulundu”⁶⁷ diye açıklama getirir. “Şecere-i Terakime”de Uygur adı, “uymak, yapışmak”⁶⁸ Gy. Németh de yine “uy- uymak, takip etmek”⁶⁹ anlamındadır.

⁶¹ Ekrem, *a.g.t.*, s.2.

⁶² Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, s.30.

⁶³ Alimcan İneyet, “Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, (20-25 Ekim 2008), Ankara 2008, s.1-8. **On Uygur kabileleri:** Yağlakar, Kuturgur, Bugaskır, Avçağ, Hazar-Kasar, Khugursu, Yağma, Ayavir, Turlam Vibur ve Adız. **Dokuz (Oğuz) Uygur Kabileleri:** Uygur, Bayırgu, Khun, Buku, Tongra, Çibni, İzgil, Karluk ve Basmıl. Bkz. Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö.2146-318)*, H.Ünv. SBE., Ankara 1995, (Y.Y.L.T.), s.1-2; Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2010, s.133-134.

⁶⁴ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.42.

⁶⁵ Togan, *a.g.e.*, C.I, s.19.

⁶⁶ Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi*, (çev. Besime Atalay), C.I, Ankara 1992, s.112.

⁶⁷ Reşideddin Fazlullah, *Camiü’t-Tevarih*, (çev. Abdülkadir Gölpinarlı), İstanbul tarihsiz, s.40, 125.

⁶⁸ Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, (haz. Muharrem Ergin), İstanbul tarihsiz, s.28-29.

⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s.122.

1.1.2. Uygurların Yaşadıkları Coğrafya

Uygurlar, Kırgızlar tarafından yıkılmadan (840) önce ağırlıklı olarak iki bölgede hayatlarını sürdürüyorlardı. Çok eski zamanlardan beri Tanrı Dağları ile Karakurum Dağları arasında kalan Tarım havzasında ve yine Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasındaki Cungar havzası, İli vadisi, İrtiş nehri ile Baykal gölleri arasındaki topraklarla Güney Sibirya’da şimdiki Moğolistan sınırları içindeki Selenge, Orhun, Tola ve Kerülen (Korulun) nehirleri civarında, Kansu (Gansu)’da ve bugünkü Shan-si ve Shen-si eyaletlerinin kuzey bölgelerinde yaşamışlardır.⁷⁰

Cüzcanî, “Uygur memleketi iki büyük dağ sırasını içeren şekilde tanımlanır. Bu sıra dağlar Kara-tu ve Uskun-luk’tur. Karakuram bu dağların arasındadır. Ögedey Kaan’ın (1229-1241), Karakuram’ın yakınındaki bu şehre saray inşa ettirmiştir. Bu iki büyük sıradağın güneyinde önceden onların Kutlu Dağ (Kût Tagh) adlandırdıkları bir dağ vardır. Bir sıra dağın dışında on, diğerinin dışında dokuz nehir akıyordu; geçmiş zamanlarda Uygurlar bu nehirlerin kıyılarında birlikte yaşadılar. On nehir üzerinde yaşayanlar **On-Uygur**, dokuz nehir üzerindeki **Dokuz-Uygur** olarak adlandırıldılar. Bunların yanında yerleşmiş diğer kabileler vardır ama benim buradaki yerim daha fazla detayı yasaklamaktadır.”⁷¹ diye Uygurlardan başka halkların da varlıklarından haberdâr eder. Ancak anlatılmayacak kadar yetersiz sayıda ya da önemsiz topluklar olmalıdır ki bahsedilme gereği görülmemiştir. Bundan başka Cüzcanî, aynı şekilde birçok Uygur ülkesini (şehrini) kitabında anlatmaktadır.

“Nüzhetü’l-Kulub”da Uygurların yaşadıkları “Bu topraklar Altıncı ve Beşinci iklimlerdedir ve birçok uzak iller de içerir. Onların önemli kasaba veya ilçeleri Kumul (Qamûl), Almalık (Almâliq), Beşbalık (Bîshbâliq), Khalakh, Cungar (Jungar), Bamtak ve Farab’dır. Diğer yerleri Kaşan/Kaşhan/Kaş (Kāsān), Tātār ve Fay’dır.”⁷² diye geçer.

⁷⁰ Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2010, s.15.

⁷¹ Minhâj’ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasırî*, (Translated from Original Persian Manuscript Major. H.G. Raverty), I-II, Oriental Books Reprint Corp., New Delhi, 1970, s.889.

⁷² Hamd-Allâh Mustawfî of Qazwîn, *Nuzhat al-Qulûb*, (translated G.Le Strange), London 1919, s.249-250.

Ayrıca “Uygurların arazisi Ha-la Ho-lin (Qara-Qurum/Karakurum)’dadır. Karakurum, yedinci iklimdedir. Geniş bir bölge olmaktan çok göçebelerin yaşadığı bir yerdir. Onların birkaç köy ve kasabası geçimlerini sağladıkları sürüleri vardır.”⁷³

Cüveynî, “bu şehri işaret eden bir duvar kalıntısı vardır. Ögedey Kaan’ın (1229-1241), tahta oturduğu sırada hisardan kalmış kalıntılarda taş üzerine yazılmış bir kitabede oranın **Buku Han** tarafından kurulduğu yazılıdır. Oraya “Mavu Balıg” adını koydular. Ögedey Kaan’ın emri üzerine oranın biraz daha yükseğine bir şehir yaptılar ve oraya da Karakurum adını verdiler.”⁷⁴ diye eserinde bahsetmiş ve “Uygur inanişına göre onların doğup ortaya çıkmaya başladıkları yer, Ögedey Kaan zamanında kurulan şehrin de adı olan Karakurum (Karakorum) adındaki bir dağdan kaynaklanan Orhun nehri sahilidir. Karakurum Dağı’ndan ondan başka 30 nehir daha çıkar. Her nehrin sahilinde ayrı bir kavim yaşar. Orhun sahilinde ise iki Uygur kavmi yaşar.”⁷⁵ açıklamasıyla hem Karakurum’un coğrafi yapısından haberdâr eder hem de burada Moğollardan daha önce Uygurların yaşadıklarını bildirir. O dönemde Uygurların doğusunda Hitaylar ve Moğollar, kuzeyinde Tatarlar ve Selenga, güneyinde Tangut ve Tibet, batısında ise Kırgızlar bulunmaktadır.⁷⁶

Başka bir kaynak Uygurların yaşadıkları yer hakkında “Orada 3 ırmak vardır. Şehrin güneyine bitişik bir dağdan kuzey doğuya akan nehre “Orhun”, şehrin batısından geçerek kuzeye akan nehre “Ho-lin”, batı da kuzey doğuya akan nehre de “Kurban (Qurban)Tamur” denirdi. Bu 3 nehir, şehrin kuzeyine 30 li mesafede birleşirler. Bu Selenge (Salanga)’dır. Gerçek olarak Uygurlar, **Bögü Kağan** (P’u-chü Qağan)’dan itibaren burada oturdular. Sonradan göçerek Beşbalık (Pei-t’ing) da oturdular.”⁷⁷ diye bilgi verir.

⁷³ Hamd-Allâh Mustawfî of Qazwîn, *a.g.e.*, s.253, 265.

⁷⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, s.220; Gregory (Bar Habreus) Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, C.I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, s.531.

⁷⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.102.

⁷⁶ Hüseyin Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, İstanbul 1980, s.18, Harita 21; Cüveynî, *a.g.e.*, s.84.

⁷⁷ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, s.30-31.

Karabalsagun/Karabalgasun Orhun Vadisi Hiung-nu, Göktürk ve Uygur İmparatorluklarına beşiklik etti. Göktürkler, Hangay Dağları yakınlarındaki Ötüken’de yerleşti Uygurlar Karabalgasun’u başkent yaptılar ancak daha sonra ülkenin merkezini Karakurum’a taşıdılar. Kara-Balgasun şehrin dışında eski Göktürk (Pi-Chia) “Bilge Kağan Kitabesi” ve Hui-Ho “Uygur Kağanı Kitabesi” vardır. Bu şehir Göktürk ve Uygurların eski başkenti idi. Onun için şehir “Ordo” diye isimlendirildi. Liao zamanında eski Hui-Ho “Uygur” şehri demekti. Yü’an Hanedanı zamanında Pi-Chia (Bilge Kağan) şehri demekti. Bu da Göktürklerin son kağanının ismidir. Yeh-Lii Shuan-Chi, “*Ho-lin “Kara-kurum”’un 70 mil kuzeyinde Pi-Chia Kağan sarayı var.*” dedi. Yüan zamanında bu şehre “Ho-La-Pa-La-Ho-Sun” Ho-La, “Kara” demektir. Pa-La-Ho-Sun ise “şehir” demektir. Onun için bu şehre “Karaşehir” deniyordu. (Karaşar ile karıştırılmamalıdır.) **Songur ve Tükel Tekin**, her ülkeden getirdikleri ganimetlerle ve insanlarla “Orhon” denilen yerde “Ordu Balıg”⁷⁸ şehrini kurarak doğu tarafını tamamen egemenlik altına almışlardır.⁷⁹ Kaşgârlı Mahmut, “*Kaşgâr’a Ordu-kent denilir; bunun mânâsı Hakan’ın durduğu şehir, merkez demektir; çünkü bu şehrin havasının güzelliğinden Efrasyâb şu yerde durmuştur.*”⁸⁰ derken Kaşgâr’ın X. yüzyıldan önceki adının Ordu-kent olduğundan haberdâr eder ki 8. yy. da Ordu-kent adını taşıyan “Kaşgâr”, erken Türk medeniyet merkezlerinden birisi idi.⁸¹ Ayrıca Uygurlar, Hanlık Otağı’nın bulunduğu başkent şehrine “Ordu-balıg”, yani “Ordu-şehri” derlerdi.⁸²

⁷⁸ Ordu-Balık (Çince: 回鹘單于城 pinyin: huígū dānyú chéng; anlamı: Uygur Tanhu kalesi), Uygur Kağanlığı’nın aynı isimdeki başkentinde yer alan kale. Uygur Kağanlığı’na başkentlik yapmış o zamanlar Mubalik ismi verilen bir şehirdir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ordu-Bal%C4%B1k>; Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.53-54.

⁷⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.104.

⁸⁰ Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi*, (çev. Besime Atalay), C.I, s.124.

⁸¹ Karakurum (Halha Moğolcada “Harhorin”, geleneksel Moğolcada “Kara Kurum”) Moğolistan İmparatorluğu’nun 13. yüzyılda başkenti. Bu alan muhtemelen Moğolistan’ın en eski tarım alanlarından. Bir süre Harzemşahlara ait olan Karakurum, 1218/19 yıllarında Cengiz Han’ın saldırısına uğradı. Kenti ele geçiren Moğol Devleti 1220’de yeni bir başkent oluşturma isteğiyle kenti yeniden yapılandırmaya başladı. Bkz. Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s.120.

⁸² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979, s.286.

Sui-Shu, “Si-Yü Chuan” kitabında ve T’ang-Shu, “Si-Yü Chuan” kitabında, “K’ang ülkesi...”’den bahsedilir ki Yüan-Shih, “Ti-Li-Chih” kitabında “Sa-Ma-Erh-Kand (Semerkand) eski K’ang ülkesidir.” der.⁸³ Adı geçen kaynaklara dayanarak Kang şehrini günümüzdeki Semerkand’ın eski adı olarak kabul edersek Uygurların yaşamış oldukları yerlerdendir. Ch’ang Ch’un’un “Semerkand’ın kuzeyine vardıklarında Moğol ordusunun kumandanları ve Hui-Ho (Uygurlar)’ın liderleri şehrin dışından gelenleri, şarap getirerek karşılamışlardır.”⁸⁴ diye Uygurlardan ve günlük alışkanlıklarından bahsetmesi seyyahın, Uygurları yakından görmüş ve tanımış olduğunu göstermektedir.

“Tarih-i Reşidî”, “Kuhistan (Hoten), Zerepşan, Tanrı Dağı, Karakaş, Kaşgâr, Turfan, Yarkent, Hoten...”⁸⁵ ve daha birçok şehirlerin coğrafi özellikleri hakkında geniş bilgiler vermiş, bu yerlerin adlarıyla ilgili efsaneler anlatmıştır. Adı geçen yerleşim yerleri günümüzde de aynı isimle Uygurların yaşadıkları yer olma özelliğini korumuşlardır. Uygurlar, Orta-Asya’nın geniş topraklarında neredeyse her tarafa yayılmışlardır.

Uygur Devleti’nin 742’den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Tokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası olarak varlıklarını devam ettireceklerdir. Uygur Devleti, bu yüzden İslâm kaynaklarında Tokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir.⁸⁶ Arap coğrafyacılarına göre Tokuz-Oğuzların yerleştikleri bölgede, Çin kaynaklarına göre 840’da Kırgızlar tarafından Moğolistan’dan atılan Uygurlar yaşıyorlardı ve onlar Turfan civarını 866’da gelmişlerdi.⁸⁷ Sonrasında Kuça’dan Turfan’a kadar kuzey vahaların Uygurlarca işgalini müteakip 400 yıl içinde asimilasyon o kadar süratli olmuştur ki Çinliler eski halkla Uygurlar arasında ayırım yapmaktan vazgeçmiş ve hepsine Uygur demişlerdir.⁸⁸

⁸³ Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.86.

⁸⁴ Lin Chen-Nan, *a.g.t.*, s.78.

⁸⁵ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (çev. Osman Karatay), İstanbul 2006, s.37, 84, 94, 127, 129, vd.

⁸⁶ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s.113-114.

⁸⁷ W. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2010, s.266.

⁸⁸ Ethel G. Stewart, *Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler M.S.1233*, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), İstanbul 2000, s.64.

Beşbalık bölgesindeki Uygurlar, kendilerine sadece “Uygur” demektedirler. X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarının bunlara “Tokuz-guzz” demeleri Uygurlar ile Oğuzların Orhun bölgesinde birlikte yaşadıkları dönemden ileri gelmektedir.⁸⁹

Müslüman coğrafyacılar, ellerinde mevcut olan bilgileri aktarmışlar, ancak hangi kaynakları kullandıklarını belirtmemişlerdir. Okuyucuyu da “o anda kim var, geçmişte ve hatta bir kaç yüzyıl öncesinde kim vardı” konusunda uyarmayı dahi gerekli görmemişlerdir.⁹⁰ Örneğin İbnî Fazlan, 921/2 yılında Türkistan topraklarından geçerken Türklerin yaşantılarını görmüş ve seyahatnamesinde onlar hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ebu Dülef, “Risalesi”nin Türk ülkeleriyle ilgili kısmında “*emniyet ve selamete bir ay gittikten sonra Tokuz Oğuzların ülkesine vardık.*”⁹¹ der ve izlenimlerini anlatmaya başlar. Muhammed Avfi, “*Burası Ye’cüc ve Me’cüc Seddi’ne bitişik büyük ve geniş bir ülkedir. Bunların büyük bir devleti, kalabalık bir orduları vardır. Bunlar dokuz kabileye ayrılırlar.*”⁹² açıklamasıyla İbnî Hurdazbih’in “*Toguzguzların (Tokuz Oğuz) ülkeleri Türk Ülkeleri içerisinde en geniş olanıdır.*”⁹³ görüşüne daha geniş açıklama getirir. Ancak adı geçen seyyahlar, geçtikleri ve gördükleri ülkelerin kesin sınırlarını veremedikleri gibi halkın gerçekte kim olduklarına dair bir görüş de edinmemişlerdir.

Bu konuda “İslâm kaynaklarındaki Tokuz-Oğuzlarla, Uygurların eş tutulmasının bir yanlışlıktan ileri gelebileceğini sanıyoruz. Kitabelerden anlaşılacağı üzere Tokuz-Oğuzlar ile Uygurlar birbirlerinden ayırt edilmektedirler. Çin kaynaklarıyla Arap kaynaklarını karşılaştırdığımızda Uygurları, Arap kaynaklarının aksine Tokuz-Oğuzların bir boyu olarak görüyoruz. Bize göre Araplar, Kansu ve Turfan Uygurlarını Oğuzlarla karıştırmışlardır.”⁹⁴ diyen S. Gömeç’in görüşüne hak vermek gerekir. Türkistan’da yaşayan Türk boylarının hatta Türk olmayan Çinli ve Moğol gibi halkların fiziksel ve yapısal özellikleri genel olarak birbirlerine benzemektedir. Buna uzak-doğu

⁸⁹ Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *İA*, C.IX, Ankara 1978, s.380.

⁹⁰ W. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s.202.

⁹¹ İbnî Fazlan, *Seyahatname*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s.91-92.

⁹² Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s.90.

⁹³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağar), İstanbul 2008, s.39.

⁹⁴ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s.14.

Asya ülkelerini de katacak olursak özellikle göz yapısındaki çekiklik buralarda yaşayan insanların kim oldukları veya hangi ırka mensup oldukları konusunda kesin bir yargıya varılmasını engellemektedir. Bundan dolayı buralarda yaşayan yerli halkın Araplarca karıştırılıp hepsinin “Tokuz Oğuz” olarak adlandırmalarına geçerli bir sebep teşkil eder.

Bu konuya bir başka örnek Naymanlar’dır. Çin’de yaşayan Sarı Uygurların içinde Nayman boyu bulunmaktadır.⁹⁵ Jean-Paul Roux’un “*O dönemde Türk veya hangilerinin Moğol olduğunu anlamak o kadar kolay değildir. Taşıdıkları isimler de bu konuda bir ipucu vermez. Naymanların Moğolca bir adı vardı, ancak bunlar hemen hemen kesin olarak Türktüler veya Türkleşme yolunda olan Moğollardı.*”⁹⁶ şeklindeki açıklaması Naymanların bir Türk boyu, ortak kültür özelliklerini taşımaları dolayısıyla da Uygur olabileceklerine dair düşünciyi oluşturmaktadır. Ethel Stewart ise “*Naymanlar, 840’dan sonra güneye göç etmeyip çölün kuzeyinde yıkılmış imparatorluğun aslı topraklarında kalmış olan Uygurların soyundan gelmişlerdi.*”⁹⁷ diyerek Naymanların Uygur olduğuna kesin bir yargı bildirir.

Bahaeddin Ögel, “*840 baskınından sonra beşinci ve küçük bir grup da Uygurların eski köle ve çobanları olan doğudaki Moğol kabilelerine sığınmışlardı.*”⁹⁸ derken belki de Naymanlara işaret ederken Z.V.Togan ise, “*Naymanların malûm hükümdarlarından önemlisi İnanç Bilge Bükü Han’dır. Uygur Türkleri’nden Bükü Han pek maruftur. Bunun Buyruk ve Taybuka adlı iki oğlu vardır. Küçlük, Taybuka’nın oğludur. Naymanların isimleri de kâmilten Türkçe (Uygur Türkçesi)’dir. Oturdıkları yerlerin coğrafi adları da Türkçe (Uygurca)’dır.*”⁹⁹ diyerek Naymanların Türk (Uygur) olduklarına dair düşünciyi desteklemektedir. Naymanlardan **Küçlük** (Güçlük), aynı zamanda Cengiz Han’ın en güçlü ve zorlu rakiplerinden birisi idi.

⁹⁵ Eyüp Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, İstanbul 2012, s.82-83, 85.

⁹⁶ Nayman Türkü ibaresi geçmektedir. Bkz. Jean-Paul Roux, *Türkler’in ve Moğollar’ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 2002, s.35, s.99.

⁹⁷ Ethel G. Stewart, *Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler M.S.1233*, s.119, vd.

⁹⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.124.

⁹⁹ Zeki Velidi Togan, *Çengiz Han (1155-1227), 1969-1970 Dönemi Ders Notları*, İstanbul 1969, s.30,36.

Faruk Sümer de isimlerin Türkçe anlamından yola çıkarak “*Naymanların Cengiz Han ile düşmanlığından önceki hükümdarına İnanç Bilge Bügü Han* derlerdi. İnanç’ın anlamı “inanmak”tır. Bilge, pek büyük bir ünvanıdır. Bügü Han ise Uygurlar ve diğer birçok kavimlerin tam bir şekilde inandıkları eski zamanlarda yaşamış ulu bir Han idi. Onun bir ağaçtan doğduğu söylenir. Naymanlar ise en fazla Türk (Uygur olabilir) kültürünü benimsemiş topluluktur. Uzun bir müddet Türk (Uygur) hâkimiyeti altında kalmışlar ve Türkler ile komşuluk yapmışlardır.”¹⁰⁰ Nitekim Naymanlar, bozkırların en medeni bir halkı olup, ilk olarak Uygur Yazısı’nı kullanmışlardır.”¹⁰¹ Ortak yaşanan coğrafyalarda kültürlerin özellikle de dil ve yazının birbirinden etkilenmemesi gibi bir durum söz konusu değildir. Burada Uygurlara komşu olan Naymanların Türk (Uygur) ya da Uygurlara yakın bir boy olduklarına dair ihtimâl kuvvetlenmektedir.

1.1.3. Uygurların Kullandıkları Ünvanlar

Uygur Prensleri, eğitim gördükleri aşamada *İl-İlterer*, On Uygurlarda *el-terer*, Dokuz Uygurlarda *kul-irkin* (kul ergin) ünvanını taşırlardı. Bu hükümdarların *İdi-kut* ismiyle tanınmaları bundan çok uzun zaman sonra olmuştur. İdi-kut’un anlamı *Ebu’l Gazi* de, “halkına hayat verendir”. Ebu’l Gazi’nin anlattığı XIII. yüzyıl geleneklerinde Uygur İdi-kut’a bir Tu-ki ünvanı olan ve “halkına hayat veren” anlamına gelen *el-teres* ünvanı da eklenmiştir. El-teres kelimesi, Ermeni kaynaklarında *Tars* olarak geçmektedir. Şöyleki “*Tars (Tatar-Moğollar) Krallığı’nda üç él ve onların kendine özgü kralları (İdikut) vardır. Oralarda bu halka Eo’gur “Uygur” adı verilir. Onlar her zaman putperest olmuştur ve hâlâ bu şekildedirler.*”¹⁰² Ayrıca “*Doğu’daki Tars (Tatar-Moğolları) egemenliği yukarıda belirtilen Hitay (Cathay) Krallığı, Çin ile sınırlandırılmış batıda Türkistan, kuzeyde çöl, güneyde Sung (Sune) Hanedanlığı olarak adlandırılan son derece zengin bir él bulunurdu. Hindistan ve Hitay Krallığı arasındaki*

¹⁰⁰ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, C.I, s.15 dipnot 23 devamı.

¹⁰¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), Ankara 1995, s.277.

¹⁰² Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405’e Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnan Kaya), İstanbul 2006, s.52, dipnot 107.

*bu elde çok büyük bir elmas vardı.”*¹⁰³ Uygurların **Tars** unvanıyla Ermeni kaynaklarında yer alması Uygur tarihi açısından değerli bir bilgidir.

“Tarih-i Cihan-Gûşa”da yer verilen -Göç Destanı’nda geçen- şehzadelerin en büyüğüne **Sankur** (Songur) **Tekin**, ikinciye **Kotur Tekin**, üçüncüye **Tukel** (Tükel) **Tekin**, dördüncüye **Or Tekin**, beşinciye de **Buku** (Böğü) **Tekin**¹⁰⁴ isim ve unvanları verilmiştir. T’ang Hanedanı Yıllığı’nda geçen **Bayançur Kağan**’ın beş oğlu vardı. Bunlar: **Yabgu Tegin**, **Külçur Tegin**, **Alp Külük Tutuk Yağlakar Tegin**, **Tun Baga** ve **Böğü Tegin**’dir.¹⁰⁵ Kök Türklerde **Tigin** sözü genel olarak “prens” veya “şehzade” anlamına gelmektedir. Turfan’daki Uygur hükümdarlarının unvanları da **Tigin** ile sonlanmaya başladı ve **Tigin** bir nevi hükümdarlık unvanı oldu.¹⁰⁶ Anlaşılan Uygurlarda **Tegin**¹⁰⁷ unvanı oldukça yaygın kullanılmaktadır.

Taigon, Turfan Uygur Kralları’nın sahip olduğu Uygurca **Tegin** unvanının transkripsiyonundan başka bir şey değildir.¹⁰⁸ Volker Rybatzki sözlüğünde, ses bakımından benzeyen Tegin/Tekin/Tigin unvanlarını “...Türkçe olan **Tegit** eki, iktidardaki hakanın oğlu veya torunu için sınırlı anlamda “prens...”¹⁰⁹ unvanının karşılığı olarak göstermiştir.

¹⁰³ <http://rbedrosian.com/hetum1.htm#2>, (06.08.2010). Het’um the Historian’s, *History of the Tartars* [The Flower of Histories of the East] compiled by Het’um the Armenian of the Praemonstratensian Order Translated by Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2004, s.2.

¹⁰⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Gûşa*, s.102-104.

¹⁰⁵ Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), s.178.

¹⁰⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C.I-II, Ankara 1995, C.I, s.84.

¹⁰⁷ 特勤 tèqín “Türk ve Uygur kağanlarının oğul ve kardeşlerinin üstlendikleri görev” < Tü. *tägin, tegin*, Bkz.Alimcan İnayet, “Hanyu Wailaici Cidian’a (HWC) Göre Çince’ye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, volume 3/1 Winter, Ankara 2008, s.281.

¹⁰⁸ Ethel G. Stewart, *Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler M.S.1233*, s.124.

¹⁰⁹ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.378.

1.1.4. Uygurların Destanları

Destanlar, bir milletin sahip olduğu en önemli kültür değerlerindendir. Milletler, destanlar sayesinde varlıklarını ıspatlar tarihteki yerlerini çok eskilere dayandırabilirler. Onlar (Uygur ilim adamları), destanlar için kullandıkları terimlerden efsanenin “mit” terimini, rivayetin ise tarihî olayları ve şahısları konu alan efsaneleri karşıladığını söylemektedirler.¹¹⁰ Öyleyse destanlar ve efsaneler, konuları bakımından tarihi olaylarla örtüşmektedirler.

Türkler, destanlar bakımından oldukça zengin bir millettir. Ünlü “**Göç Destanı**” ve “**Türeyiş Destanı**” Uygurlara aittir. Uygurların Kırgızlar tarafından yıkıldıktan (840) sonraki göçleri “Göç Destanı”nda detaylı olarak anlatılır. “T’ang Hanedanı Yıllığı”nda anlatılan tarihî olaylar karşılaştırıldığında “Göç Destanı”nda sözü edilen olayların gerçekten yaşanmış olduğu anlaşılabacaktır.¹¹¹ “Tarih-i Cihan-Güşa”da da geçen bu destan, “*Bir zamanlar geldi, Uygurlar ve onlara bağlı etraftaki kavimler, atların kişnemesinden, develerin bağırmasından, vahşi hayvanların ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden çocukların ağlamasından velhasıl herşeyden “göç göç” sesi duymaya başladılar. Bunun üzerinden yerlerinden kalktılar. Kondukları her yerde aynı sesi duydular. Nihayet bir yere geldikleri zaman o ses kesildi. Orada yerleşip beş mahalleli şehir kurdular ve o şehre **Beş Balıg**¹¹² adını verdiler. Şehir gündün güne büyüdü. Oraya*

¹¹⁰ Adem Öger, *Uygur Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*, Ege Üniv., SBE., İzmir 2008, (Y.D.T.), s.705-706.

¹¹¹ Turgun Almas, *a.g.e.*, s.178; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, s.29.

¹¹² Büyük Uygur göçünden sonra yerleşilen ve beş mahalleli bir şehir olduğu için Beş Balıg (Beş Şehir) adı verilen şehrin emirine İdi-Kut denilmektedir. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, s.106; Beşbalık, (Çince: 北庭故城遗址, *Beiting gucheng yizhi*; Uygurca: بېشبالىق, *Beshbaliq, Bishbaliq*), Çin Halk Cumhuriyeti’nde Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nin kuzeydoğusunda, Sanci Hui Özerk İli’inde Jimisar İlçesi içinde tarihi bir kalıntı şehirdir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Be%C5%9Fbal%C4%B1k>, (14.09.2011); Cüzcani de Yiddi-kut adını kullanır. Bkz. Minhâj’ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasirî*, C.II, s. 953, 961, vd.

ilk yerleşenlerin çocukları, o günden beri orada emirlik yaparlar. Oranın emirine “İdi kut”¹¹³ adı verilir.”¹¹⁴ diye anlatılır.

Uygurların “**Türeyiş Efsanesi**”nde geçen, geceleri **Bögü Han**’ı uyandırıp, yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün her gece onunla konuşan kız, ona şöyle demiştir: “*Doğudan batıya kadar bütün dünya, senin buyruğun altında kalacaktır. İşlerini sıkı tut ve iyi çalış. Ayrıca, insanların da değerini bil!*”¹¹⁵ Uygur İdikut’un soyu **Buku Han**’a dayandırılmaktadır.¹¹⁶ Bunlar (Uygurlar), kalabalık olunca diğer kavimler gibi kendi aralarından bir yönetici seçmişler ve onun arkasından gitmişlerdi. **Buku Han**, ortaya çıkıncaya kadar beş yüz yıl bu şekilde yaşamışlardı. Halkın inancına göre **Moyun-Çor** Kağan’ın oğlu **Buku**, Efrasiyab’ın¹¹⁷ ta kendisidir.¹¹⁸ Yine bu inanıştan yola çıkarak **Buku Han**’ın, Türkistan’a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastlayarak beğenip o yerde şimdi “Kuz Balıg” denilen Balasagun¹¹⁹ şehrini

¹¹³ İdikut Kut, Orhon Yazıtları’nda (Bilge Kağan Yazıtı Doğu 25 satırda) geçer. Bkz. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, s.71; İdi-Kut kelimesinin “kutsal” (örn. BK D 35, KT D 10, Tony. II B 3) ve Kut’un “talih, kısmet, şans” anlamına geldiğine dair (KT D 29) Bkz. Doğan Aksan, *En Eski Türkçe’nin İzlerinde*, İstanbul 2000, s.53, 56; yine bu ünvanın Türklerde ve Moğol idarî ve askerî teşkilâtında görev almış Uygurlarda “kağandan sonra gelen Uluğ-erkin” unvanıyla bilinmesine dair Bkz. Wilhelm Thomsen, “Moğolistan’da Türkçe Kitabeler”, (çev. Ragıp Hulusi), *TM*, C. III (1926-1933), İstanbul 1935, s.81-118, 88; Kut kelimesinin özellikle Uygurlarda evrenin yapısal unsuru olarak kabul edilmesine dair Bkz. Jean-Paul Roux, *Türkler’in ve Moğollar’ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), s.166.

¹¹⁴ Uygur Türkleri yöneticilerine devletin sahibi manasına gelen “İdi kut” derlerdi. Cüveynî, *a.g.e.*, s.97.

¹¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I, s.75, 74-88.

¹¹⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.102-105.

¹¹⁷ Alp Er Tunga veya Alp er Tonga efsanevi bir Türk hakanıdır. “الپ Alp, “Alp, yiğit, kahraman, bahadır,” (ا) er) er, erkek, adam ve (تنگ) tonga “bebür” anlamındadır. Yaşamıyla ilgili bilgilerin efsanelere dayanan Alp Er Tunga’nın, Turancılarca Türklerin eski atalarının soyundan geldiği öne sürülür. Ayrıca Divân-ı Lügati’t-Türk’te ve Kutadgu Bilig’de, İran destanı Şehname’nin kahramanlarından Efrasiyab (Afrasyab)’la aynı kişi olduğu belirtilir. Şehname’ye göre İran-Turan savaşları sırasında Zaloğlu Rüstem ile giriştiği mücadele sırasında pusuya düşürülüp öldürülmüştür. Öldürülmesiyle ilgili Alp Er Tunga Sagusu, Divân-ı Lügati’t-Türk’ün çeşitli yerlerinde örnek metin olarak verilmiştir. Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi*, (çev. Besime Atalay), C.I, s.41.

¹¹⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.102.

¹¹⁹ Balasagun (Arapça: بلاساغون; Farsça: بلاساغون; Çince: 八刺沙衮; Bälâshâgûn, başka isimleri Karabalsagun, Koz Ordu, Koz Uluş, Kuz Uluş), eski çağ’da Soğdiana, günümüzde Kırgızistan’da, Çu Nehri vadisinde Bişkek ile Issık Gölü arasında tarihi bir şehirdir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Balasagun>, (12.11.2011). Bu isim büyük bir ihtimâl ile Karabalsagun’a izafeten verilmiş olmalıdır.

kurduğu anlatılır.¹²⁰ Burada bahsedilen “Böğü Han ” ve “Buku Han” ın okunuşlarından kaynaklanan farklılıkla aynı şahıs olması ihtimâli kuvvetle muhtemeldir.

“**Temür-Buka Yazıtı**”, Uygurların Orkun Irmağı kenarlarından göçmelerinden hemen hemen 500 sene sonra (M.S. 1314) Turfan’da yazılmıştır ve Turfan Uygurlarının ortaya çıkışından bahsetmektedir. Uygurların menşei ile ilgili **Temür-Buka** adına dikilmiş olan mezar taşı yazıtında bir kayıt vardır. Yazıtta, Kök Türklerin Çin’e geldiklerinde bıraktıkları toprakların Uygurların eline geçtiğinden Kök Türklerin ortadan kalkmış olmasına rağmen bu bölgede Tunyukuk’un ününün unutulmadığından ve Uygur Kağanlarının vezirlerinin de her zaman için Tunyukuk’un soyundan gelen kişilerden seçildiğinden bahsedilir.

Yazıtta, Uygurlar, Orhun, Tamır ve Selenga nehirleri etrafında oturur gösterilir. Sonradan (840) Beş Balık şehrine göçerek orada otururlar. Turfan ovasındaki diğer devletleri de ele geçirirler. Turfan’a, “Kara-Hoço” dendiği kaydedilir. Kara-Hoço sözündeki kara kelimesi, onların dilince “kara renk” anlamına gelir. Bunun sebebini ise bu şehrin yakınında Kara-Dağ adlı bir dağın var oluşuna dayandırır. Yazıtta göre Hoço sözü ise Çinliler’in bu şehre ad olarak verdikleri “Kao-Chan” deyiminden gelmiş olmalıdır. Şimdiki Uygurlar, Turfan şehrinde otururlar ve bunlar Turfanlı Uygurlar’dır. Kök Türklerin veziri Tunyukuk’un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ederler. Bu sebeple Tunyukuk’un nesillerine Uygur denilir.¹²¹ Nitekim çalışmada adı geçen Tonyukuk neslinden Uygur şahıslara örnekler vardır.

1.1.5. Uygur Devleti’nin Yıkılışı

Uygur Devleti, 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmış, yaşadıkları topraklar Kırgızların eline geçmiştir. Uygurlardan **Pan Tekin**, 848 yılında kendini resmen kağan ilan ederek bütün Uygurları kendisine bağlamıştır. **Pan Tekin**, kağanlığını ilan ettikten

¹²⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.104.

¹²¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I, s.78-80.

sonra T'ang İmparatoruna kendisini tanıması için bir elçi göndermiş; T'ang İmparatoru **Pan Tekin**'e "Uluğ Tenride Kut Bulmuş Alp Kutlug Bilge Kağan" unvanını vererek O'nu, bütün Uygurların kağanı olarak tanımıştır. **Pan Tekin**, göçten sonra Uygurlar tarafından kurulan Kan-chou Uygur Devleti, Koçu Uygur Devleti ve Karahanlılar Devletleri'nin kurucusu olmuştur. Karahanlılar Devleti'nin kağanlar nesep namesinde ise **Pan Tekin**, "Kutlug Bilge Köl Kadirhan" şeklinde geçmektedir. Bu geniş coğrafyadaki ittifak, müstakbelde olan üç büyük Uygur Devleti'nin temelini teşkil etmiştir. Dinî ve kültürel sebeplerle **Pan Tekin**'in kurduğu kağanlık üçe bölünmüştür.¹²²

Zamanla zayıflayarak eski güçlerini kaybeden Uygurlar, yurt edinmek için güney, güney-batı ve batı yönünde göç etmişlerdir. Güney yönünde göç edenler, Gansu/Kanzu (Kan-chou) bölgesine gittiler ve Kanzu'da 840-1036 yılları arasında hüküm sürdüler. Bunlara "Kanzu Uygurları" denmektedir.¹²³ Uygur boylarından bir kısmı da güney-batı ve batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgâr tarafına yerleştiler. Bunlar, değişik kaynaklarda "Koço (Ka-ch'ang), Turfan, Beşbalık Uygurları" olarak kaydedilmiştir.¹²⁴ Batı yönünde göç eden Tokuz-Oğuzların 820-21 yıllarında Usruşana'ya bir akın yapmaları Tokuz-Oğuzların batıya doğru göç ettiklerinin bir delilidir.¹²⁵ Batıya göç eden Uygurlara "Koço Turfan Uygurları"¹²⁶ denildi ve 840'dan başlayarak Yuan Dönemi'ne (1272-1368) kadar varlıklarını sürdürdüler. Turfan Uygurlarına bu devirde Çinliler tarafından "Kao-ch'ang Devleti" denilmiştir.¹²⁷ 1206 yılında Kara-Hıtay Devleti'ne bağlanmışlar 1209 senesinde de Cengiz Han'a vassal olduklarını ilân etmişlerdir.¹²⁸ Turfan Uygurları, kültür miraslarının daha sonraki

¹²² Varis Abdurrahman, "Orhun Uygur Devleti'nin Yıkılışı ve Uygurlar'ın Büyük Göçü", *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprman'a Armağan*, Ankara 2003, s.68-69.

¹²³ Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11 Asırlar)*, İstanbul 2004, s.13.

¹²⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri ve Kültürü*, İstanbul 2004, s.36.

¹²⁵ Faruk Sümer, "Oğuzlar", C.IX, s.380.

¹²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I, s.78-80.

¹²⁷ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Ten-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, s.29-30.

¹²⁸ İzgi, *a.g.e.*, s.30.

halklara, özellikle de Moğollara aktarılmasında önemli rol oynamışlardır.¹²⁹ Bu tarihe kadar Uygurların siyasî anlamda varlık gösteremedikleri anlaşılmaktadır.

1.2. MOĞOL MERKEZ VE SARAY TEŞKİLÂTINDA UYGURLAR

Yusuf Hac Hacib'in yazmış olduğu "Kutadgu Bilig"'de devleti devlet yapan unsurların yanında başarılı devlet yönetimi, Türk milletinin iyileştirilmesi ve yükseltilmesi için yapılması gerekenler detaylı olarak anlatılmaktadır. Eserde, X. yüzyılda devlet olarak siyasî varlığını koruyan ve devam ettiren Uygurların devlet kademelerindeki önemli memurlukların isimleri de verilmektedir. Bunlar:

- 1) Uluğ Hacib (Büyük Vezir),
- 2) Sübaşçı (Başkomutan),
- 3) Kapık Başlar Er (Saray Bakanı),
- 4) Bitikçi (Kağanın Baş Yazmanı, Dışişleri ve Adalet Bakanı),
- 5) Ağıcı (Hazinedar),
- 6) Yalvaçlar (Elçiler),
- 7) Tapukçu" adı verilen ikinci sınıf memurlardır.¹³⁰

"Kutadgu Bilig"'de tüm bu memurlukların görevlerinin ne olduğu ayrıntıları ile belirtilmiş olmakla beraber bu memuriyetlere getirilen kimselerin nasıl olmaları gerektiği konusunda da geniş bilgiler verilmiştir.¹³¹ Eserde, devletin temelini doğruluk ve adalet olduğundan bahsedilirken hâkimiyetin esasının da adalet olduğu üzerinde durulmuştur. Uygurca belgeler arasında "Kutadgu Bilig"'in bu teorik bilgilerini doğrulayacak nitelikte şahitlik, dilekçe ve mahkeme ilamları gibi yazılı belgelerin bulunuşu, Uygurlarda yargı teşkilâtının ulaştığı düzeyin ifadesi açısından büyük önem

¹²⁹ Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul 2006, s.64-65.

¹³⁰ Çoşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976, s.29.

¹³¹ Sadri Maksudî Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s.101-111.

taşır.¹³² Uygurlar, “Kutadgu Bilig”de geçen kurumlara sahip olmakla beraber tavsiye edilenleri de uygulamış olmalılar.

Moğollar, kendilerine ait kültür ve medeniyete sahip değillerdi. Bu sebeple Cengiz Han ve ardılları, yüksek medeniyete sahip toplumlara saygı duymuşlar, yapılan çalışmaları desteklemişler ve gerektiğinde “*Mütevazı, temiz ve dürüst kimseleri, kâtipleri, akıl sahiplerini, hangi millete mensup olurlarsa olsunlar, ta’ziz etsinler ve makamlarını yükseltsinler...*”¹³³ diye “*kölelerle hürler, mutekitlerle putperestler ve Yahudilerle Hıristiyanlar arasında tefrik yapmazlar, bütün insanları bir ve aynı nesilden sayarlardı. Çalıştırdıkları kimselerden Moğolların bekledikleri yegâne şey, çalışmaktan yılmamak ve emirlere harfî harfine itaat etmektir.*”¹³⁴ Bu anlayışa uygun, yetenekli, bilgili, çalışkan, sadık ve itaatkâr Uygurları önemli mertebelere getirmişler; Onların bilgi ve yeteneklerinden yararlanmışlardır. Cengiz Han’ın kurmuş olduğu İmparatorluğun temellerinde özellikle adaletin izlerine rastlamak mümkündür.

Moğol Merkez ve Saray Teşkilâtı aslî olarak altı önemli devlet hizmeti gören bürokratlardan oluşuyordu. Bunlar:

İdarî Teşkilâtta Bitikçi¹³⁵

İktisadî Teşkilâtta Baskak

Adlî Teşkilâtta Yarguci

Askerî Teşkilâtta Noyan

¹³² Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, C.I, İstanbul 1990, s.77-78.

¹³³ Gregory (Bar Habreus) Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.II, s.478-479.

¹³⁴ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C.II., s.636

¹³⁵ “Biti” Türkçe’de vesika, berat, hüccet, mektup manasında “Bitikçi” ise kâtip ve yazar demektir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, (4.Baskı) TTK, Ankara 1988, s.219, vd. Barthold, bu tabir için “hiç şüphesiz gerek Karahanlılar gerekse Moğollar bunları Uygurlardan almışlardır.” der. Bkz. W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.388; aynı kelime Ermeni Müellifi Kiragos’ta Pithık’tchi olarak geçmektedir. Bkz. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.55; yine bu kelime için bir başka kaynak “aslı Türkçe bir kelime olan bitikçidir. Genel itibariyle kâtip ve yazışma işlerinden sorumlu memur anlamlarına gelmektedir. Diğer milletlerin yazılarını kullanarak yazı ve evrâk işlerine bakanlara, bitikçi derler.” Bkz. Mustafa Uyar, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, “*Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*” (çev. Ankhbayar Danuu), İstanbul 2012, s.101-114.

Taşra Teşkilâtta Daruga¹³⁶

Dinî Teşkilâtta Bahşi¹³⁷ ve diğer din adamlarıdır.

Uygur ve Çinli müşavirlerin yardımı ile kurulmuş Moğol idarî sistem içinde zamanla yeni birimler ve görevler ihdas edilmiş olmalı. Bu idarî sistemin, görev ve etki alanının dönemin ihtiyaçlarına göre değişim göstermesi mümkündür. Cengiz Han'ın kurmuş olduğu imparatorluğunun Merkez ve Saray Teşkilâtında görev alan Uygurları daha çok bitikçi, yarguci, noyan (emir) ve bahşi olarak görmek mümkündür. Bahaeddin Ögel, “Osmanlı devlet teşkilâtında varolan yarguci ve bitikçiler çoğunlukla Uygur veya diğer Türk unsurlardan olabiliyorlardı. Yargucilik, İlhanlı ile Doğu Türkçesi'nden gelmiş olmalı.”¹³⁸ derken bu kurumların varlıklarının daha sonra İlhanlı ve Osmanlı Devlet teşkilâtında da devam ettiğine dikkat çekmiştir.

Moğollar üzerinde kültür bakımından büyük tesir yapmış olan Uygurların 1209 yılında Cengiz Han (1167-1227)'in hâkimiyetine girdikleri¹³⁹ ve Moğolların kültürünü ve devlet geleneklerini önemli ölçüde etkiledikleri¹⁴⁰ kaynaklardan anlaşılmaktadır. J. Paul Roux, “Uygurların, Cengiz Han İmparatorluğu ve ardıllarında kan dökülmeden (Moğolların) egemenlikleri altına girdiğini uygarlık düzeyleri nedeniyle yönetimin büyük bir kısmını ele geçirdiğinden”¹⁴¹ bahsetmektedir. Köklü bir devlet geleneğine sahip olan Uygurlar, tabii oldukları Moğollara öncelikle yazıyı sonrasında ise idarî teşkilâtı

¹³⁶ İktisadî teşkilâtta kullanılan aynı anlam ve görevi ifade eden Şahne (shahnah) teriminin karşılığı Moğolca'da Daruga (darugha), Türkçe'de Başkak (basqaq), Çince'de Şavkem (Shawkam)'dir. Sivil işlere bakanlara da rou qi “darugaçi” denir. Bkz. Uyar, *a.g.e.* s.114.

¹³⁷ “Bahşi” tabiri Sanskritçe “bhikṣu”dan alınmıştır. Hem Uygur kâtiplerine hem de budist rahiplerine verilen ünvanıdır. Çağatay Hânlığında bu kâtipler, sarayda İslâm kültürünün temsilcilerinden daha çok itibar gördükleri gibi tarihî olayların kaydedilmesi tamamıyla onların elindedir. Bkz. W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.67; Bu kelime “Buxee” olarak geçmektedir. Bkz. Henry Yule, and the late Arthur Coke Burnell, *A Glossary of Anglo-Indian Colloquial Words and Phrases, and of Kingred Terms*, London 1886, s.102-104.

¹³⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.262.

¹³⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.278; Carpini, görmediği bu olayı başka türlü anlatmaktadır. Cengiz Han bir süre dinlenip, yeni bir sefer için hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Nesturi Hristiyanların inancından olan Uygurların ülkesi üzerine yöneldi ve yaptığı bir savaşla onları tamamen mağlup etti. Bkz. Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.56.

¹⁴⁰ Nicholas Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (çev. Günay Karaağaç), İzmir 1992, s.1-2.

¹⁴¹ Jean-Paul Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), s.36.

öğretmişler; hatta komşu ve uzak ülkelerin siyasî ilişkilerinde birincil adam olarak etkili olmuşlardır. Bununla birlikte birbirlerine akraba veya tanıdık olan Uygurlar, kendi içlerinde işbirliği ve dayanışma içinde olup kontrolü daima ellerinde tutmuşlardır. Yetkilerini her nerede olursa olsunlar uygulamaktan zerre çekinmemişlerdir.

Moğollar, Çinde ve Türkistanda hâkim oldukları yerlerde yerleşik hayat düzeninde yüksek kültür seviyesine sahip bir toplum olarak yaşayan Uygurların teşkilât yapılarını büyük ölçüde model almışlardı.¹⁴² Örneğin Uygur devlet sarayında hükümdara yol gösteren ve fikir veren danışmanlar bulunurdu. Bunlara “toyanç” ve “kengesçi” adı verilirdi. Zaman zaman toplanan “kenges meclisi” devlet yönetimine açıklık getirirdi.¹⁴³ Cengiz Han’ın yılda bir kere kurduğu ve başkanlık ettiği, bütün aile büyüklerinin toplanıp karar aldığı “kurultay meclisi” de aynı amaçla toplanıyordu ve bu mecliste Uygurlar da yer alıyorlardı. Nitekim torunu Kubilay, 1260 yılında Çinli mandarin ve Uygur bürokratlar tarafından gizli oturumda seçilmiştir.¹⁴⁴ Cengiz Han, özellikle Uygurlara çok önem vermiş; oğulları ve torunları da onun izinden gitmişlerdir.

Çin kaynaklarına göre Moğolların hizmetinde bulunan diğer Türk boyları yanında Uygurların vazifelendirilmesi şöyledir: “1200-1259 yılları arasında Türk-Moğol İmparatorluğu’nda 12’si darugalık¹⁴⁵ görevini de üstlenen 37 Uygur müşavir, 1260-1294 yılları arasında 21’i daruga olan 73 müşavir, 1280-1330 arasında 9’u daruga olan 32 müşavir, 1295-1368 yılları arasında 47’si daruga olan 169 Uygur müşavir görev almıştır. Toplam görev alan 89’u daruga olan 311 Uygur müşavir...”¹⁴⁶ ile haklarında fazla bilgi olmayan 158 Uygur müşaviri daha kaynakta geçmektedir. Cengiz

¹⁴² A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara 2004, s.26-27.

¹⁴³ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği: Töre*, Ankara 1981, s.20.

¹⁴⁴ Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405’e Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnan Kaya), s.251.

¹⁴⁵ “Daruga”, Moğol idarî teşkilâtı içinde karşılaşılan en yaygın memuriyet olup bölgeye hâkim olan vali, diğer bir isimle sivil ve askerî işlerle yükümlü kişilere verilen ünvandır. Kelime Türkçe “baksak” ile eş anlamlı olup her iki kelimenin de kök şekli daru ve bas- “baskı yapmak, zorlamak” olarak aynı anlama gelmektedir. Bkz. A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.160.

¹⁴⁶ Kharlukh, Khangli, Kıpçak, Öngüt, Kereyid, Nayman. Bkz. Igor de Rachewiltz, “Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries”, *China among Equals The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Editor by. M. Rossabi), London 1983, s.285.

Han, Uygurları en yakınında bulundurmuş, yönetim ve özellikle de dışişleri bürokratları filizlenen Uygurlar tarafından doldurulmuştur.¹⁴⁷ Wen-hien-t'ung-k'ao-da, “*Hui-holar (Uygurlar) ’ın T’u-küe ’lere (Türkler) benzer biçimde 6 dış Tsai-siang’a “Dışişleri Bakanı” ve 3 iç Tsai-siang’a “İçişleri Bakanı” sahip olduklarını...”*”¹⁴⁸ yazar.

Cüveynî ise Moğol Merkez ve Saray Teşkilâtında çok sayıda görev alan Uygurları “*Uygur Dilini ve Yazısını büyük bir hüner ve bilgi bilirler. Şimdi her başıboş isyan elbisesi giymiş emir; her ücretli işveren; her hilekâr vezir; her talihsiz kâtip; her yeni yetme müstevfî; her müsrif hazine sahibi (müşrif); her iblis divân muavini (muavin-i divân); her eşeğin kıcı, büyük; her öğrenci saygı ve makam sahibi; her süpürgeci muhafız sahibi; her zalim âmir; her çer çöp, adam yerinde; her alçak, reis; her hain, iktidar sahibi; her sarıklı, saygı duyulan bilgin; her deveci malının çokluğu yüzünden güzellerle meşgul; her hamalın şans eseri durumu düzelmiş...”*”¹⁴⁹ gibi hasetlik, kıskançlık, aşağılama ve alay içeren ifadelerle anlatır.

1.2.1. Moğol Devlet Teşkilâtında Uygur Şahsiyetler

Turfan bölgesi Uygurlarının 947’lerde başkentinin Koço olduğu ve 948 yılında başa geçen Uygur Hanı’nın unvanının **İdi** (Iduk) **Kut** olduğu, Koço’da bulunan bir kitabeden anlaşılmaktadır. Başkentlerine de “İdi Kut şehri” deniyordu.¹⁵⁰ Kırgızlar tarafından yıkılan (840) Uygurlar ve beraberindeki diğer Türk boylarınca terk edilen topraklara Moğollar yerleşmişler, Orhun ırmağının biraz doğu tarafında kalan Kelüren Nehri’nin Köde’e Adası’nda, Dolo’an-Boldak ve Şilginçek mevkileri...¹⁵¹ de Moğol merkezleri olmuştu. Uygurlar, dağınık ve zayıf olmaları sebebiyle Moğollara baş eğmek zorunda kaldılar.¹⁵² Cengiz Han, Uygur **İdikut**’una önce kendisi haber gönderek

¹⁴⁷ George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, London 2006, s.6.

¹⁴⁸ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, İstanbul 2006, s.555.

¹⁴⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.74.

¹⁵⁰ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s.62-63.

¹⁵¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.205.

¹⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.159; Cüveynî, *a.g.e.*, s.97; Raşid Al-Din Fazlallah, *Cami’al-Tavarih* (Metin), C. I-II., (yay. Ahmet Ateş), Ankara 1999, s.309.

ordusuna davet etmiş; **İdikut** da bu çağrıya olumsuz cevap vermişti. Ancak daha sonra Orta-Asya coğrafyasında hızla yayılmakta ve imparatorluğunu kurmakta olan Cengiz Han'a savaşmadan bağlanarak halkını ve askerini korumak istemiştir. **İdikut**'un elçileri vasıtasıyla ona haber göndermesi "Moğollar'ın Gizli Tarihi"'nde şöyle anlatılır:

Ui'ur (Uygur) lardan **İdi'ut**, Cengiz Han (Çinggis-Hahan)'a elçileri **Atrikah** ve **Darbai** vasıtasıyla haber yollayarak:

"Çinggis-hahan bana emrederler mi?

Altın kuşağından bir artık iplik,

Al elbisesinden bir artık parça (acaba bana da) lûtfederler mi?

Senin beşinci oğlun olarak bütün gücümü sana hasretmek isterim."

Cengiz Han (Çinggis-Hahan) bu sözlerden çok memnun olarak "*Ben ona kızımı vermek isterim ve kendisini beşinci oğlum yapmak isterim.*"¹⁵³ der. Koço-Turfan Uygur Devleti, 1209 yılında Cengiz Han'ın hâkimiyetine girmiş; Uygur **Barçuk İdikut**, kendisine bağlı askerle birlikte Cengiz Han'ın ordusunda birçok akına eşlik etmiştir. Nitekim Cengiz Han'a boyun eğen sonrasında isyan eden Naymanlardan Güçlük'e karşı **İdikut**, üç yüz süvari hazırlayarak yardıma gitmiştir.¹⁵⁴

Başlangıçta devletin en önemli mevkiîlerini dolduran ve nüfuz sahibi bir kaç Uygur **Kara Arslan Buka** (Qara Arslan Üga), **Polat Kaya** (Bulad Qaya), **Taş**, Taş'ın oğlu **Yehliçü** (Yeh-li-chu), Yeh-li-chu'nun oğlu **Takacük** ve diğer bir şahıs da **Ali Kaya** (Qaya) idi.

¹⁵³ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.159; İdikut, Koyun Yılı'nın ilkbaharında, Uygurların hükümdarı olarak Kerulen'e (Cengiz Han'ın yaşadığı yer) vardı ve hediye takdim etti ve dedi ki: "*Eğer Cengiz Han, oldukça kibar ve beni kölesi olarak yüceltirse beni uzaklardan dinledikten sonra kırmızı bir pelerin ve altın kemer halkası ile ona yakınlaşayım. Beni dört oğlunun beşincisi kabul etsin ve daha cesur bir hizmeti gerçekleştirmem için izin versin.*" dedi. Cengiz Han da kızının istendiğini farketti ve dedi ki: "*Sana bir kızımı vereyim ve sen beşinci oğlum ol.*" Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh "Dünya Tarihi"*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), I-III, Duxbury 1999, C.I, s.213.

¹⁵⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s.97.

Kara Arslan Buka (Qara Arslan Üga),¹⁵⁵ Cengiz (Çingiz) Han’a giden ilk Uygur elçilerinden olup sonrasında Cengiz Han’ın muhâfız kıt’asına tayin edilmiştir. Moğol Devleti’nde vazifesi, Kaşıktai yani “öncülük” idi.

Polat Kaya (Bulad Qaya),¹⁵⁶ Cengiz (Çingiz) Han’ın batı seferine katılmıştır. Cengiz Han’ın küçük oğlu Tuluy’un niyabeten idaresi sırasında, Pekin’e vergi ve maliye işlerini idare etmek maksadı ile elçi ve başmüfettiş olarak gönderilmiştir. Tuluy’un oğullarının yetişmesinde etkili olmuştur. Cengiz Han’ın diğer oğlu Ögedey (1229-1241) zamanında “Chen-ting-lu darugacılığı” verilerek Kuzey Çin’in salâhiyetli ve yüksek bir hâkimi olmuştur. Dikkat ve sadakatle yalnızca adaleti kullanmış, memleketin kitaplarını öğrenmiştir. **Polat Kaya** (Bulad Qaya), iyi ata binip ok atıyordu.

Taş,¹⁵⁷ Beşbalık Uygurlarından olup, plan yaparak ordulara yol göstermiştir. Ailesi Moğol hanedanı tarafından özel bir muamele görmüştür.

Taş’ın oğlu **Yehliçü** (Yeh-li-chu),¹⁵⁸ Cengiz (Çingiz) Han’ın batı seferine katılmış, kendisini “Huan-wei’in bitikçisi” tayin ettirmiştir. İyi ata binmesi, harbetmesi ve kendi maiyetindekileri iyi idare etmesi üzerine Cengiz Han zamanında yüksek bir memuriyetle taltif edilmiştir. Moğol ordusunun Chin Devleti’ne yaptığı taarruza katılmış, Kutuktu (Quduqtu) Noyan’ın yardımcısı olarak Çinlilerin ailece vergi ve hizmet işlerini tanzim etmiştir.

Yeh-li-chu’nun oğlu **Takacük**,¹⁵⁹ Cengiz (Çingiz) Han zamanında onun Sultan Celaledin’in ordusu ile savaşlarında “Generalı veya Noyanı” olarak görev yapmıştır. Pekin’in dış garnizon muhâfızlığında ve birçok valiliklerde bulunmuştur. Önce “Li-chou darugacısı” sonra da “Te-an-fu darugacısı” olmuştur. Çin ve Uygur resmi dilininin uzmanı olup, Kubilay (Qubilai) Han (1260-1294)’ın zamanında ordu ile ilgili verilen

¹⁵⁵ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, s.75-76.

¹⁵⁶ Ögel, *a.g.e.*, s.85-86.

¹⁵⁷ Ögel, *a.g.e.*, s.99.

¹⁵⁸ Ögel, *a.g.e.*, s.100-101.

¹⁵⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.153-154, 340, 380; Ögel, *a.g.e.*, s.102.

tercümeleri yanlış ve noksan olmadan Uygur Yazısı ile izah etmesi Kubilay Han'ı çok memnun etmiştir.

Ali Kaya (Qaya),¹⁶⁰ Cengiz (Çingiz) Han'ın meşhur komutanlarından sonra Moğol tarihinde görülen generallerin askerlik ilmi bakımından belki de en büyüğüdür. Ching-chou'nun alınmasından sonra Kubilay (Qubilai) Han'dan Uygurca bir takdirname almıştır. Müslümanlığı dolayısıyla batıdaki harp tekniği hakkında bilgisi vardı. Hsiang-yang kuşatmasında “Çinli askerlerin başkomutanı” tayin edilmiştir. İlhanlı Devleti'nden topçu getirtilmesini teklif eden ve bu topları, Orta ve Güney Çin'in zaptında muvaffakiyetle kullanan tek askerdir.

Moğol Tarihi ile ilgili kaynaklardan Uygurlar ve Uygur şahıslar hakkında bilgi edinmek az da olsa mümkündür. Yukarıda adı geçen Uygur olmaları kuvvetle muhtemel şahsiyetlerden başka hem Cengiz Han Döneminde hem de sonrasında yaşayan Uygur olması mümkün isimler de vardır. Bunlar:

1.2.1.1. Uygurtay (Ui'urtai)

Cengiz Han (1156/71227), **Uygurtay** (Ui'urtai/Yüeh-lin/Arın Tamur)'yi evlatlık olarak kabul etmiştir.¹⁶¹ **Uygurtay**, Uygur Devleti'nin Nazırı ve Targanı **Bilga Buqa**¹⁶²,nın kardeşi olup Göktürk veziri Tonyukuk'un neslindendir. Hocası bilgin Konfüçyanist'dir. Yine Cengiz Han'ın evlatlığı, göçebe halkların idare ve tanziminde müşavir ve vekili olan **Kara Igaç Buyruk** (Qara Igaç Buyruq)¹⁶³,un da damadıdır. Cengiz Han'ın büyük seferlerine ve taarruzlarına katılmış, birçok harplerde başarılar kazanmış ve elçilik görevlerinde bulunmuştur. Cengiz Han'ın küçük kardeşi Otçigin, bir hoca istemiş, Cengiz Han da **Uygurtay**'a onları okutmasını emretmiştir.

¹⁶⁰ Ögel, *a.g.e.*, s.131-133.

¹⁶¹ Ögel, *a.g.e.*, s.37.

¹⁶² Ögel, *a.g.e.*, s.36.

¹⁶³ Uygur Devleti'nin yargıcı, Kara Hitay Hükümdarı'nın ve daha sonra da Cengiz (Çingiz) Han'ın çocuklarının hocası, devrinde tanınmış bir Uygur bilgini idi. Memleketin hükümdarı İdikut (Iduqqut) Asan Tamur'u So-li-mi (Sülmi) Devleti'nden çağırdı ve hâkim tayin etti. Budist olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Ögel, *a.g.e.*, s.59-64.

Uygurtay, Cengiz Han'ın oğlu Ögedey Han (1229-1241) zamanında onun tarafından “Baş Hâkim” olarak tayin edilmiş, daha sonra Ho-nan gibi yerlerin darugacılığına verilmiştir.¹⁶⁴ aynı zamanda Uygur *Çanai* ile birlikte çöl mıntıkasındaki yerleşme işini düzenlemekle de görevlendirilmiştir. Her ikisi de halk için daha geniş yer temin etmek maksadiyle yerleşme işini idare için oraya gidecekler, kuyular kazıp bentler inşâ edeceklerdi.¹⁶⁵ *Uygurtay* ve *Çanai*, örneğinde olduğu gibi Uygurları, Moğol devletinin önemli kademelerinin yanı-sıra başka alanlarda da görmek mümkündür.

1.2.1.2. Kara Buka (Qara Buqa)

Kara Buka, *Uygurtai* (Yüeh-lin/Arın Tamur)'un oğludur. “Genç iken okumazsam atalarımın yolunda nasıl gidebilirim.” düşüncesinde olan *Kara Buka*'ya babası *Ui'urtai*, Uygur kitaplarını ve eski kitaplarla tarihleri öğretmiştir. Amcası *Sa-chi-ssu*, Kubilay (Qubilai) Han (1260-1294)'a bazı demir ocaklarının işletilmesini teklif ettiği zaman ocakların kontrolüne *Kara Buka*'yı memur etmiştir. *Kara Buka*, Sung Devleti ile yapılan harpte lojistik destek sağlamış Kubilay Han'a idarî reform hakkında tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁶⁶ *Kara Buka*'nın maden ocaklarında görev alması ve amcası *Sa-chi-ssu*'nun bu işlerden anlaması Uygurların maden ve madencilikten anladıklarının bir göstergesidir.

1.2.1.3. Turmuş

Turmuş, *Uygurtai* (Yüeh-lin/Arın Tamur)'un ikinci oğludur. Moğollar, Japonya'ya hücum etmeden önce bu ordunun “Doğu Cephesi Komutanı” olmuştur. Moğol asilleri ile münakaşa edebilecek kudrette idi. Nufûzu ailesinden geliyordu. Amcası *Sa-chi-ssu* ile beraber Li T'an'a taarruz edip başarı kazandıktan sonra “Hsing ve I-chou Darugacılığı” verilmiş, Ch'ang-Chou'u zaptettikten sonra da “Yarguci/Carguçi” seçilmiştir. Sung Devleti mağlup edildikten sonra kendisine, “An-feng-lu Darugacılığı”

¹⁶⁴ Ögel, *a.g.e.*, s.43-45.

¹⁶⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.203, 278.

¹⁶⁶ Ögel, *a.g.e.*, s.48.

ve tam otorite ile “Ch’u-Chou’u Darugacılığı” verilmiş, büyük ordu Japonya’ya taarruz ederken seferber olan ordunun “Doğu Başkomutanı” olmuştur. Son vazifesi “T’ai-p’ing-lu Darugacılığı” idi.¹⁶⁷ *Turmuş*, Moğol odusuna hizmet etmiş Uygurlara bir örnektir.

1.2.1.4. Sevinç Tuğrul (Sawinç Togrul)

Sevinç Tuğrul, “Camiü’t-Tevârih”de geçen Suldüz (Soldoz) boyundan *Sukuncak* (Suqunçar)’ın babasıdır.¹⁶⁸ Tonyukuk neslinden olup Uygur Devleti’nde “Uluğ Ayguçı” (yüksek memur/nazır) idi. Cengiz Han’ın maiyetinde Batı Seferine iştirâk etmiş, Chen-ting Vilayeti, Cengiz Han’ın küçük oğlu Tuluy (Tolui)’a zeamet olarak verilince bu şehrin “Baş Darugacısı ve Hâkimi” olmasının yanında o şehri idare etmiştir. Babası Uygur *Tigin Bilga* da Büyük Nazır olarak oğlu *Sevinç Tuğrul* ile beraber Cengiz Han’a hizmet etmiştir. *Sevinç Tuğrul*’un soykütüğünde Hasan, Lâçin gibi İslâmî adlara da rastlanır. Uygur Edebiyatını çok iyi bildiğine, çok iyi ata bindiğine ve ok attığına dair kayıtlar vardır.¹⁶⁹

1.2.1.5. Çinkay (Jibaghai/Chin-kai/Chinkai/Çingqai/Chen-Ha)

Çinkay, “Camiü’t-Tevârih”te Ögedey Han (1229-1241) zamanında işbaşına geldiği yazılıdır.¹⁷⁰ Ancak ondan önce çavuş olarak Cengiz Han ile beraber “Baljuna Nehri”nin suyunu içtiği, sonradan krallarla ve memurlarla beraber Onan Nehri kenarındaki kurultaya geldiği ve Cengiz Han (1155/6-1226/7)’ın birçok seferine katılmış olduğu ilgili kaynakta geçmektedir.¹⁷¹

Ch’ang Ch’un’un seyahati esnasında ona refakat eden aynı zamanda bir postacı olan rehberi ona: “*Bu karlı dağların kuzeyindeki T’ien-Chen Hai Ba-La-Ho-Sun’dur yani Çinkay/Çinhai şehridir. Çinkay, A-Pu-Han Dağı’nın kuzeyinden geldi. Seyahat*

¹⁶⁷ Ögel, *a.g.e.*, s.45-46.

¹⁶⁸ Reşideddin, *Câmi’ü’t-Tevârih*, C.I, s.95.

¹⁶⁹ Ögel, *a.g.e.*, s.59-64.

¹⁷⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, s.400.

¹⁷¹ Ch’i T’ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, İst. Üniv. SBE., İstanbul 1970, (Y.D.T.), s.180-182.

sırasında size (Ch'ang Ch'un) arkadaşlık edeceğim.” diyerek Onu Cengiz Han'ın yanına götürmüştür.”¹⁷² **Çinkay**, 28 Eylül 1222 yılında Cha'ng Ch'un'u karşılayarak İmparator'un onunla görüşmesini sağlamış, İmparator'un yanında Cha'ng Ch'un'a refakat eden 3 kişiden biri olarak çadırda bulunmuştur.¹⁷³ Ch'ang Ch'un'un Semerkand'da Cengiz Han'la karşılaşması esnasında İmparator, **Çinkay**'ya Üstad (Ch'ang Ch'un)'ın nasıl hitap edeceğini sormuş ve sonrasında Üstad'a “Tao Doktrinini” sormayı kararlaştırmışlar ve randevu için **Çinkay** ve diğer devlet memurlarını görevlendirmişlerdir.¹⁷⁴ **Çinkay**'ın Ch'ang Ch'un'un rehberlik ve tercümanlık yapmış olmasından o coğrafyayı çok iyi bildiğine ayrıca Cengiz Han ile görüşmesinde aracılık ve tercümanlık yapmış olması ise Moğolca, Çince ve Uygur Türkçesine hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Çinkay adına bir şehrin kurulmuş olması O'nun, önemli bir şahsiyet olduğunu ıspatlar. Ch'ang Ch'un, bu şehir hakkında şöyle der: “T'ien-Chen-Hai Ba-La-Ho-Sun'a kısaca Chen-Hai (**Çinkay**) şehri denir. **Çinkay**, Cengiz Han'ın bir yüksek memurunun ismidir. Cengiz Han A-Lu-Han'da bir askeri yerleşme yeri kurdu. Daha sonra burada bir şehir kuruldu ve **Çinkay**, bu şehrin yöneticisi tayin edildi. Bu şehirde oturanlardan 300 aile Batı Asya'dan gelip altın işlemeli kumaş dokumaya uğraşıyordu ve Pienking (Honan eyaletinde Kai Fêng)'den gelen 300 aile de yünlü elbise dikiyordu. Kubilay Han, **Çinkay** şehrinde 1265 yılında birçok sanatkâr Peking'e çağırdı.”¹⁷⁵ Çin'in Tibet platosunda yine bu isimle yer alan bir eyaletten bahsedilmektedir. Bu eyalet, Amdo, Kökenur ve Gököl olarak da bilinmektedir.¹⁷⁶

Emir Çinkay, Cengiz Han öldükten sonra Ögedey Han'ın “Sağ Başvezir” olmuş, aynı zamanda “Başvezir” ve “Yeke Bitikçi” olarak da görev almıştır. Moğol âdetine göre her yeni ulu hakan tahta geçince memurların payzaları geri alınıyordu.

¹⁷² Lin Chen-Nan, *Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei'in Eserlerine Göre*, s.40-41.

¹⁷³ Lin Chen-Nan, *a.g.t.*, s.107-109.

¹⁷⁴ Lin Chen-Nan, *a.g.t.*, s.93.

¹⁷⁵ Lin Chen-Nan, *a.g.t.*, s.134 dipnot 30.

¹⁷⁶ G. Ahmetcan Asena, *Çin-Doğu Türkistan*, İstanbul 2009, s.140, vd.

Ögedey Han da (1229) tahta geçince böyle yaptı. Ancak **Emir Çinkay**'dan eski payzasını geri almamış, ayrıca ona altın yaldızlı asil payzasını ihsan etmişti. 1231 yılının 8. ayında Chung-shu-sheng kuruldu. Bütün Chung-shu-sheng'in emir ve fermanları batı bölgesindeki ülkelere gönderilirken Uygurca yazılırdı. **Emir Çinkay** da bu iş üzerinde çalışıyordu.¹⁷⁷ Her gün İmparator'un nutuklarını -Çin geleneği gereğince- kaydetmeye dahî yetkili idi.¹⁷⁸ **Emir Çinkay**'ın bir ara Ögedey Han tarafından "Kutlug Sultan" lâkabıyla yarlıg verdiği Kutlughanlı Hanedanlığı'ndan Rükneddin'in "mürebбилиğine" tayin olması¹⁷⁹ Uygurların sadece Moğollara değil aynı zamanda yine onların izin ve fermanıyla başkalarına da hizmet ettiklerini gösterir.

Ögedey Han'ın ölümünden (1241) sonra eşi Töregene Hatun¹⁸⁰ devlet başına geçti. Ögedey Han'ın vezirleri ve vilayet yöneticileri, Töregene Hatun tarafından yerlerinde bırakıldılar. Oysa Ögedey Kaan'ın sağlığında Töregene Hatun'un kalbinde Kaan'ın yardımcılara karşı kin uyanmıştı. Bunun için Sahip Yalavaç'ı Hıtay'a elçi göndermiş, **Emir Çinkay**'ı yakalatmak istemiştir. **Emir Çinkay**, Töregene Hatun'un niyetini anlamış, canını kurtarmak için Töregene Hatun'un oğlu Köten'in himayesi altına girmiştir. Yalavaç da kendisine gelen elçiyi büyük saygı ile karşılamış, Onu oyalayarak kendisini Köten'in ülkesine atmıştır. Töregene Hatun, Köten'den onları iade etmesini istemiş Köten, onları iade etmeyeceğini söyleyince Töregene Hatun, Ögedey Kaan'ın gözde memurlarından olan *Emir İmadü'l-Mülk Muhammed Hoteni*'yi, eskiden araları çok iyi olan **Emir Çinkay** ile Yalavaç'ın aleyhinde kurultayda şahitlik yapması için kandırmak istemiştir. O zamanın saygıdeğer insanlarından olan cömertliği ve doğruluğu ile tanınmış *İmadü'l-Mülk*, bu işi yapmayı redderek zindanı tercih etmiş,

¹⁷⁷ Emir Çinkay, Kereit kabilesinden gösterilmiştir. Bkz. Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s.180-182.

¹⁷⁸ A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008, s.206.

¹⁷⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.392; Sefer Solmaz, Pınar Sertkaya, "Kutlughanlı Hanedanlığı'nda Terkenlik", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, Konya 2011, s.301-316.

¹⁸⁰ Türklerde ve Uygurlarda birçok veya birkaç göçebe kabilelerin gevşek ve sık sık değişen bir heyetinden ibaret bir i(é)li, yani ülkeyi aşağıdan yukarı "imperator" ünvanına tekabül eden "kağan" unvanıyla yöneten bir reisin baş zevcesine katun (qatun) denmektedir. Bkz. Wilhelm Thomsen, "Moğolistan'da Türkçe Kitabeler", (çev. Ragıp Hulusi), s.88, vd.

sonra zindandan kurtulmuştur. *İmadü'l-Mülk*, Güyük Han (1246-1248) zamanında eskisinden daha büyük bir makama kavuşmuştur.¹⁸¹

Ulug Ef'ten kalkıp o sırada yönetimi elinde bulunduran Töregene Hatun'un sarayına vardıkları zaman **Emir Çinkay**, Töregene'den korkup kaçmış Güyük Han'ın hizmetine sığınmıştır.¹⁸² Töregene Hatun, **Emir Çinkay**'ın ona başkaldırması üzerine ülke işlerini eline alınca Meşhed'de Moğollar tarafından esir alınan Fatıma adlı kadını devlet yönetiminde söz sahibi yapmıştır. Hanlık, Güyük Han'a geçince Kadak Noyan'ın Alevî olduğu söylenen şarapçısı Semerkandlı'nın "*Köten'in hastalığı, Fatıma'nın yaptığı büyüdür.*" lafını her tarafa yayması sonucu Köten, kardeşi Güyük'ten kendisine bir şey olursa Fatıma'dan intikamının alınmasını talep etmiştir. Köten ölünce **Emir Çinkay**, büyü işinin peşini bırakmamış, Töregene'nin ölmesinden hemen sonra Fatıma'yı öldürtmüştür.¹⁸³

Emir Çinkay (Jibaghai/Chin-kai)'ın Güyük'ün yönetiminde çok büyük bir etkisi vardı. Güyük Han'ın atabegi Kadak ve komutanı **Emir Çinkay**, Hıristiyan milletindendi. Atabeg Kadak ve komutanlarından bir tanesi **Emir Çinkay**, Muhammed'in dinine karşı Hıristiyan olması için Güyük Han'ı teşvik etmişlerdi. Güyük Han'ın doğal sebeplerle ölmesi üzerine Kadak ve **Emir Çinkay** yönetimi ellerinde tutarak bir yıl iktidarda kaldılar."¹⁸⁴ Güyük Han'ın çocukluğundan beri hizmetinde bulunan ve "Atabek" ünvanını verdiği Nov Kodak, samimi bir Hıristiyan olduğu için Güyük Han onun dinine girdi. Güyük Han'ın diğer yakını **Emir Çinkay**'ın da Hıristiyan olması dolayısıyla keşişlere ve Hıristiyanlara ilgi ve yardımlarda bulundu, başta tabibler olmak üzere birçok Hıristiyan sarayında yer verdi. Kodak ve **Emir Çinkay**'a yakınlığı dolayısıyla Muhammed'in dinini küçük gördü. Hastalanınca ülkenin bütün işlerini Kodak ve **Emir Çinkay**'ın ellerine bıraktı. Hıristiyanların işi rast gitmeye başladı. Hiçbir Müslüman bir

¹⁸¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.223-224.

¹⁸² Cüveynî, *a.g.e.*, s.408; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.397.

¹⁸³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.225-226; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.390.

¹⁸⁴ Handemir, *Habibü's-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, C.III, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, s.31-32.

Hıristiyanın aleyhinde konuşamaz oldu.¹⁸⁵ Güyük Han'ın Hıristiyan olması Moğolların din konusunda hoşgörülü oldukları kadar din seçimlerinde Uygurlardan etkilenmiş olduklarını da ortaya koymaktadır. Nitekim bunun birkaç örneği daha kaynaklarda geçmektedir.

Emir Çinkay, Güyük Han'ın vekili olarak Carpini'yle de görüşmüştü. “*Huzura çıkmayı beklemekte iken Hakan (Güyük), vekili **Emir Çinkay** (Chin-Gay)’ı bize yollayarak, elçilik gayemizin neler olduğunu yazmamızı ve yazılı olarak sunmamızı istedi. Bu isteğe uyarak daha önce Batu’ya bildirdiğimiz gibi görevimizi yazıya döktük. Bir kaç gün geçtikten sonra bizi huzuruna çağırarak, Moğol İmparatorluğu’nun Başveziri olan Kadak’ın ağzından diğer vezirler Bala ve **Emir Çinkay** ve diğer naibler önünde kalbimizde söyleyeceğimiz ne varsa söylememiz istendi.*”¹⁸⁶ Carpini, bu görüşmenin Moğolca yazılmasını ve kendilerine de sözlü tercüme edilmesini istemiş, sonra da “*Tercümeğe uygun olarak kendi lisanımızda yazıp, hem Moğolcasını hem de tercümesini papaya iletiriz.*”¹⁸⁷ diyerek ayrılmıştır.

Güyük Han'ın ölümünden (1248) sonra Batu ve şehzadeler, kurultayın toplanıp yeni bir Han seçilinceye kadar ülke yönetimini, Oğul Gaymış ve oğulları Hoca ve Naku'nun ellerine bırakmaya karar verdiler. Oğul Gaymış ve oğullarına elçiler göndererek, Han seçilinceye kadar ülkenin yönetiminde onlara yardımcı olmasını ve yarlığ yazma görevini yerine getirmesi konusunda eskiden beri Han'ın hizmetinde önemli görevleri başarıyla yapan **Emir Çinkay**'ı tavsiye ettiler. Sonrasında Gaymış ve oğulları arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle **Emir Çinkay** görevini yapamaz duruma geldi.¹⁸⁸

Emir Çinkay'nin iktidarı, Cengiz Han zamanında başlamıştır. Oğlu Ögedey Han zamanında görevine “vezir” veya “vilayet yöneticisi”¹⁸⁹ olarak devam etmiş, Töregene

¹⁸⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.234; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.394-396.

¹⁸⁶ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.65.

¹⁸⁷ Carpini, *a.g.e.*, s.130.

¹⁸⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.237-238.

¹⁸⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.223.

Hatun'un dönemindeki saray entrikaları yüzünden az kalsın ölüme doğru yaklaşmış fakat Güyük Han, ona geniş selahiyetle mevkiî ve itimadını geri vermiştir. Güyük Han'ın hacibi olarak halkın isteğini padişaha ulaştırmak, fermanları ve menşurları yazmak gibi işlerini yaparken Mengü Han (1249-1260)'ın zamanında da Mengesser (Mönggeser) Noyan'ın yardımcılığını yapmıştır.¹⁹⁰ Beşbalılda Müslümanların katledilmesi davasının en büyük yargıcı Mengesser'e giderek, davayı bizzat kendisi sonuçlandırmıştır.¹⁹¹ Mengü Kaan'ın saltanatı zamanının ilk yıllarında zuhur eden Müslüman Uygurların katledilmesi planının hemen ardından Ramazan 650/Kasım-Aralık 1252 yılında Danişmend Hacib'e öldürtülmüştür.¹⁹²

Çinkay, Kereyit kabilesinden...¹⁹³ ve Nesturi (Hıristiyan) olarak bilinmektedir. Bununla birlikte Leon Cahun, Rubruk'un seyahat notlarına dayanarak **Çinkay** için *Kerayit Türkleri'nden*...¹⁹⁴ olduğunu söylemektedir. Kaynaklarda Moğol olarak kabul edilen Kerayitlerin Uygurlara komşu olmaları dolayısıyla Uygur kültüründen etkilenmiş olmaları kaçınılmazdır veya birçok ortak yaşantının olması onların kuvvetle muhtemel Uygur Türkü olduklarına dair görüşü kuvvetlendirmekte ve bu görüş tarafımızca da kabul edilmektedir. Bu sebeple de **Emir Çinkay**'ın da Uygur olduğu söylenebilir.

¹⁹⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.485. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu şahsın, Sultan Muhammed Harzemşah'ın ordusunda görev yapmış olması ve Belh bölgesinin yönetimini de elinde bulundurması kuvvetli bir ihtimaldir. Moğollara karşı yapılan bir savaşta esir düşmesi sebebiyle Cengiz Han'ın mahiyetine girmiştir. Bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, s.319-320.

¹⁹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.262.

¹⁹² Cüveynî, *a.g.e.*, s.472; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.409; Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasrî*, C. II, s.1157-1158.

¹⁹³ Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s.180-182.

¹⁹⁴ Üstat Guillaum (Wilhelm Buchier) de Paris, kaan (Mengü) için harika bir kuyumculuk işi yapmış, oğlu baba (Lorenz Buchier) mesleğine devam etmiştir. Rubruk'a patronu olan bir Kerayit Türkü ya da Nesturi bir Uygur için yaptığı üzerinde İsa'nın gövdesi bulunan Fransız tarzında bir haç göstermiştir. Bkz. Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnan Kaya), s.244, 134, 135, vd.

1.2.1.6. Kadak (Kadaq/Qadai/Ghadaq/Qadaq/Kadaç)

Kadak¹⁹⁵ Cengiz Han (1156/7-1227)'ın Otrar'a düzenlediği seferde Ögedey Han (1229-1241)'ın yanında bulunanlar arasında yer almıştı.¹⁹⁶ Güyük Han (1246-1248), tahta geçtikten sonra siyasî meselelerini umumiyetle Emir Çinkay ve **Kadak** birlikte kararlaştırıyordu.¹⁹⁷ Çinkay, Cengiz Han'ın oğullarından Ögedey Han'ın "danışmanı", **Kadak** ise Güyük Han'ın "atabegi" olarak Nesturi Hristiyanlardı. **Kadak Noyan**, Güyük Han'ın sarayında etkili bir mevkiîde bulunuyordu.¹⁹⁸ Güyük Han'ın ölümü (1248) üzerine Oğul Gaymış Hatun, Sorkoktani Beki ve Batu'ya elçiler gönderdi. Altınorda Hanı Batu'nun ülkenin işlerinin bozulup çığrından çıkmaması -Hanlığın Sorkaktani Beki'ye verilmesi- için toplantıya çağırdığı kişiler arasında **Kadak** da vardı. Zamanında Batu'nun aleyhinde konuşmuş olan **Kadak**, yaptığı kötülüklerden ve sözlerin sonuçlarından çekinerek devlet hizmetinden çekilmişti.¹⁹⁹

Carpini, Moğol Sarayına yapmış olduğu ziyareti hakkında yazmış olduğu seyahatnamesinde **Kadak** hakkında bilgi vermektedir. "*Martini gününde 11 Kasım 1246 tekrardan huzura çağrıldık ve Başvezir Kadak (Kadaç), Çinkay, Bala ve zikredilen diğer memurlar bizi karşıladılar. Bunlar bize Hakan'ın yazılı cevabını kelimesi kelimesine tercüme ettiler. Biz de tercümeyi Latince olarak yazdıktan sonra bunu herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için açıklamamızı ve tercüme etmemizi istediler. Her iki yazılı metin (Moğolca ve Latince) sonra Arapça olarak da hazırlandı ve bize verildi. Böylece Papa arzu ettiğinde ve Arapça bilen biri ülkemizde bulunduğunda bu cevabın tercüme edilme imkânı yaratılmış oldu.*"²⁰⁰

¹⁹⁵ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, C.I, s.76.

¹⁹⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.98, 143.

¹⁹⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.391; Emir Çinkay Kereit kabilesinden gösterilmiştir. Bkz. Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s.180-182.

¹⁹⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, s.412.

¹⁹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.236-238.

²⁰⁰ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.130; Bu mektup Serasen dili ile hazırlanmıştır. Serasen dili Arapça olmayıp Acemce (Farsça) olduğu ortaya çıkmıştır. Bu mektubun Tatarca (Uygurca) nüshası henüz meydanda değildir. Bilginler günün birinde onu da bulacak olurlarsa hiç de şaşmayız. Bkz. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (çev. Sadrettin Karatay), Ankara 1986, s.101.

Kadak ve Emir Çinkay, Mengü'yü kandırarak padişahlık ve hükümdarlık tahtına oturtular ve ona Mengü Kaan (1249-1260) adını koydular.²⁰¹ Mengü Han, cemaat ve milletler arasında en fazla Müslümanlara saygı duyar ve onlara ikramda bulunurdu. Hediye ve bağış konusunda onlara karşı eli açık davranır ve onların hakkını diğerlerinden daha iyi gözetirdi.²⁰² Moğolların askerî teşkilâtında görev alan Uygur emirler, her ne kadar önemli mevkîlerde bulunsalar da yanlış yaptıkları bir işten dolayı Cengiz Han'ın yasalarından kurtulamamışlardır.²⁰³

Ermeni kaynaklarında “Gh’adagh’a Noyan”²⁰⁴ olarak geçen **Kadak**’ı Cleaves, Moğol askeri olarak kabul eder ve Moğolların önemli noyanları arasında sayar.²⁰⁵ **Kadak**, Güyük ve Mengü Han’dan başka Emir Argun (Argun Aka)’un²⁰⁶ yanında bulunmuş, Ona da hizmet etmiştir. Emir Argun, Azerbeycandan ayrılacakken Curmagun Noyan tarafından Tebriz sanatkârlarının başına baskak olarak tayin edilmiş Moğol soyundan Mengü Bolad, kendisi gibi Nayman kabilesinden olan **Kadak Noyan**’ın yardımıyla Güyük Han’dan “Baskak” ve “Emir” olduğunu onaylayan bir yarlığ haberi ile gelmişti. Ondan başka Güyük Han’dan Atabeg Hamuş’un oğlu Atabeg Nusreddin’in Tebriz ve Azarbeycanın Emir-i Tümenliği için al-tamgalı ferman çıkartmayı başardı.²⁰⁷ Cüveynî’nin burada verdiği bilgiye göre **Kadak**, Nayman kabilesindendir. Ancak Naymanların Uygur olabileceklerine dair görüşe kaynaklardan delil gösterilerek

²⁰¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.458-459.

²⁰² Cüveynî, *a.g.e.*, s.481-483.

²⁰³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.157.

²⁰⁴ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.169.

²⁰⁵ Francis Woodman Cleaves, “The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor Akanc”, *Harvard Journal of Asiatic Studies (HJAS)*, volume 12 (December 1949), number 3-4, s.421.

²⁰⁶ Yuan yıllıklarına göre Mengü Kaan, 1256-57’nin kışında yüksek rütbeliler ve imparatorluk prensleri arasında Amu-Derya’nın Müslüman nüfusunu (Hui-Hui’leri) paylaştırır. Mengü Kaan, Argun Aka’yı görevlendirir. Fars kaynakları onun Horasan’ın Tus bölgesine görevlendirildiğini yazar. Thomas T. Allsen, “The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th C.”, *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Edited by. Moris Rossabi), London 1983, s.48; Hülâgü’den önce İran valisi olan Uyrat Argun Aka Uygurca biliyordu. Bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, s.409; Belki de Argun Aka’nın Uygurca bilmesi sebebiyle Togan, Uygur kabul etme eğilimindedir. Bkz. Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.251, vd.

²⁰⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s.412.

açıklama yapılmıştır. Bu sebeple Nayman olan Kadak'ın Uygur olduğu düşüncesi kuvvetle muhtemeldir.

Kadak Noyan'ın ölümünü Cüveynî, “*Güyük Ordasına mensup bazı kimselerle aynı anda yola çıkıp önceden belirledikleri bir yerde buluştular. Onların orada Müslümanlara saldırma konusunda anlaştıkları haberi her tarafta konuşulmaya başlandı.*²⁰⁸ *Uygurların kralı İdikut, Beşbalık'ın Müslümanlarına katliam planladı fakat kendisi öldürüldü.*²⁰⁹ *Müslüman Uygurların katledilmesi planının içinde İdikut'a destek veren ve yardım edenler arasında Çinkay gibi arkadaşı **Kadak Noyan** da yer almıştı. Bu olaydan sonra **Kadak Noyan**'ı evinden alıp arabayla Karakurum'un dışına taşıdılar. Yolda kendisini yürüyemeyecek kadar ağır hasta göstermeye çalışınca sürükleyerek Orda'ya götürdüler. Han'ın huzurunda yargıçlar onu yargıladılar. İblisinkini geçen suçunu ve günahını itiraf edince O'nu da dostlarının ve arkadaşlarının gittiği yere gönderdiler.”²¹⁰ diye detaylı olarak anlatmaktadır. Reşideddin ise “**Kadak Noyan** (Kadakan Korci), Mengü Han'ın huzurundan kalkıp Batu'nun sarayına varmış, Elçigiday'ın iki oğlu ile ağızlarına taş doldurulmak suretiyle öldürülmüştür. Elçigiday da Bagdis'te tutuklanarak Batu'nun yanında oğullarına katılmıştır.”²¹¹ şeklinde bahseder.*

1.2.1.7. İmadü'l-Mülk Muhammed Hotenî

Ögedey Han (1229-1241)'ın gözde memurlarından **Emir İmadü'l-Mülk Muhammed Hotenî**, kurultayda bulunan emirlerdendi.²¹² Moğol idaresinde saygı değer insanlardan olup, cömertliği ve doğruluğuyla tanınmıştı. Töregen Hatun'un kendisinden bir olay için yalan yere şahitlik etmesini istendiğinde bunu reddederek hapse girmişse de sonrasında Güyük Han (1246-1248) zamanında eskisinden daha yüksek bir makama

²⁰⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.458.

²⁰⁹ Hamdullah Mustawfî Qazvinî, *Tarikh-i Guzida*, Edward G.Browne (çev. Reynolds A.Nicholson), Brill, London 1913, s.142.

²¹⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.470-471.

²¹¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.407.

²¹² Cüveynî, *a.g.e.*, s.224.

kavuşmuştu.²¹³ Ögedey Han'ın ve Güyük Han'ın saraylarında görev yapan **Emir İmadü'l-Mülk**'ün görevi, Müslüman bir “Bitikçi” olarak bir Hacib gibi halkın istediğini Han'a ulaştırmak, fermanları (emsile) ve menşurları yazmaktı.²¹⁴ Kaynaklarda bir Uygur şehri olarak geçen Hoten, günümüzde de Uygurların yoğun olarak yaşadıkları bir şehirdir. Bu sebeple **Emir İmadü'l-Mülk Muhammed Hotenî**'nin nisbesinden de anlaşılacağı üzere Uygur olması kuvvetle muhtemeldir. İlhanlı döneminde Memâlik-i Rum'da yaşamış Hotenî ailesinin de Uygur olduğuna dair düşünce, ilgili bölümde kaynaklara dayanılarak açıklanacaktır. Ancak ailenin **Emir İmadü'l-Mülk Muhammed Hotenî** ile yakınlığı olup olmadığı bilinmemektedir.

1.2.1.8. Körgüz (Görgüz/Kürkür)

Körgüz, biyografisi, en zengin ve net olan tek Uygur şahsiyetidir. Beşbalıg'a dört fersah uzaklıkta Uygur Ülkesi'nin batı tarafında bulunan ve seyyahların geçit yeri olan Barlıg adında küçük bir yerde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta iken babasının hayatını kaybetmesi üzerine üvey annesinden kaçarak *İdikut*'a sığınmış, Uygur Yazısını öğrenip kısa zamanda o konunun en usta kişisi olmuştur. Amcasının oğlu sayesinde sahip olduğu ata atlayarak Batu'nun karagâhına gitmiştir. O'na “seyislik” görevi verilmiş, kısa zaman içinde yeteneklerini ortaya koyunca Emir, O'nu yanına “memur” olarak almıştır. **Körgüz**'ün hizmetinde bulunduğu Emir, Cuci (Tuşi)'nin önderliğinde düzenlenen bir av partisine **Körgüz**'ü de götürmüş, av yerinde Cengiz Han'dan gelen ve içinde önemli şeyler bulunan bir yarlığı o sırada okuyabilecek kâtiplerin hiçbiri orada olmadığı için yarlığı saygı kuralları içinde okumuş Cuci'nin emri üzerine ona kâtiplik görevi verilmiştir. **Körgüz**'ün Moğol şehzadelerini eğitmek üzere Cuci'nin yanında ve onun oğullarının eğitiminde görevlendirilmesi...²¹⁵ Uygurların Altunorda Devleti'nin de hizmetinde yer aldıklarına dair bir delildir.

²¹³ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 223-224.

²¹⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s.485.

²¹⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.399-400.

Ögedey Han (1129-1241)'ın zamanında Curmagun Noyan tarafından Horasan ve Mazenderan yöneticiliğine Moğol olan Cin Timur tayin edilmişti. Cin Timur, divanda yapılan işleri rapor etmek için Bahaeddin Cüveynî ile birlikte **Körgüz**'ü Ögedey Han'ın huzuruna gönderdi. Ögedey Han, **Körgüz**'den vilayetlerin ne halde olduğunu öğrenmek istedi. Han, O'na sorular sordu. **Körgüz**'ün sorulara verdiği cevaplar Ögedey Han'ın ve orada bulunanların çok hoşuna gitti. Onu dikkatle dinleyen Ögedey Han'ın onun aklına ve yeteneğine güveni arttı. O sırada Han'ın huzurunda bulunan Uygur asıllı *Çinkay* da **Körgüz**'ü öven sözler söyleyince Ögedey Han, onu birçok ilgi (suyurgamişi) ve iltifatla geri gönderdi.²¹⁶ Kendisini bir Uygur gibi gören Cin Timur'u²¹⁷ Urgenc baskakı olarak tayin ettikleri sırada **Körgüz**, Moğol şehzadelerini eğitmek görevinde bulunuyordu. Kendisine verilen bütün görevleri, bilgi ve becerisiyle en iyi şekilde yerine getiriyordu. Bunun üzerine **Körgüz**'ü Cin Timur'un "Haciplik"²¹⁸ ve "Naibliğine" tayin ettiler.²¹⁹

Cüveynî ve Reşideddin, "*Cin Timur, 633/1235-1236 tarihinde ölünce*"²²⁰ *cihan padişahı Ögedey Han'ın huzuruna bir elçi gönderdiler. Cin Timur'un ölümüyle onun yerine Nosal tayin edilmişti. Melik Bahaeddin Cüveynî'nin Ögedey Han'ın fermanını getirmesine kadar Körgüz, Nosal'ın hizmetinde çalışmıştı. Cin Timur'un yerine Nosal'ın geçmesi hususunda ferman çıktı. Nosal, yüz yaşına yaklaşmış bir Moğoldu. Bahaeddin Cüveynî, ikinci defa Ögedey Han'ın huzuruna çıkmak üzere gidince O, geri dönünceye kadar yarlığı açıp okudular. Yarlığda Körgüz hakkındaki hükümler Nosal ve Kül Bolat'ın hoşuna gitmedi. Melik Bahaeddin'in getirdiği fermana Körgüz'ün saraya gelerek Horasan'ın durumunu Ögedey Han'a rapor etmesi isteniyordu. Nosal ve Kül Bolat, O'nun Ögedey Han'a gitmesine yaptıkları usulsüzlükler sebebiyle karşı*

²¹⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.397-400; Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s.383-384.

²¹⁷ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, C.III, London 1880, s.39.

²¹⁸ Hükümdarla devlet işleri ve hükümet adamları arasında vasıta olan haciplik sonradan bir rütbe olarak bazı hizmet sahiplerine verilmiştir. Büyük vazifelerden olup buraya getirilenler, hükümdarın en ziyade emin olduğu adamlarındandır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s.33, vd.

²¹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.399-400.

²²⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.397; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.323.

çıkmlarına rağmen Bahaeddin Cüveynî ile beraber Horasan büyüklerinin bazılarının eşliği ile saraya vardılar. Ögedey Han'a Horasan ve Mazenderan bölgelerinin vergisinden ne kadar toplanması gerektiğinden, halkın vergi borçlarından ve o bölgenin nüfusundan bilgiler verdiler.²²¹ “**Körgüz**, Orda'ya gidip gelinceye kadar Nosal görevinden ayrıldı. **Körgüz**, geri gelince ferman üzerine bütün yetkileri üzerinde topladı. Nosal ise Ordu Emirliği ile yetindi. Sonunda Nosal da 637/1239-1240 yılında dostlarının birçoğunun peşinden dönüşü olmayan yere gitti.”²²² diye aynı bilgiyi verirler.

Ögedey Han'ın huzurunda Uygur Çinkay'ın “Horasan'ın büyükleri **Körgüz**'ü istiyorlar.” demesi üzerine Ögedey Han, “Devletin hissesine düşen ürün ve vergiyi toplamak, bölgenin nüfusunu saymak için **Körgüz**'ü geçici olarak tam yetki ile görevlendiriyorum. Eğer verilen görevi hakkı ile yerine getirebilirse o zaman gerekeni yaparız.” şeklinde bir yarlıg (ferman) yazmalarını emretti. **Körgüz**, bu fermanı alınca Horasan ve Mazenderan bölgelerine vardı. Han'ın fermanını herkese duyurup kâtipleri ve memurları ikametgâhına çağırarak yönetim işlerini eline aldı.²²³ Cüveynî'ye göre “**Körgüz**, kısa zamanda Horasan ve Mazenderan'ın işlerini yoluna koydu. Hazineye hana lâyük hediyeler topladı. Nüfus sayımını ve vergi (mal) miktarını yeniledi. İş yerlerinin (kâr-hâne) temelini attı. Adalet ve insaflı yönetimi altında bulunan her yere yaydı. Onun zamanında hiçbir kimse başkasının malına göz dikemedi ve haksız olarak başkasının işine müdahale edemedi. Becerikli ve yetenekli insanlar, aptal ve cahil insanlardan daha iyi bir hayata kavuştular. Bölge halkı, ülkelerinin yeniden imar edilmesi konusunda ümitlendi.”²²⁴

Aynı zamanda “Ögedey Han, Curmagun Noyan tarafından ele geçirilmiş olan Ceyhun Nehri'nin batı taraflarının yönetimini de yarlıg ve payza ile **Körgüz**'e verdi. **Körgüz**, Şehristane yolundan Cemaziyelevvel 637/Kasım-Aralık 1239'da evine geldi.

²²¹ Cüveynî, a.g.e., s.397-400; Reşideddin, a.g.e., C.II, s.332-333.

²²² Cüveynî, a.g.e., s.398; Reşideddin, a.g.e., C.II, s.332.

²²³ Cüveynî, a.g.e., s.401; Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasırî*, C.II, s.1141.

²²⁴ Cüveynî, a.g.e., s.401.

Körgüz, işleri tamamladıktan sonra günlerce eğlence meclisleri düzenlediler. Eğlence meclislerine Irak'ın ileri gelenleri katıldı. O sırada onun hakkında çıkan yarlığı okudular. Yeni yasaları halka duyurdular. Irak'ın büyükleri (sadr) ve vezirleri de geldiler. **Körgüz**, oğlunu Irak, Arran ve Azerbeycan'a gönderdi. Oğlu, Curmagun Noyan'ın emirleriyle mücadele ederek, o vileyetleri onların elinden kurtardılar. Vergilere yeni usûl koydular. Çünkü her vilayetin noyanı ve her şehrin emiri, vergilerden az bir miktarı Divan'ın payı olarak ayırıyor, geri kalanı kendileri sahipleniyorlardı. Oraya yeni gelen **Körgüz**'ün adamları, ele geçirdiklerinin hepsini onlardan geri alarak bir kısmını onlara geri verdiler.”²²⁵ Bu konuda Reşideddin, “Uygur Türkü, Horasan'dan Anadolu önlerine kadar ve Diyarbakır ile ödüllendirilmişti.”²²⁶ derken hem **Körgüz**'ün Uygur olduğunu açıkça beyan eder hem de Horasan ve Mazenderan bölgelerinden başka yerlerden de sorumlu olduğunu bildirir. D'ohsson da “Ceyhun'un batı tarafıdır ki Diyarbakır ve Rum sınırına kadar uzanıyordu.”²²⁷ diye aynı yerlere işaret eder.

Körgüz'ün düşmanları onun yaptıklarından rahatsız oluyorlardı. **Körgüz**'ün hamisi Çinkay'ın sarayda olmamasını fırsat bilen Ögedey Han'ın yakınları, Ögedey Han'a **Körgüz** hakkında iftirada bulundular. Ögedey Han'a hediye veren **Körgüz**, Kaanı kendi tarafına çekince kavgayı araştırmak için Çinkay ve diğer emirler görevlendirildiler. **Körgüz** etrafında bulunan akıllı ve bilgili kâtiplerine danışır (meşveret), görüşüne ve ne denmesi gerektiğine ondan sonra karar verirdi. Bu özelliği ile öne çıkan **Körgüz**'ün haklılığı anlaşıldı. Ögedey Han, Edgü Timur'un bağlısı Batu tarafından cezalandırılmasını isteyince “Edgü Timur'un da Batu'nun da büyüğü Kaan'dır. Ben nasıl bir köpeğim de Kaan benim cezamı başka birine havale ediyor.” demesi Ögedey Kaan'ın hoşuna gitti ve Kaan, O'nu bağışladı.²²⁸

²²⁵ Cüveynî, a.g.e., s.405-406.

²²⁶ Reşideddin, a.g.e., C.II, s.345.

²²⁷ A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), s.154.

²²⁸ Cüveynî, a.g.e., s.401-404; Reşideddin, a.g.e., C.II, s.333.

Bunun üzerine “**Körgüz**, yönetim merkezi olarak Tus şehrini seçip, oranın imârı ile meşgul oldu. Tus, 50 haneden ibaret olup çarşıları ve sokakları haraptı. Ev ve bahçe yapımına hız verdi. Devlet büyükleri, melikler ev satın aldılar, bulamayanlar da yaptırdılar. Her biri, çarşı pazar (suk) kurmaya, suyolları kazmaya, yıkılmış malikâneleri tamir etmeye büyük önem verdi. Oranın imar işlerini yoluna koyduktan sonra elçilerin yolda halka yük olmasını önlemek için posta menzilleri (yam) kurdurarak herbirine yeterli miktarda at koydurdu. Ondan önce istediği gibi hareket eden ve istediğini yapan emirler, sahibinin rızası olmadan bir şey alamaz ve bir tavuğun kafasını bile kesemez oldular. Eğer büyük bir Moğol ordusu bir çiftçinin tarlasının veya bahçesinin yanında konaklasa hiçbir asker, ne atı ne de kendisi için yem (ulufe) veya yiyecek (nüzul) isteyemezdi. Aynı şekilde elçiler ve tüccarlar da yol üzerinde bulunan tarla ve bahçelere giremezlerdi.”²²⁹ Cüveynî, **Körgüz**’ün şehir yönetimi, yanında şehrin imârı ve yapılandırılması konusundaki başarısı ve yeteneğinden de bahsetmektedir.

Körgüz, bir ara Emir Argun’un yardımcılığına tayin edilmişti. Fakat Horasan’a gelince bölgeyi kendi bildiği gibi yönetmeye başladı. Bunun üzerine Töregene Hatun tarafından Seyhun’dan Fars’a, Gürcistan’a, Anadolu’ya ve Musul’a kadar daha önce yönetiminde olan bütün bölgelerin idaresi Emir Argun’a bırakıldı.²³⁰ Ancak **Körgüz**’ün etrafında bulunanların entrikaları bitmek bilmiyordu.²³¹ Emir Argun ve onun yakınındakiler **Körgüz**’ü yakalatmak için Töregene Hatun’u yoldan çıkardılar. Emir Argun, **Körgüz**’ü Töregene Hatun’a getirince Töregene Hatun eskiden beri duyduğu kin ve nefret yüzünden onu hapse attı.²³² **Körgüz**, daha önce görev başındaki devlet erkânına yüz vermemiş ve ilgi göstermemişti. Bu sebeple O’nun için memurlar **Körgüz**’e iyi gözle bakmamışlardı. **Körgüz**’ün Ulug Ef’te söylediği sözler üzerine yargu önüne

²²⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 406.

²³⁰ Cüveynî, a.g.e., s.224-225, 409-410.

²³¹ Cüveynî, a.g.e., s.406-408, 428-431.

²³² Cüveynî, a.g.e., s.224-225.

çıkartıp ağzına taş doldurarak öldürdüler. Tahmini ölüm tarihi 640/1242'dir. **Körgüz**, putperestliği bırakarak ömrünün sonlarına doğru Müslüman olmuştu.²³³

Dönemin kaynaklarından özellikle de Cüveynî ve Reşideddin, **Körgüz** hakkında detaylı ve net bilgiler vermişlerdir. **Körgüz**'ün kuvvetle muhtemel Uygur olduğuna dair en önemli kanıt, Reşideddin'in bizzat kendi açıklamasıdır. **Körgüz**'ün doğduğu yer olan Barlıg, günümüzde de Uygurların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdendir. Ayrıca babası ölünce üvey annesinden kaçıp Uygur *İdikut*'a sığınmasındaki sebep her ikisinin de aynı millettten olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Bundan başka ismi Türkçe olup etimolojik anlamda da açıklaması yapılabilir. Oğulları ve torunları İlhanlı Devleti'nin idaresinde etkileri olan önemli şahıslar olarak karşımıza çıkacaktır.

1.2.1.9. Mahmud Yalavaç

Türkistan adı verilen coğrafyada yaygın olarak yaşayan Uygurlar, devlet kurma ve idaresindeki başarıları ve bu konudaki tecrübeleri ile daima tercih edilen devlet adamı olmuşlardır. Moğollar tarafından işgal edilen Maverâ'n-nehir, Harezm ve Horasan'dan başka Çin ve Memlûk topraklarında Uygur olması kuvvetle muhtemel **Mahmud Yalavaç** ve oğlu **Mesud Yalavaç**, özellikle Moğol idarî ve malî işlerinde etkin rol oynamışlardır.

Bahaeddin Ögel, "*Cengiz Han (1156/57-1227), Müslüman memleketlerini tamamıyla zaptettikten sonra muhtelif şehirlere valiler tayini hususunda emir çıkarmıştı. Urgenc şehrinin Harezm (Horumşi) ailesinden Mahmud Yalavaç ve Mes'ud (Mashut) namında baba oğul iki Müslüman geldiler. Onlar, Cengiz Hanla şehirlere ait âdet ve kanunlar hakkında hasbıhal ettiler. Cengiz Han, Mesud Harezm'i bizim valilerle birlikte Buhara (Buhar), Semerkand (Semisgen), Urgenc (Urunggeçi), Hoten (Udan), Kaşgâr (Kışhar), Uriyang (!), Gusendaril (!) ve başka şehirlerin idaresine memur etti. Babası*

²³³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.406-409; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.334, 397; Kazvini ölüm tarihini hatalı olarak H.645 olarak vermektedir. Bkz. Hamdullah Mustawfî Qazvinî, *Tarikh-i Guzida*, Edward G.Browne (çev. Reynolds A.Nicholson), Brill, London 1913, s.141.

Yalavaç'ı yanında alıkoydu ve sonra da Kitanların şehri olan *Cung-du*'ya vali yaptı.²³⁴ derken bir başka kaynak, “Müslümanlardan **Yalavaç** ile Mesud, şehir işlerini en iyi anladıkları için Cengiz Han, Onları başka valilerle birlikte Kitan halkının idaresine memur etti.”²³⁵ diye aynı bilgiyi verir. Cüzcanî, “Cengiz Han'ın **Mahmud Yalavaç**'ı *Gazne*'ye daruga yaptığı...”²³⁶ da yazar.

Cüveynî, “*Ögedey Han (1229-1241)* zamanında Buhara yönetimi onun usta ellerine bırakılmıştı. Onun adalet müknaatısı, oraya buraya dağılmış Buharalıları tekrar vatanlarına çekmiş, onun üstün gayretleri sayesinde şehrin imar işleri büyük bir ilerleme göstermiş ve tarihinin en yüksek seviyesine çıkmıştır. O boş arsa haline getirilen yer (Buhara) büyük insanların ikâmet ettiği çok sayıda kimsenin barındığı yer olmuştur. Onun akıllılığı ve ileri görüşlülüğü sayesinde Buhara Tarab'ından 636/1238 yılında şeyhlik ve peygamberlik iddiasında bulunan kalburcu belasını başından def etmişti.” diyerek şöyle devam eder. “Buhara Tarab'ından 636/1238 yılında şeyhlik ve peygamberlik iddiasında bulunan kalburcu belasını ortadan kaldırmak için İldiz Noyan ve Çigin Korçi komutasındaki büyük bir Moğol ordusu Buhara'ya geldi. İsyan sebebiyle halkı toplu olarak öldürülmekten ve şehri yağmadan kurtaran **Mahmud Yalavaç**, “Birkaç kötü insan yüzünden binlerce insan nasıl öldürülür? Bu kadar yıl harcanan gayret ve çabalar sonunda imar edilmiş olan bu şehri, bir cahil yüzünden yok etmek insafa sığar mı?” diyerek şiddet taraftarlarına karşı çıktı. Moğollar, yağmada ve öldürmede ısrar edince, Ögedey Han'a bir elçi gönderip onun görüşünü almak konusunda rakiplerini ikna etti. **Mahmud Yalavaç**'ın çabaları meyvesini verdi. Ögedey Han, affedilmesi mümkün olmayan bir suçu affederek halkın canını bağışladı.”²³⁷ Bu olay, **Mahmud Yalavaç**'ın Moğol hanlarının yanındaki etkinliğini ve önemini ortaya koymaktadır.

²³⁴ “Valilik” pek açık olmayan bir müessesedir, Darugaçi (hâkim) ise her şeye muktedir olan bir kimsedir. Valiler bile darugaçi emrindedir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.215.

²³⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.185.

²³⁶ Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasırî*, C.I, s.1075; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.256.

²³⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s.141.

Ayrıca birgün Ögedey Han'ın sarhoş olarak bir adama iki yüz balışlık çek (berat) vermesi sonrasında Ögedey Han emirlere ve kâtiplere: “*Bu fani dünyada ebedi olarak yaşayacak bir şey var mı?*” diye sorduğunda oradakilerin “yok” demesine rağmen **Mahmud Yalavaç**'ın oradakilere: “*Ögedey Han'a verdiğiniz cevap doğru değildir. Dünyada iyi ad ve şöhret ölümsüz kalır.*”²³⁸ diyerek fikrini beyan etmesi cesaretinin ve bilgeliğinin açıkça göstergesidir. Bundan başka Ögedey Han, bir gün ava giderken yolu **Sahib Yalavaç**'ın evine düştü. Orada Ona hediyeler sunup ziyafetler verdiler. Hoşuna giden o yerde Ögedey Han bir süre kaldı. Kaan o gün çok eğlendi. Huzurunda bulunan herkese kumaşlar ve atlar hediye etti. Ertesi gün **Yalavaç**'a değerli hediyelere ek olarak dört bin balış vermiş²³⁹ olması Yalavaç Ailesinin ayrıcalığı konusunda örnektir.

Ögedey Han (1241)'ın ölümünden sonra eşi Töregene Hatun, başa geçmiş, Ögedey Han'ın vezirleri ve vilayet yöneticilerin çoğu yerlerinde kalmışlardı. Ancak Töregene Hatun'un kalbinde Kaan'ın yardımcılarına karşı kin uyanmıştı. **Sahip Yalavaç** için Hıtay'a elçi göndermiş; ancak **Yalavaç**, kendisine gelen elçiye büyük saygı ile karşılayıp onu oyalayarak kendisini Köten'in ülkesine atmıştı. Töregene Hatun, Köten'den onların iade edilmesini istemiş iade edilmeyince de Hotenli bir Uygur olan **Çinkay**'ı **Yalavaç**'ın aleyhinde kurultayda şahitlik yapması için kandırmayı düşünmüştü. Moğolların Meşhed'den getirdikleri esir kadın Fatıma, Töregene Hatun'un güvenini kazanarak Abdurrahman'ı **Emir Mahmud Yalavaç** yerine Hıtay valisi tayin ettirdi.²⁴⁰ Töregene Hatun ölünce Güyük Han (1246-1248), batı bölgelerinin yöneticisi olan Hıtay ve Maveräünnehir'den gelen **Sahib Yalavaç** ile oğlundan başka kimseyi huzuruna kabul etmemişti.²⁴¹ Güyük Han'ın bu davranışından **Mahmud Yalavaç**'ın yanında ayrı bir yeri ve önemi olduğu anlaşılmaktadır.

Cüveynî, “*Mengü Han (1249-1260), halktan çeşitli adlar altında vergiler toplamakta bu da karışıklıklara sebep olmaktaydı. Bu karışıklığın giderilmesi için Sahip*

²³⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.204; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.339.

²³⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.207.

²⁴⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.224; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.394.

²⁴¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.411.

*Yalavaç'ın Maveraiünnehir'de uygulamış olduğu ve adına "kopçur" denilen vergi sistemin her yere yayılmasıyla bu sıkıntının ortadan kaldırılabilceği düşüncesinde hemfikir oldular. Bu vergi sistemine göre ayrı ayrı her bir kişinin gelirinden ve servetinden yılda ne kadar vergi vermesi gerektiği belirlenecek; o kişi, o miktarı ödediği zaman bir daha ondan vergi istenmeyecekti."*²⁴² diye malî idareden bahseder. Bu sistemin ülke topraklarında başarılı olması için "*Mengü Han, Temmuz 1252'de beşinci iklimin (Yecuc ve Mecuc ülkesinin doğusundan başlayıp Horasan'ın kuzeyini, Maveraiün-nehir, Harezm, Azerbeycan, Anadolu, Suriye, İspanya ve Magrip Denizine kadar uzanan yerleri içine alır) başladığı yerden, Amu Derya'nın sahilinden birinci iklim (Çin topraklarını kapsar) olan Hitay'ın sonuna kadar uzanan Doğu ülkelerini ve sonrasında bu ülkelerin dışında daha önceden görevlerini hakkıyla yerine getirdiği ve cülûsundan önce gelip onun yanında yerini aldığı için Hitay ülkesini de büyük vezir Mahmud Yalavaç'a teslim etmiştir."*²⁴³ Hitay'a giden Kutlughanlı Kutbeddin de bir süre *Mahmud Yalavaç*'ın hizmetine girmiş, uzun süre onun yanında kalmıştır.²⁴⁴

Mengü Han zamanında *Bala Bitikçi*, putperest*²⁴⁵ olmasına rağmen Cengiz Han'ın devletinde önemli bir makama getirilerek ülkenin hatırı sayılır kimselerinden oldu. *Bitikçi*'yi Uygur *İdikut*'un yanına gönderdiler. *Bitikçi*, kötü düşüncesini gerçekleştirmek için sayısız vaadlerde bulunarak *İdikut*'u kandırdı. Yaptırmak istediği şey Beşbalıg ve çevresinde bulunan Uygur Müslümanları öldürmek, mallarını yağmalamak ve çocuklarını esir etmektir. Bunun için Uygur emirlerinden *Bilge Kuti*, *Bulmuş Buka*, *Sakun* ve *İdkaç*'tan yardım sözü aldı.²⁴⁶ Ramazan 650/Kasım-Aralık 1252

²⁴² Cüveynî, *a.g.e.*, s.416.

²⁴³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.479.

²⁴⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s.392; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.331.

* Budist manasında kullanılmış olmalı. Uygur olduğuna dair kesin bilgi olmasa da bitikçiliğin daha çok Uygurlara mahsus bir görev olması ayrıca Müslümanların öldürülme olayında Uygur olmaları kuvvetle muhtemel Kadak ve Çinkay'ın yanında bulunması ve bu olaya karışması Uygur olduğuna dair düşüncüyü kuvvetlendirmektedir.

²⁴⁵ Güyük Han'ın zamanında Carpini ile görüşen kişilerden biridir. Mengü Kaan zamanında isyan olayına karışmış, ceza olarak da Şam ve Mısır'a elçi olarak gönderilmiştir. Cüveynî, *a.g.e.*, s.98-101.

²⁴⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.98-99.

yılında gerçekleştirilmek istenen bu olay...²⁴⁷ Tekmiş isimli bir şahsın ağzından kaçırarak Müslümanların katledileceğini itiraf etmesi sonucu gerçek ortaya çıkmış; *İdikut*, Mengü Han tarafından öldürtülmüş; Tekmiş ise İslâm şerefiyle şereflenmiştir.²⁴⁸

Bu olayın gerçekleştiği sırada Mengü Han, Müslüman Uygurların öldürülmesi konusunda hiçbir şey yapmamıştır. **Mahmud Yalavaç**, Mengü Han'a anlattığı İskender hikâyesi ile Mengü Hanı etkilemiş, bu olaya karışan yetmiş yedi kişiyi idam ettirmiştir. Bu kişilerin idam edilmelerinin sebebi Beşbalıg'da bütün Uygur Müslümanların toplandığı yerde Moğollardan bir grup noyan ile Uygur *İdikut*'un planlamış oldukları katliamın suç ortakları olmalarıdır.²⁴⁹ Müslüman Uygurların öldürülmelerinin engellenmesinde **Mahmud Yalavaç**'ın önemli bir rolü ve etkinliği olduğu söylenebilir. İsminden Müslüman olduğu anlaşılan **Mahmud Yalavaç**'ın aynı zamanda Uygur olması ihtimâli de dikkate alınırsa her iki sebep hem dindaşlarının hem de soydaşlarının öldürülmesine engel olmasında etken olmuş olabilir.

Cüveynî, “**Mahmud Yalavaç** gibi birini yaratıp onun makamını, zorlukların giderildiği bir makam ve Onu da insanların dertlerine çare bulduğu bir kimse yapar”²⁵⁰ ki “Onların zamanında Moğol tahribatının izleri tamamen ortadan kalkmıştır. Adaletin ve huzurun kaynağı olması ile Buhara şehri onun dirayetli ellerinde güneş gibi parlamaktadır.”²⁵¹ diyerek **Mahmud Yalavaç** ve oğlu **Mesud Yalavaç**'ı metheder. **Mahmud Yalavaç**, 1260'dan önce ölmüş olmalıdır.²⁵²

1.2.1.10. Mesud Yalavaç

Mesud Yalavaç, Mahmud Yalavaç'ın oğludur. Cengiz Han (1156/57-1227), Harzemşahlarla savaşı sonrasında büyük zararlar verdiği için “*Mavera'ün-nehir'in*

²⁴⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.409.

²⁴⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.99-102.

²⁴⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.473.

²⁵⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.435.

²⁵¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.136-137.

²⁵² Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.217.

imarında bölgenin yönetimi, Uygur olan Büyük Vezir **Yalavaç** ile onun dürüst ve çalışkan oğlu **Emir Mesud Beg**'in yetenekli ellerine bırakılmıştı. Onlar da akılları ve bilgileri ile eski yaraları sarmaya koyulmuşlardı. “Zamanın bozduğunu tabib düzeltmez.” sözünü geçersiz kılarcasına ve bu sözü söyleyenlerin yüzlerine çarparcasına çeşitli adlar altında toplanan vergi yükünden halkı kurtardılar. Şimdi onların adaletinden kaynaklanan huzur ve güven halkın yüzünden okunmakta, onların emek ve gayretlerinin ürünü olan binalar ayakta durmaktadır.”²⁵³ diyen Cüveynî, bu konuda daha da detaylı bilgiler verir.

Reşideddin, “Ögedey Han (1229-1241)'ın Sahip Mahmud Yalavaç'a Çin'in Beşbalıktan Uyguristandaki Karahoço, Hoten, Kaşgâr, Almalık, Kayalık verirken Semerkand ve Buhara ve Amu Derya'ya kadar olan Mavea'ün-nehir bölgesini **Emir Mesud Yalavaç**'a Diyarbakır ve Anadolu önlerinden Horasan'a kadar olan yerleri ise Emir Körgüz'e ödül olarak vermişti.”²⁵⁴ derken ödülden kastedilen bu bölgelerin idaresi ve vergi gelirlerini toplama yetkisini ellerinde bulundurmalarıdır. Ögedey Han vefat edince geçici olarak yerine geçen Töregene (Turkina) Hatun (1241-1246)'un Çinkay ve Mahmud Yalavaç aleyhinde yaptıklarını öğrenen **Emir Mesud Beg**, ülkede emniyetin kalmadığını anlayınca kendini Batu'nun yanına atmıştır.²⁵⁵ Ögedey Han ölünce eşi Töregene Hatun tarafından yapılan kurultay, ilkbaharın başında toplanmış. Uygur olması kuvvetle muhtemel **Mesud Beg** de bu kurultaya katılanlar arasında yer almıştır.²⁵⁶

Güyük Han (1246-1248)'ın tahta geçme kurultayında Maveraün-nehir ve Türkistan bölgesinin ileri gelenleri bir araya geldiler.²⁵⁷ Güyük Han, tahta çıktıktan sonra ilk işi, babasının koyduğu yasaların yürürlükte olduğunu ve onun değiştirilemeyeceği bildirmek ve babasının mübarek al-tamgasıyla mühürlenmiş olan her yarlığın kendisi görmese de geçerli olduğunu duyurmak için yasa çıkarmak oldu.

²⁵³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.130.

²⁵⁴ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.345; A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), s.174.

²⁵⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.224.

²⁵⁶ Gregory (Bar Habreus) Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.II, s.546-547.

²⁵⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s.228-229, 232-233,415; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.392.

Hıtaı memleketlerini *Sahib Yalavaç*'a bıraktı. Türkistan ile **Mesud Beg**'in yönetimi altında bulunan diğır şehirlerin yönetimini yine ona verdi.²⁵⁸

Mengü Han (1249-1260) da tahta çıkınca doğu ülkelerinin ve Mavera'ün-nehir'in Türkistan, Otrar, Uygur, Hoten, Kaşgâr, Cend, Harezm ve Fergana'nın yönetimini *Mahmud Yalavaç*'ın oğlu ve gerçek halefi olan **Emir Mesud Beg**'e bıraktı. Baba ve oğul kurultaydan önce huzura geldikleri için yanlarında bulunanların her birine de hediyeler (suyurgamişi) vererek onları herkesten önce yolcu ettiler.²⁵⁹

Emir Mesud Yalavaç'ın İlhanlı Hülâgû Han (1258-1265)'a da hizmet ettiğı kaynaklarda geçmektedir. Şöyleki: “*Hülâgû Han, sahip olduğı topraklarından geçerken emir üzerine Başvezir Mesud Beg ile Mavera'ün-nehir emirleri huzura geldiler. Hülâgû Han, 652/1254 yılının yazını orada bir yaylakta geçirdi. Güneşin ısısı düşmeye başlayınca harekete geçti. Hülâgû Han, Şaban 653/Eylül-Ekim 1255'de Semerkand kapısında bulunan Kân-i Gul otağında konakladı. Sahib Mesud, onun için özel olarak dokuttuğı beyaz keçeden yapılmış bir çadır kurdurdu. Hülâgû, yaklaşık 40 gün orada kaldı. Oradaki günlerini zevk ve eğlence ile geçirdi.*”²⁶⁰ Hülâgû Han'ın çok hoşna giden bu çadır hakkında kaynaklar, geniş bilgi verirken hayranlıkla bahsederler.

Mesud Yalavaç, Tuluy'un oğulları arasındaki taht kavgasında ise Kubilay'ın en küçük kardeşi Arıg Buga'ya katıldı. Arıg Buga'da Organa Hatun ile **Mesud Beg**'i 1262 yılında Çağataylılardan Baydar'ın oğlu Algu'nun üzerine gönderdi. Savaştan zaferle çıkmış olan Algu, Organa Hatun ile evlenmiş, **Mesud Beg**'i de Semerkand ve Buhara'ya “yönetici” yani “vali” olarak atamıştı. Algu, bu defa Cuci'nin oğlu Berke'yle 1264 yılında savaşa girişti. **Mesud Beg** de gerekli parayı temin etmek için halka ağır vergiler koydu.²⁶¹

²⁵⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.232-233; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.394.

²⁵⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.479; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.410.

²⁶⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.490; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.480; Handemir, *Habibü's-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.53.

²⁶¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.432.

Aynı zamanda Kaydu'nun ordusunda görev yapan Mahmud'un oğlu **Mesud Yalavaç**, 666/1267-1268 yılında İran'a geldi.²⁶² Kaydu (Qaydu)* ve Barak Han** arasında gerçekleştirilen kurultay sonunda Barak Han, Kubilay'ı değil de Kaydu Han'a tabiiliği kabul etti. Bunun üzerine şehirleri idare eden **Mesut Yalavaç**, eskiden olduğu gibi vergilerin idaresine memur edilmiş; ancak topladığı vergileri, Kubilay'a değil Kaydu Han'a göndermesi kararlaştırılmıştı.²⁶³ Çağatay Hanlığı makamına gelen Duva'nın imâr işleri **Mesud Beg** tarafından yapılıyor ve Kaydu Han'a bağlı olarak yürütülüyordu. **Mesud Yalavaç**, 683/1283'te Kaydu'nun emriyle, Buhara'yı yeniden kurmak ve kaçak halkı geri getirtmek için tedbirler aldı.²⁶⁴

Emir Mesud Yalavaç, adını verdiği “Mesudiyye Medresesini” de bu esnada inşa ettirmiş olmalıdır. Cüveynî, eserinde “*Buhara’da sağlam sütunları ve eyvanları ile iki büyük bina yapılmıştır. Bunlardan biri Sorkoktani Beki*’nin inşa ettirdiği “Han Medresesi”, diğeri ise “Mesudiyye Medresesi”’dir. Bunların her birinde bin öğrenci öğrenim görür. Ders veren hocalar, zamanların en büyük ve eşsiz âlimleridir. Bu iki kutsal bina bütün İslâm âleminin yüz akıdır. Bugün Buhara halkının rahat ve huzuru artmış, omuzlarındaki ağır yükler kalkmıştır. Yüce Allah, âdil padişahın devletin devamlılığıyla ve Hanefî mezhebinin gelişip yayılmasıyla dünyayı süslesin.*”²⁶⁵ diye bahseder. İlhanlı Abaka Han (1265-1282), Buhara’ya girdikten sonra elli bin kişiyi katlettirmiş, şehrin abidelerini de tahrip etmişti. Hatta **Mesut Yalavaç**’ın yaptırdığı büyük “Mesudîye Medresesi” de tahrip olanlar arasında bulunmaktaydı. **Emir Mesud**

²⁶² Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.519; Hamdullah Mustawfî Qazvinî, *Tarikh-i Guzida*, Edward G.Browne (çev. Reynolds A.Nicholson), Brill, London 1913, s.143.

* Ögedey Kaan’ın oğlu Kashi’nin oğlu.

** Çağatay Hanedanı’ndan Yesün To’a’nın oğlu.

²⁶³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.519-522.

²⁶⁴ Paull D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World*, Maryland 2003, s.190-191.

²⁶⁵ *Kereit kavimlerinin padişahı Ong Han’ın kardeşi Cakambu’nun kızıdır. Cengiz Han, orayı hâkimiyeti altına aldıktan sonra onu dördüncü oğlu Tuli ile evlendirdi. Mengü, Kubilay, Hülâgû ve Arık Böge’nin anneleriydi. Bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, s.137.

Beg, Kaşgâr'daki “Mesudiyye Medresesi”nin de kurucusu idi.²⁶⁶ Buhara'daki medrese 1 Receb 671/22 Ocak 1273 tarihinde içindeki kitaplarla beraber yandı.²⁶⁷

Mesud Yalavaç, 1289 Ekim'inde vefat edince adını verdiği medresenin yanında kendisi için yaptırmış olduğu türbeye defnolmuş; yerine büyük oğlu **Ebubekir Yalavaç** atanmıştır. Kaydu Han'a bağlı olarak çalışan **Ebubekir Yalavaç**'ın 1298 yılında vefatı üzerine onun yerine kardeşi **Satılmış Bey** tayin edilmiştir. O da ağabeyi, babası ve dedesi gibi dirayetle şehirleri iyi bir şekilde idare etmiştir. Cemalî Karşî'nin nakline göre, “**Satılmış Yalavaç**, 1303 yılında vefat etmiş, onun yerine Mesud Yalavaç'ın üçüncü oğlu **Sevinç Beg**, Çapar Han'ın yarlığı ile şehirlerin idaresine tayin edilmiştir. **Sevinç Beg**, babası ve dedesi gibi Hocent şehrinde oturmayıp, şehirlerin idaresinin merkezini Hocent'ten Kaşgâr'a taşımıştır. Cemalî Karşî'nin kendisi de o tarihte Kaşgâr'da bulunuyordu.”²⁶⁸

Mahmud Yalavaç'ın oğlu **Mesud Yalavaç**'ın kardeşi **Ali Beg** (Bag) ise İlhanlı Argun Han (1284-1291)'ın maiyetinde çalışan kişilerden idi. Sonradan Kubilay (Qubilai) Han'ın maiyetine geçmiştir.²⁶⁹ Yalavaç ailesinden **Ali Beg**, hakkındaki bilgiler sınırlı olup çalışmayı kapsayan dönem itibarıyla alanın dışındadır.

Yalavaç Ailesinin Uygur olduğu düşünülmektedir. Kaynaklar Maverâü'n-nehir, Harezm ve Horasan'ı Uygurların yoğun olarak yaşadıkları yerler olarak göstermektedir. Moğollar, ele geçirdikleri bu toprakları ve halkını ancak, Uygur kültür ve dilini bilen şahsiyetler tarafından idare edebilirlerdi. Zorunlu ve akıllı bir politikanın gereği Uygur olmaları kuvvetle muhtemel Yalavaç Ailesi de bu konudaki en etkin ve yetkin kişilerdi.

²⁶⁶ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s.588.

²⁶⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.536.

²⁶⁸ Mustafa Kafalı, “Çağatay Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara 2002, s.349.

²⁶⁹ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.217.

1.3. MOĞOL ASKERÎ TEŞKİLÂTINDA UYGURLAR

Orhun Abideleri'nde “*Uygur Valisi (İlteber)’nin yüz kadar askeriyle doğuya kaçıp gittiğinden...*”²⁷⁰ bahsedilir ki burada Uygurların askerî birliğe sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bununla beraber Kaşgârlı Mahmud, “*Uygurları iyi ok kullanan...*”²⁷¹ bir millet olarak nitelerken Wolfram Eberhard ise “*İyi binici ve nişancı*”²⁷² olduklarından bahseder. Ayrıca Jean-Paul Roux göre “*Uygurlar, hızlıdırlar ve kolay yakalanmazlar, hareket halindeki birliklerin çevresinde vızıldayan böcekler gibi dolaşarak hırpalarlar. Yenilmek ve teslim olmak gibi bir şeyi düşünmezler. Köşeye sıkıştıklarında ya da yenilmek üzereyseler kaçıp uzaklaşırlar ve yeniden savaşmak için hızla toparlanırlar. Peşlerine düşenleri, uçsuz bucaksız bozkırlarda çok yıpratıcı bir kovalamaca içine sokarlar.*”²⁷³ Ebu Dülef Risalesi’nin Türk ülkeleriyle ilgili kısmının tercümesinde, “*Tokuz Oğuzların (Uygurlar) ata çok değer verdiklerini ve çok iyi at yetiştirdikleri...*”²⁷⁴ bilgisi verilir. Barthold, İbnî Kudama’dan aktararak “*On Tokuz Oğuz savaşçısı yüz Karlukla baş gelebileceği...*”²⁷⁵ şeklindeki ifadesiyle Uygurların güçlü ve cesur olduklarına değinir.

Ancak El-Cahız, “*Türklerin kahramanları, koruyucuları iken Toğuz Oğuzların hali böyle oldu. Karluklar bir kaç atları olmasına rağmen onlara üstün gelirlerdi. Ne zaman zındıklık (Mani) dinini benimsediler; kahramanlıkları, şecaatleri kayboldu. Zirâ Mani dini pasiflik bakımından Hıristiyanlık’tan daha beterdir.*”²⁷⁶ diyerek Uygurların zamanla savaşçılık özelliklerini yitirdiklerinden bahseder.

Uygurlar, daha sonra savaşçı özelliklerini tekrar kazanmış olmalı ki Mesudî, “*Türkler ve diğer Türk boyları arasında günümüzde yani 332 (943/44) yılında, onlardan daha savaşçısı, daha kudretlisi ve daha iyi teşkilâtçısı yoktur. Hükümdarlarının adı*

²⁷⁰ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, s.43.

²⁷¹ Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi*, (çev. Besime Atalay), C.I, s.111.

²⁷² Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara 1996, s.74.

²⁷³ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), İstanbul 2001, s.40.

²⁷⁴ İbnî Fazlan, *Seyahatname*, (çev. Ramazan Şeşen), s.92.

²⁷⁵ W. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s.62-63 dipnot 178.

²⁷⁶ El-Cahız, *El-Cahız ve Türklerin Faziletleri*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2002, s.27.

Uygur Han'dır."²⁷⁷ derken bir başka kaynakta "*Koshan Hanlığı, (Kao-ch'ang, Turfan yakınlarındaki Khocho) Horasan ve Çin arasında hüküm sürer. 332/943-4 tarihlerinde Türk boyları ve grupları arasında Dokuz Oğuzdan daha cesur, daha kudretli, daha sağlam bir konumu olan başka bir boy yoktur. Kağanları Uyru Han şeklinde okunan Uygur Han'dır.*"²⁷⁸ şeklinde aynı bilgi geçer.

Cüveynî, eserinde "*Türk kavimlerinin gençlerinin vurdukları darbelerin sesi, gök gürlemesinin sesini geride bırakır. Eğer onlar, bir an Karun'un hazinesinin önünden geçseler, onu yiyecek ekmeğe muhtaç edecek kadar fakirleştiriler. Öyle bir ok atarlar ki oklarıyla göğün en yüksek tepesinden uçan şahini yere indiriler. Karanlık gecelerde mızraklarının ucuyla denizen dibinden balık çıkarırlar. Savaş gününü gerdek gecesi sanırlar, kılıç yarasını bir güzelin busesi sayarlar.*"²⁷⁹ diye Türklerin savaşçılıklarından hayranlıkla bahseden Arap bir şairin sözlerine yer verir.

Tokuz Oğuz ülkesinden bahseden Muhammed Avfî'nin "*Bunlar (Uygurlar), esirlere iyi davranırlar, öldürmezlerdi.*"²⁸⁰ şeklindeki açıklamasından Türklerin savaşçı oldukları kadar merhametli oldukları da anlaşılmaktadır. Savaşçı Uygurların öldükten sonra da savaşçı olarak gömüldüklerine dair İbnî Fazlan, "*ölülerini ayakta, kılıcını kuşanmış, bir kolunun üzerinde mızrak ve bir eline yay bağlanmış olarak gömerler.*"²⁸¹ diye bahseder. Çinlilerin Wei Sülalesi Yıllığı'nda da "*Mevtanın ellerine ok vey yay tutuşturulur beline kılıç asılır ve yan tarafına bir mızrak koyulurdu.*"²⁸² diye aynı bilgi verilir.

Bu sebeptendir ki Cengiz Han'ın kurmuş olduğu İmpartorluğun askerî teşkilâtı, sadece Moğol unsurlardan oluşmamakta farklı kökenlerden gelme ordu birlikleri, Moğollar adına savaşmakta ve müthiş başarılar elde etmekteydiler. Moğol İmparatorluk

²⁷⁷ Mesudî, *Murc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, İstanbul 2004, s.40.

²⁷⁸ Caner Sağır, *Temim İbni Bahr'in Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, İstanbul 2006, (Y.Y.L.T.), s.14.

²⁷⁹ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Gazzi'nin Türklerin methi hakkındaki meşhur kasidesinden aktarılmıştır. Bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, s.119-120.

²⁸⁰ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.90.

²⁸¹ İbnî Fazlan, *Seyahatname*, s.136.

²⁸² Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), s.184.

ordusunun yüzde doksani Türk unsurlardan oluşuyordu.²⁸³ Cengiz (Çingiz) Han yönetim sisteminde yaptığı ilk değişimi Uygurlar sayesinde ordu yapılandırmasında gerçekleştirmiştir.²⁸⁴ Cüveynî'ye göre “*Uykuyu ve rahatı unutmuş, keskin kılıcı kendilerine dost edinmiş Türklerden meydana gelen bir ordunun...*”²⁸⁵ Moğol ordusunda neden yer aldığını açıklamak için yeterli bir sebeptir. Altın Orda Hanı Cuci (Coçi), ordusunda bulunan 10 bin Uygur askerinin memleketlerine gitmelerine müsaade etmiş; bunların yerine 10 bin Türkmeni ikâme etmişti.²⁸⁶ Anlaşılan Cengiz Han'dan başka vasalları da hem Uygur hem de diğer Türk boylarından oluşmuş askerî birliklerden yararlanmakta idiler.

1.3.1. Uygurların Moğol Askerî Teşkilâtına Etkileri

Hun Devleti'nin ünlü komutanı Mete Han (Mo-tun)'ın kurup geliştirdiği “Onlu Askerî Sistemini” Kök-Türk ve Uygur Devletlerinin ordusunda da görmek mümkündür. Kök-Türk ve Uygur dönemi yazıtlarından her birliğin bir başkanı olduğu ve Moğolların da bunu Türklerden kopya ettikleri anlaşılmaktadır.²⁸⁷ Cengiz Han, düzenli bir orduya sahip olmak ve disiplini sağlamak amacıyla kendi askerî sistemi olan “küren”²⁸⁸ uygulamasını terketmiş ve yerine Uygurlardan “On'lu Askerî Sistemi”ni alarak ordusunu onluk (decimal) sisteme göre tanzim etmiştir. Bunun için de her 10, 100, 1000 askere veya tümene bir komutan vermiş, böylece ordunun düzenlenmesini sağlamış ve bütün organizasyonu bu şekilde yapmıştır.²⁸⁹

²⁸³ Osman Turan, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1996, s.109.

²⁸⁴ Igor de Rachewiltz, “Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries”, *China among Equals The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Editor by. M. Rossabi), London 1983, s.283-284.

²⁸⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.500.

²⁸⁶ A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), s.99.

²⁸⁷ Saadettin Gömeç, “VII ve VIII. Yüzyıl Yazıtlarına Göre Türklerde Ordu”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.141, İstanbul 1998, s.32-33.

²⁸⁸ Bir kabile, herhangi bir yerde halka şeklinde dizilerek bir kamp kurar ve büyükleri dairenin ortasında bir nokta gibi bulunurdu. İşte buna küren denilirdi. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.35, dipnot 2; B.Y. Vladimirtsov, *Moğollar'ın İctimai Teşkilatı*, (çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1995, s.62.

²⁸⁹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.65, 97.

Moğol kavminde kabile, oymak ve soylar onluk, yüzlük, binlik, onbinlik olarak asker çıkarabilecek ayıl gruplara taksim olunmuştur. Bir amirden diğerine izinsiz geçmeler ölüm cezası tehdidi ile menedilmişti. Moğolların halkı, yüzlük ve binliklere ayırması yani yüzbaşı ve binbaşılardan arasındaki taksimi, hususi defterlere kaydedilmiştir.²⁹⁰ Bu taksim, Moğol devlet hayatını ve sosyal hayatı tamamıyla değiştirmiş ve Moğolların kabile geleneklerinden kurtulup, bir dünya devleti konumuna gelmesinde etkili olmuştur. Evlenme yolu ile Cengiz Han ailesine akraba olmuş kürgen (küregen) unvanlı kumandanlar, kadınlarına nazaran daha alt mertebede bulunurlardı. Kadınlar bu birliği, incunun (çeyiz) bir kısmı olarak getirirlerdi.²⁹¹

Önceden istediği gibi hareket eden ve istediğini yapan emirler, (gittikleri yerlerde) sahibinin rızası olmadan bir şey alamaz ve bir tavuğun bile kafasını kesemezlerdi. Büyük Moğol ordusu, bir çiftçinin tarlasının ve bahçesinin yanında konaklasa, herbir asker, ne hayvanı için yem ne de kendisi için yiyecek isteyebilirdi. Elçilerin ve tüccarların yol üzerinde bulunan tarla ve bahçelere girmeleri yasaklanmıştı.²⁹² Cengiz Han, ordusu içindeki disipline çok önem vermekteydi. Devletin bekâsı ve istikbâli için hazırlamış olduğu ünlü “Cengiz Han (Casa) Yasaları” dürüstlük, sadakat ve adaleti esas almakla beraber oldukça acımasızdı.

1.3.2. Moğol Askerî Teşkilâtında Türkçe Askerî Terimler

Moğol ordusu, strateji ve lojistik amaçlar için çeşitli kamplara, ordu/ordalara ayrılmıştı. Bunların kumandanına verilen *Noyan*/Noyin/Nayan/Noyon (çoğ. Noyad) unvanı Cengiz Han ailesi ile bir şekilde kan akrabalığı bulunan kişilere verilirdi. *Noyan*, bir binliğin ilk komutanı veya merkezdeki on binlikten sonra gelen kişidir. Bu terim Moğolcada, Uygurcada ve Arapçada kullanılmaktadır. Aynı anlama gelen *Nogay* terimi

²⁹⁰ B.Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s.157.

²⁹¹ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.408; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzman), İstanbul 1993, s.219; Bertold Spuler, *Iran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s.436.

²⁹² Cüveynî, *a.g.e.*, s.406.

ise Uygurca olup diğer dillere de geçmiştir.²⁹³ *Noyan* askerî terimi her ne kadar Moğollarla özdeşleşmiş olsa da Uygurca “nogay” kelimesiyle hem ses hem de anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Uygurların tarihi geçmişi ve devlet geleneği Moğollardan daha köklü ve sağlam olması dolayısıyla bu askerî terimlerin Uygurlardan Moğollara geçmiş olma ihtimâlini güçlendirmektedir.

Moğol ordu sisteminde kullanılan Moğolca kelimelerden *Tümen* (çoğ. tümet), *Mingan* (çoğ. minkat), *Cagun* (çoğ. cagut), *Arban* (çoğ. abrat), artık geldikleri corafyanın hâkim dili olan Farsçayla tebadül etmiştir.²⁹⁴ Volker Rybatzki’ye göre *Tüman/Tümen*, Uygurca’da “on bin sık sık bilinmeyen büyük sayılar” için kullanılmaktaydı.²⁹⁵ Kaşgârlı Mahmud, *tümen* için “herhangi bir şeyin çok olanı” demektedir.²⁹⁶ Marco Polo ise “on bin kişiden oluşan bir birliğe *tuman*”²⁹⁷ “yüz bin adamdan oluşan birliğe onların dilinde bir *Tuc*”²⁹⁸ açıklamasını yapar. *Tuc*, askerî terimini günümüzde kullanılan “Tuğgeneral”’in karşılığı olarak düşünmek mümkündür. Moğolcada tümen ve bin kelimeleri Türkçe’dir. Cengiz Han çağına kadar hiçbir zaman on bin kişilik ordu düzeyine erişememiş olan Moğollarda dolayısıyla bu sayılar yoktur.²⁹⁹

Nöker, Orta Zaman Türkçesinde ve Uygur Türkçesi’nde “Nökür” olarak kullanılmaktadır. Moğolca’da ise nökor/nöker’dir.³⁰⁰ Moğolca *Nöked* (tekili nökör) “arkadaşlar” anlamına gelir. Nöker (nökör)ler, esas ordu kadrosunun hâkim sınıfına mensup olmalarından dolayı sözlü bir anlaşma ile hizmetine karar verdikleri noyanlarını

²⁹³ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.624.

²⁹⁴ Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, *Ank. Üniv. D.T.C.F. Dergisi*, C.49, S.1, Ankara 2009, s.33-47.

²⁹⁵ Rybatzki, *a.g.e.*, s.393.

²⁹⁶ Kaşgârlı Mahmud, *Divân-ı Lüğâti’t-Türk*, (çev. Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser), İstanbul 2005, s. 603.

²⁹⁷ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, C. I-II, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), İstanbul 2003, C.1, s.175.

²⁹⁸ “Tuğ”, at kuyruklarından yapılan original bir bandıradır, “yüz bin insane” anlamına gelir. Bu sözcük, Osmanlı ordusunda da kullanılmıştır. Bkz. Marco Polo, *a.g.e.*, C.1, s.175, dipnot 190.

²⁹⁹ Saadetin Gömeç, “Keşik Kelimesi”, *Prof.Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul 2002, s.308, dipnot 9.

³⁰⁰ Volker Rybatzki, *a.g.e.*, s.630.

genellikle kendileri seçerlerdi. Moğol feodalinin noyanını meydana getiren nökerler, noyanların yanında fahri hizmetler görürlerdi. Moğolların ekonomik hayatında önemli bir yer tutan avlara katılırlardı. Moğolistan içinde ve yerleşik memleketlerin sınırlarında sık sık rastlanan akınlarda mücadele ederler, noyana muhafızlık ederler, ziyafetlerde ve kurultaylarda bulunurlardı. Cengiz Han, imparatorluğunun kuruluşu sırasında bütün askerî ve mülkî yönetim amirlerini nöker (nököd) sınıfından seçmiştir.³⁰¹ Yakubovskiy'e göre “sürekli bir askerî birlik teşkil ederek başbuğlarıyla birlikte yaşayan nökerler bir ordu ve bir muhafız kıtası çekirdeği oluştururlardı. Her nöker mustakbel bir subay ve kumandandı. Bu duruma göre eski Moğol şefinin muhafız kıtası bir nevî askerî okul sayılabilir. Nökerlerin sayısı ve kalitesi, başbuğların güç ve otoritesini tayin ederdi. Başbuğlar, genellikle **noyan** (noyon) unvanını almakla beraber **ba'atur** (bahadır), **mergen** (nişancı), **bilge** (hâkim) gibi unvanlar da kullanabilirlerdi.”³⁰²

Uygur Hakanlarının mahiyetinde **Kapuk** denilen dairede bir nevî hassa askeri vardı ki **Ayrat** derler. Uygurlar, kapuk ayaklarını esaslı teşkilata bağlayarak **Kapuk Kolu Askeri** yapmışlardır. Asker umumiyetle **Çeri** idi. Atsız olanlara **Yaya Çeri** (Yeniçeri) derlerdi.³⁰³ **Çarık** (çeriğ) “ordu, asker” anlamındadır.³⁰⁴ Çarig (çeriğ), “askerlik yükümlülüğü, askerlik hizmeti” olarak ifadelendirilen kelime Türkçe'den Moğolca'ya “ordu, asker” anlamında geçmiştir. 1369 tarihli Uygur alfabesiyle yazılmış Moğolca vergi muafiyet (tarhanlık) belgesinde Uygur ve Altunorda sahasında geçen bazı vergi adları ve yükümlülükleri arasında çeriğ hizmeti de vardır. Uygur devri metinlerinde **Sü** kelimesi de çift söz teşkil ederek vardır. Örneğin “adınların süsin çarığın tıdmak sargürmak kılurman” şeklindedir.³⁰⁵ Esasında Türkçe olan ve ordu anlamına gelen **çerik** (çeriğ) terimi, zamanla **teme** ile birlikte kullanılmaya başlanmış ve daha sonra onun yerini almıştır. Bu kelimenin **teme** istilâhı yerine geçmesindeki en önemli sebep ise teme

³⁰¹ A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Ankara 1992, s.18-19.

³⁰² Yakubovskiy, a.g.e., s.20.

³⁰³ H.Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dini Sosyal Tarihi*, (çev. Ahmet Taşgın), Ankara 2003, s.50.

³⁰⁴ Rybatzki, a.g.e., s.319.

³⁰⁵ A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.128-129.

ordusunu teşkil eden unsurların Türk, özellikle de Uygur ve Karluk olmasıdır.³⁰⁶ **Teme Çerisi**, fethettikleri yerlerde yerleşip kalmak üzere seçilmiş askerleri diğerlerinden ayırmak için kullanılıyordu. Çerig kelimesi, söylenişi ve anlamı değişmeden Osmanlı'ya kadar gelmiş bir askerî terimdir.

Cengiz Han'ın ordusunda **muhafız alayları** vardır. Hunlar çağından beri Türk kağanlarının özel muhafız kitaları mevcut idi. Mesela, Kök-Türklerde kağanın çevresindeki, kağan koruyucularına **“börü”*** dendiğini biliyoruz.³⁰⁷ Cengiz Han çağında sadece kendisine ait olan muhafız kitalarını daha sonraları oğulları ve torunları da kurdular.³⁰⁸

Uygurlarda dört yanı surlarla çevrili kalelere **“ordu”** deniyor, surların üstüne de bir kasır (kalık) yapılıyordu.³⁰⁹ Ordu kelimesi (Moğolca'da orda) eski Türkçe'de **“hükümdar otağının bulunduğu yer”** anlamı taşımaktaydı.³¹⁰ Otağ, Göktürk ve Uygur hükümdarlarının hâkimiyet alâmeti olarak büyük bir öneme sahiptir.³¹¹ Askerî bir karargâh şeklinde olan bu yerde hükümdar ailesi, muhafız kuvvetleri ve nazırları hep birlikte oturmakta idiler.³¹² Moğolların ordası, anlam ve işlev bakımından Uygurların da kullandıkları ordu kelimesinin karşılığıdır. Başlangıçta bir devleti ve ordusu olmayan Cengiz Han'ın ordu ve bu kuruma ait olan askerî terimlerini, devlet kurma özelliğine sahip Türklerden dolayısıyla da Uygurlardan görmüş ve almış olduğuna dair düşünce kuvvetle muhtemeldir.

³⁰⁶ Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Ank. Üniv., SBE, Ankara 2007, (Y.D.T.), s.19.

³⁰⁷*Eski Türkçe'de “Kurt”. Bkz. Saadettin Gömeç, “Keşik Kelimesi”, *Prof.Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, s.308; Saadettin Gömeç, “Bazı Çengiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi* C.1, S.2, Erzincan 2006, s.15.

³⁰⁸ S.Gömeç, “Keşik Kelimesi”, s.308.

³⁰⁹ Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul 2005 s.202.

³¹⁰ G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, C.I, Weisbaden 1963, s.165-166.

³¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.282-285

³¹² Ögel, *a.g.e.*, s.285.

1.3.3. Uygurlara Ait Savaş Taktikleri

Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin çoğunlukla uyguladıkları “düşmanı çember içerisine almak” savaş taktiğini Moğollar da kullanmakta idiler. Bu bilinen “Turan Taktiği”dir. Çembere alınmış ordu kolayca imha edilebilirdi. Ordu birliklerinden herhangi bir bölümünün düşmanı uzun süre kovalamasından sakınmalıdır, çünkü hazırlanmış olan bir tuzağa düşme tehlikesi çok büyüktür.³¹³ Aynı zamanda askerin yorulması ve takatten düşmesi de söz konusudur. Ebu'l Ferec, “*Moğollar, bir muharebeden sonra düşmanlarla meşgul olmadıkları zaman vakitlerini ava verirler ve oğullarına vahşi hayvanları avlamayı öğretirler. Böylece bunlar vahşilerle dövüşmeye alışır, kuvvetlenirler, yorgunluğa dayanırlar ve vahşi hayvanları karşıladıkları zaman yaptıkları gibi düşmanlarını karşılarlar ve kendilerini sakınmazlardı.*”³¹⁴ diyerek Moğolların savaş öncesi hazırlıklarından haberdâr eder.

Cüveynî, Ögedey Han (1229-1241)'ın Hıtay tarafına yürümesi ve onları ele geçirmesi esnasında “*Türklerin (Uygurlar) isteseler feleğin gözbebeğini vuracak kadar iyi ok kullandıklarından...*”³¹⁵ bahseder. Marco Polo, “*Son sürat kaçarken bile ok atmak için geri dönerler, oklarını çok uzağa fırlatırlar ve düşmanın atlarını ve adamlarını öldürürler.*”³¹⁶ der. Minyatürlerde resmedilen bu savaş taktiği, Türkmenistanın eski sahibi Part atlı okçularının mahareti olan “Part Atışı”dır. İngilizce’de Parting Shot (Parthian Shot) “ayrılırken söylenen iğneleyici son söz”³¹⁷ deyimiyle batı dillerinde karşılığını bulmuştur.

Uygur unsurunun yoğunlukla ve baskın olarak hissedildiği Karahanlılar, savaştan önce düşman hakkında bilgi almak ve savaş sırasında alınan bilgileri doğrulamak için “*tutkak*” (Uygur Türkçesi’nde karşı casus) ve “*yezek*” (Uygur Türkçesi’nde casus) denilen atlı gözcü birlikleri oluşturmalarıdır. Bu casuslar, düşmanın öncü birliklerine

³¹³ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.98.

³¹⁴ Gregory (Bar Habreus) Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.II, s.479.

³¹⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.188.

³¹⁶ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), C.1, s.177.

³¹⁷ Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul 2006, s.37.

saldırıp, bir kaç esir alarak onları, konuşturmak sureti ile bilgi toplar ve böylece düşmanın ne yapacağını önceden öğrenirlerdi.³¹⁸ Bu uygulamanın Cengiz Han adına Uygurlar tarafından yapılıyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Karargâhda geceleri *parola sistemi* uygulanırdı. Parolalar bir kaç kelimedenden oluşan herhangi bir kuş veya silah adı olurdu. Eğer gece karanlığında iki düşman grup birbiriyle karşılaşırsa taraflar karşıdakinin kimliğini bu parola sayesinde tespit eder ve ona göre tedbir alırlardı. Parolayı bilmeyen kişi saldırıya maruz kalırdı.³¹⁹ Askerlerin isimleri ve görevlerinin yazıldığı deftere “ay bitig”³²⁰, savaş zamanında orduda disiplini sağlamak, diğer zamanlarda askerin halka zulmünü önlemek için disiplini temin eden askerlere de “*çavuş*” adı verilirdi.³²¹ Günümüzde de geçerli olan ve uygulanan bu savaş taktik ve tedbirlerini Moğolların da biliyor olması oldukça yüksek bir ihtimâldir.

1.3.4. Mehterin İlk Oluşumları

En eski Türk destanlarından “Oğuz Destanı” ve “Manas Destanı”nda Türklerde müziğinin varlığı anlaşılmaktadır. Fuad Köprülü, “*Uygurlarda askeri mızıkların bulunduğunu...*”³²² Tuncer Baykara ise “*Davul-zurna biçiminde yaşayan en eski mûsikî aletleriyle ilgili kayıtlarda özellikle boru, bu anlamda Çinceye de geçmiştir.*”³²³ der.

Marco Polo, “Seyahatnamesi”nde “...Tatar (Uygur) ’ların bir âdeti daha vardır. Moğol ordusuyla çarpışmayı beklerken şarkı söyler, hafiften iki telli çalgılarını çalarlar. Davullar vurmaya başlar başlamaz bir an beklemeden birbirlerine saldırırlardı.”³²⁴ diye bahsederken Türk ordusunun Moğollar bakıyelerine karşı yapılan bir hücum sırasında Gazneli Sultan Mahmud’un askerleri, “*Hotende bestelenmiş Türkçe şarkı*

³¹⁸ Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), s.313.

³¹⁹ Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi*, (çev. Besime Atalay), C.I, s.38.

³²⁰ Kaşgârlı Mahmud, *a.g.e.*, C.I, s.40.

³²¹ Kaşgârlı Mahmud, *a.g.e.*, C.I, s.368.

³²² Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, (Visdelou, Supplement a la Bibliotheque Orientale 1780, 157) İstanbul 1989, s.159.

³²³ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001, s.200.

³²⁴ Marco Polo, *a.g.e.*, C.2, s.222.

*söylüyorlardı.*³²⁵ ifadesi Uygurlarda müziğin ve buna eşlik eden şarkının olduğu anlaşılmaktadır. Savaşta, psikolojik anlamda moral bulmak, motivasyonu artırmak için destek veren ve coşkuyu artıran müzik, savaş taktiği olarak da düşmanı korkutmak ve şevkini kırmak amacıyla bir baskı unsuru da oluşturmaktadır.

Moğollarda davul, savaşa başlamak için bir işarettir.³²⁶ Ağır süvari harekâtı, deve sırtında savaş meydanına getirilen nakkare adlı büyük davulun sesiyle başlar.³²⁷ Moğollar ile Harzemşahlar arasındaki savaşta davullar eksik olmamıştır. Her Moğol kâfiri ve dönek 619/1222-23'da meydana gelen savaş öncesinde davullarına vurdular ve yüksek sesle bağırmaya başladılar.³²⁸ Ansızın davul ve trampet (boru) sesleri duyulmaya sancaklar arkasından kızılar görünmeye başladı.³²⁹ Çağataylı Şehzâdeler ile İlhanlı emîrleri arasında (717/1317) meydana gelen Amuye Irmakı yakınlarındaki savaşta *“köslerin, bahardaki yıldırımlar gibi gürlemeye başladığı...”*³³⁰ anlatılır. Sesi gür ve etkileyici, aynı zamanda ürkütücü olan davul, kös, boru ve tabl gibi müzik aletlerinin Türkistan'da yaşayan bütün halkların ortak çalgısı olduğu anlaşılmaktadır. Mehterin ilk oluşumlarını da buralarda aramakta fayda vardır.

1.4. MOĞOL MALÎ TEŞKİLÂTINDA UYGURLAR

Moğol Malî Teşkilâtında vergi, muhasebe ve maliye alanlarındaki hizmetler köklü bir bürokrasi geleneğine sahip, yerli Çin, Uygur ve sonrasında İranlı unsurların eliyle kurulmuştur.³³¹ Özellikle iktisadî alanda vergi usûllerinde Uygurların büyük etkisi olduğu bilinmektedir.³³² Cengiz Han, Buhara'nın ele geçirilmesinden (1220) sonra halktan alınacak mal ve vergilerin ulaştırılması için onların herbirinin yanına vergileri

³²⁵ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.344.

³²⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.213.

³²⁷ Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (çev. Füsün Doruker), İstanbul 1996, s.52

³²⁸ Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasrî*, (Translated from Original Persian Manuscript Major. H.G. Raverty), Oriental Books Reprint Corp., New Delhi, 1970, C. II, s.1065-1067.

³²⁹ Şehabeddin Ahmedü'n-Nesevi, *Sîret-i Celâleddîn Mengübertî (Celâlüttin Harezemşah)*, (çev. Necip Asım Yazıksız), İstanbul 1934, s.101.

³³⁰ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), s.241.

³³¹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzmen), s.283.

³³² A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.27.

(maliyât) getirmek görevini yüklediği Moğol ve Türkten (Uygur olmalı) bir muhafız (baksak) tayin etmiştir.³³³ **Baskaklar**, yalnız askerî kumandan (vali) olmakla kalmıyor, ayrıca çiftçilerden, esnaf ve tacirlerden alınan bütün vergileri de topluyorlardı. Bu birlikler, şehirlerde yerleşir, baskaklar da mahallî yöneticileri kontrol ederler, bütün vergilerin gecikmeden ve gizlenmeden hükümdar hazinesine gönderilmesini sağlamaya çalışırlardı.³³⁴ Ortak tüccar teşkilâtı mensupları devletin birer elçisi gibi görevlendirilmiş hatta darugalık unvanıyla vergilerin toplanma işini de üstlenmişlerdir.³³⁵

Moğol Hanları, sahip oldukları topraklardan elde edilecek gelirin miktarını Uygur yardımcıları sayesinde bilmekte idiler. Tus Valisi Uygur **Körgüz**, özellikle Horasan ve Mazenderan bölgesinin vergileri (mal), o bölgenin nüfuzu ve vergi borçları hakkında bilgi sahibi idi. Ögedey Han, (1229-1241) devletin hissesine düşen ürün ve vergiyi toplamak, bölgenin nüfusunu saymak için **Körgüz**'ü geçici olarak tam yetki ile görevlendirmiş, “eğer verilen görevi hakkı ile yerine getirebilirse o zaman gerekeni yaparız.” şeklinde bir yarlığ (ferman) yazmalarını emretmiştir. Geri döndüğünde (Ögedey Han), fermanını herkese duyurup kâtipler ve memurları ikametgâhına çağırarak yönetim işlerini eline almıştır.³³⁶

Moğolların vergi usulleri:

- 1) Araziden alınan “gılan/kılan (qılan)”
- 2) Göçebe illerin hayvanlarından alınan “gopçur/kopçur (qopçur)”
- 3) Şehirlilerden hassaten tüccardan alınan rüsümat ve zamanımızdaki mana ile “tamga” ve “baç” lardan ibarettir.³³⁷

³³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, s.135.

³³⁴ A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), s.27.

³³⁵ Igor de Rachewiltz, “Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries”, *China among Equals The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Editor by. M. Rossabi), London 1983, s.285.

³³⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.400-401.

³³⁷ Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti” *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s.18.

Ögedey Han'ın önem verdiği Uygur maliyeci *Yeh-lü Şitay* (Ch'u-Ts'ai)'nin "*Hu*" aile prensibi üzerinden topladığı vergileri, *Mahmud Yalavaç*, "*Dink*" şahıs prensibi üzerinden almıştır. *Yalavaç*'ın vergi sistemi şahıslara dayanıyordu. O'nun döneminde Çin'de Moğol çağında hâkim olan vergi esası şahıs üzerine işliyordu. Geleneksel Çin görüşünü savunan Uygur *Yeh-lü Şitay* (Ch'u-Ts'ai), vergilerin hane başına toplanmasını istemiştir. Sonra pirinç üzerine konan verginin hane başına diğer vergilerin yetişkin erkek başına toplanması yoluna gidilmiş; vergilerin düzenli toplanamaması sonucu mültezimler bu işten kârlı çıkarak iltizam taraftarları duruma hâkim olmuşlardır.³³⁸ Çindeki gelişmeler, tahrir geleneği açısından çok önemlidir. Buna göre Çin'de Moğollar tarafından ele geçirilen topraklar, Uygur *Yeh-lü Şitay*'in liderliğinde ilk defa olarak karışık malî sistemden kurtarılarak bir düzene sokulmuş ve Klasik Çin Sistemi terk edilmiştir. Klasik Çin Sistemi'nde arazi vergisi hep aynı oranda hane başına 4 stone tahıl olarak toplanmaktaydı. Sonraları yeni sistemde ürün çeşidi ve verimine göre kademeli vergi politikası uygulamaya konulmuştur. Bu yeni malî sistem uygulanmasında arazi tahrirlerinin yapılması önem kazanmıştır.

Kopçur, bir hayvan vergisidir.³³⁹ Moğolcada "vergi salmak, salma salmak, toplamak, yakalamak" manalarına gelen "gobçi" fiilinden türemiştir.³⁴⁰ Bu vergi terimine Uygur vesikalarında da rastlanılmaktadır.³⁴¹ Nitekim Z.V.Togan, Radloff'tan aktararak "*Moğol devrindeki Şarkî Türkistan muamelat vesikalarından vergilerin Türkistanda eski manalarını muhafaza ettiklerinden...*"³⁴² bahseder ve "*Anadoluda bu vergilerden kopçur (qopçur)'un alınması dolayısıyla şikâyetler vakî olması üzerine şimdi yalnız defterlerde müsbet şehir tamgası alınacağını...*"³⁴³ belirtir. Anadolu'da ise koyunlardan alınan bu verginin Fatih zamanına kadar alınmış olduğu "Niğde Camiî-

³³⁸ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.208-209.

³³⁹ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih "Dünya Tarihi"*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.II, s.411.

³⁴⁰ Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *TM*, C.XVII, İstanbul 1972, s.226-227.

³⁴¹ Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", *TM*, C.IV, İstanbul 1934, s.40-41.

³⁴² Togan, *a.g.m.*, s.19.

³⁴³ Togan, *a.g.m.*, s.20.

Kebiri” çarşı tarafı kapısı üzerinde bulunan kitabeden mâlumdur.³⁴⁴ Malî alanda Moğollardan daha önce gelişmiş bir sisteme sahip Uygurların yaygınlaşmış bir sistemle aldıkları vergilerden **Kopçur** hayvan vergisini Moğolların da almakta oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Büyük tacir ve murabahacı Uygur **Mahmud Yalavaç**, Ögedey Han (1229-1241) tarafından Maverâ’ün-nehir hükümdarlığına (idareciliğine) getirilmişti. Hocent şehrini hükümet merkezi yapan **Mahmud Yalavaç**, kendisine verilen memleketi buradan idare ediyordu. Baskakların yönetiminde bulunan Moğol askerî birlikleri, **Mahmud Yalavaç**’ın emrine verilmişti. Ögedey Han’ın saltanatının ilk yıllarında Müslüman halkın idaresine memur edilen **Mahmud Yalavaç** vergilerin toplanmasında yeni bir sistem kurmuştu. Yetişkin erkeklerden alınan bu vergi çeşidi “**kopçur (kelle) vergisi**” idi. Uygur **Argun Aka**, kopçur vergisini yaygın hale getirmiştir. **Yalavaçlar**’ın valilik yaptıkları şehirlerin idaresinde askerî yönden sorumlu başka valiler de bulunuyordu. Baba oğul **Yalavaçlar**, malî işleri düzenleyen fevkâlade selahiyetli memurlardı.³⁴⁵ **Yalavaçlar**, sadece sivil idareden ve bilhassa vergi işlerinden sorumlu tutulmuşlardır. Baba **Mahmud Yalavaç**, önce elçilik sonra da vergi, para ve ceza işlerinde tek söz sahibi ve hâkimi görevindeydi. Orta-Asya vilayetlerine genel vali, sonra da Pekin’e darugaci (hâkim) olarak tayin edilen **Mahmud Yalavaç**, vergi ve ceza işlerinden sorumlu olarak hizmet etmiştir. Mengü Han (1249-1260) zamanında da vergi işlerini tanzim etmekle görevlendirilmiştir.³⁴⁶ Ticaret vergisini (tamga vergisi) kurumsallaşmasını sağlayarak vergilerin Türkistan coğrafyasındaki gibi yetişkin erkek başına alınmasını savunmuştur.

Tamga (damga), bir çeşit ticarî vergiydi ve çoğunlukla şehirli nüfustan alınırdı.³⁴⁷ Damgalar, çoğu kere **çın** “doğru” veya **çın ol** “doğrudur” yazılı mühürlerden

³⁴⁴ Togan, *a.g.m.*, s.21.

³⁴⁵ Ögel, *a.g.e.*, s.206.

³⁴⁶ Ögel, *a.g.e.*, s.214.

³⁴⁷ Thomas T. Allsen, “The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th C.”, *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Edited by. Moris Rossabi), London 1983, s.263-264.

ibarettir.³⁴⁸ Türkçe'nin ilk ve orta zamanında Uygurcada **tamya** (tamaya) eski bir kelime olup aslında bir etikettir ya da at, sığır ve diğer hayvancılık üzerine yerleştirilen mülkiyet işaretidir. **Tamyacı** ise görevleri tamya ile ilgili bir subayın resmi adıdır. Terim anlamının çok çeşitli olması sebebiyle çoğu bağlamlarda güvenli bir şekilde tercüme etmek mümkün değildir ve Moğolcada **tamqa** “damga/tamga”dır.”³⁴⁹ Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) dönemine ait bugünkü Kars sınırları içinde kalan Ani şehrinde bulunan bir vergi kitabesinde halktan alınacak vergilerin yanında gümrük vergisi olan tamga vergisi de bulunmaktadır.³⁵⁰ Moğollarda varolan ve tamga/damga olarak bilinen vergi çeşidinin hem okunuşu hem de uygulanışı bakımından aynı işleve sahip olması Uygurlardan Moğollara geçmiş bir vergi çeşidi olduğu konusundaki düşüncüyü kuvvetlendirmektedir.

Moğollar Döneminde yapılan ilk nüfus sayımlarına Uygurların katıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak Mengü Han (1249-1260)'ın nüfus sayımlarında Uygurların da yer aldığı bilinmektedir. Uygurların yer aldığı diğer nüfus kayıtları ise 1284 ve 1296 yıllarında olmuştur.³⁵¹ Sayımlar, hem askerî hem de malî alanda yapılmıştır. Nüfus sayımlarından sonra Uygurlar ondalık sistem temelinde onluk, yüzlük, binlik ve tümen şeklinde askerî ve idarî bölümlere ayrılmıştır.³⁵² Böylece savaşa katılabilecek asker sayısının ve sınıfının belli olması ayrıca malî alanda vergilendirilecek bireylerin sayıları, kim oldukları, gelirleri ve ödeyecekleri vergiler belirlenmiş ve düzene girmiş olacaktı.

Uygurlar, bir çeşit hesap defteri tutmuşlardır. Bununla ilgili tek belgeden anlaşıldığına göre ekonomik ve sosyal hayatta gelişmiş olan Uygur aileleri bu çeşit aile

³⁴⁸ R.Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, (haz. O.F. Sertkaya), *Türk Kültürü Araştırmaları*, C.I, Ankara 1964, s.31-38.

³⁴⁹ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.388.

³⁵⁰ W. Barthold, “İlhanlılar Döneminde Malî Vaziyet”, *THİTM*, C.I, İstanbul 1931, s.135-142.

³⁵¹ A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.26.

³⁵² Thomas T. Allsen, “The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th C.”, *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Edited by. Moris Rossabi), London 1983, s.262.

defterleri tutarlardı.³⁵³ Cengiz Han zamanında Tigin Bilga neslinden **Sevinç Tuğrul** (Sevinç Toğril)’ın ailesi tarafından tutulan bu çeşit bir defter mevcuttur. Bu hesap defteri 6 bölümdür.³⁵⁴

1.4.1. Ticarete Uygurlar

Uygurlar, her alanda olduğu gibi ticarî alanda da kendilerini göstermişlerdir. VIII. asrın ortalarında Avrasya (Türkistan/Orta Asya olmalı)’nın en büyük ticaret yollarından birinin mühim kısımlarını Çin’den Orta ve Yakın Doğuya giden yolu kontrol etmekteydiler.³⁵⁵ Bozkırın yeni hâkimleri olan Uygurlar, gözlerini Çindeki şehirlerden ziyade Doğu Türkistan’da Kuzey İpek Yolu üzerindeki şehirlere dikmişler, buraları elde tutabilmek için Tibetlilerle kanlı mücadelelere girişmekten sakınmamışlardı. VIII. asrın sonları bu savaşlarla geçer ve Uygurlar, artık İpek Yolu’nun rakipsiz hâkimi olurlar.³⁵⁶

Barthold, İbnî Havkal’dan aktararak “Çine giden kervan yolu üç Türk halkının kontrolü altındaydı. Guzlar, Karluklar ve Tokuz Oğuzlar. Birinciler, Hazar sahillerinden İsficab civarına (Çimkent çevresine) kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı. İkinciler, Arapların Ferganadaki sınırlarının doğusunda 30 günlük mesafedeki toprakları işgâl etmişlerdi ve sonuncularsa (Tokuz Oğuzlar) Çin’e kadar uzanan bölgede berhayat idiler.”³⁵⁷ der ve o dönemde ticaret yollarının kimin elinde olduğuna dair bilgi verir.

Bu yolların güzergâhı, bir başka kaynak detaylı olarak şöyle anlatmaktadır. “T’ang (Çin) İmparatoru’nun elçi ve tüccarları, batıdaki ülkelere varmak için Ch’ang-an’dan (Çin’in başkenti Çangen) kuzey yönünde Çin Seddini geçip Orhun Uygur Devleti’nin başkenti Karabalasagun üzerinden batı istikâmetinde Altay Dağlarından geçerek Cungar havzasındaki Beşbalık’a geliyorlardı. Yol, Beşbalıktan ikiye ayrılıyordu.

³⁵³ Larry Vernon Clark, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13.-14th.cc)*, Indiana University 1975, (Y.D.T), s.391.

³⁵⁴ Larry Vernon Clark, *a.g.e.*, s.446-448.

³⁵⁵ S.G Klyastorniy, “Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları”, (çev.Buğra Atsız), *TDAD*, S.103, İstanbul 1993, s.121-124.

³⁵⁶ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul 1993, s.20.

³⁵⁷ W. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, s.62-63.

Biri daha batıya yönelip, İli nehri boylarından geçerek batı ucuna varıyor, diğeri ise güneye yönelip Tanrı dağlarından geçerek Turfan, Karaşar, Kuca, Aksu ve Kaşgâr üzerinden Batı ülkelerine ulaşıyordu. Bu yola Orhun Uyğur Devleti döneminde “Uygur Yolu” deniliyordu.”³⁵⁸

İmparator Tai-Tsung (763-779), Hui-hoların (Uygurlar) hükümdarı imparatorluk sülalesiyle evlilik bağına sahipti. Hui-holar, her yıl 100.000 at gönderiyordu. Buna karşılık imparator onlara bir milyon toptan fazla ipek veriyordu. Bu yüzden Çin maliyesi o kadar zayıfladı ki hükümet her yıl Hui-holara borçlandı.³⁵⁹ Tokuz Oğuz ülkesinden bahsederken Muhammed Avfi, “*Bunların elbiseleri Çin ipeğindendir. Kıyafetleri Çinlilerinki gibidir.*”³⁶⁰ diyerek Uygurların ipeğe karşı düşkünlüğüne dikkat çekerken aynı zamanda değerli ve talep edilen ipeğin ticaretini yaptıklarından da haberdâr eder.

Uygurların göç etmeden önce yaşadıkları topraklarda kuzeyde Proto-Moğol Kitanlar tarafından kurulan Liao Sülalesi (916-1115), sonra da Türklerle ilgili kaynaklarda “Altın Hanlar” diye adlandırılan Çin (Altın) Sülalesi (1115-1234) hâkim olmuştur. Liao başkentinde Uygur tüccarlarından meydana gelen bir ticaret kolonisi bulunuyordu. Bu Uygur tüccarların kendilerine özgü bir organizasyonu olduğu gibi belli önemli ayrıcalıkları da vardı. Daha sonraki dönemlerde bu Uygurların yanında Orta Asyalı Müslüman tüccarların da Asya kervan ticaretinde yer aldıkları görülmektedir. Eskiden İranlı Sogd kavminin tekelinde olan kervan ticareti, artık Orta Asyalı Müslümanlar ve Uygurlar tarafından yürütölür olmuştu.³⁶¹ Diğer taraftan Beşbalık taraflarındaki Budist Uygurlar, Türkistan-Çin ticaret yolu üzerindeki eski nüfuzlarını garptan gelen Müslüman tüccarlara terketmişlerdi. Doğu Türkistan Uygurları da devlet

³⁵⁸ Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), s.31.

³⁵⁹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.588; alışverişin detayları için Bkz. s.517, 584-585.

³⁶⁰ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.90.

³⁶¹ İsenbüke Togan Arıcanlı, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret”, *Toplum ve Bilim*, 25/26 Bahar-Yaz, İstanbul 1984, s.76.

memurları ve asker sıfatıyla külliyetli miktarda İran'a ve Batı Türkistan'a sevk edilmiş bunlar da orada kendi ülkelerinde inkişaf ettirdikleri kültürü ve sanatı yaymışlardı.³⁶²

XII-XIII. asırlarda ticaret yine Uygurların ve Müslüman tüccarların elinde bulunuyordu.³⁶³ Uygurların yaşadıkları Kaşgâr, Yarkend, Hoten ki halkının çoğunluğu Müslüman olup ziraat, ticaret -Tataristan mallarını Çin ve Hind'e götürerek ora malları ile mübadele ederlerdi- ve sanayi ile meşgûl idiler.³⁶⁴ Nizamüddin Şâmî, "*Mavera'ün-nehir'in uzaklarından belki Hitay (Hatay) ve Hoten hududundan Dehli Nevahisine ve Bab-ül-Ebvâbdan Mısır ve Rum (Türkiye) hudutlarına kadar olan yerlerde onun adalet ve yasak'ı günlerinde tacirler değil çocuklar, dul kadınlar bile kumaş, altın, gümüş ve kıymetli ticaret malları getirir, götürürlerdi.*"³⁶⁵ diye dönemin ticaretinden bahseder ki oldukça canlı olduğu anlaşılmaktadır. Semerkand, çarşıları malla doluydu. Hotenden elmas, yakut, inci ve türlü baharat gelirdi. Hotenden çıkan malların en iyisi, en kıymetlisi Semerkand'a getirilirdi.³⁶⁶ Anlaşılan Uygurlar yükte hafif pahada ağır olan kıymetli madenlerin de ticaretini yapmaktaydılar. Kaşgâr kıt'ası sanayi ve ticaretce oldukça kesb-i terakki edüp ahfadının zamanında ise eski halinden bir kaç derece daha ilerlemiştir.³⁶⁷ Marco Polo, Çin seyahatinde Uygurların yaşadıkları topraklara da uğramış Uygur illeri olan Kaşgâr, Yarkent, Hoten'den geçerken "*insanlar ticaret ve zanaatla yaşar, iyi birer zanaatkârdırlar.*"³⁶⁸ diyerek gözlemlerini paylaşmıştır. Zanaatla da uğraşan Uygurların üretken bir toplum olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim ticaret ve zanaat içiçedirler.

Uygurlar, Çin ve Moğolistan arasındaki ticareti ve ticaret yolunu da ellerinde tutuyorlardı.³⁶⁹ Harezmi tüccarlar, Doğu Türkistandaki Uygurlarla ticaret yapıyorlardı

³⁶² Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.114-115.

³⁶³ B.Y. Vladimirtsov, *Moğollar'ın İctimai Teşkilatı*, (çev. Abdülkadir İnan), s.59.

³⁶⁴ A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), s.82.

³⁶⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Farsçadan çev. Necati Lugâl), Ankara 1987, s.10.

³⁶⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur* (çev. Ömer Rıza Doğrul, sad. Kâmil Doruk), İstanbul 1993, s.177.

³⁶⁷ Mehmed Atıf, *Kaşgâr Tarihi*, (haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci), Kırıkkale 1999, s.84.

³⁶⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), C.1, s.136, 142-143.

³⁶⁹ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.487.

ve Uygur tüccarlar, Moğollara kervan gönderiyorlardı.³⁷⁰ Ticaretin en önemli gelir kaynaklarından biri olduğunu anlayan Cengiz Han, özellikle ticarete çok önem vermiş, esnaf ve tacirleri desteklemiştir. Bu konuda devletin bütün imkânlarını seferber etmiş, himaye ve desteğini esirgememiştir. Ticaret sayesinde Orta-Asya ve Yakın-Doğu memleketlerinin durumu üzerine birçok bilgi edindiği gibi Moğolistan'ın sınırları dışında düşmanlarıyla yaptığı mücadelede de bu tacirlerin yardımlarından çok yararlanmıştır.³⁷¹ Moğollar, Uygurların alfabesini aldıkları gibi ticaret hukuku geleneklerini de kendilerine uyarlamışlardır.³⁷²

Uygurların kaidelere uygun, dürüst ve güvenilir bir şekilde ticaret yaptıklarına dair birçok ticarî senedlere rastlanmıştır. 1080 tarihli Karahanlı Türkçesinde Uygur harfleri ile yazılmış bir alım satım senedi Orta Asya ve Çin dışında tarihli en eski kâğıttır.³⁷³ Uygurlara ait bazı malî terimlerin diğer kavimler tarafından kullanıldığına dair bilgiler vardır. Nitekim Moğollar, henüz İslâm ülkelerini ele geçirmeden önce birçok terimleri, özellikle malî terimleri Uygurlardan almışlar ve bu terimleri Orta Asya'ya getirmişlerdir.³⁷⁴ Örneğin XIV. yüzyılın ortalarına ait bir Uygur belgesinde **tüşük** denilen bir vergiden bahsedilmektedir. Bu ad Uygurca tüş, “hisse” veya “kazanç” ile ilişkilendirilebilir.³⁷⁵

Bundan başka ticarî bir kelime olan **ortak** tabirine rastlanır.³⁷⁶ Tüccarlar, hazineden para (baliş) alır, her yıl kararlaştırıldığı şekilde hazineye geri öderlerdi. Böyle yapanlara “**ortak**” denirdi.³⁷⁷ **Ortaklar**, bu dönemde bütün malî işler üzerine söz sahibi olmuşlar sonradan edindikleri idarî ve malî özerklik çerçevesinde tesbit edilen miktarın çok üstündeki miktarları kolaylıkla aynî olarak toplamışlardır. Kaynaklara göre dört

³⁷⁰ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, İstanbul 2002, s.19.

³⁷¹ A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), s.23.

³⁷² Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (çev. Füsün Doruker), s.38.

³⁷³ Şinasi Tekin, “Eski Türk Dili'nin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Mayıs S.101, İstanbul 1992, s.9-19.

³⁷⁴ Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, Ankara 1960, s.41-42.

³⁷⁵ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s.268, Bkz. dipnot 725.

³⁷⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.117, 211, 480, 481

³⁷⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s.486.

misli vergi toplayan **ortak tüccarları**, merkezî idarenin gelirlerini önemli miktarda artırmak suretiyle, malî işlerin idaresini de ellerine almış oldular.³⁷⁸ Bahaeddin Ögel, “malî konuların uygulanmasında ve takip edilmesinde çok önemli rolü olan Yalavaçlar’ın bu meseleleri tanzim etmiş olduklarına...”³⁷⁹ dair bilgi verir.

Ortak teşkilâtı Moğollara Uygurlardan geçmiştir ve **ortak**ların Karahanlılar zamanında da mevcut olduğuna dair deliller vardır.³⁸⁰ Moğollar, **ortak** adı verilen sisteme çok önem vermişler, sistemi oldukça iyi kullanmışlardır. Cengiz Han, aile üyelerine ve komutanlarına maiyetlerinden Müslümanlar seçmelerini ve onlara Harezm’de satabilecekleri külçe altın ve gümüş teslim etmelerini emretmişti. Bu olaydan sonra artık hep böyle yapıldı, bu usülle çalışan tacirlere Türkçe ortak kelimesinden gelen “**ortoğ**” denmeye başlandı. Bu tacirlerin çoğu ya Uygurdu ya da Batı Türkistanlı.³⁸¹

Cengiz Han’dan sonra oğulları ve torunlarının hanedanlıklarında da **ortaklık sistemi** devam etmiştir. Çağatay (Cathay) olarak ifade edilen Çin bölgesindeki Uygurlar, önemli mevkîleri işgâl ediyorlardı.³⁸² Güyük Han (1246-1248), şehzade ve prensesleri de ortak olarak onları koruması altına aldı. Mengü Kaan (1249-1260) da ülkenin her tarafına elçiler göndererek ticaretle uğraşanlara kredi dağıtıp onlara ortak oldu.³⁸³ **Ortak tüccarların** devlet hizmetindeki görevi Kubilay Han (1260-1294) devrine kadar devam etmiştir.³⁸⁴ Ticarete devlet denetiminin kurumsallaşması, Kubilay Han ile başlamış, burada onun uzun süre malî müşavirliğini yapmış olan **Ahmet** adlı bir Uygur tüccarın büyük rolü olmuştur. **Ahmet** uzun süre tekel idaresinin başında olup oğullarından **Mesud** güney ticaretinin kilit noktasında iken **Hüseyin** ise Asyalı bir tüccardı.³⁸⁵

³⁷⁸ İsenbüke Togan Arıcanlı, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret”, s.81-82.

³⁷⁹ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, s.209.

³⁸⁰ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.119.

³⁸¹ Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul 2006, s.106.

³⁸² Reşideddin, *Câmi’ü’t-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.II, s.443.

³⁸³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.480.

³⁸⁴ İsenbüke Togan, Arıcanlı, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret”, s.82-83.

³⁸⁵ Ch’i T’ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, İst. Üniv. SBE., İstanbul 1970, (Y.D.T.), s.392-402.

Güney Çin limanlarından Basra körfezine yapılan bu deniz ticaretinin diğer ucunda İlhanlı Devleti bulunmakta idi.³⁸⁶ İlhanlı Devleti'nde temayüz eden en önemli şahıslardan birisi de *Reşidüddin Fazlullah* idi. Basra'da mutemedi (Uygur olması muhtemel) *Sunkur Bavurçi*...³⁸⁷ *Reşidüddin*'in ticarî konuları ile ilgileniyordu. İlhanlı memleketindeki Moğol ve Uygurların vergi sistemlerinde ve ticarete kıymet mefhumu tamamıyla Moğol memleketindeki kıymet mefhumundan ibaretti.

Ticarete iltizamı savunan ve uygulayan Orta Asyalı Müslüman tüccarlar olmuştur. *Ortak şirket*lerine mensup Orta Asyalı Müslümanlar ve Uygurlar, sonradan genellikle “renkli göz” anlamına gelen bir etnik adla anılacaklar ve sosyal basamakta en üst mevkiîleri işgâl edeceklerdi.³⁸⁸ Bu ayrıcalıkları Mengü Han (1249-1260) dönemine kadar sürmüş sonradan onun emirleri ile teorik olarak kaldırılmış ise de bu gerçekleşmemiştir. Çünkü hanlarla birçok tacirler ve ticaret kumpanyaları arasında sıkı ilişkiler vardı. En yüksek memurlar (daruga, baksak) ve çok defa elçiler, tacirler arasından çıkardı. Tacirler çokluk hanlara ödünç para verirlerdi.³⁸⁹ İbnî Fazlan'da “*Harezmdeki Müslüman tacirlerle gayri-müslim Oğuzlar arasındaki ticarî ilişkilerde ortaklık konusu geçmektedir. Hatta hanedan mensupları da bu birliğin içindedir. Moğol asilzadeleri, hanedan mensuplarına düşük faizle para verir ve bu paraları işletmek suretiyle ticaret yaparlardı.*”³⁹⁰ Buradaki açıklamadan bilinen ortaklık sisteminin tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır ki bu da ortaklık sisteminin bir başka boyutudur.

Müslüman veya Uygur kökenli tüccarlardan meydana gelen ortaklık sisteminde şahısların düşük faizle kredi alarak ya da yüksek faizle kredi vererek *bankacılık* anlayışının da temelini atmış oluyorlardı. Z.V. Togan'ın “*Ortak denilen ticaret şirketlerinin çek ve hükümet havale ve beratları üzerine muameleleri, ahaliye ve tüccara kredi vermek işini inhisarları altına alan bu Moğol ve Uygur sermayedarlarının faiz*

³⁸⁶ İsenbüke Togan Arıcanlı, *a.g.m.*, s.84-86.

³⁸⁷ Zeki V. Togan, “Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medeni Hayatına ait Kayıtlar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.15, S.1-4, İstanbul 1952, s.13.

³⁸⁸ İsenbüke Togan Arıcanlı, *a.g.m.*, s.77.

³⁸⁹ A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), s.92.

³⁹⁰ İbnî Fazlan, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), s.32-33.

*babında muasır bankalar gibi istismar ve küçük tüccarı kendilerine esir etmeleri...*³⁹¹ konusundaki açıklaması günümüz bankacılık sisteminin neredeyse aynısıdır. Ayrıca Howorth, “*ortakların Moğol ve Uygur olduğunu borçlarını ödeyemeyecek durumda olanların çocuklarını ve eşlerini köle olarak aldıklarını...*”³⁹² bildirmektedir ki bu durumun benzerleri günümüzde de yaşanmaktadır. **Borsa**, şark memleketleri ile ticarî münasebatı yaşatan Moğol ortakları elinde olmuştur.³⁹³

Moğollarla birlikte Memâlik-i Rum (Anadolu)’a gelen Uygurların ticarî faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Marco Polo, Kaşgâr’dan bahsederken “*Bu yöreden çok sayıda tacir yola çıkarak dünyanın her tarafına ticaret yapmaya giderlerdi.*”³⁹⁴ diye belirtmiştir. Bu tacirlerden bir kısmının Anadolu’ya da gelmiş olma ihtimâlleri kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Kaş³⁹⁵ Kaşgâr³⁹⁶ Uygurların yoğun olarak yaşadıkları şehirlerdendir. Aynı kökten gelen Kaşin (Qaşin) hakkında ise Reşideddin, şöyle bir olay anlatır: “*Cengiz Han, Kaşin vilayetini zaptettiği sırada oğlu Ögedey Han (1229-1241)’ın bir oğlu oldu ve bu çocuğa Kaşin adını verdiler. Fakat bu çocuk küçük yaşta öldüğü için Kaşin ismi yasaklandı ve Kaşin olan vilayetin adı Tangkut’a çevrildi.*”³⁹⁷ Tacir **Adil Taceddin Kâşî**’nin Kaş, Kaşgâr ve Kaşin gibi şehirlerin herhangi

³⁹¹ Z.V.Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, s.13.

³⁹² Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, C.III, London 1880, C.III, s.501-502.

³⁹³ Z.V.Togan, *a.g.m.*, s.12.

³⁹⁴ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, C.1, s.136.

³⁹⁵ Bugünkü Türkistan, Orta Asya ve İranda “sertleşmiş toprak” anlamına gelen ve “Kaşı” diye adlandırılan çini, porselen ve fayansların ilk defa Çinden getirilmiş olmasından dolayı “Çin işi” anlamında ortaya çıkmış bir kelimedir. Çinde bu sanatın şaheser örneklerini veren büyük ustalar yetişmiştir. Kaş, (qaşı) Kaşgâr’ın yakınında bir yerdir. Bkz. Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.525.

³⁹⁶ Kaşgâr Doğu Türkistan’ın en eski siyâset, iktisat ve medeniyet merkezlerinden birisidir. Türkistan veya Orta Asya târihlerinde mühim yeri olan Kaşgâr’ın iki bin seneye yakın muhteşem bir mazisi vardır. Kâşî: (Farsça) çini, fayans; ger: yapılan veya yapıcı demek olduğundan, “Kâşî-ger”, çinili şehir veya nakışlı şehir mânâsına gelmektedir. Vurgusuz olan orta hece ünlüsünün düşmesiyle de bugün dilimizde Kaşgâr olmuştur. Bkz. Sultan Mahmut Kaşgârlı, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, İstanbul 2004, s.165.

³⁹⁷ Reşideddin, *Câmi’ü’t-Tevârih*, C.I, s.73; Hamd-Allâh Mustawfî of Qazwîn, *Nuzhat al-Qulûb*, (translated G.Le Strange), London 1919, s.250.

birisinden gelmiş ya da burada doğmuş olma ihtimâlinden yola çıkarak Uygur olduğuna dair düşünceye ulaşılmak istenmiştir.

İpek yolu, baharat yolu, kürk yolu ve demir yolu gibi dönemin önemli ticaret yolları sayesinde doğu-batı, kuzey-güney istikâmetinde yaşayan milletler ve değişik medeniyetler birbirleriyle karşılaşma ve kaynaşma imkânı bulmuşlardır. Günlük yaşama dair yaşantılar ve pek çok kültür unsurları bu yollarla taşınabilmiştir. İpek Yolu'na sahip Uygurların ticaret üzerindeki etkisi ve gücü inkâr edilemez bir gerçektir. Bu sebeple Onları, kültür elçileri olarak da kabul etmek mümkündür.

1.4.2. Sikkeler

Sikke, metal paranın eski adıdır. Tarih açısından önemli olan bu kaynak, kronolojiyi aydınlatır, kültürel ve ekonomik bilgiler içerir, devrindeki inançları yansıtır, bitki ve hayvanları tanıtır, yazı ve tasvirleri ile de tarih araştırmalarını yönlendirir.³⁹⁸ Anadolu'da sikkeler, *Tokat, Erzincan, Kayseri, Sivas, Aksaray, Kırşehir, Amasya* gibi şehirlerde darb edilmişlerdir.³⁹⁹ Yapılan araştırmalar doğrultusunda sikkelerin darp edildiği bu şehirler, aynı zamanda Uygurların yoğunlukla yaşadıkları ve yerleştikleri yerler olması bakımından önemlidir. Ancak kaynaklarda Uygurların para basma işiyle uğraştıklarına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İlhanlı dönemi paralarında Abaka Han (1265-1282)'dan başlayarak Gazan Mahmud Han (1295-1304) döneminin sonuna kadar Uygurca yazılar kullanılmıştır. Bir tek Sati Beg paralarında Uygur Yazısı görülmemiştir.⁴⁰⁰ İlhanlı paralarında bulunan *Tengri-yin Küçündür* “Tanrı'nın Gücüyle” ifadesi Uygur harfleri ile yazılmıştır.⁴⁰¹ İlhanlı Devleti'nden başka Altınorda ve Çağatay Hanlığı'nda da Uygur Alfabesi'yle yazılmış sikkelere de rastlanır.

³⁹⁸ Kerim Türkmen, *Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Eretna Beyliği Sikkeleri*, Erc. Ün. Ev. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1995, s:II.

³⁹⁹ Türkmen, *a.g.e.*, s.3-31.

⁴⁰⁰ Ömer Diler, *İlhanlar*, İstanbul 2006, s.25.

⁴⁰¹ Diler, *a.g.e.*, s.348-356.

Türkiye Selçukluları'ndan sonra kurulan Eretna (1327-1381) dönemine ait sikkelerin tamamı gümüş olup Alaaddin Eretna ile Mehmed Eretna dönemine aittir.⁴⁰² Eretna Beyliği'nin kurucusu Uygur Alaaddin Eretna, üzerinde kendi adı veya lâkabının geçtiği bir sikke kestirmemiş, anonim olan ve üzerlerinde unvan arka yüzünde Uygurca "Sultan Adil" yazılı para darb edilmiştir.⁴⁰³ Sikkeler üzerindeki yazıların zamanla silinmiş olması Uygur yazısıyla basıldığına dair kesin bilgi verememektedir. Ancak Eretnalıların Uygur olması sebebiyle o döneme ait paralarda Uygur yazısının kullanılmış olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

1.5. MOĞOL DÖNEMİ İLMÎ HAYATTA UYGURLAR

Köklü bir tarihe sahip olan Uygurlar, aynı zamanda medenî bir millettirler. Değişime yabancı olmayan bu insanlar bilgiye düşkün ve öğrenmeye meraklı bir karakter sergilemekteydiler. Bununla birlikte yaşadıkları yerlerin ticaret yolları üzerinde kurulmuş olması ve kendilerinin de ticaret erbabı olmaları, dünya görüşlerinin gelişmesinde ve Uygur medeniyetinin oluşmasında etkili olmuştur. Uygurlardan bize Çin Tibeti, Sanskritçe ve Tohar dillerinden çevrilen eserlerle çeşitli öyküler, hukuk belgeleri, sağlık bilgisi derlemeleri, fallarla ilgili metinler kalmıştır. Uygur döneminin pek çok sözcüğü Orhun ve Yenisey yazıtlarında geçmektedir.⁴⁰⁴ Bundan başka Uygur Kağanı Sarayında yerli ve yabancı sanatkârlar, tarihçiler, ilim adamları himaye görüyor, ülkede kütüphaneler kuruluyordu. Uygurlar, devrine göre ileri bir musikî ve edebiyat yaratmaya muvaffak olmuşlardı.⁴⁰⁵ Bu sebeple Türkistan coğrafyasının ilmî ve fikrî hayatının gelişmesinde Uygurların önemli ölçüde katkıları olmuştur demek mümkündür.

⁴⁰² Türkmen, *a.g.e.*, s:33.

⁴⁰³ Haluk Perk-Hüsnü Öztürk, *Eretna Sikkeleri*, İstanbul 2008, s.27.

⁴⁰⁴ Doğan Aksan, *En Eski Türkçe'nin İzlerinde*, İstanbul 2000, s.141.

⁴⁰⁵ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C.1, İst. Ün., Edebiyat Fak. İstanbul 1958, s.143-144.

1.5.1. Uygur Türkçesi ve Uygur Yazısı

Uygurlar, Göktürk Devleti içinde bir boy olarak yaşamaktaydılar. Göktürkler, Türk terimini kullanan ilk Türk boyu olduğu gibi aynı zamanda Göktürk Alfabesi olarak bilinen “OrhunYazıtları”nın yani ilk Türk alfabesinin de inşâcılarıdır. Göktürkler, yıkıldıktan sonra yazı onlardan Uygurlara miras kalmış daha sonra Uygurlar kendi yazılarını geliştirmişlerdir.

Uygurlar, 762 yılında Maniheizmi kabul ettikten sonra Mani ve Uygur Alfabesi olmak üzere iki temel alfabe kullanmışlardır. Mani alfabesi, daha sonra yerini Maniheizt Uygurlar arasında Uygur Alfabesine bırakmıştı. Uygurların yaşadıkları devirde, Göktürk yazısının yanında kâğıt üzerinde fırça ile yazmaya elverişli yuvarlak hatlı Sogd Alfabesi yayılmıştı. Uzunca bir süre her iki alfabe yanyana kullanılmış ise de, X-XI. yüzyıldan sonra Göktürk alfabesi silinmiştir.⁴⁰⁶ Sogd Alfabesi, ticarî yollarla Uygurların bulunduğu topraklara gelmiş ve yine bu yolla çok çabuk yayılmıştı. Uygurların Sogd alfabesini kullandıklarına dair en güzel örnek “Bugut Yazıtı”dır. “Bugut Yazıtı”nın üç yüzünün Soğd harfleriyle yazılmış Soğdça bir metni, bir yüzünün ise Brâhmî harfleriyle yazılmış Sanskritçe bir metni içerdiği anlaşılmıştır. Yazıt’ın bulunduğu bölgedeki Saka, Hun, Avar, Köktürk ve Uygur dönemlerine ait kurganlar, anıt mezar külliyeleri⁴⁰⁷ Uygurların buralardaki varlığına ve bu yazıyı kullandıklarına dair delil teşkil eder.

Uygur Alfabesi, Aramî kökenli Sogd Alfabesinden çıkmıştır. IX. yüzyıl ortalarında Doğu Türkistan’a göç eden Uygurlar, burada eskiden kullandıkları kendi yazı dilinde kendi edebi dillerini oluşturmuşlardı. Bu dil, kısa zamanda gramer ve kelime hazinesi bakımından büyük bir gelişme göstermiştir. Uygurlar, daha sonra kullandıkları Uygur Yazı Sistemini, bir İranî kavim olan Sogdlardan almışlardır. İslâmiyetin etkisiyle Arap alfabesi, X-XI. yüzyıllarda Türkistan coğrafyalarında etkisini göstermiş, bu defa Soğd esaslı Uygur Alfabesi ile Arap Alfabesi yanyana kullanılmaya başlanmıştır.

⁴⁰⁶ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001, s.25.

⁴⁰⁷ Cengiz Alyılmaz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi”, Selçuk Üniv., *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.3, Konya 2003, s.12-13, 15.

İlerleyen zamanlarda Soğdların, Uygurların içinde erimiş oldukları görülmektedir. Soğd esaslı Uygur harfleri, artık XII. yüzyıldan sonra millî bir alfabe olarak kabul edilmiştir. İslâm kültür çevresi ötesinde öz Türk kültürünün yazılı zengin kaynaklarını Uygur devri eserleri teşkil eder. Mâlumdur ki, Karahanlılar, İslâm kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirmişlerdir.⁴⁰⁸

Şarkî Tiyaşandaki Uyguristan'da Türkçe inkişaf eden Budist ve Manihaist dinî edebiyatıyla müvazı olarak Karahanlıların memleketinde daha kuvvetli bir Türk-İslâm dini vücuda gelmiştir. Bu edebiyat, aynı zamanda Uygur ve Arap harfleri ile yazılmıştır.⁴⁰⁹ Karahanlıların Önyasyadaki Selçuk Sultanları ile olan mükâtebeleri de Uygur harfleri ile Türkçe icra olunuyordu. Yani Karahanlıların resmî dil ve yazıları Uygur yazılı Türkçe idi.⁴¹⁰ Orta-Asya'da İslâmiyet'in etkisiyle kullanılan Arapça Alfabenin yanısıra yerel Türk dillerini yazarken Uygur Alfabesinin de kullanılmaya devam ediliyor olması...⁴¹¹ Uygur dil ve yazısının hâlâ etkin ve önemini koruduğunu göstermektedir ki Kaşgârlı Mahmud, *“kadim zamanlardan bugüne değin, Kaşgârdan Yukarı Çin'e kadar bütün Türklerin hakan ve sultanların Uygur Dili kullandıklarını, Çinli ve diğer şark kavimlerinin de mektuplarını bu yazı ile Türklere yazdırdıklarını ve oralarda şehirlilerin Türkçe (Uygurca olmalı) bildiğini...”*⁴¹² söylemektedir.

Uygur Türkçesi ve yazısı, Türkistan coğrafyasında edebî ve resmî dil olarak o kadar değerlenmişti ki devletlerarası münasebetlerde ve yazışmalarda diplomatik dil halini almıştı. Nitekim 1027 senesinde Uygur ve Kıtay Hanı'ndan Gazneli Sultan Mahmud'a gelen elçi, Türk usûlü ve takvimine göre Uygur Türkçesi ile yazılı bir mektup getirmişti ki bunun Arapça tercümesi bize kadar ulaşmıştır. Harezmşahlar da Şark Türkleri ile Uygur Dili (Hatti Uyguri) ve yazılarıyla muhaberatta bulunurlardı.

⁴⁰⁸ Halil İnalcık, “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s.259.

⁴⁰⁹ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.78.

⁴¹⁰ Togan, *a.g.e.*, C.I, s.78.

⁴¹¹ Uli Schamiloğlu, *Karışımın Güzellikleri*, Vincent Fourniau, Semerkand 1400-1500, İstanbul 2005, s.194.

⁴¹² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, İstanbul 2005, s.65.

Uygur Dili ile yazılmış pek çok eser ve vesikanın meydana çıkmasında Karahanlılara ait ilk eserlerin Uygur Türkçesiyle yazılmasının sebeplerini gösterir.⁴¹³ Kâşgarlı Mahmud, “*Eski zamandan bugüne kadar, Kaşgârdan Yukarı Çin'e dek kuş bakışıyla bütün Türk éllerinde, hakanların ve sultanların kitaplarında ve yazışmalarında bu yazı kullanılır. Uygurlar, Türkler arasında biraz kuvvetli, kültür bakımından biraz yüksek olduğundan onların dili, diğer Türkler için yazı dili olarak vazife görmüştür.*”⁴¹⁴ derken Türkistan coğrafyasında Uygur dili ve yazısının hâkim, aynı zamanda da Uygurların diğer Türk boylarından daha ileri bir medeniyete sahip olduklarına dikkat çeker. Rubruk'da bu konuda “*Türk ve Kuman dillerinin köklerinin kaynakları onlarda (Uygurlarda) bulunur.*”⁴¹⁵ diye yazar.

Budist metnlerinin çoğu Soğd yazısından geliştirilen Uygur Alfabesi ile yazılmıştır. Çin'deki Budist metnlerinin çoğunluğu Çince olmakla beraber aralarında farklı dillere ait olanların yanında Uygurca metinlerde bulunmaktaydı.⁴¹⁶ Çin kaynakları, Uygurların tarih ve edebiyat üzerine zengin kitapları olduğunu, Moğolların Çin'de olduğu gibi Uygur Dili ve Yazısını kullandıklarını, Uygur âlim ve memurlarının Çince'den Uygur Dili'ne kitaplar tercüme ettiklerini yazar.⁴¹⁷ Uygur yazısının varlığına dair⁴¹⁸ bilgiler ve yazılan eserler, Uygur kültürünü zenginliğini ortaya koymaktadır.

Hıtay İmparatorlarının Uygurlara karşı içten bir saygıları vardı. Hıtay Devleti'nin kurucusu ve ilk imparatorunun karısı, bir Uygur Prensesi idi. Devletin idaresinde ve harplerde kocası kadar rolü olan bu imparatoriçe, Uygur Alfabesinin Hıtay Devleti'nin resmi yazısı olmasında büyük bir rol oynamıştır. Hıtay Devletinde ileri gelenler arasında birçok Uygur vardı.⁴¹⁹ Bununla beraber **Tegin**, **Tarkan**, **İrkin** gibi ünvanlar, **ordu** gibi

⁴¹³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, s.417.

⁴¹⁴ Zeki Velidi Togan, *Türk Tatar Tarihi*, Kazan 1914, s.26.

⁴¹⁵ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.76.

⁴¹⁶ Jonathan M. Bloom, *Kağıda İşlenen Uygurluk*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2003, s.63-64.

⁴¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.120, vd.

⁴¹⁸ W.Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.67.

⁴¹⁹ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s.63.

deyimler hep Uygurlar yolu ile Hitay Devletine geçmiştir.⁴²⁰ Anlaşılan Uygurlar, Hitay Devleti için de etkin olmuşlardır.

Naymanlar, Kereyitler, Hitaylar ve Moğollar, Uygurların sınır komşuları idiler. Sahip oldukları ileri medeniyet ve zengin kültür unsurlarıyla Uygurların komşularını etkilemiş olmaları kaçınılmaz bir durumdur. Yazı ve dil, bunun en önemli örneğidir. Nitekim Cengiz Han'la Naymanlar arasında (1204 ve 1206) mücadeleler olmuştur. Cengiz Han, Nayman lideri **Tayang Han**'a galip gelmiş; Naymanlara mensup **T'a-t'a Tonga** adlı mühürdarın bu mücadeleden kaçarken yakalanması sonucu Cengiz Han, mühür ve damgayla dolayısıyla da Uygur Dil ve Yazısı ile tanışmıştır. Kaynaklara göre Moğol boylarının 1218'e kadar ortak bir Moğol alfabeleri yoktu.⁴²¹ Naymanlarla yapılan savaşta Nayman esirlerle birlikte evvelce Nayman Hanı'nın hizmetinde bulunmuş olan birçok Uygur âlim Moğol ordasına getirilmişlerdi. Cengiz Han, onlara öncelikle Moğolca için bir yazı icat etmek görevini vermiştir. Bu yazı, ilk defa Cengiz Han'ın öldüğü 1227'de ortaya çıkmıştır.⁴²² Naymanların ve adı geçen diğer boyların Uygur dil ve yazısını (alfabe) biliyor ve kullanıyor olmaları hem Uygur kültüründen etkilenmiş olduklarının hem de kuvvetle muhtemel Uygur ya da Uygurlara akraba bir topluluk olabileceklerinin bir sonucu da olabilir.

Carpini'ye göre Moğol yazısı, Cengiz Han'ın Uygurları yenmesi sonrasında ortaya çıkmıştır. *“Moğollar, büyük bir ihtimalle Naymanlardan daha önce bu dili kabul etmişlerdi. Cengiz Han, bir süre dinlenip yeni bir sefer için hazırlıklarını tamamladıktan sonra Nesturi Hristiyanların inancından olan Uygurların ülkesi üzerine yöneldi ve yaptığı bir savaşla onları tamamen mağlup etti. Galipler mağluplardan yazıyı öğrendiler. Zira Moğolların daha önce kullandıkları bir yazıları yoktu, fakat şimdi aynı*

⁴²⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979, s.132.

⁴²¹ Ahmet Temir, “Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.1, Ankara 1992, s.912.

⁴²² Ethel G. Stewart, *Cengiz Han'dan Amerika'ya Kaçan Türkler M.S.1233*, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), s.122-123.

bu Uygur yazısına Moğol Yazısı adını vermişlerdir.”⁴²³ Bize göre de Cengiz Han, kabul ettiği Uygur Dil ve Yazısını Uygurlardan almıştır.

Moğolların önceden kendilerine mahsus edebiyatları ve dinleri de yoktu. Moğollar, Uygur Türklerine hâkim oluncaya kadar bu şekilde hareket ettiler.⁴²⁴ Cengiz Han, kurmuş olduğu devletin bekâası ve idaresi için yazının önemini ve bir alfabeye sahip olmanın kendileri için zorunlu bir ihtiyaç olduğunu biliyordu. Bu sebeple Ch’ang Ch’un’un Moğolistan’ı ziyaretinden (1221-1224) bir kaç yıl sonra Uygur Yazısı, Cengiz Han tarafından halkına tanıtıldı.⁴²⁵ Moğolların edebiyatı ve yazısı bulunmadığı için Cengiz Han emretti ve Uygur kâtipler kitaplarını Tatarların çocuklarına getirdiler ve onlara öğrettiler. Moğol dilini Uygur harfleri ile yazdılar. Cengiz Han, kanun ve nizamnamelerini, buyruk ve hareketlerini ve düsturlarını Moğol Dilinde Uygur harfleri ile yazdırdı. Milletinin çocuklarına ve gençlerine Uygur harflerini öğrettirdi.⁴²⁶

Uygur yazısı, ilk önce “Cengiz (Çingiz) Han Nizamnamelerini”* toplamak için kullanıldı.⁴²⁷ Ayrıca müellifi belli olmayan Moğolların destansı üslupla ortaya çıkışını anlatan ve 1240 yılında tamamlanan “Moğollar’ın Gizli Tarihi” adlı eserin aslı henüz bulunamamış olmasına rağmen Uygur Alfabesi ile yazılmış olması⁴²⁸ Moğolların, Uygur Dil ve Yazısını kabul ettiklerine dair en güzel kanıttır. Böylece Türklerden Moğollara geçen ve Moğolların yazısı olarak günümüze kadar yaşayan bir yazı sistemi olmuştur.⁴²⁹ Kaynaklar Moğolların alfabelerini XIII. yüzyılda Uygurlardan almış oldukları

⁴²³ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.56.

⁴²⁴ Gregory (Bar Habreus) Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.II, s.480.

* Cengiz (Çingiz) Han Nizamnameleri, O’nun tarafından tasdik edilen milli fikirler ve âdetlerdir.

⁴²⁵ Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre, s.37, 41 dipnot 32.

⁴²⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.87; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C.II, s.478; A. Konstantin D’ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), s.154.

⁴²⁷ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.54-55.

⁴²⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.XII-XV; George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, London 2006, s.3.

⁴²⁹ Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri, C.2, (haz. Prof. Dr. Aysu Ata), İstanbul 2008, s.151.

konusunda hem fikirdirler.⁴³⁰ Barthold da, “*Uygurları, Moğolların hocaları...*”⁴³¹ olarak kabul etmektedir.

Cengiz İmparatorluğunun ilk dönemlerinde adı geçen Uygur **Mungsuz** Uygur Edebiyatının bütün eserlerini okumuş, Moğol sarayının büyük nüfuz ve hürmetine sahip olmuş, Chen-ting vilayetinin vergi tahsiline memur edilmiştir. Oğulları **Aşığ Tamür** ve **Tamür Buğa**, Tamür Han ve Kaşın (Qaişan) Han’a hocalık yapmıştır.⁴³² Oğullarından **Aşığ Tamür**’ün imparatorlara Uygur Dilini öğrettiğine dair T’u Chi metni⁴³³ önemli bir kanıttır. Mengü Kaan (1249-1260), ölen babasının yerine emir tayin ettiği **Hüsameddin Emir Hüseyin**, Moğolcayı Uygur Yazısı ile yazabilen sayılı kişilerdendi.⁴³⁴ Kendisini bir Uygur olarak gören **Cin Timur**’un da Türkçeyi (Uygurca olmalı) iyi bildiği; kâtibî **Şerefeddin**’in bir süre yanında kalınca Türkçeyi öğrenerek artık tercümana ihtiyaç duymaması⁴³⁵ Uygur Türkçesi’nin öneminin anlaşılmasına örnektir. Uygur **Körgüz**’den sonra Horasan ve Mazenderan yönetiminin başına geçen İlhanlı hükümdarlarından Emir Argun Han (1284-1291)’ın küçük yaşından itibaren Uygur Yazısını öğrenerek o konuda büyük bir ilerleme göstermiş⁴³⁶ olması Moğol ve İlhanlı saraylarında Uygur Dil ve Yazısına verilen önemi ortaya koymaktadır.

Cengiz Han’ın Moğolca’dan başka bir dili aynı zamanda da okuma yazmayı bilip bilmediğine dair pek çok itilaflar vardır. Bu konuda Togan, “*Cengiz Han’ın kendisi de Türkçe (Uygurca olmalı) biliyordu.*”⁴³⁷ der. Cengiz Han’ın bu dili, bilip-bilmediğine dair “Tarih-i Cihan-Güşa”’da şöyle bir anekdot geçer. Bir gün Arapça konuşan bir münkir, Ögedey Han (1229-1241)’ın huzuruna gelip “*Dün gece Cengiz Hanı rüyamda gördüm. Bana, oğluma söyle, hepsi de kötü kişiler olan Müslümanları öldürtsün*” dedi. Ögedey

⁴³⁰ Nicholas Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (çev. Günay Karaağaç), s.254; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.526.

⁴³¹ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.56.

⁴³² Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, s.92-95.

⁴³³ Ögel, *a.g.e.*, s.95.

⁴³⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s.421.

⁴³⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.427.

⁴³⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.409.

⁴³⁷ Z.V.Togan, *Çengiz Han (1155-1227), 1969-1970 Dönemi Ders Notları*, s.32.

Han, sadece Arapça bilen bu Arap'a babasının Moğolca ve Uygurca'dan başka dil bilmediğini söylemiş ve bu yalancı Arap, hemen öldürülmüştü.⁴³⁸ Bu hikâyeyi Cüzcanî bir Türk'ün başından geçmiş gibi gösterir ki böyle olunca da Cengiz Han, Uygur Dilini bilmektedir. Simon de Saint Quentin (1245-1248) “*Tatarların (Moğollar) iki farklı lehçeleri vardır.*”⁴³⁹ der. Burada Moğolların konuştuğu dillerden birinin Moğolca diğerinin Uygurca olması ihtimâlini akla gelmektedir.

Cengiz Han'ın divanında Uygur Türkçesi geçerli olmakla beraber mektup, hangi millete gönderilecekse o dil ile yazılırdı. Cengiz Han'ın diğer boylarla ve devletlerle iletişimde kendi dillerini bilen kâtiplere sahip olması ve meramını onlar aracılığıyla anlatması oldukça önemli bir husustur. Bu uygulamanın kendisinden sonra da devam ettiği Moğol saraylarına giden seyyahların notlarından anlaşılmaktadır. Batılı seyyah Plano Carpini (1245-1247)'nin Güyük Han (1246-1248)'a getirmiş olduğu mektup, önce Batu Han'a sunulmuş ve itinayla Rusça'ya, Arapça'ya, Türkçe'ye (Uygurca olmalı) ve Moğolca'ya çevrilmiştir.⁴⁴⁰ Güyük Han tarafından Papaya gönderilmiş olan mektubun Tatarca (Uygurca olmalı)'dan bir aslını ülkesine getirmiştir. Başvezir Uygur **Kadak** (Ghadaq),⁴⁴¹ ve Uygur **Çinkay** (Chin-Gai), **Bala Bitikçi** ve zikredilen diğer memurlar bu mektubun hazırlanmasında Carpini'nin yanındaki Fransisken rahiplerle çalışmışlar ve diğer dillere de tercümeyi Fransisken rahiplerle birlikte yapmışlardır.⁴⁴² Resmi yazıların tercümesi ve çevrilmesi konusunu Rubruk, (1253-1255) “*Moğolların, Uygur Yazısını kullanmaları ve büyük memuriyetlere onları (Uygurları) getirmeleri bundandır.*”⁴⁴³ diye açıklar. O dönemde Mısır Memlûkları bile yanlarında Uygur Dilini bilen tercümanlar bulundurmışlardır.⁴⁴⁴

⁴³⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.212.

⁴³⁹ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248* (haz. Tufan Karasu), s.13

⁴⁴⁰ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.111.

⁴⁴¹ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, C.I, s.76.

⁴⁴² Carpini, *a.g.e.*, s.130.

⁴⁴³ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.75.

⁴⁴⁴ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.82-83.

Cengiz Han'ın sarayından başka Altunorda, Kubilay ve Çağatay Hanlığı ile İlhanlı Devletinde de Uygur Dil ve Yazısı önemini korumuştur. Çin'de kurulan Kubilay Han (1260-1294)'ın sarayında konuşulan dil hakkında Z.V.Togan, 1912'de neşredilen "Türk Tarihi'ne Dair" eserinde "*Kubilay Kaan'ın Türkçeye (Uygur dili olmalı) ve Moğolcaya çok ehemmiyet verdiğini, Çindeki memleket işlerini Uygur Dili ile yaptığını...*" yazar. Timur dönemi sonrası adamlarından **Baysungur**'un Herat'dan Fatih'e gönderdiği Kubilay'ın ölümü sırasında söylediği sözleri içeren eser, bu alfabe (Uygur) ile yazılmış olduğundan⁴⁴⁵ Z.V.Togan'ın verdiği bilgileri doğrular. Konstantin D'ohsson, Kubilay Han'ın sarayında Uygur Dili ve Yazısının yerine "**Pagpa (Pagspa) Yazısı**"nın kullanıldığından bahseder. Moğolca Cengiz Han zamanından beri Uygur harfleri ile yazılıyordu. Kubilay Han "*Moğolların kendi dillerinin ayrı harfleri olması gerekir.*" düşüncesiyle 1260 senesinde Buda dini reisliğine Tibet'in en meşhur ailelerinden birine mensup olan **Pakpa** (Phags-pa) adında genç bir lamayı getirtti ve 1269 senesinde bu lamaya Moğol dili için harfler düzenlemesini emretmişti.⁴⁴⁶ Ancak bu yazının kullanılması uzun süreli olmamış Uygur dil ve yazısı sarayda tekrar önemini kazanmıştır. Kubilay Han'ın sarayında Uygur Uygur Dil ve Yazısı, 1204'den 1287 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁴⁴⁷

Cengiz Han'ın oğlu Çağatay, "*puta tapan bir rahibi hangi mezhebe inanıyor olursa olsun Türkçe konuşmaya zorlamıştı.*"⁴⁴⁸ Burada kastedilen Türkçe'yle Uygur Türkçesi ifade ediliyor olmalıdır. Çünkü Çağatay döneminde Orta Asya'da Fars kültürü tam bir üstünlük kuramazken Uygur Alfabesi, Arap Alfabesi kadar geniş ölçüde kullanılmakta idi.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ Z.V.Togan, *Çengiz Han (1155-1227), 1969-1970 Dönemi Ders Notları*, s.55.

⁴⁴⁶ Kubilay Han, Uygur harfleri yerine bir Lama'ya yeni Moğol harfleri yaptırtmış olduğu gibi bir çok ümrani eserler dahi meydana getirmişti. Bkz. Ebu'l-Ferec/İbnü'l-İbri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941, s.43, dipnot 4; A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), s.232.

⁴⁴⁷ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.55.

⁴⁴⁸ Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasırî*, (Translated from Original Persian Manuscript Major. H.G. Raverty), I-II, Oriental Books Reprint Corp., New Delhi, 1970, C.II, s.1110.

⁴⁴⁹ W. Barthold, *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, s.67.

Cengiz Han'ın torunu Hülâgu Han (1256-1265) döneminde Uygur Dili'nin konuşulduğuna dair bir hadisede, “*Humus Sahibi al-Malik al-Eşref Eyyubî'nin memlûku olan Sarım al-Din Özbek, 1260 yılında İlhanlı hükümdarı Hülâgu Han, Haleb'e vardığı sırada ona sığınır. Hikâyeyi aktaran Sarım al-Din Özbek, al-Malik al-Eşref ile Hülâgu arasında Halep'te geçen bir konuşma esnasında Hülâgu Han, Sarım al-Din Özbek'le hacibler vasıtasıyla konuşurken dördüncü hacibin kendisine Türkçeyle (Uygurca olmalı) Hülâgu Han'ın üç kelime konuştuğunu (soru sorduğunu) söyler.*”⁴⁵⁰ İlhanlı Devletini en üst seviyeye çıkaran Gazan Han (1295-1304) ise Moğolca ve Türkçe (Uygur Türkçesi olmalı) konuşabiliyor ve Farsça biliyordu.”⁴⁵¹ Bütün bu bilgiler doğrultusunda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu imparatorlukta ve ardıllarında Uygur Dil ve Yazısının biliniyor ve kullanılıyor olması günümüz Uygur Dil ve Tarihi açısından önemlidir.

1.5.2. Mühür/Damga/Tamga

Yazılı kaynaklarda karşımıza çıkan mühür/damga (tamga)nın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Orhun Yazıtlarında “*On-ok oğlum Türgiş kağanta Makaraç tamgacı Oğuz Bilge tamgacı (damgacı) ketli.*”⁴⁵² diye geçen *tamgacı* kelimesi günümüzde damgalama işini yapan damgacının karşılığı olmalıdır. Belgelerde *mühür/nişan/damga* tabirlerinin geçmesi, imzanın yazı ile işaret edilebildiği gibi mühür basmak suretiyle de ifade edilebildiğini gösterir.⁴⁵³ Jean-Paul Roux, “*tamga*” kelimesini *tag-* “*yakmak*” *fîlinden bir göçüşme...*⁴⁵⁴ olduğunu söylerken Rahip Palladius, “*tangmaçi*”⁴⁵⁵ nin “*tangma*” kelimesinden türemiş olabileceği üzerinde durur. Barthold, “*Moğol siyasi*

⁴⁵⁰ Eşref Buharalı, “Sarım al-Din Özbek b. Abdullah al-Eşrefî'nin Tatarların Adeti ve Ayn-ı Calut Savaşı Hakkındaki Rivâyeti”, *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan*, Ankara 2003, s.203-210.

⁴⁵¹ Reuven Amitai, “The Mongols in the İslamic Lands”, *New Metarial From the Mamluk Sources for the Biography of Rasid al-Din*, III, Hampshire 2007, s.27.

⁴⁵² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul 1998, s.52.

⁴⁵³ Ahmet Akgündüz, “Uygur Hukuku”, *TDAD*, İstanbul 1988, s.25.

⁴⁵⁴ Jean-Paul Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), s.222.

⁴⁵⁵ Kozin, Palladius'a dayanarak “Tangmaçi” unvanını şöyle izah etmektedir: Tangmaçi, yabancı askerlerden kurulan kıtaların Moğol komutanıdır. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), s.195 dipnot 3.

teşkilâtında her şehrin muhafazası için tayin edilmiş bulunan tangmaçilerin Rahip Palladius tarafından adlandırılan baskaklarla aynı olduğu ifade eder.”⁴⁵⁶

Bize göre **Tangmaçi**, günümüzde “**damgacı**” olarak bilinen kelimenin karşılığı olmalıdır. Etimolojisi ve yapısı itibarıyla Türkçe olması kuvvetle muhtemel kelimenin Türkçe’de isimden isim türeten ve meslek anlamı kazandıran -cı/-ci yapım ekini alarak türemiş bir isim olduğu söylenebilir. Kelimenin içinde yer alan -ng sessizleri, ağızlarda yaşayan ama yazıda kullanılmayan nazal n sessizini çağrıştırmaktadır. Söylenişindeki zorluktan dolayı harflerden birinin zamanla düşerek işlerliğini kaybetmiş ve ses bakımından değişime uğramış olması mümkündür.

Belgelerde ve resmî evraklarda kullanılan **mühür/damga**’yla Cengiz Han, Nayman lideri **Tayang Han** (Ta-yang Qağan)’a galip gelmesinden sonra **T’a-t’a Tong’a** adlı mühürdarın mücadele sırasında elinde mührü ile savaş alanından kaçarken yakalanıp esir edilmesinden sonra tanışmıştır. **T’a-t’a Tong’a**, Nayman hükümdarının mühürdarı, hazinedarı ve malî işleri idareye memur en emin veziri idi. **Tayang Han**’ın kendi altın mührünü, hazinesini ve mallarını **T’a-t’a Tong’a** kontrol ederdi. **T’a-t’a Tong’a**’nın kendisi Uygur idi ve memleketinin edebiyatını (Uygur Edebiyatı) çok iyi biliyordu. O, çok zeki, iyi konuşan ve derin münakaşalar yapan bir insandı. **T’a-t’a Tong’a** aynı zamanda Nayman hükümdarının da hocası idi. Nayman hükümdarı **Ta-yang Kağan**, kendi hocası olması sebebiyle ona hürmet ediyordu.

Savaş sırasında kaçan **T’a-t’a Tong’a**’ya Cengiz Han, onu azarlarcasına konuşup şöyle dedi:

-**Ta-yang**’ın tebaası ve memleketi tamamen bana tabîi oldu. Senin bu taşıdığın mühür nedir? **T’a-t’a Tong’a** ise şöyle cevap verdi:

-Bu benim resmî vazifem icâbı idi. Ölsem bile onu muhafaza ederek esas sahibini bulup ona vermem lâzımdı. Mührü, başka bir hükümdara vermeğe nasıl cesaret edebilirdim? Cengiz Han:

⁴⁵⁶ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.571-572, Bkz. daha geniş bilgi için dipnot 15.

-Sadık bir tebaa! dedi ve mührün ne için kullanıldığını sordu. **T'a-t'a Tonga**:

-Bu (hazineden) çıkan ve giren para ve malların kontrolü, memurların tayini ve buna muadil önemli işlerin emniyetini sağlamak için kullanılır diye cevap verdi ve Cengiz Han bu cevaptan memnun oldu. Ona, daima yanında bulunmasını emretti. Bu zamandan itibaren İmparatorun (Cengiz Han) herhangi bir emrini mühürle tasdike başladı. **T'a-t'a Tonga**'ya da mühürle ilgili işleri idare etmesini emretti. Ayrıca Cengiz Han: “Devletimizin yazı dilini iyi biliyor musunuz?” diye sordu. **T'a-T'a Tonga** ne biliyorsa hepsini söyledi. Cengiz Han, **T'a-t'a Tonga**'ya veliaht ve diğer prenslere Uygur yazısı ile bütün resmî evrakları yazabilmeleri için ders vermesini emretti.⁴⁵⁷ Cengiz Han, kurmuş olduğu devletin idarî ve malî kurumlarının ciddi anlamda yürütülmesi ve resmileştirilmesi için bürokratik anlamda böyle bir uygulamanın gerekliliğini ve ihtiyacını hissetmiş olmalıdır.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han (1295-1304), kendisinden sonra kardeşi Olcaytu Han (1304-1316)'ın tahta geçmesi için bütün emir ve vezirlere altamga ile mühürlenmiş bir nüsha ile yarlığ göndermiştir.⁴⁵⁸ Reşideddin, Gazan Han devrinde her önemli olaya ayrı bir damga (mühür) vurulduğundan bahseder. “Devletin ödüllendirmesi için sultanlara, emirlere, maliklere (mülk işlerine) ve eyaletin önemli malî işlerinden sorumlu kimselere ait yarlıglarda büyük yeşim taşından tamgalar, yargucilere, imamlara (din adamları-bahşi), şeyhlere ve diğerlerine yeşim taşındaki tamgalardan daha ufak olan damgalar, orta halli önemli işler için büyük altın damgalar, yeşim diğerlerinden daha aşağı olarak askerî işlere ait yarlıgların kenarına düzenli yazı ve yay, çomak ve kılıçın işlendiği büyük altın damga vurulurdu.”⁴⁵⁹ Nitekim Gazan Han, babasının güvenilir adamı Şeyh Mahmud'a Uygur Yazısı ile yazılmış bir “**altın damga**” göndermiştir.⁴⁶⁰ Bunlardan başka hükümler ve resmî tahriratlar ise “**aldamga**” yani

⁴⁵⁷ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.153-154; Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasırî*, C.II, s.1186.

⁴⁵⁸ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), s.56.

⁴⁵⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.726.

⁴⁶⁰ Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, (yay. M. İsfahânî), Tahran 1338/1959, s.322.

kırmızı mürekkepli mühürle damgalanırdı. Argun Han (1284-1291) ile Olcaytu Han'ın Fransa kralına gönderdikleri nâmeler “*al damga*” ile dir.⁴⁶¹ Nişabur halkına gönderilen Uygur Yazısı ile yazılmış aldamgalı⁴⁶² kırmızı mum ile mühürlenmiş bir fermanın⁴⁶³ benzerlerini görmek mümkündür. *Mühür/damga*, günümüz T.C. Devleti'nin çeşitli kurumlarında önemli ve gizlilik içeren resmî yazışmalarda “kırmızı mühür” adıyla kullanılmaktadır. Ayrıca hayvanların mühürlenmesi ve taşıtların damga vergilerinin de buradan gelmiş olduğu düşünülmektedir.

“Moğollar'ın Gizli Tarihi” (Manghol-un niuça tobça'an) adlı anonim eserde ve “Altan Tabçi” (Yüan-ch'ao pi-shi) de Moğollara ait iki türlü defterden bahsedilir. Bunlar *Kök Debter* “mavi defter” ve *Altan Debter* “kırmızı defter” dir.⁴⁶⁴ T.C. Devleti'nde “Kırmızı Kitap” olarak bilinen “Milli Güvenlik Siyaset Belgesi”nin *Altan Debter* yani “kırmızı defter” olması ihtimâl dâhilindedir. Geçmişten günümüze kadar idarî ve siyasî alanlardaki uygulamaların devam ederek veya az değişikliklerle uygulanması ecdad mirası olması açısından önemlidir. Uygurların özellikle malî alanda defter tutma âdeti olduğuna dair bilgiler mevcuttur ve çalışmada yer yer paylaşılmıştır. Siyasî ve idarî alanlarda da kendilerini gösteren ve bu alanda başarılı olan Uygurların yaşanmışlıklarını ve tecrübelerini de kayda almış olmaları mümkündür.

1.5.3. Uygurlarda Matba'a

Bossert'e göre matbaâyı Uygurlar bulmuştur. “*Uygurlar, kalıp baskıyı ve kâğıdı kullanıyorlardı. Okuma yazma ve kültür düzeyleri çok yüksekti. Hatta başka devletlere kâtip, bürokrat, çevirmen, danışman ve öğretmen olarak hizmet verecek kadar bilgili*

⁴⁶¹ (Mukaddime). Al damga dâhili tevcih ve tayinlerde de verilirdi. Bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, C. II, s.223. Al damga kırmızı ve dört köşeli olup Kırım yarlığlarında da görülür ve yarlığın sonuna basılır. Altın damga ise üste basılmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s.199, vd dipnot 1.

⁴⁶² Cüveynî, *a.g.e.*, s.159.

⁴⁶³ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.520-521.

⁴⁶⁴ Hükümdar ailesine ve hükümete tahsis edilen başka kimseler tarafından okunmasına müsaade edilmeyen “Gizli Tarih”le “Altan Depter” in aynı kitap olup olmadığı ispatlanamamıştır. Bkz. Ahmet Temir, *Cengiz Han*, Ankara 1989, s.3-5.

kültürlü yetişiyorlardı. Sade bir alfabeleri vardı. Kansu bölgesinde, Tun-Huang'da üstü örtülü bir mağarada tahtadan bazı Uygur matbaa harfleri ve Uygurca kitaplar ele geçirilmiştir. Bunların 700-900 yıllarına ait olduğu anlaşılmıştır. Çinliler, bu tekniği XI. yüzyılda (1041) Pi-Seng isimli bir demirci tarafından demirden harfler yaparak geliştirmişlerdir. 1241'de Altınorda Devleti, Almanya'ya yaptıkları akınlarda bu tekniği oralara kadar götürdüler. Ancak iki yüzyıl sonra 1440-1450'lerde Gutenberg matbaayı geliştirdi.”⁴⁶⁵ Matbaanın mucidi Gutenberg (Coster) olmayıp onlar ancak bu icadın geliştiricileridir. Matbaa, yüzyıllar önce Çinlilerde, Korelilerde ve Uygurlarda bilinmekte idi. Blok baskısının batıya yayılmasında Uygurların büyük rolü vardır.⁴⁶⁶

Asya baskı tarihinin öncülerinden olan Thomas Carter, “özellikle Doğu Türkistanda düzenli baskı kullanan birçok halkın keşfettiği bu sanata Çin'in yanısıra Moğolların da erken zamanda karşılaştığından...” bahsederken “güvenli kullanım kurallarının hareketli tipin en erken örneklerinden birini Uygurlar tarafından 1300 yılına tarihlendirir.”⁴⁶⁷ Cengiz Han, efendilerine kitap basılması ve baskı için Moğolca kelimelerin tanıtılmasının en güçlü (ağır) sorumluluğunu öncelikle Uygurlara sonrasında da az derecede Tibetlilere vermiştir.⁴⁶⁸ Bütün bu bilgilerden, matbaâ'nın çıkış noktasının Orta-Asya, icatçısının da Uygurlar olduğunu kabul etmek gerekir. Ayrıca bu yıllarda matbaa'nın bilinmesi ve kullanılıyor olması, Orta-Asya'daki medeniyet seviyesinin Batı'dan daha üstün ve ileri olduğunu da göstermektedir.

1.5.4. Uygurlarda Gök Bilimi

Uygurların astronomi ile ilgili çalışmaları birçok bilim adamı tarafından incelenmiş⁴⁶⁹ Uygurların bu konudaki bilgilerinin oldukça fazla olduğu görülmüştür.

⁴⁶⁵ T.H. Bossert, “Tabii Sanatının Keşfi”, *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1943, s.421-426.

⁴⁶⁶ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s.112.

⁴⁶⁷ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.177.

⁴⁶⁸ Allsen, *a.g.e.*, s.182.

⁴⁶⁹ Osman Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, Kırıkkale Üniv. SBE., Kırıkkale 2007, (Y.Y.L.T.), s.21-23.

Oğuz Destanında Bozok ve Üçok boylarında Kün, Ay, Yulduz ve Kök⁴⁷⁰ isimlerinin geçmesi Türklerin gökbilimiyle ilgilendiklerine dair delil teşkil eder.

Osman Turan, Astrolojinin (heyet ilmi) Uygurlar için de bir bilim sahası olduğunu elindeki metinlerden yıldızların hareketlerinin tetkik edildiğini söylemektedir. Bundan başka “1202 senesine ait olan güneşin yıldızlar üzerindeki etkisini ve hareketini tespit eden Uygurlara ait bir metin mevcuttur. 1308 senesine ait olan ot, su, ağaç (yığaç), altın ve toprak ile Mars, Merkür (Mercur), Jüpiter (Jaupitr), Venüs (Venous) ve Satürün (Satourn) yıldızların hareketini tespit eden bir başka Uygur metni de Berlin rasathanesi tarafından tetkik edilmiş ve oradaki (belgedeki) malûmatın doğru olduğu görülmüştür. Osmanlı kaynaklarında ilk defa zuhur eden ve Nasıruddin Tusî vasıtasıyla bize intikal ettiği rivayet edilen “Sekiz Yulduz Ahkâmı” da nakledilmiştir ki müellif ahkâmın Türk, Uygur, Moğol ve Hoten (Hotan) âlimlerinden intikâl ettiğini ilave ediyor.”⁴⁷¹ Bu bilgiler, Uygurların gök bilimi alanında çalışmalar yaptıklarını göstermektedir. Ayrıca Uygurların giymiş oldukları ipekli elbiselerin üzerinde güneş ve ay temsilleri⁴⁷² bulunması da gök bilimine ilgilerinin etkisi olsa gerek.

Çinde XI. yüzyıl Sung Hanedanı Döneminde defalarca sistemli gökyüzü modelleri çıkarılıp 1500 kadar yıldız kataloglanmış ve 1247 yılında günümüzde Konfüsyusçu Suzhou Tapınağındaki (Jiangsu Eyaleti) bir sütunun üzerinde duran bir düzlem küreye aktarılmıştır.⁴⁷³ Araştırmalarda 279 gökbilimi tespit edilmiş, incelenmiş ve incelemenin sonunda 149 Türkçe kökenli olmak üzere %53 kullanma oranında Türkçe gök terimi bulunmuştur. Türklerde kozmoloji yaşam tarzının bir parçası olagelmıştır.⁴⁷⁴ Gökbiliminin Uygurların günlük yaşantılarını etkileyen ve düzenleyen araştırmalar olduğuna dair Rubruk, “Bunlardan bazıları (kâhinler) astronomiden anlarlar, özellikle de başkâhin, Güneş ve Ay Tutulmalarını, rahipler ise niyetler için

⁴⁷⁰ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s.50-52.

⁴⁷¹ Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984, s.7.

⁴⁷² Jean-Paul Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), s.133.

⁴⁷³ *Cengiz Han ve Mirasçıları*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2006, s.142-143.

⁴⁷⁴ Osman Kabadayı, *a.g.e.*, s.218-219.

*hangi günlerin müsait olup olmadığını söylerler. Onların kehâneti olmadan ordu sefere çıkarılmaz ve savaş yapılmazdı.*⁴⁷⁵ diye bilgi verir.

Roux, “*Moğolları etkilemiş olabilecek Uygur astrolojik metinlerden...*”⁴⁷⁶ bahsederken Moğolların da gök bilimine ilgi duyduklarından haberdâr eder. Moğol şehzadeleri, ilmî eğitimlerini Uygur hocalardan almaktaydılar. Uygurlardan müteşekkil hocalar, şehzadelere Uygur Yazı ve Edebiyatını öğretmekle kalmamış, astroloji ilimlerini de öğretmişlerdir. İlhanlı Devleti’nin kurucusu Hülâgu Han (1256-1265), Önasyaya gelmeden önce Uygur Yazı ve Edebiyatından başka matematik, astronomi, coğrafya ve tarih hakkında temel bilgilere sahipti.⁴⁷⁷ Mengü Han (1249-1260)’ın Bağdat’ın alınmasından sonra kardeşi Hülâgu Han’dan Alamut Kalesinde gökbilimi çalışmaları yapan Nasıreddin Tusi’yi kendisine göndermesini talep etmesi Moğolların bu konuya meraklı olduklarının bir göstergesidir.

Kubilay Han (1260-1294) şehzade iken Huei-Huei, (Müslüman) astronomi bilginlerini çağırdı. Cemaleddin (Camal-ad-din) Merâgalı diğerleri ile beraber Kubilay Han’ın yanına geldi. Cemaleddin, 1267’de Batı bölgesindeki (İslâm) astronomi makinelerini yapmıştır. 1271’de İslâm Rasathanesi kurulmuştur. Yuan (Yü’nan) Sülalesi devrinde memlekette 27 tane rasathane vardı. Bunlardan birkaçı Karakurum (Ho-lin), Töles (T’ieh-le) Baykal Gölü (Peh-hai) ve Turfan’ın güneydoğusunda An-hsi’dir.⁴⁷⁸ Uygurların yaşadıkları yerler olan buralarda rasathanelerin kurulması, Uygurların gök bilimiyle alakadâr olduklarını bir kez daha ortaya koymaktadır.

⁴⁷⁵ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.123.

⁴⁷⁶ Roux, *a.g.e.*, s.96.

⁴⁷⁷ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s.168.

⁴⁷⁸ Ch’i T’ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, s.455.

1.5.4.1. Uygurlarda Takvim

Türk takviminde astroloji, hurufat ve ictimai hayatın nasıl cereyan ettiğini gösterebilecek kadar metinler mevcuttur.⁴⁷⁹ “Kültiğin Yazıtı”nda geçen “*Kül Tigin kony yulka (koyun yılı), yiti yeğirmike uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yoğ ertürtümüz. Barkın, bedizen bitiğ taş(ın) biçin yulka (maymun yılı)*”⁴⁸⁰ ifadesinden ve ayrıca “Bilge Kağan Yazıtı”nda “*Bunça kazganıp kang(ım) Kağan it yıl (köpek yılı) onunç ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl...*”⁴⁸¹ cümlesinden Türklerin “On İki Hayvanlı Türk Takvimi”ni kullandıkları anlaşılmaktadır.

“On İki Hayvanlı Takvim”, Çinlilerin “T’ou-kiyu” adını verdikleri Türk Toplulukları arasında, Miladi VI. yüzyıldan bu yana yayıldı. Türk toplulukları İslâm’a girdikçe “On İki Hayvanlı Takvim” in yerini “Arap Takvimi” aldı. Buna rağmen Uygurlar, VIII-XV arasında bu takvimi kullanmayı sürdürdüler.⁴⁸² Kaşgâlı Mahmud “Divanı”nda yıl esasına dayalı “On İki Hayvanlı Türk Takvimi” şöyle anlatır: *Bu hayvanlardan birincisi Sığan (sıçan) imiş ve senenin başına “Sığan Yılı” denilmiş. Bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları Ud (sığır) Yılı, Pars Yılı, Tawışgan (tavşan) Yılı, Nek (timsah) Yılı, Yılan Yılı, Yund (at) Yılı, Koy (koyun) Yılı, Biçin (maymun) Yılı, Takagu (tavuk) Yılı, It (köpek) Yılı, Tonguz (domuz) Yılıdır.*⁴⁸³ Günümüzde doğu Türkistan’da yaşayan Uygurlar, “On İki Hayvanlı Türk Takvimi”ni kullanmaya devam etmektedirler.

1.5.5. Uygurlarda Sağlık

Türkistan coğrafyasına giden seyyahlar, notlarında buralarda yaşayan halkın hastalıklarının tedavi edilmesinde kendilerine has yöntemleri olduğundan bahsetmektedirler. O dönemin hastalıkları ve tedavilerini günümüzdeki sağlık ve tıp

⁴⁷⁹ R.Rahmeti Arat, “Uygur Türkçesi’nin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, *Türk Kültürü Araştırma Yıllığı I*, Ankara 1964, *Makaleler*, C.I, Ankara 1987, s.398.

⁴⁸⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, s.52.

⁴⁸¹ T.Tekin, *a.g.e.*, s.78.

⁴⁸² Turan Alptekin, *İrene Melikoff’un ardından*, İstanbul 2009, s.78.

⁴⁸³ Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi*, (çev. Besime Atalay), C.I, s.346.

anlayışıyla değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmaz. Uygurların hekim adı altında yapmış oldukları tedavi yöntemleri otacılık olarak bilinmektedir. Bazı zamanlarda Şamanist Kamlar da hastalıkların tedavi edilmesinde etkili ve önemli olmuşlardır.

Karakurumu ziyaret eden Rubruk (1253-1255), bitkilerle tedavisinin oldukça ileri bir seviyede olduğunu görmüştür. Kubilay (1260-294) Han'ın emri ile Uygur bilgin *Ants'ung* (An-Ts'ang), 1270 yıllarda "Nan-ching" başlıklı kitabı Moğolca'ya tercüme etmesiyle Kubilay Han zamanında tıp daha da güçlenmiştir.⁴⁸⁴ *Ants'ung*, önemli birçok tıp kitaplarını da Uygurca'ya tercüme etmiş, Uygur asıllı Budist hocalar, Türk (Uygurca olmalı) Dili ile Budistçe tetkikler yapmışlardır. Bu kitapların Uygurca'ya tercümesi Kubilay Han'ın emri ile yapılmıştır.⁴⁸⁵ Kubilay Han'ın sarayında Uygur Dil ve Yazısının önemine ilgili başlıkta değinilmiştir. Bu sebeple eserlerin Uygur yazısıyla yazılmış ve aynı zamanda da Uygur Türkçesi'ne çevrilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

⁴⁸⁴ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.146,151; George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, London 2006, s.141. Bu şahıs hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.120-122.

⁴⁸⁵ Ögel, *a.g.e.* s.120.

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLI DÖNEMİNDE UYGURLAR

2.1. MOĞOL-İLHANLI'NIN KISA TARİHİ

Temuçin, 1206 yılında toplanan kurultayda Moğolların Hanı seçildikten sonra ilk iş olarak çevresinde dağınık halde bulunan önce Moğol sonra da Türk boylarını bir araya getirdi. Böylece kendisine güçlük çıkaran bütün engelleri ortadan kaldırmış, devletinin doğu sınırını güvenceye almış ve yönünü batıya çevirmişti. *“Tatarların ilk zuhurunun 616-617/1219-1220 yılına rastgeldini onların yurtlarının Çin topraklarındaki Tamgaç Dağları...”*⁴⁸⁶ olduğunu belirten Makrızî, *“613/1217 başlarında Tatarlar, bu yıl ilk defa olarak memleketlerinin İslâm sınırlarına yakın olan Acem memleketi üzerine yürüdüler.”*⁴⁸⁷ diye Cengiz Han'ın batı seferinden haberdâr eder.

Toprakları verimli, ürünleri bol ve zengin Maverâ'ü-nehir'de özellikle kültür ve gelir seviyesi yüksek, Semerkand ve Buhara'nın ele geçirilmesi Cengiz Han'ın, batı politikasının ilk adımını oluşturmuştur. II. Alaaddin Muhammed Harezmsâh'ın tacirlere kötü davranmasını fırsata dönüştürmek isteyen Cengiz Han, kararını vermiş ve hedefini belirlemiştir. Curmagun Noyan'ın Buhara'da 20.000 muhariple resmî geçit yaptırttığı haberini alan Celaleddin Harzemşâh'ın bu haberi getiren kişiyi öldürtmesi⁴⁸⁸ üzerine Moğollarla Harzemşâhlar arasındaki düşmanlık eyleme dönüşmüştür.

Moğol istilâsı ve Harezmsâhlar Devleti'nin Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad tarafından yıkılmasının ardından halkın çoğunluğu Memâlik-i Rum (Anadolu)'a göç ederken Harezmsâhlara ait topraklar da Cengiz Han'ın eline geçmiş; böylece sınırları genişlemiş olan Moğol Devleti, artık imparatorluk haline gelmiştir. Cengiz Han, sahip olduğu yerlerin, tek bir merkezden yönetilmesinin ve hâkimiyetinin

⁴⁸⁶ T.Ahmet bin Ali Makrızî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, C.I, Bölüm I, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, s.215-216.

⁴⁸⁷ Makrızî, *a.g.e.*, C.I, Bölüm I. s.196.

⁴⁸⁸ Şehabeddin Ahmed, Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Mengübertî*, “Celâlüttin Harezemşâh”, (çev. Necip Asım Yazıksız), MEB Yayınları, İstanbul 1934, s.147.

oldukça zor olduğunu görerek ülke topraklarını Harezmi ve Maverâ'ün-nehir hariç 4 oğlu arasında paylaştırdı. Buraların idaresini de coğrafyayı çok iyi bilen, halkını iyi tanıyan aynı zamanda da güvenilir, tecrübeli ve bilgili Uygur şahsiyetlere bıraktı. Cengiz Han'ın bu kararında kardeşler arasında çıkabilecek taht ve gelir kavgasının engellenmesi aynı zamanda Moğolların kendi kültürlerinden uzak olan halkın, malî ve idarî alanlarda yönetimi ve idaresinde yetersiz ve bilgisiz olmaları da dikkate alınmış olabilir.

Cüveynî'nin verdiği bilgiye göre “*Cengiz Han, büyük oğlu Cuci (Tuşi)'yi av işleriyle Saksın, Bulgar ve Tatar atlarının değdiği yerlerden Kayalığ ve Harezmi Bölgesine kadar görevlendirmiş; Çağatay'a adliye işleriyle Uygur şehirlerinden Semerkand ve Buhara'ya kadar olan yerleri vermiştir. Ögedey (1229-1241) danışmanlık işleriyle İmil ve Kunak Bölgeleriyle Cengiz Han'ın ölümünden sonra Hitay ve Uygur şehirlerinin yönetiminden sorumlu tutulurken en küçük oğlu Tuluy ise askerî işlerden sorumlu olarak oturduğu yer Tula, Onon ve Kerülen arasında olan Moğolların ülke dairesinin merkezinde oturmak düşmüştü.*”⁴⁸⁹

Cengiz Han'ın ölümünden önceki paylaşımında Uygur toprakları, -Tanrı dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan- oğlu Çağatay'a verildi. Çağatay, Cengiz zamanında Almalık'a tayin edildi. Kışın Meruzik İlada, yazın Almalık'ta kalıyordu.⁴⁹⁰ Çağatay, Uygur İlini sevdiğinden bazen oralara kadar gider, otururdu.⁴⁹¹ Uygurların yaşadıkları yerler, İli sınırlarından Semerkand ve Buhara gibi yerlere kadar İli Irmakından Almalık civarına kadar olan bölgelerdi.⁴⁹² Çağatay Hanlığı'nın kurulduğu alan doğrudan Uygurların coğrafi alanıydı.⁴⁹³ 15. yüzyıl başlarında Çağatay Hanedanlığı'nın idaresinde bulunan Turfan bölgesinin “Uyguristan” olarak anıldığı bilinmektedir. Sa'dî, o bölgeleri

⁴⁸⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s.95-96.

⁴⁹⁰ Lin Chen-Nan, *Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei'in Eserlerine Göre*, İst. Üniv. SBE., (Y.D.T), İstanbul 1975, s.131 dipnot 15.

⁴⁹¹ A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008, s.182.

⁴⁹² Peter Jackson, “From Ulus to Khanate”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.23.

⁴⁹³ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asai*, Brill Publishing, Leiden, Boston 2003, s.37-38.

“Çin ve Çiğil⁴⁹⁴ diyarının güzellerini, muhakıklar develerde bile görürler.”⁴⁹⁵ diye över. Z.V.Togan da “Ahalisi halis Türk ve ak, çehreleri Çinlileri andıran bir vilayet de Hoy tümeni idi. Burasına bu yüzden “İran Türkistanı” derlerdi. Bunların Moğollardan önce iskân edilen Türkler olacağını zannedirim.”⁴⁹⁶ diyerek buralarda Uygur varlığına dikkat çeker.

Devletin merkezinde büyük hanların sonuncusu olan **Mengü Han** (1249-1260), Çin ve İrandaki gelirleri yeniden düzenleyerek kendisinin sülalesinden gelen Tuluy (Tuli) neslini kayırdı. Cengiz Han’dan sonra devleti idare edecek ve dünya siyasetine yön verecek varisi, oğlu Tuluy’un nesli olacaktı. Kardeşlerinden **Kubilay Hanı** (1260-1294) Hıtay (Çin)’dan ibaret olan doğu ülkelerine **Hülâgu Hanı** (1256-1265) da batı ülkeleri olan İran, Şam, Mısır, Ermenistan ve Anadolu’ya gönderdi. Mengü Han, kardeşi **Hülâgu Hanı** bugünkü Ortadoğuya özellikle İran’a göndermesi İlhanlı adında yeni müstakil bir devletin kurulmasına zemin hazırlamıştır. **Hülâgu Han’ın** 1256 yılında Bağdat’ı işgâli, kurulacak Tebriz merkezli İlhanlı Devleti’nin ilk adımını oluşturmuştur. İlhanlı Devleti (1258-1335), XIII. ve XIV. yüzyıllarda hâkimiyetini Irak ve Ortadoğuya kadar genişletmiştir.⁴⁹⁷

2.2. MOĞOL-İLHANLI’NIN ANADOLU’YA GELİŞİ

Moğolların Memâlik-i Rum (Anadolu)’a gelişleri ve daha sonra Türkiye Selçuklu Devleti ile ilişkileri hakkında çeşitli kaynaklarda detaylı bilgiler verilmektedir. Burada asıl anlatılmak istenen İlhanlı Döneminde çeşitli Türk boylarının özellikle de Uygurların Anadolu’ya nasıl geldikleri ve geliş sebeplerini açıklayabilmektir.

⁴⁹⁴ Isık Göl’ün güneyinde bulunan bölgede yaşayan topluluk Bkz. Hüseyin Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, s.19, Harita 22.

⁴⁹⁵ Bediüzzaman Füzüzanfer, *Mevlâna Celaleddin*, (çev. Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul 1997, s.171, dipnot 137.

⁴⁹⁶ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, İstanbul 1946, C.I, s.242.

⁴⁹⁷ Fariba Zarinebaf-Shahr, “Ottoman Studies in İran”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 4-8 Ekim 1999), Ankara 2002, s.529-534.

Moğolların Anadolu'ya gelişleri ilk defa Ögedey Han (1229-1241) zamanında 1231 yılından sonra olmuştur. Dönemin kaynaklarından İbnî Bibi, Moğolların gelişlerini ve Anadolu'da yaptıkları istilâ ve zulüm hareketlerini detaylı olarak şöyle anlatır: “Ögedey (Ögetay) Han, Kazvin vilayeti serverlerinden Servan adıyla tanınan Emir Şemseddin Ömer-i Kazvinî'yi Todun ve Urumtay adlarında iki Moğol nökeri (köle) ile gümüş bir payza ve yarlıgla Sultan Alâaddin Keykubat'a göndermiştir. Sultan Alâaddin Keykubat'ın 1 Haziran 1237 tarihinde vefatı sonrasında yerine geçen oğlu II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev tarafından görevlendirilen kişiler vasıtasıyla Ögedey Han'a hediyelerin karşılığı sunulmuştur.”⁴⁹⁸ Bu durum, Selçukluların resmen olmasa da Moğollara bağılıklarının ilk göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Moğollar, Harezmşahlarla yaptıkları savaştan sonra⁴⁹⁹ Azerbaycan'da Mugan sahrasını kendisine ordugâh seçen **Curmagun Noyan**'ın emir ve komutasındaki bir Moğol ordusu Irak, Anadolu ve Gürcistan topraklarına şiddetli akınlar düzenlemişlerdi. Anadolu'nun ilk istilâsı 629/1231-2 yılında gerçekleşmiş; bir grup, İsfahanî Kervansarayı adıyla bilinen ve bu zamanda Kemaleddin Ahmet b. Rahat ribatı adıyla tanınan Sivas nahiyelerinde bulunan bir kervansaraya kadar saldırmışlardı.⁵⁰⁰ Moğollar Mugan'dan Sivas'a gelinceye kadar ve geri dönüşlerinde yolları üzerinde birçok yerleşim yerlerine saldırmayı, yağmalamayı ve halkını öldürmeyi ihmal etmediler.

İbnî Bibi, Moğolların Anadolu'daki saldırılarının bir sonraki aşamasında “Curmagon Noyan'ın sağlığının felçle bozulması üzerine Moğollar, Anadoludaki hareketlerin devamı için ordunun başkomutanlığına, subaşılığına ve yöneticiliğine **Baycu Gürcü Elçi**'yi getirdi. Baycu Noyan da Tatar (Uygur olmalı) süvarilerinin ünlü yiğitlerinden 30 bin kişiyi seçerek Rum beldelerinin ve serhadlerinin (uc) en önemlilerinden olan **Erzurum**'a yöneldi. Erzurum'un düşmesinin ardından birkaç gün

⁴⁹⁸ İbnî Bibi, *El Evamir'ül-Ala'İye Fi'l-Umur'il-Ala'İye*, C.I-II, (haz. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, C.I, s.448-451.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-tarih Tercümesi*, “İslâm Tarihi”, I-XII, (çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınevi, İstanbul 1987, C.12, s.342, 458-467.

⁵⁰⁰ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.I, s.420.

sonra Mugan'a geri döndüler.”⁵⁰¹ diye devam eder. Makrızî, bu olayı “H.640'da Tatarlar, bu yıl Erzen er-Rum üzerine yürüdüler.”⁵⁰² diye tarihlendirir.

Baycu Noyan'ın “40 bin süvariyle Erzincan ve Akşehir ovasına vardığı haberi gelince Selçuklu orduları da **Sivas** Köseadağ'ın yolunu tuttular. 1243 yılında Baycu Noyan, öncü askerlerin (leşker-i pişrev) hepsi aşağıya inince oluşturdukları kalabalığın giriş-çıkış, iniş-tırmanış yollarını kapattı ve bulunduğu yerden onların üzerine saldırdı. İlk hamlede Rum askerleri canla başla savaştı. Moğol ordusu geri çekildi. Rum askerleri onların korkudan kaçtığını sandılar ve hemen Sultan'a düşmanın hezimete uğradığı haberini gönderdiler. Diğer taraftan Baycu Noyan, Rum askerlerinin kımıldayacak halinin kalmadığını görünce askerlerine geri dönüp ok yağdırmalarını buyurdu. Kısa zamanda Suriye, Rum, Frank, Gürcü ve uç askerlerden meydana gelen oradaki bütün askerleri şehid ettiler. Köseadağda Selçuklu ordusu bozulunca Sivas'a vardılar ve kısa zamanda şehri ele geçirdiler.”⁵⁰³ Carpini, “Moğollar, (Baycu Noyan komutasında) buradan (Gürcistan) çok saygın ve kudretli biri olan Rum Sultanı'nın ülkesine yöneldiler ve Onu da bir savaşta mağlup ettiler.”⁵⁰⁴ diye bahseder.

Bundan sonra da Moğol ordusunun Anadolu'yu işgali artarak devam etmiştir. “Moğollar, yönlerini bu defa **Kayseri**'ye çevirdiler. Baycu Noyan, Sivas burcu karşısında bulunan ve şehir halkının sağlamlığına ve geçilmezliğine kesin olarak güvendiği Dericiler Çarşısı (debbağ) tarafına üç mancınık kurdurdu. Bunların çekilip çalıştırılmasında esirleri ve cavlakları (kalenderiler) kullandılar. Şehir halkı, Moğol ordusunun eline düşmedi. Buna rağmen zafer ortada kaldı. O arada yağmadan elde ettikleri bol miktarda mala, eşyaya ve yiyeceğe sahip olan Moğol emirleri ve komutanlar (server) dönmeyi ve Kayseri'nin işini ertesi yıla bırakmayı düşünmeye başladılar. Fakat o sırada şehrin iğdişbaşısı olan Hacuk oğlu Hüsam, can güvencesi karşılığında şehir halkının durumunu ve onların çektikleri sıkıntıları ayrıntılı olarak anlattı. Baycu Noyan,

⁵⁰¹ İbnî Bibi, a.g.e., C.II, s.62-67.

⁵⁰² Makrızî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), C.I, Bölüm 2, s.43.

⁵⁰³ İbnî Bibi, a.g.e., C.II, s.68-73.

⁵⁰⁴ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), s.74.

geri dönmekten vazgeçti. Bütün orduya silah başı yapmalarını buyurdu. Moğollar, şehre girerek kaleyi ele geçirdiler.”⁵⁰⁵ Makrızî, bu olayı “H.641 Tatarlar, bu yıl Rum memleketine (Anadolu) geldiler. Sivas, Kayseriyye’yi kılıç kuvveti ile ele geçirdiler.”⁵⁰⁶ diye anlatır ve tarih verir. Ermeni tarihçi Kiragos da bu olaydan “691/20 Kanunisani 1241/19 Kanunisani 1242 yılında Curmagon (Çarmoğan) Noyan’dan boşalan makam yardımcısı Baycu Noyan’ın getirilmesinden sonra vuku bulmuştur.”⁵⁰⁷ diye bahseder. Ancak olayın tarihinde diğer kaynaklara göre çelişki vardır.

İbnî Bibi, Kayseri’nin Moğollar tarafından yakılıp yıkılmasından sonraki gelişmelerden de haberdâr eder. “Selçuklu ordusu, Köseadağda yenilince Amasya’ya gitmiş olan Sahib Mühezzibeddin, Moğol ordusunun Kayseriyi kuşatıp aldıktan sonra çok sayıda adamı öldürüp, yıkımda bulunarak geri döndüğünü haber alınca Amasya Kadısı Fahreddin’i çağırdı. Nadide şeyler olmak üzere çeşitli hediyeler hazırlayarak Erzurum hududunda Baycu Noyan’ın yanına vardılar. Curmagon’un talimatı üzerine Baycu Noyan, Sahib Mühezzibeddinle bağlılık (él) şartları hakkında görüşmeye başladı. Baycu Noyan, tekliflerin bazılarını beğendi, bazılarını da az bularak Sahib Mühezzibeddin’e geri gönderdi. Sahib Mühezzibeddin, anlaşmayı Baycu Noyan’ın isteğine uygun hale getirdi. Bütün noyanların rızası ve uygun görüşüyle onların huzurunda barışın temellerini attılar.”⁵⁰⁸ Bu olaydan sonra Türkiye Selçukluları, resmen İlhanlı Devletine bağlanmış vergi vermekle yükümlü ve Tebriz’den atanan Moğol valilerce yönetilmeye başlamıştı.

Diğer taraftan Türkiye Selçuklu Devleti’nin “Naibu’s-Saltana Dönemi”nin önemli adamı **Celaeddin Karatay**, üç kardeşi (IV. Rükneddin Kılıçarslan, II. İzzüddin Keykavus, II. Alâaddin Keykubad) Selçuklu Sultanı ilan etti. Bu kardeşlerden IV. Rükneddin Kılıçarslan, Kayseriye vararak tek başına tahta oturdu. 1254 yılında iki kardeş arasında meydana gelen savaşta IV. Rükneddin Kılıçarslan, mağlup olunca

⁵⁰⁵ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.73-75.

⁵⁰⁶ Makrızî, *a.g.e.*, C.I, Bölüm 2, s.45.

⁵⁰⁷ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.58.

⁵⁰⁸ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.75-78.

Uluborlu kalesine hapsedildi. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgu Han (1256-1265)'ın Azerbaycan'daki Mugan'ı kışlak olarak kullanmak istemesi üzerine Mugan'da bulunan *Baycu Noyan*, kendisine uygun bir yer bulmak için Aksaray'a kadar ilerledi. IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı tutan *Baycu Noyan*, ikinci defa Anadolu seferine çıkarak 1256'da II. İzzüddin Keykavus'u mağlup ettikten sonra IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı tekrar Selçuklu tahtına oturttu.

2.3. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE UYGUR ŞAHSİYETLER

Uygurlar, Memâlik-i Rum (Anadolu)'a ilk defa Ögedey Han (1229-1241) tarafından görevlendirilen Curmagun Noyan'ın batı seferiyle gelmiş olmalarıdır. Yerli ve yabancı kaynaklar, Curmagun Noyan'ın ordusunda bulunan tümen komutanı olarak **Melikşah**'ın emrinde *Uygur, Karluk, Türkmen, Kaşgârlı* ve *Kuça*'dan adamların varlığından haberdâr ederler. Yine Curmagun Noyan'ın yanında *Kara Sudar Sarıcı* adlı bir komutan, Uygur olması kuvvetle muhtemel **Ali Bahşi** ve onun oğlu **Min İgemiş** de Uygur binliği için görevlendirilmişlerdir.⁵⁰⁹ Curmagun Noyan, 1227 yılında **Melikşah** ile İran'a girmiştir. **Melikşah**, ölünce onun pozisyonu oğlu **Hindijak** (Hinduchaq)'a verildi. **Hindijak**, 1252-53 yılında Mezopotamya'nın işgâli esnasında bir tümenin başında Kum valisinin haksız yere öldürülmesine sebep olmuş, kendisi de Tus kapısının dışında idam edilerek tüm mallarına el konulmuştur. **Hindijak**'ın babası **Melikşah**, Sunid kabilesindendi.⁵¹⁰ Bununla beraber Curmagun (Cormogon) Noyanla gelen Uygurların kendi dinlerinde yani Budist oldukları da kaynaklarda belirtilmektedir.⁵¹¹

Çeşitli unsurlardan oluşan Moğol ordusunda askerî birliklerin idaresi ve komuta edilmesinde dil, en önemli bağlayıcı unsurdur. Türklerden oluşan birliklerde askerin

⁵⁰⁹ Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih "Dünya Tarihi"*, I-III, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), Duxbury 1999, C.I, s.42; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1970, C.I, s.1-2; Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.260.

⁵¹⁰ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.68.

⁵¹¹ Doğu Uygurları Şaman dininde, Batı Uygurları ise Budisti. Bkz. Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), s.183.

anlaşabilmesi için ortak bir dilin konuşulması (ki Uygur Türkçesi olması kuvvetle muhtemel) gerekmektedir. Bundan başka aynı boy veya coğrafyadan gelerek ortak ve benzer kültürlerin paylaşılması da Uygurların tercih edilmelerinde dikkate alınan hususlardan olmalıdır. Askerle komutan iletişiminin önemli olduğu bir hiyerarşide **Melikşah**, ya Uygur soyundan idi ya da Uygur Türkçesini biliyordu ki bu birliğin idaresine verilmişti.

Türkiye Selçuklu Devleti, 1243 Köseadağ Savaşından sonra resmen Moğollara bağlanmışlardı. Bu tarihten sonra Selçukluların Moğollar veya Moğollar tarafından görevlendirilmiş önemli şahıslar ve Türk emirler tarafından idare edildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Moğolların Anadoludaki istikbâlleri, güvenilir devlet adamlarının sadakate dayalı idareleri ve istikrarlı siyasetleriyle devam edebilirdi.

2.3.1. Hotenî Ailesi

Memâlik-i Rum (Anadolu)'da müstakil olarak yaşamış üç önemli aileden bahsetmek mümkündür. Bu ailelerin ilki “Veledü’ş-Şefik”’in müellifi Niğdeli Kadı Ahmet’in cediti olan **Hotenî Ailesi**, diğerleri *Tac-ı Kızıl* ve *Eretna Aileleri*’dir. Kaynaklarda Hoten, Uygurların yoğun olarak yaşadıkları yerlerden gösterilir. Hoten, günümüzde de Çin’e bağlı özerk bir bölge olan Doğu Türkistan’da Uygur Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları önemli şehirlerdendir. Bu sebeple dönemin kaynaklarında **Hotenî** nisbesiyle geçen şahısların kuvvetle muhtemel Uygur olduklarına dair düşünce araştırmaya değer görülmüştür.

Ch’ang-Ch’un, “Seyahatnamesi”’nde, “*Ho-tun şehri, Uygurların Hatun (Hoten) şehridir.*”⁵¹² derken Hoten’i bir Uygur şehri olarak kabul eder. Kazvinî’nin “*Hoten, dördüncü veya beşinci iklimin büyük bir kırallığıdır. Ünlü şehirlerinden Kaşgâr, Yeni Talas, Sayram ve Yarkend’in yanında sayısız bağımlıları ile birçok ili vardır.*”⁵¹³

⁵¹² Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.52.

⁵¹³ Hamd-Allâh Mustawfî of Qazwîn, *Nuzhat al-Qulûb*, (translated G.Le Strange), London 1919, s.251.

açıklamasından Hoten'in büyük bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Hoten'e bağlı adı geçen şehirlerin bugün de Uygurların yaşadıkları yerlerden olması önemli bir konudur. Niğdeli Kadı Ahmed, *"İlmimizin ihatasının dâhilinde bulunan onun darpleri ve harpleri ile cihangirliğinin keyfiyetinin zikri hususundaki geri kalan detayları ve tafsilatları ve onun çocukları olan ilk haleflerinden zamanımıza kadar ki Hıtay ve **Hoten** melikleri ile vasatü'l-ma'murenin dışındaki diğer iklimlerin hükümdarlarının isimlerinin çok uzun ve fazla olmaları sebebiyle bu muhtasarın içine dâhil etmek mümkün olamamıştır."*⁵¹⁴ diyerek Anadolu'ya gelen Moğol ve Uygur şahısların sayılarının oldukça fazla olduğuna dikkat çeker.

Baycu Noyan, Memâlik-i Rum'u terk ederken Uygur **Cemaleddin Hotenî**'yi Moğol idarî kadrosunun Anadolu'daki denetçisi olarak bırakmış olmalı ki, İbnî Bibi, *"Kadı Cemaleddin Hotenî'yi o sırada memleketlerin müfettişliği (işraf-ı memalik) kendisine verilmiş olan İzzeddin Şah-i Razî'yi, tercüman Bahaddin Yusuf b. Nuh-i Erzincanî'yi ihtiyaçlarını giderdikten ve isteklerini yerine getirdikten sonra onun yanına gönderdiler."*⁵¹⁵ diye ailenin varlığından haberdâr eder. İlhanlı'yı temsilen Anadolu'ya gelen **Kadı Cemaleddin Hotenî**, daha sonra 1246 yılında Güyük Han (1246-1248)'ın cülusu için Karakurum'da toplanmış olan kurultayda Selçuklu Sultanı IV. Rüknedin Kılıçarslan'ın yanında rical arasında bulunmuştur.

Sahip Şemseddin İsfehanî'nin öldürülmesinden sonra Türkistan imamlarının önde gelenlerinden saltanat devletinde saygı duyulan, Sultan IV. Rüknedin Kılıç Arslan'ın hizmetinde yorucu yolculuklara katlanmış olan **Cemaleddin Hotenî**, Güyük Kaan'ın veziri olan, onunla yakınlık kuran, onun verdiği işleri onun istediği şekilde halleden, işlerin incelikleri hakkında tam bir bilgiye sahip olan **İmameddin Hotenî** ile birlikte Konya'ya Sultan İzzeddin Keykavus'a elçi olarak gönderdiler. Ona: *"Kaan'ın yarlığına (ferman) göre Rum memleketlerinin saltanatı bize bırakılmıştır. O konuda yüce Kaan kesin karardır. O, muhaliflerimizi ve düşmanlarımızı yola getirmek için*

⁵¹⁴ Niğdeli Kadı Ahmet, *Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, (haz. Ali Ertuğrul), Ege Üniv., SBE., (Y.D.T), İzmir 2009, s.513.

⁵¹⁵ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II., s.100.

beraberimizde iki bin Moğol süvarisi gönderdi. Eğer hükme boyun eğip Sultan Rükneddin Kılıç Arslan'ı sultan tanırırsanız, onu karşılayın.”⁵¹⁶ demiş ve sonra tahtın II. İzzeddin Keykavus'tan kendilerine verilmesini talep etmişlerdi.

Bundan sonraki gelişmeleri İbnî Bibi şöyle anlatır: “**Kadı Cemaleddin Hotenî**, Konya'ya varınca devlet emirleri onu karşılamaya çıktılar. Ertesi gün devlet erkânı saltanat sarayında hazır oldu. **Kadı Cemaleddin Hotenî**, elçilik görevini yerine getirdi. Kendisi için Konya kadılığına ek olarak bütün Rum memleketlerinin kadılığını hassa (sultanlara ait) ve amme vakıfların nazırlığını (tevlîyet) teklif etti. Kabul ettiler. Konya kadılığı için menşur yazdılar. Bedreddinoğlu adıyla meşhur olan **Kadı İzzeddin (Hotenî)**'i onun yardımcılığına (naib) tayin ettiler. Büyük bir tören ve ihtişamla mahkemeye götürdüler. **Kadı Cemaleddin Hotenî**'nin hükmünü diğer bölgelerde (memleket) de geçerli kıldılar. Ona türlü bağışlarda bulundular. Âlim ve tecrübeli biri olduğu için işlerin onunla daha iyi yürütüleceğini gördüler.”⁵¹⁷ Uzun bir nasihat ve konuşmadan sonra her üç kardeşin birden tahta oturması, herbirinin adlarının ve lakâplarının sırasıyla sikkede ve hutbede anılması isteğinde bulundular. **Kadı Cemaleddin Hotenî**, ileri görüşlü ve zekâsıyla bu sözü yerinde buldu ve o tedbire razı oldu. Muhalliflerin hükümlerini ve kararlarını feshederek geri döndü.

İbnî Bibi'nin anlattıklarından “**Kadı Cemaleddin Hotenî**, Sultan II. İzzeddin Keykavus'un yanından dönünce Celaeddin Karatay ile Sultan II. İzzeddin Keykavus'un diğer emirleri, Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın tek başına saltanatını tanımayıp reddetmişlerdir. İlerleyen zamanlarda Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan ile kardeşi Sultan II. İzzeddin Keykavus'un arasının açıldığı, nifak tohumlarının atıldığı bu durum karşısında **Kadı Cemaleddin Hotenî**'nin araya girip nasihatlerde bulunmasının da fayda etmediği” anlaşılmaktadır. Sultan II. İzzeddin Keykavus'un taraftarları, **Kadı Cemaleddin Hotenî**'nin kendileriyle yaptıkları anlaşmadan vazgeçmişler ortak saltanat sürme kararını rafa kaldırmışlardır. Üstelik onlar, gün geçtikçe daha da azmışlar ve iki

⁵¹⁶ İbnî Bibi, a.g.e., C.II, s.120.

⁵¹⁷ İbnî Bibi, a.g.e., C.II, s.121; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* “Selçuklu Tarihi”, (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s.721.

kardeş savaşacak kadar saltanat hırsına bürünmüşlerdir."⁵¹⁸ II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rüküddin Kılıçarslan'ın 1249 yılında "Sultan Kervansarayı" yakınlarında yaptıkları ufak çaplı bir mücadele sonrası **Kadı Cemaleddin Hotenî** şehit düşmüştür.⁵¹⁹ Kardeşler arasındaki arabuluculuk işini sürdüren **Kadı Cemaleddin Hoteni** kimin attığı belli olmayan bir okun açtığı yarayla şehid olmasından sonra Alâaddin Hanı* yakınına Danendegan (âlimler) mezarlığına defnedilmiştir.⁵²⁰

Kayseri (Kaysarıyya) kadısı **Mevlana Celaleddin Habibî** ise "Tevarih-i Âli Selçuk"'un Berlin nüshasında "Hâtinî", Topkapı nüshasında "Hotenî" olarak geçmektedir.⁵²¹ Eserin farklı nüshalarında **Cemaleddin Hotenî** ile **Celaleddin Habibî** birbirine karıştırılmış olmalı. "Bezmü Rezm"'de "*O büyüğün yolu Kastamonu'ya düştü. O (Kadı Cemaleddin Hotenî), halkın işlerinin çözülüp bağlanmasında geniş yetkilere sahipti ve makamı yüksekti. Orada gördüğü Celaleddin Habibî'ye kızını nikâhladı.*"⁵²² diyerek bu iki şahıs arasındaki karışıklığı giderir. Bu sebeple "Tevarih-i Ali Selçuk"'ta adı geçen **Celaleddin Habibî**'nin aslında **Cemaleddin Hotenî** olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte **Hotenî** ailesinin Moğollarla birlikte Anadolu'ya gelmiş Uygurlardan, **Habibî** ailesinin ise Moğol istilâsından sonra Harezmşahlar Devleti'nin yıkılmasıyla Anadolu'ya göç eden ailelerden olması ihtimali söz konusudur. Türkistan coğrafyasında yaşayan Uygurların Harezm topraklarında da yaşadıkları düşünülürse **Celaleddin Habibî**'nin de Uygur menşeli olması ihtimâli vardır. **Kadı Cemaleddin Hotenî**'nin kızını ona nikâhlamasındaki sebep bu olabilir. **Kadı Celaleddin Habibî**, Memlûklular ile olan savaştan sonra İlhanlı Hanı Abaka (1265-1282)'nın Kayseri'ye

⁵¹⁸ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.122.

⁵¹⁹ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.124.

* Sultan Kervansarayı, Aksaray-Konya karayolu'nun 40. kilometresinde bulunur.

⁵²⁰ Niğdeli Kadı Ahmet, *Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik*, (haz. Ali Ertuğrul), s.538.

⁵²¹ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s.746, dipnot 1455.

⁵²² Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm-u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.52-53.

döndüğü zaman katlettirdiği kişiler arasında yer almıştır.⁵²³ Kendisinden sonraki nesil, Kadı Burhaneddin Ahmed Beyliği'nin şeceresinde yer almaktadır.

Kadı İzzeddin Hotenî de nisbesinden anlaşılacağı üzere Hotenli bir Uyгур'dur. “*Bedreddinoğlu adıyla meşhur olan Kadı İzzeddin (Hotenî)'i onun (Kadı Cemaleddin Hotenî)'nin yardımcılığına (naib) tayin etiler.*” cümlesinden başka Memlûklular ile olan savaşta şehit olduğu bilinmektedir. *Baybars ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in orduları 10 Zilkade 675/15 Nisan Haziran 1277 Cuma*⁵²⁴ *günü karşı karşıya geldiler. Savaş sonrasında Suldus tümeni beyi Uyğur Tudavun Noyan, Celayir tümeni beyi Tuku Noyan*⁵²⁵ *birçok Moğol subayı ve askeri öldü. Burada şehit olanlar içinde Emir İzzeddin adlı bir kişi de bulunuyordu. Bu kişinin Emir Cemaleddin Muhammed (Cemal'ad-din al-Muhammed)'in kardeşlerinden Emir İzzeddin...*⁵²⁶ olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu aileye mensup bir başka şahıs ise **İmameddin Hotenî**'dir. Hoten nisbesinden Uyğur olduğu söylenebilir. Moğolların elçilik görevini yerine getirmiş önemli bir bürokrattır. **İmameddin Hotenî**, “*Tevârih-i Âli Selçuk*” ta **Cemaleddin Hotenî**'nin yakını olarak geçer. Şöyleki “*Bu İmameddin Hotenî, istizhar birle ki vezirdi ve anun akraba ve uruğındandı, cümle kâsrı ve mühimmatı vefk-ı meşalihi üzerine sahte ve perdahte kılmışdı ve dekâyık-ı umuri üzerine ittila'ı küllisi var ıdı.*”⁵²⁷ Bu açıklama **Kadı Cemaleddin Hotenî**'nin kardeşlerinden biri olması ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

Hotenî ailesinden **Bedreddin Hotenî**, bazı kaynaklarda **Bedreddin İbrahim** olarak da geçmektedir. Şikârî'de **İbnî Hutten (Hoten)**⁵²⁸ olarak geçen şahıs, Hotenî ailesine mensup **Bedreddin İbrahim** olmalıdır. **Bedreddin İbrahim**'in adına ilk kez Ermenek ve Karaman tarafında 1275 yılında Karamaoğullarına yapılan saldırıda rastlanmaktadır. “*Karaman Beyi, vefat edince Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan, saltanat*

⁵²³ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* “Büyük İslâm Tarihi”, I-XV, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995, C.13, s.464.

⁵²⁴ Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970, s.160.

⁵²⁵ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, C.III, s.537.

⁵²⁶ Al-Melik-al-Zahir, *Baybars Tarihi*, (çev. Ord. Prof. Dr. Şerefüddün Yaltkaya), Ankara 2000, s.86.

⁵²⁷ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s.721.

⁵²⁸ Şikârî, *Karamanname*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), İstanbul 2005, s.121.

dergâhına bağlılığını göstermek için huzuruna gelen emir-i candar'a Bunsuz (Nure Sufî'nin oğlu)'u tutuklattı. Yaşları küçük olan Karamanoğullarını Konya'ya bağlı yerlerden Gavele Kalesi'ne* gönderdiler. Sultan'ın (IV. Rüküddin Kılıçarslan) ölümünden sonra onları oradan alıp ülkenin muhtelif yerlerinde bulunan kalelere götürdüler. Pervane'nin hükmü geçerli olduğu günlerde onları hapisten bıraktılar. O yılan yavruları (Karamanoğulları) beldeleri yıkmaya ve insanlara eziyet etmeye başladılar. Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan'a duydukları düşmanlık yüzünden içlerinden onun oğluna da düşmanlık beslediler. Fındıkdarî (Baybars)'nin tarafını tutan Hatiroğlu Şerefeddin Mesud** Ermenistan (Ermen veya şimdiki Ermenek olmalı)*** emirliğini ve subaşılığını (serleşkeri) Kadı Hotenî'nin oğlu **Bedreddin İbrahim**'den alarak onlara (Karamanoğulları-Mehmed) verdi. O zaman o reziller türlü fitneler çıkardılar.”⁵²⁹ Belirtilen yılda ve olayda ailenin adı geçtiğine göre Hotenî ailesi ferdlerinin bu tarihten daha önce Anadolu'ya geldikleri söylenebilir. Nitekim Güyük Han fermanıyla gönderildikleri daha önce belirtilmiştir.

Bedreddin İbrahim,⁵³⁰ Şikârî'de “Sultan (III. Gıyaseddin Keyhüsrev olmalı), cümle mülk-i Karamanı **İbn Hûten** nâmında bir kimesneye verdi.”⁵³¹ diye geçerken Aksarayî'de **Hutenî** olarak adlandırılmaktadır. Aksarayî, “IV. Rükneddin Kılıç Arslan, **Bedreddin Hutentî** (Hotenî olmalı)'yi büyük bir selahiyetle Karaman iline tayin etmiştir. Hatiroğlu tarafından Karamanlılara verilen serleşkerliği hemen geri almak isteyen **Bedreddin İbrahim**, 1276 yılının sonlarına doğru Pervane'nin razı olmamasına rağmen Tuku ve Tudavun'dan izin alarak Karamanoğulları'nın vilayetine gitti. Karaman Türkleri, onu karşılamak için ulaklar gönderdiler ve diyet ödemeyi kabul ettiler. **Bedreddin Hutentî** (Hotenî), başındaki gururu ve kendi gücüne güveni yüzünden o teklifi

* Konya'nın kuzey-batısındadır.

** III. Gıyase'd-din Keyhüsrev zamanında görevli beylerbeyi, sübaşı.

⁵²⁹ ***Ermen/Ermenek, İbnî Bibi'de birkaç yerde geçen Kayseri-Sivas yolu üzerinde muhtemelen birinci şehre daha yakın bir yer. Sivas'tan veya Malatya'dan Kayseri'ye gelişlerde burada duraklanır veya gelenler buradan karşılanırdı. XIV. yüzyılın ilk yarısında Hamdullah Kazvinî, burasını 16 bin dinar gelirli sert iklimi olan küçük bir kasaba olarak tarif eder. Bkz. İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.203; Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, s.156, no 75.

⁵³⁰ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.203.

⁵³¹ Necdet Sakaoglu, *Şikârî*, “Karamannâme”, (çeviriyazı), İstanbul 2005, s.120-124.

*kabul etmedi. Korkusuz Türkler önüne çıkıp, canla başla karşı koydular. **Bedreddin Huteni** (Hoteni), onlara karşı koymaktan ve kendini savunmaktan aciz kaldı. Sığındığı bir kalede aciz ve şaşkın bir hayat geçirdi. **Bedreddin Huteni** (Hoteni), Ermenek vilayetinin komutanı (sipehdar) olarak Karaman Türklerine karşı koymak ve savunmada bulunmak için girdiği mücadeleyi kaybetti.”⁵³² Sonrasında Eminüddin Mikâil’den destek alan Karamanoğulları’nın kendilerine olan güven ve cesaretleri artmış olmalı ki Onları itaat altına almak zorlaşmıştır.*

***Bedreddin Hoteni**’nin adı Cimri İsyanı’nda da geçmektedir. Dönemin olaylarını detaylı ve doğrudan veren İbnî Bibi, “17 Muharrem 676/20 Haziran 1277 günü Melik (melikü’l-ümera ve’l ekâbir) Tuğracı Azizeddin Muhammed b. Süleyman, Seyyid Hoteni oğlu **Bedreddin İbrahim**, divanın Subaşı (serleşker-i divân-i celâli) Emir Alameddin Kayseri ile asiler savaşa tutuştular. Onların topluluğunu dağıtıp güçlerini yok ettiler. Ovada ve vadide kan nehri akıttılar. Direnen, mücadele eden ve başkaldıran herkesi soyup, elbisesini ve atını aldılar. Eğer gecenin karanlığı ve yağmur engel olmasaydı, asilerin hiçbiri o şiddetli savaştan kendini kurtaramazdı.”⁵³³ İsyanında **Bedreddin Hoteni**’nin öldürüldüğüne dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak dönemin önemli bir başka kaynağı “Veledü’ş-Şefik”te “İlhanlı hanlarından Emir Said Bahadır Han (1316-1335)’ın dönemindeki büyüklerden biri olarak **Şehid Bedreddin Hoteni**”⁵³⁴ geçmektedir. Kaynakta **Bedreddin Hoteni** şehid olarak anıldığına göre Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)’in saltanatı ele aldığı tarihlerde ölmüş olması muhtemeldir.*

***Bedreddin İbrahim Hoteni** ve babası **Cemaleddin Hoteni**’nin Mevlâna ile tanışık ve iyi ilişkiler içinde olduğu Mevlâna tarafından gönderilmiş mektuplardaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Mevlâna mektuplarında her ikisinin şahsına “kutlu şehid, ulular ulusu vezirin armağanısın...”⁵³⁵ ve “Ulu ve ulu oğlu, eski dost olan*

⁵³² Kerimü’l-din Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s.85-86.

⁵³³ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.237-238.

⁵³⁴ Niğdeli Kadı Ahmet, *Veledü’ş-Şefik ve’l-Hafidü’l-Halik*, (haz. Ali Ertuğrul), s.562.

⁵³⁵ *Mevlâna Cemaleddin, Mektuplar*, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1963, s.211.

duacının...”⁵³⁶ gibi ifadeler kullanmaktadır. Özlemini dile getirdiği bir başka mektupta “*Özü doğru, kerem ıssı, esirgeyici, inancı tam, gerçek mi gerçek, zamanda eşi bulunmaz, melek huylu oğlumuz devlet ve din Cemal’inin ömrü başı göğe erişen, yüzü ebedi saltanata yönelmiş bulunan bir devletle uzun olsun da buluşup görüşmeyi pek özledik.*”⁵³⁷ demektedir. Ayrıca “*İnancı tam, dünyanın eşsiz eri, yüce Tanrı’yu dileyen, himmeti yüce, işi-gücü ihsan olan, Tanrı’ya itaati düşünen, yaradılışı güzel, mayası temiz bulunan, yoksullarla düşüp kalkan, erenleri seven, özü doğru oğlumuz devlet ve din Cemal’inin ömrü, sevinç sebeplerini toplayışta, iyi adla-sanla anılışı elde ediş yollarına gidişte, yüce devlet maksadlarını kolayca kavrayışta düzene girsin... biliş, inaniş rütbelerinin en yücesine yüceldikçe yücelsin... zamandan da dışarı olan devlete eriş, akıl neşesiyle, inanç tazeliğiyle ona eş-dost olsun.*”⁵³⁸ diye dua ve iyi dilekler içeren cümlelere de rastlanmaktadır. Aynı dönemde ve aynı tarihlerde yakın mekânlarda yaşamış bu iki şahsın birbirlerini tanımama en azından birbirlerinden haberdâr olmama gibi bir ihtimâl düşünülemez. Bu sebeptendir ki Mevlana’nın mektuplarında adı geçen **Cemaleddin**, konumuz olan **Bedreddin İbrahim Hotenî**’nin babası **Cemaleddin Hotenî** olması kuvvetle muhtemeldir.

Mevlana’nın **Cemaleddin Hotenî**’nin oğlu **Bedreddin İbrahim**’e yazmış olduğu mektupları da bulunmaktadır. “*Ulu ve ulu oğlu, yüce ve büyük, adalet ıssı bilgin, yüce himmetli, Tanrı’yu tanır, işin sonunu görür, yoksulları yetiştirir. Emir, zayıfların kaçıp sığındıkları zat, korunmak isteyenlere set kesilen devlet ve Din Bedri, Allah yüceliğini daim etsin. Babaların gerçekliği, oğulların yakınlığına sebeptir; sevgi de miras kalır, nefret de mucibince bu özü doğru ve eski dost olan duacının selam ve dualarını kabul buyursunlar; pek çok özlediğimizi, görüşme dileğinde bulunduğumuzu bilsinler.*”⁵³⁹ gibi hasret, övgü, methiye içeren ifadelerle yer verirken diğer bir mektubunu “*Bu görünüşteki geçici kutluluğun ötesinde bulunan kutluluk, bakıy ve ebedi olan devlet, ulular ulusu,*

⁵³⁶ Mevlâna Celaleddin, *Mektuplar*, s.214.

⁵³⁷ Mevlâna Celaleddin, *Mektuplar*, (CIV), s.157.

⁵³⁸ Mevlâna Celaleddin, *Mektuplar*, (CV), s.158-159.

⁵³⁹ Mevlâna Celaleddin, *Mektuplar*, (CXLV), s.214.

soylu-boylu, adalet ıssı bilgin, orduların öncüsü, savaş arslanı, iki yücelik ıssı, Müslümanlıkla Müslümanların ışığı Emir, millet ve **Din Bedri**'ne nasip ve müyesser olsun. Babaların gerçekliği, oğulları birbirine yaklaştırır. Siz bize, Allah rahmetine bandırsın, kutlu şehid, ulular ulusu vezirin armağanısın. Bu armağan, sayısız yıllar yılı, yeryüzünde bakıy kalsın, güzel işlerde, kıyamete dek başarı elde etsin.”⁵⁴⁰ dualarıyla süslemektedir.

Dönemin önemli kaynaklarından “Veledü’ş-Şefik ve’l-Hafidü’l-Halik”⁵⁴¹ ile “Selçuk nâme”⁵⁴² isimli eserlerin müellifi **Niğdeli Kadı Ahmed**’in kuvvetle muhtemel Uygur, aynı zamanda Hotenî ailesinin bir mensubu olduğuna dair düşünce, çalışmanın ortaya koyduğu kanaatlerdendir. M. Altay Köymen, bu konuda kesin bir dil ve net bir görüşle “1286 yılında Niğdede doğduğu tahmin edilen **Kadı Ahmed**, Hoten’den Anadolu’ya gelen bir Türk ailesine mensuptu.”⁵⁴³ demektedir. Z.V.Togan’ın “Doğu-Türkistan’dan Hoten (Khoten) vilayetinden gelen ve orasının eski yuğruş (başvezir) neslinden olan bir aile Niğde’de valilik yapmıştır.”⁵⁴⁴ açıklamasıyla **Hotenî** ailesine işaret etmiş olmalıdır. Kendisini “Veledü’ş-Şefik”’in yazarı **Niğdeli Kadı Ahmet**, Nuşî (Musa)’nin oğlu diye tanıtan⁵⁴⁵ müellif, şeceresini “**Hotenli Kadı Cemaleddin**’in oğlu **Bedreddin İbrahim**’in⁵⁴⁶ kardeşi **Zeyneddin Nuşî** (Musa)’nin oğlu **Niğdeli Kadı Ahmet**(dir).”⁵⁴⁷ olarak verir. Böylece hem Uygur hem de Hotenî ailesinden olduğunu bizzat kendisi doğrular. Müellif, aynı zamanda Selçuklu Türkiye’sindeki kadınların en meşhurlarından idi.

Niğdeli Kadı Ahmed, “Niğde (Nekide), mahrusesinin dahilinde... misafirperver zayıf bende kadının babası merhum **Zeyneddin Nuşî** (Musa), 44 yaşında iken helâk edici

⁵⁴⁰ Mevlâna Celaleddin, *Mektuplar*, (CXLI), s.210-211.

⁵⁴¹ Mehmet Altay Köymen, “Türkiye Selçuklularına Dair Yeni Bir Kaynak: El-Veledü’ş-Şefik”, *Belgeler*, XV/19, Ankara 1993, s.1-22.

⁵⁴² Şemseddin Dünder için kaleme alınan “Selçuk-name” günümüze kadar gelememiştir. Bkz. Köymen, *a.g.m.*, s.10.

⁵⁴³ Köymen, *a.g.m.*, s.9.

⁵⁴⁴ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.260.

⁵⁴⁵ Niğdeli Kadı Ahmet, *Veledü’ş-Şefik ve’l-Hafidü’l-Halik*, (haz. Ali Ertuğrul), s.58.

⁵⁴⁶ Nejat Kaymaz, *Pervane Mu’inü’d-din Süleyman*, s.105, dipnot.21.

⁵⁴⁷ Niğdeli Kadı Ahmet, *a.g.t.*, s.96.

zehirli ve keskin bir kılıçtan bulaşan zehirin verdiği ıstırapla ansızın bu dünyadan göç etti.”⁵⁴⁸ diyerek babasının ölümüne dair net bilgi verir ve daha sonra “*Bu bende kadı müellif, bu yılda babasının ölümü derdine giriftâr oldu. Henüz ayrılık acısı damaktan silinmiş değil.*”⁵⁴⁹ diye duygularını okuyucuyla paylaşır. Yine eserinde “*O (Hutenî), maliye kapılarına saldırmış, kötü tabiatı ile o kapıların kaynağını, sapıklık ve ihanet çamuruyla doldurmuştu.*”⁵⁵⁰ diye verdiği bilgiden Sadreddin Halidî’nin emriyle 697 yılının 21 Recebi’nin pazar sabahı yani 4 Mayıs 1298 günü idam edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵¹ Burada babasının kimin tarafından öldürüldüğünü de belirtmiştir. İlhanlı sarayında Sadreddin Halidî’nin tertip ve tedbiriyle Selçuklu Sultan Mesud’un kardeşinin oğlu III. Alâaddin Keykubad geçmiştir.⁵⁵² III. Alâaddin Keykubad’ın tahta oturduğu tarih olan 698/1298 senesini *Niğdeli Kadı Ahmed*, babasının ölüm yılı olması sebebiyle çok iyi hatırlamaktadır.

İrec Avşar, 1376/1995 yılında neşredilen “Fihrist-i İcmâlî Çihil Mecmua” isimli makalesinde bir kısmı İran dışında bulunan bazı özel kütüphanelerdeki yazma nüshaların bir listesini verir. Kaşân’da Hasan Atifi’ye ait kütüphanedeki yazma eserlerden “*El-Veledü’ş-Şefik*”’te *Kadı Ahmed b. Musa Hotenî* tarafından tarih kitaplarına tercüme yoluyla 733 yılında...”⁵⁵³ ibaresi geçer. Kaynaklarda geçen yer ve şahıs isimleri, okuyan veya tercüme eden kişiye göre farklılık arz edebilir. Ayrıca yazının açık ve net olmaması, kaynağın zamanla yıpranması gibi etkenleri de gözönünde bulundurulursa *Niğdeli Kadı Ahmed*’in babasının isminin *Nuşî* ya da *Musa* olarak okunması mümkündür. Bize göre baba isminin *Nuşî* değil *Musa* olması mantığa ve açıklamaya daha uygundur. Şöyleki *Niğdeli Kadı Ahmed*’in amcasının adı *Bedreddin İbrahim*’dir. İbrahim Peygamber ve oğlu Musa ilişkisine dayanarak baba adının *Zeyneddin Musa* olması kuvvetle muhtemeldir.

⁵⁴⁸ Niğdeli Kadı Ahmet, *a.g.t.*, s.419.

⁵⁴⁹ Niğdeli Kadı Ahmet, *a.g.t.*, s.541-542.

⁵⁵⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), s.182.

⁵⁵¹ Aksarayî, *a.g.e.*, s.192; Ölüm ölüm tarihini 2 Mayıs 1298 günü olarak verir. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s.312.

⁵⁵² Aksarayî, *a.g.e.*, s.189.

⁵⁵³ Niğdeli Kadı Ahmet, *a.g.t.*, s.58.

2.3.2. Nureddin Caca Bey

Nureddin Caca Bey'in asıl adı Cebrail, künyesi Ebu'l-Me'âlî ve babasının adı Bahaüddin Caca'(dır.)⁵⁵⁴ Özellikle Kırşehir katliamında adı geçmektedir. Türkçenin ilk yazılı eserlerinden “Kül Tigin Anıtı”nda, **Caca** kelimesi, “*Bir otuz yaşına Çaca Sengünke süngüşdümüz...*”⁵⁵⁵ olarak geçmektedir ki kelime Türkçe’de vardır. Volker Rybatzki de “*Latinler, Orta-Asya’da bu kelimeyi isim olarak kullanmaktadır.*”⁵⁵⁶ diye belirtmektedir. Kendilerine ait bir kültürü aynı zamanda yazısı olmayan Moğolların *caca* kelimesinin Moğolca olduğunu ıspatlamaları oldukça meşakkatli bir çalışmayı gerektirmektedir.

Z.V.Togan, “*Caca (Cace), Baycu Noyan ile gelen Doğu Türk Müslüman beylerinden biri mi idi?*”⁵⁵⁷ sorusu şahsın, Türk, dolayısıyla da Uygur olduğuna dair bir kanı oluşturmaktadır. İbnî Bibi'nin **Nureddin Caca Bey** hakkında “*Niğde ordusuna mensup olan, mahfillerde ve meclislerde hiç yüz bulamayan, Pervane tarafından alçak feleğin koruduğu cahiller ve soysuzlar gibi korunan ve yakınlık gören, kendi askerlerinden, ücretli Türklerin (Türkan-ı ucrehor) alçak ve soysuzların deve bakıcısı Cacaoğlu...*”⁵⁵⁸ diye bahsetmesi **Caca Bey**'in Türklerin hizmetinde bir şahıs olduğunu ortaya koymaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre “*Türkistan coğrafyasında Uygurların atlardan iyi anladıkları, kaliteli atlara sahip oldukları ve at ticareti ile uğraştıkları bilinmektedir. At çok önemli ve pahalı bir becaiş malı idi. Moğolların Celayir kabilesi, Uygurların develerini güderlerdi.*”⁵⁵⁹ Faruk Sümer'in “*Celayirliler, VIII. ve IX. yüzyıllardaki Uygurların ve Uygur Kağanlarının buğralarını (erkek deve) yağladıklarını övünerek söylüyorlardı.*”⁵⁶⁰ açıklaması İbnî Bibi'yi destekler mahiyettedir. Bu

⁵⁵⁴ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989, s.184-185, 204.

⁵⁵⁵ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul 1998, s.46.

⁵⁵⁶ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.277.

⁵⁵⁷ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.466, dipnot 20.

⁵⁵⁸ İbnî Bibi, *a.g.e.*, C.II, s.167.

⁵⁵⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979, s.113.

⁵⁶⁰ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, C.I, s.11-12.

bilgilerden **Nureddin Caca Bey**'in Celayirli olduğunu söylemek mümkündür. Ancak onun Celayirli olduğuna dair kaynaklar kesin bilgi de vermemektedir. İlhanlı Devleti'nin siyasî ve askerî alanlarında önemli roller üstlenen Uygurların Memâlik-i Rum'a gelirken yanlarında ailelerini, yakınlarını hatta yardımcılarını da getirerek sosyal hayattaki günlük işlerini yine kendilerinden olan Uygurlara bırakmış olmaları ihtimâl dâhilindedir. Bu sebeple **Nureddin Caca Bey**'i Uygur ya da Uygurlarla alâkası olan bir şahıs demek mümkündür.

Anadolu'da Uygur Alfabeti ile yazılmış Moğolca-Uygurca vakfiye kayıtlarına rastlanılmıştır.⁵⁶¹ Kırşehir'de İlhanlı dönemine ait **Nureddin Caca Bey Medresesi** (1272) bunlardan birisidir. Vakfiyenin Uygurca olması Anadolu'da Uygurların varlıklarına bir delildir. Ayrıca Saint de Quentin (1245-1248), Memâlik-i Rum ziyaretinde Uygurlarla veya Uygurların izini taşıyan eserler karşılaştığı olmalı ki aldığı notlarında “*Uygurların günleri ve ayları, en çok da kameri ayları ve yılları gözlemler.*”⁵⁶² diyerek bu konuya dikkat çeker. **Nureddin Caca Bey** tarafından yaptırılan medresenin yapısında füzeye benzer taş kıvrımların bulunması, medresede gök bilimine ait çalışmaların yapıldığına dair bir kanı oluştursa da bu konuda kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak vakfiye kayıtlarından Anadolu'da kısmen de olsa Uygur Dil veya Yazısının bilindiği anlaşılmaktadır.

2.4. İLHANLI DÖNEMİNDE UYGUR ŞAHSİYETLER VE AİLELER

Moğollar ekseriya (Çince) okuyup yazma bilmiyorlardı hâlbuki devlet işlerinde Çince ve Moğolca kullanılıyordu. Mahir Uygurlar, derhal iki türlü yazı usûlünü de öğrendiler ve böylece Moğolların en faydalı yardımcıları oldular.⁵⁶³ İlhanlılar, bir taraftan İranlıları devlet teşkilâtında hizmete alırken diğer taraftan Uygur bahşi ve

⁵⁶¹ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, s. 158; Ahmet Temir, “Die Arabisch-Uigurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-din Ahmed bin Cakırca von Sivas”, WZKM, LVI, 1960, s.232-240.

⁵⁶² Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (haz. Tufan Karasu), Alanya 2006, s.14.

⁵⁶³ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (çev. Heyet), TTK, Ankara 1987, s.260.

bitikçilerini de ihmâl etmemişlerdi.⁵⁶⁴ İlhanlı devrinde Uygur kâtipleri bürokraside görev almışlardır.⁵⁶⁵ El-Ömeri, İlhanlı hükümdarlarından “*Ebu Said Han (1316-1335) zamanında vali-umumi olan Timurtaş Noyan’a Anadolu’da 9 Moğol tümeni, 9 veya daha fazla Türkmen tümeni tabî bulunuyordu.*”⁵⁶⁶ diye belirtir. Bu ifadeden İlhanlı döneminde Türk dolayısıyla da Uygurların görev aldıkları anlaşılmaktadır.

2.4.1. Tokkuz (Dokuz) Hatun

Cengiz Han’ın kurmuş olduğu İmparatorlukta kadınların rolü ve tarihe etkileri inkâr edilemez. Moğol-İlhanlı Devleti’nin en gözde ve en önemli kadınlarından **Tokkuz Hatun**, Cengiz Han’ın küçük oğlu Tuluy (Tuli/Toli) Han’ın eşi idi.⁵⁶⁷ Tuluy Han ölünce Hülâgu Han (1256-1265), üvey annesi **Tokkuz Hatun** ile evlendi⁵⁶⁸ ve babası Tuluy Han’ın zevcelerinden **Tokkuz Hatun**’u yanına aldı. Bu kadın, hakikaten mutekid bir Hıristiyan kraliçe idi. Moğolların âdetince Hülâgu (Hulabu) Han’a zevce olarak verildi ve onunla beraber hareket etti.⁵⁶⁹ Kaynaklar, Hülâgu Han’ın üvey annesi **Tokkuz Hatun** ile evlenmesini “*Moğol yasasına uygun ...*” ve “*bunun Moğollar ve Uygurlar arasında bir gelenek olduğunu...*” teyid eder.⁵⁷⁰

Tokkuz Hatun, “*Kerayit kabilesinden ve şüphesiz Hıristiyan...*”⁵⁷¹ idi. Hüseyin Hüsameddin’e göre “*Hülâgu Han, dedesi Cengiz Han gibi hiç bir din ile mütedeyyin olmayub her dinin ulemasında muhib olmakla beraber “Cami’ü’l-Düvel”’de mezkûr olduğu üze zevcesi Hıristiyan olduğu münasebetle Hıristiyanlığa meyilli pek şedid idi. Hıristiyanların ve bilhassa Ermeni ruhbanların, zevcesi vasıtasıyla Hülâgu Han’a pek*

⁵⁶⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, s.418.

⁵⁶⁵ Jan Reychman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk diplomatikası el kitabı*, “Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats”, (ing. çev. Andrew S.Ehrenkreutz; çev. Mehmet Fethi Atay), İstanbul 1993, s.177.

⁵⁶⁶ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.307.

⁵⁶⁷ Reşideddin, *Câmi’ü’t-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.I, s.64.

⁵⁶⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.I, s.175.

⁵⁶⁹ Gregory (Bar Habreus) Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, C.I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, C.II, s.556-557.

⁵⁷⁰ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.216, note 3.

⁵⁷¹ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.360.

ziyade hulûl itmeleri âlem-i İslâm için bir dâhiye-i azmi olmuştur. Hıristiyanlar, Anadolu'da Tatar beglerini her fedarkârlığı irtikab ederek celb idiyorlar ve Tatarlara Hıristiyanlığı kabul itdirmeye çalışıyorlardı.”⁵⁷² İbn Kesir'in “Hülâgu, hiçbir dine mensup değildi. Sadece zevcesi **Tokkuz/Zafer Hatun**, Hıristiyanlığa geçmişti. Hıristiyanları diğer insanlara tercih ederdi.”⁵⁷³ diye verdiği bilgide, **Tokkuz Hatun**'un aynı zamanda “Zafer” ismi ile anılması, dikkate değer bir ayrıntıdır. Zafer, Arapça olup Müslümanlar ve Türkler tarafından sıkça kullanılan bir isimdir. Hıristiyan olarak bilinen **Tokkuz Hatun**'un bu isimle anılması O'nun Müslüman olmasa da menşei'nin Türk olabileceği konusunda soru işareti oluşturmaktadır.

Ayrıca **Tokkuz Hatun**'un isminden Türk dolayısıyla da Uygur olabileceği düşüncesine varılabilir. Kaynaklar, Uygurlar için “Tokuzoğuz/Tokuzguz” demektedir ve isim Türkçe'dir. **Tokkuz** (Tokuz/Dokuz) **Hatun**'un ismi de Türkçe'dir ve bütün Türk Lehçeleri'nde **Tokkuz** “dokuz” sayısının karşılığıdır. **Hatun** ise bilinen “eş, kadın, hanım” anlamında olup günümüz Türkiye Türkçesi'nde hâlâ kullanılmaktadır. Ayrıca **Tokkuz**, isminin **Toggus** şeklinde okunma ihtimâli de vardır. Arap harfli kaynaklarda kelimenin ortasına gelen “kef” harfi ile “gef” harfinin yazımı neredeyse aynıdır. Bazen “gef” harfinin üzerindeki çizginin çeşitli sebeplerle görülmemesi kelimenin değişik veya yanlış okunmasına sebebiyet verebilir. Moğolca'da güzelliğin simgesi olan “tavus kuşu” Eski Türkçe'de “toggus kuşu” olarak bilinmektedir. Bu sebeple **Tokkuz Hatun**'un ismi, **Toggus** da olabilir. Her iki anlam da kelimenin Türkçe olduğunu gösterir. Siyasî amaçlarla yapılan evliliklerde Uygur hatunlarının önemli rol oynadıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Tokkuz Hatun'un Kerayit kabilesindendir.⁵⁷⁴ Kerayitlerin Uygurlara hem komşu hem de Uygur kültürüne yakın olmaları sebebiyle Naymanlar gibi Uygur veya Uygurlara mensup olabilecekleri ihtimâlini düşündürmektedir. Dolayısıyla **Tokkuz Hatun**'un

⁵⁷² Abdî-zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, C. 1-5, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Ankara 2008, C.2, s.243.

⁵⁷³ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-tarih Tercümesi*, (çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin), C.13, s.429.

⁵⁷⁴ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.360.

isminin Türkçe, kendisinin de kültürel açıdan Uygurların etkisinde kalmış ya da Uygur olması muhtemel Kerayitlerden olması O'nun Uygur olması ihtimâlini değiştirmez.

2.4.2. Sevinç Toğrul/Sodon Noyan ve Ailesi

Çilagun (Chila'ughan) Bahadur'un oğlu *Sodon Noyan* yani *Sevinç Toğrul*'dur. Reşidüddin, Cengiz (Çingiz) Han (1156-57/1227) zamanında “*Onun (Sodan Noyan'ın) akrabalarından bir tanesi sağ kanadın komutanı Toğrul (Toğril)'dur.*”⁵⁷⁵ diye iki şahıstan bahseder. Eserde geçen *Sodan Noyan*'la *Sevinç Toğrul*'un aynı kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Konuyla ilgili diğer kaynaklara da bakıldığında olayların geçtiği yer ve zaman aynı olmasına rağmen Reşidüddin de olayla ilgili şahıslar farklı isimlerle geçmektedirler. İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han (1295-1304)'ın emri ile yazılmaya başlanan O'nun ölümünden (1310) sonra tamamlanıp Olcaytu Han (1304-1316)'a sunulan “*Camiü't-Tevarih*”,⁵⁷⁶ dönemin önemli kaynak eserlerinden olmasına rağmen verdiği bilgiler konusunda kısmen de olsa hatalı olabileceği veya objektif olamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır.

Reşideddin, “*Sevinç Toğrul'un oğlu Sukuncak (Su'unchaq) 7 Cemaziyelevvel 688/18 Mayıs 1290 tarihi civarında oğlu Şadi (Shadi) ile birlikte Meraga (Maraga)'da vefat etmiştir.*”⁵⁷⁷ diye yazar. Reşidüddin'in sarayda etkili olduğu (1298) ve “*Camiü't-Tevarih*”i yazmaya başladığı (1310) tarihle *Sevinç Toğrul*'un oğlu *Sukuncak*'ın ve torunu *Şadi*'nin vefat ettiği tarih arasında neredeyse 10 yıl gibi bir zaman farkı vardır. Bu sebeple Reşideddin'in *Sevinç Toğrul* ve ailesine dair vermiş bilgilere birebir şahit olması mümkün değildir. Ancak duyduklarını yazmış olma ihtimâli kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple Reşideddin, adı geçen şahısları karıştırmış olabilir.

⁵⁷⁵ Reşideddin, *a.g.e.*, C.I, s.95,

⁵⁷⁶ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), Ank. Üniv. SBE., Ankara 1992, (Y.Y.L.T.), s.17-18.

⁵⁷⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.573; Howorth'a göre ölümü 19 Haziran 1290'dır. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.336.

Z.V.Togan, net bir ifadeyle **Sevinç Toğrul**'un Uygur olduğunu söylemekte ve hakkında şu bilgileri vermektedir: “**Sevinç Toğrul** (*Sawinç Toğril/ Hsiao-yün-shih T'o-hu-lin*), Cengiz Han'ın maiyetinde batı seferine iştirâk etmiş ve sonra da Tuluy (*Tolui*) Han ve karısının maiyetinde yüksek vazifelerde bulunmuştur. **Sevinç Toğrul Uygur**'dur. Kendi memleketindeki vazifesi Uluğ Ayguçılık (*Wu-lu Ai-wu-ch'ih*) idi. Bu sözün Çincedeki manası, *Ta-ch'en* yani “yüksek memur veya nazır” demektir. Onun babası (*Tigin Bilga*), Cengiz Han zamanında gelerek (*Moğollara*) tabî oldu. Müslüman memleketlerine yapılan seferlere iştirâk etti. Dönüşünde Tuluy Han'ın kendi karargâhında hizmet etti. Baba ve oğul (*Sukuncak*), her ikisi birden (Cengiz Han'a) tabî oldular, hizmet ettiler. **Sevinç Toğrul**, Cengiz Han tarafından hususî bir şekilde akraba muamelesi gördü, ondan sonra da Tuluy Han ve karısı *Chuang-sheng* (*Körküktenni Beki*)* hizmetine girdi.⁵⁷⁸ Bahaeddin Ögel, Sultan tarafından evlatlık muamelesi gördüğünü “Chen-ting Vilayeti”, Tuluy Han'a zeamet olarak verilince merkez vilayetin “darugaçisi” ve “hâkimi”⁵⁷⁹ olduğunu söyler. Reşideddin de “**Sevinç Toğrul**, *Ögedey Kaan* (1229-1241) zamanında hâlâ hayattaydı ve Tuluy Han'ın oğullarına ve eşi *Sorkaktani* (*Sorqagtani*) *Beki*'ye de hizmet etti.”⁵⁸⁰ diyerek aynı bilgiyi paylaşır. Böylece **Sevinç Toğrul**, başta Cengiz Han olmak üzere varislerine de hizmet etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sevinç Toğrul'un Uygur olduğuna dair bilgileri Michael Brose da doğrulamakta ve O'nun hakkında net bilgiler vermektedir. “*Moğolların hizmetine giren İdikut'un yanındaki aristokratlar içinde yer alan bir Uygur*'du. *Moğollara gönderilmeden önce kendi memleketi olan Uyguristan'da Uluğ Ayguçi*'ydi. *Babası Tegin Bilge Kutı de kalıtsal olarak Uluğ Ayguçi*'ydi. **Sevinç Toğrul**, erken Moğol yönetiminde batıdaki

⁵⁷⁸ *Körküktenni Beki “yumuşak, sünen, yumuşak tenli” manasına “Sorkuk” tabirinden geldiği ileri sürülmektedir. Bkz. Z.V.Togan, *Çengiz Han (1155-1227), 1969-1970 Dönemi Ders Notları*, s.36.

⁵⁷⁹ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002, s.62.

⁵⁸⁰ Reşideddin, *a.g.e.*, C.I, s.95, 274.

*Harezm krallığına karşı Cengiz Han'ın yanında askerî sefere çıkan ordusunda önde gelen askerlerinin yanında (lider olarak) sivil-askerî rolüyle görev yapıyordu.”*⁵⁸¹

2.4.2.1. Sukuncak (Su'unchaq/Soğuncak/Suquncar/Sukuncar)

İlhanlı hükümdarlarından Hülâgu Han (1256-1265) döneminin en önemli devlet adamı **Sukuncak**'dır. Reşideddin, kendisinden “**Sukuncak (Su'unchaq) Noyan, Sodon Noyan'ın oğulları arasında Hülâgu Han ile İran'a gelerek ona yarguci (yarghuchi) gibi hizmet ederek (Bağdat'ın istilâsında) sağ kanadın komutanı olarak Köka Elga'nın altında muhafızlıkta bulunmuştur.**”⁵⁸² diye bahseder. Sevinç Tuğrul (Sawinç Toğrı)'un ikinci oğlu **Sukuncak**, Hülâgu Han'ın maiyetinde idi. Onun yanında kaldı ve sonradan Abaka Han (1265-1282) ile Altınorda Hanı Toğta (1291-1312)'nın büyük generali oldu.⁵⁸³ Enverî, “**Sukuncak Aka (Soğuncak Ağa)'yı Abaka Han'ın veziri olarak...**”⁵⁸⁴ gösterir.

Howorth, “**Sukuncak (Sunjak)'ın Moğol askerlerinin başında Anbar yakınlarında Halife'nin askerleri ile savaştığını...**”⁵⁸⁵ Cüveynî ise “**Bağdat'ın istilâsı sırasında Şam kapısından saldırıya geçen uykuyu ve rahatı unutmuş, keskin kılıcı kendilerine dost edinmiş Türklerden meydana gelen bir orduyu Sukuncak Noyan, komuta ettiğinden...**”⁵⁸⁶ bahseder. Bahadır **Sukuncak (Suncak)**, Dicle'yi geçmiş ve Bağdat'ın kuzeyine doğru hareket etmiş⁵⁸⁷ İsmâîli kalelerinin ve en önemlisi “**Alamut Kalesi**”nin alınmasında, Bağdat kuşatmasında sağ cenahta yer alarak yararlılıklar göstermiştir.⁵⁸⁸ Bağdat'ın istilâsından bir yıl sonra Hülâgu Han, Bağdat'ın yönetimini

⁵⁸¹ Michael Brose, *Subject and Masters: Uyghurs in the Mogol Empire*, Bellingham 2007, s.93.

⁵⁸² Reşideddin, *a.g.e.*, C.I, s.95.

⁵⁸³ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.63.

⁵⁸⁴ Enverî, *Düsturname-i Enveri*, (çev. Mükrem Halil Yınanç), İstanbul 1928, s.14.

⁵⁸⁵ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, C.III, s.109, 119, 121.

⁵⁸⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.500.

⁵⁸⁷ Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasırî*, (Translated from Original Persian Manuscript Major. H.G. Raverty), I-II, Oriental Books Reprint Corp., New Delhi, 1970, C.II, s.1239.

⁵⁸⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s.500, 585,587,588; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.493-496; Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-safa*, C.V, (neşr. Abbas Perviz), Tahrân 1339, s.238; Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *a.g.e.*, C.II, s.1263.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî'ye bırakmış, Cüveynî de Hülâgu ölünceye kadar Bağdat'ın idaresini elinde tutmuştur. **Sukuncak Noyan**, 1265'ten Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin iktidara geldiği 1281 yılına kadar Cüveynî ile beraber İlhanlı Sarayı'nda bulunmuştur.⁵⁸⁹ Cüveynî, "**Emir Sukuncak Aka'nın Bağdat bölgesi yardımcılığına getirildiğini...**"⁵⁹⁰ söyler.

Hülâgu Han'ın 19 Rebiyülahir 663/8 Şubat 1265 Pazar günü⁵⁹¹ öldüğünde Abaka Han, kışın Mazenderan'daydı. Abaka Han, ordusu ile ışık gibi yola çıktığında ona mesaj getiren amirler ve noyanların içinde **Sukuncak Bahadur** da bulunuyordu. Oğlu Abaka Han, oybirliği ile 3 Ramazan 663/19 Haziran 1265 Cuma günü tahta geçti.⁵⁹² Vezirlik makamında Şemseddin Muhammed yerini korudu.⁵⁹³ Abaka Han, Bağdat ve Fars ülkelerinin yönetimini de 3 Ramazan 663/19 Haziran 1265 sonrası **Sukuncak Aka**'ya verdi.⁵⁹⁴ Görev taksiminde Bağdat yönetiminin Cüveynî'den alınıp **Sukuncak Aka**'ya lâyük görülmesi ayrıca önemli bir detaydır.

Kaynaklar, **Sukuncak Noyan**'ın 678/1279 yılında Şirâz "Kâdü'l-Kudatlığı"na getirilişinden haberdâr eder.⁵⁹⁵ **Sukuncak** (Soğuncak) **Noyan**'ın Bağdat görevinin ardından Şiraz kötü idareden dolayı harap olmaya başlamıştır.⁵⁹⁶ Moğol prenslerinden Nikudar'ın isyanı ile Şiraz'ın zarar görmesi sonucu Abaka Han, 678/1279-80 yılında **Sukuncak Noyan**'ı tekrar Şirâz'a tayin etmiştir. Şiraz'da işleri yoluna koyan **Sukuncak**, Hürmüz hâkimi Mahmud Kelhati'nin Kays adasına saldırısını bastırıp yerine şahneleri bırakarak, Şirâz'ın 2 yıllık haracını hazinesine alıp Atabeg Aliş ile birlikte sultanın

⁵⁸⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), s.311.

⁵⁹⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.21; Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.518; Handemir, *Habibü's-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, C.I-II-III, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.61; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.219.

⁵⁹¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.514.

⁵⁹² Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.517.

⁵⁹³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.518.

⁵⁹⁴ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.518; Abû Bakr al-Quṭbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.36,134'de Sebuncak olarak geçmektedir.

⁵⁹⁵ Abd el-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346, (1927-28), s.120.

⁵⁹⁶ Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.115.

yanına dönmüştür.⁵⁹⁷ Kadı Beyzavî, O'nun hakkında “*Abaka Han'ın mülkünün medarı, naibi ve mutlâk hâkimi olan Emir Sukuncak Aka idi. Fars ve Bağdat tahsisi onunla alâkalı idi. Gerçekten beğenilen bir huya, şefkate ve adalete sahipti. Herkesin dilinde onun şükri ve övgüsü câri idi.*”⁵⁹⁸ diye yazarken Sa'dî de O'na şu kasideyi yazmıştır: “*Zaman eskiden olduğu gibi şimdi de birçok kılığa girmektedir; Binaenaleyh akli başında olan kimse dünyaya gönül vermez. Ulu Noyin'in devleti dünya durdukça dursun.*”⁵⁹⁹

Abaka Han'ın Hemedan'da 20 Zilhicce 680/1 Nisan 1282 ölümü⁶⁰⁰ üzerine 26 Muharrem 681/6 Mayıs 1282 Çarşamba günü uzlaşma ile Ahmet Teküdar (Takudar)'ın hükümdar olması onaylanmıştır.⁶⁰¹ Ahmet Teküdar (1282-1284), İlhanlı hanları içinde Müslüman olan ilk hükümdardı. İktidara geçtiği sırada yeğeni Argun Hanla (1284-1291) arasında taht problemleri olmuştur. Ahmet Teküdar'ın başa geçmesini isteyen ve onu destekleyenlerden birisi de Uygur *Sukuncak Aka*'dır.⁶⁰²

Abaka Han, saltanatında Cüveynî kardeşlerin yanında görev yapması için Mecdü'l-Mülk Yezdi'ye 677/1278-1279 yılları arasında görev vermiştir.⁶⁰³ Resmî evrak ve senadat üzerinde onun Mecdü'l-mülk'ün mührü sola, Cüveynî'nin mührünün sağa konmasını emretmiştir.⁶⁰⁴ Ancak ikisi arasında husumet baş göstermiş; Abaka Han, Mecdü'l-Mülk'ün hakkındaki bir takım iddialara inanmamış ona inancını şöyle dile getirmiştir. “*Ben Sahip Divan'ı (Ata Melik Cuveynî) görevine iade ederek şereflelendiriyorum ve Mecdü'l-Mülk'ün de hata yaptığını düşünmüyorum. O (Mecdü'l-*

⁵⁹⁷ Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, (yay. M. İsfahanî), Tahran 1338/1959, C.II, s.167, 204; Âyetî, *a.g.e.*, s.114, 116-120.

⁵⁹⁸ Haşim Karakoç, *Kâdî Beyzâvî ve Nizâmu't-Tevârih'inin Edisyon Kritiği ve Tahlili*, Kırıkkale Üniv., Kırıkkale 1988, (Y.Y.L.T.), s.133-134.

⁵⁹⁹ Bediüzzaman Füzûzanfer, *Mevlâna Celaleddin*, (çev. Feridun Nafiz Uzluk), s.335, dipnot 292.

⁶⁰⁰ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.545.

⁶⁰¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.549.

⁶⁰² Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.548; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.39,137'de Suncak olarak geçmektedir.

⁶⁰³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.541.

⁶⁰⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), s.87.

Mülk), orduya hizmetine devam edecek ve Tagachar, Joshi ve Ordu Kaya yanında olacaktır.”⁶⁰⁵

Abaka Han'ın ölümünden sonra iktidara geçen Ahmed Teküdar, Uruk ile **Sukuncak Aka**'ya Mecdü'l-Mülk işini yeniden araştırmaları emrini vermiştir. Mecdü'l-Mülk'ün Cüveynî kardeşlere karşı yapmış olduğu usulsüzlükler ve iftiralar sonrası bunların gerçek olduğu anlaşılmıştır. Suçu kanıtlanmış olduğu halde **Sukuncak Noyan** onun idam edilmesi fikrinde değildi. Aynı anda **Sukuncak Noyan**'ın hasta olması üzerine Şeyh Abdurrahman, onu ziyaret etmiş ve Mecdü'l-mülk'ün ölümüne onay verene kadar ısrarını sürdürmüştür.⁶⁰⁶ Mecdü'l-Mülk, 8 Cemaziyelevvel 681/14 Ağustos 1282 günü idam edildi.⁶⁰⁷

Ahmet Teküdar, 28 Safer 683/16 Mayıs 1284'de Kongur (Qongur) Olang'da Armini Hatunla ayrıldı ve orduyu (otağı) orada bıraktı. **Sukuncak Noyan**'ı oranın görevlisi yani generali olarak atadı.⁶⁰⁸ Ahmet Teküdar, 27 Rebiyülahir 683/13 Temmuz 1284'de Kongur Olang'dan inerken Buka (Buqa)'nın karargâhını talan etti ve Buka'nın eşinin ve çocuklarının taciz edilmesini istedi fakat **Sukuncak**, buna mani oldu.⁶⁰⁹ Bu durum Ahmet Teküdar ile **Sukuncak**'ın aralarının bozulmasına sebep olmuş olmalı ki Ahmet Teküdar, kendisinin tahta çıkmasını sağlayan Şiktur (Shiktur) Noyan ve **Sukuncak**'ı ihmâl etmişti.⁶¹⁰ **Sukuncak**, Agharuk Sultan ile Ahmed Teküdar'ın hazinelerini develerle ve diğer hayvanlarla getirmek üzere ona eşlik etti.⁶¹¹

Ahmet Teküdar'ın 26 Cemaziyelevvel 683/10 Ağustos 1284 Perşembe günü öldürülmesinden ⁶¹² 7 Cemaziyelevvel 689/18 Mayıs 1290 tarihinde **Sukuncak**, oğlu

⁶⁰⁵ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.543.

⁶⁰⁶ Handemir, *Habibü's-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.68; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.287.

⁶⁰⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.550.

⁶⁰⁸ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, C.III, s.554.

⁶⁰⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.559.

⁶¹⁰ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.289.

⁶¹¹ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.305.

⁶¹² Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.559.

Şadî (Shadî) ile birlikte Meraga'da vefat etmesine...⁶¹³ kadar isimleri geçmemektedir. Ahmet Teküdar'ın yerine geçecek olan Argun Aka (1284-1291)'ya muhalif olan **Sukuncak**, bu zaman aralığında Toğta (Toqta-Altinorda Hanı 1291-1312)'nın büyük generali idi.⁶¹⁴

Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan, Tebriz'deydi. Onun bir gece haremde uyurken öldürülmesinde yer alan kişilerden bir tanesi de **Sukuncak** (Sunjaq)'ın oğlu idi.⁶¹⁵ Burada **Sukuncak**'ın bir oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu oğul, **Sukuncak**'ın Meraga'da beraber vefat ettiği oğlu Şadî'midir yoksa O'ndan başka bir oğlu daha var mıdır? kaynak bu konuda net bir bilgi vermemektedir. Moğol-İlhan Devleti'nin hizmetinde bulunan ve adından söz ettiren Uygurların sadece birey olarak kalmadıkları varlıklarını diğer aile fertleriyle de ortaya koydukları görülmektedir.

Reşideddin, “Camiü't-Tevârih”de **Sukuncak**'ı Moğolların Sulduz boyundan gösterir. Burada Reşidüddin'in Türkler ve Onların bağlı oldukları boylar konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığını ya da bu konuya gerekli hassasiyeti göstermediğini söylemek mümkündür. Çünkü Bahaeddin Ögel, Çin kaynaklarına dayanarak yazmış olduğu “Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri”nde **Sukuncak** ve babası Sevinç Toğrul (Sodon Noyan)'u Uygur menşeli olarak kabul eder. Ayrıca dönemin önemli kaynaklarından “Tarih-i Olcaytu”da geçen “**Sukuncak (Sunucak) Aka, bitikçinin kardeşi Uygur boyundan Bodan oğlu Bayıtmış...**”⁶¹⁶ın Uygur olduğuna dair bilgi, ailenin Uygur olması ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

Ayrıca **Sukuncak Aka** (Soğuncak Ağa)'nın kimi yerlerde “Aga/ağa/aka” lâkabı ile telkip olunması⁶¹⁷ şahsın Türk olduğuna dair düşüncüyü desteklemektedir. Nitekim Türkçe olması kuvvetle muhtemel kelimenin eskiden olduğu gibi günümüz Türkçesi'nde

⁶¹³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.573; Howorth'a göre ölümü 19 Haziran 1290'dır. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.336.

⁶¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.63.

⁶¹⁵ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşidî*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.170; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.70,169.

⁶¹⁶ Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.90.

⁶¹⁷ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.216.

ve diğer Türk lehçelerinde akraba ismi veya saygı ifade eden hitap şeklindeki kullanımı Türk boylarında yaygındır.

2.4.2.2. Çaran (Charan)/Pa-San (Basan)

Sodon Noyan'ın diğer akrabası Mengü Kaan (1249-1260)'ın bavurcisi (ba'urchi) **Çaran** büyük komutandır. Arık Buka (Ariq Buqa), onu ayartınca (yoldan çıkartınca) Kubilay (Qubilai) Han, **Çaran**'ı idam ettirdi.⁶¹⁸ Sevinç Toğrul (Sawinç Toğril)'un oğlu **Pa-san**, Kubilay Han (1260-1294)'ın da hizmetinde bavurçi idi. Sung Devleti'ne karşı yapılan seferlere ve Arık Buka ile Kaydu (Qaidu)'nun isyanlarını bastırmak için giden ordulara iştirâk etti.⁶¹⁹ Sevinç Toğrul (Sodon Noyan)'ın ailesinden bavurçi göreviyle adı geçen **Çaran** veya **Pa-san**'ın aynı kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Özel isimlerin farklı telaffuz edilmesi bu şahısların aynı kişi olmadıkları fikrini oluşturmamalıdır. Adı geçen şahısların konumları, yaşadıkları zaman, yer ve olaylara dikkat edilirse daha sağlıklı ve net bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

2.4.2.3. Tudavun (Tudaun/Tödö'an/Tödan)

Tudavun, İlhanlı Devleti'nin aynı zamanda da Anadolu tarihinin şekillenmesinde önemli rolü olan bir şahıstır. Sevinç Toğrul (Sawinç Toğril)'un oğlu Sukuncar'ın kardeşi olan bu Noyan da bir Uygur'dur.⁶²⁰ Hülâgu Han (1256-1265) 'nın mahiyetinde kardeşi Sukuncak ile birlikte İran'a gelmiş ve ona hizmet etmiştir. Hülâgu, en yaşlı oğlu Abaka Han (1265-1282)'a Amu Derya (Ceyhun Nehri)'nin batısı olan Irak, Mazenderan ve Horasan'ı teslim etmiş, Anadolu'da Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'nın yönetimini ise

⁶¹⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.I, s.95.

⁶¹⁹ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.62-63.

⁶²⁰ Ögel, *a.g.e.*, s.65.

(Cemaziyelahir 661/Nisan 1263) **Emir Tudavun** (Amir Tödan)'a vermişti.⁶²¹ Verilen tarih, **Tudavun**'un Abaka Han'dan daha önce İlhanlı sarayında görev aldığı gösterir.

Abaka Han ise **Emir Tudavun**'u 3 Ramazan 663/19 Haziran 1265 sonrası Anadolu'ya göndermiştir.⁶²² Bundan başka **Emir Tudavun**⁶²³ 675/1276 yılında Anadolu'daki Hatiroğlu İsyanı sırasında Anadolu muhafız kumandanı Tuku ile birlikte gelip Hatiroğlu Şerifeddin'in yargılanmasında, öldürülmesinde, ilgililerin soruşturma ve cezalandırılmasında bulunmuştur.⁶²⁴ Ancak 1265'ten 1276 senesine kadar bu bölgede kalıp kalmadığına dair yeterli bilgi yoktur. Memlûk Sultanı Baybars ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in orduları 10 Zilkade 675/15 Nisan Haziran 1277 Cuma⁶²⁵ karşı karşıya gelmişler; Savaş sonrasında Suldus Tümeni beyi **Tudavun Noyan**,*⁶²⁶ Celayir Tümeni beyi Tuku Noyan birçok Moğol subayı ve askeri öldürülmüşlerdi.⁶²⁷ Savaş alanına gelen Abaka Han, cesetleri görüp, gözyaşı döküp Pervane'ye dış bilemiştir. Aladağ'da karısı ve çocukları feryat ederek Pervane'nin öldürülmelerini istemiştir.⁶²⁸

Uygur **Tudavun**'un Çobanoğulları'ndan Çoban Noyan'ın dedesi olma ihtimâli kuvvetle muhtemeldir. İlhanlı Devleti'nin Ebu Said Han (1316-1335) döneminde önemli mevkilere gelerek Ebu Said Han'ın yerine geçmek isteyen Çoban Noyan hakkında verilen bilgiler doğrultusunda bu kanıya varmak mümkün olabilmıştır.

⁶²¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.513; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.59; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.219 Bu olay, Howorth'da farklı yazılmıştır. Hülâgu Han, 1264 yılında kendisine bağlı olan yerlerin yönetim reformlarını hayata geçirdi. Dicle'den Fırat'a kadar olan Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'yı Tudan Noyan'a verdi. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.206.

⁶²² Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.518.

⁶²³ "Pehlivan Tudan" Bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.II, s.598.

⁶²⁴ Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970, s.135, 153-154, 156.

⁶²⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, s.160-162; T. Ahmet bin Ali Makrızî, *Kitabü's-Sülûk lî Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.I, Bölüm 2, s.327-328.

⁶²⁶ *ki aksine Uygur'dur. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.65.

⁶²⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.537; Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, (yay. M. İsfahanî), Tahran 1338/1959, s.85-87.

⁶²⁸ Kaymaz, *a.g.e.*, s.178.

2.4.3. Tukul (Tükelek) Bahşi

Hülâgu Han (1256-1265) döneminin bir diğer önemli Uygur şahsiyeti ise **Tukul Bahşi**'dir. Aksarayî, kendisini *Hülâgu Han'nun emri ile bir zamanlar Sultan Celaledin Haremşah'ın* ülkesinin baş kadılığına (kadiyü'l-kudat) yapmış sıfatı vezir olan Taceddin Mu'tez İbn Muhyiddin Tahir, Hülâgu zamanının ilk büyükelçisi (ilçi-yi büzürg) olan Tukul (Tükelek) Bahşi ile birlikte baliş vergisini (mal-ı baliş) ve diğer borçları (vücuhi-kuruz) ve Baba Sahib Şemseddin'in üstlendiği paraları istemek için vezirlik ve emirlik sıfatıyla Rum memleketlerine gelmiştir.*⁶²⁹ diye anlatır. Daha sonra Zilhicce 657/Kasım-Aralık 1259'dan sonra Halep'i alan Hülâgu Han'ın **Tukul Bahşi** (Bakhshi)'yi oraya şahne yapmış olduğunu⁶³⁰ Yazıcızâde Âli, “Çün Haleb kal'asını aldılar, Hülâgu Han anı Fahre'd-din'i Sakî'ye ismarladı ve **Tukul Bahşi**'yi anda şahne dikti andan sonra sonra Haleb üstinden göçdi.”⁶³¹ ve “her ne ki hazanade mevcuddı, mevkuf kodılar, ana değin ki **Tukul (Tokal) Bahşi**”⁶³² diye bildirir.

İbnî Bibi, “Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus, İlhanlı hükümdarı Hülâgu Han'ın yanından döndükten sonra kardeşi Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan ile aralarında olan ayrılık, gayrılık ve kavgayı bir yana bırakıp dostluk ve kardeşlik havasına girmek ve Muineddin Pervane'nin yaptıkları hile ve oyunlardan aralarındaki gerginliği ve düşmanlığı bozmak, hasedlerin hilelerini önlemek için bir defa daha İlhanlı sarayına gitmenin kendisi için daha yararlı olacağını düşündüğünü ancak Hülâgu Han'ın kendisiyle aynı görüşte olmadığını, Moğol'un saltanatına göz diktiğini, canını almaya niyetli olduğunu ve onların yaklaştığını duyunca derhal ailesi ve adamlarıyla birlikte Antalya'ya hareket ettiğini bunun üzerine O'nun bıraktığı bütün mallara Hülâgu Han adına el koyulduğunu, hazinede bulunan herşeyi koruma altına alındığını; onları,

⁶²⁹ *Haremşahlılar Türk Devleti'nin son hükümdarıdır (617-628/1220-1231). Bkz. Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), s.49.

⁶³⁰ Reşideddin a.g.e., C.II, s.503; Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasrî*, C.II, s.1264; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.55.

⁶³¹ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* “Selçuklu Tarihi”, (haz. Abdullah Bakır), s.767.

⁶³² Yazıcızâde, a.g.e., s.771.

orda (Moğol karargâhı) dan gelen **Tukal (Türklük) Bahşi** ile Bahaeddin Şahinşah'a teslim ettiklerinden...⁶³³ uzun ve detaylı olarak bahseder.

Z.V.Togan, bahşi unvanına dair “Nitekim bu görevi daha çok o dönem koyu Budist olan Uygurların üstlendiğini görüyoruz. Anadolu'ya gelen her bey ve noyan gibi Uygur **Tukal (Türklük) Bahşi**'nin de bir Uygur maiyeti olmuştur.”⁶³⁴ diyerek bir açıklama yapar. Bu açıklamaya dayanarak ismin Türkçe, unvanın da Uygurlara has bir kullanım olması **Tukal Bahşi**'nin Uygur olduğu ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

2.4.4. Vangianu (Angiyanu/Ankianu/İnikiyanu)

Hülâgu Han, 1264 yılında kendisine bağlı olan yerlerin yönetim reformlarını hayata geçirdi. Fars ilini **Vangianu** (Ankianu)'nun emrine verdi.⁶³⁵ Abaka Han da 667/1268-69 yılında **Vankiyanu** adında bir emiri naiblik göreviyle Fars'a vali tayin etmiştir.⁶³⁶ Böylece Hülâgu Han (1256-1265)'dan başlayarak Abaka Han (1265-1282)'a kadar uzanan süre zarfında Fars ilinin valisi **Vankiyanu** olmuştur. Fars hâkimlerinden Kelçe (Gölce)'nin naib-i divan atabegî 1264/1265 yılında **Vankiyanu** tarafından öldürülünce⁶³⁷ yerine Sukuncak (Soğuncak) Noyan atanmıştır.⁶³⁸ Sadî, onun hakkında “Her gün birçok değişiklikler göstermektedir, bu suretten her halde başka bir surette dönecektir.”⁶³⁹ demektedir.

Abaka Han'ın Fars vilayetinde umumi valisi olan Uygur **Vankiyanu (Engiyanu)**, mütaassıp bir şamanist yahut Budist⁶⁴⁰ olduğuna dair bilgi, hem inancından hem de menşeiinden haberdâr eder ki Moğollarla birlikte Diyar-ı Rum'a gelen Uygurların

⁶³³ İbnî Bibi, *El Evamir'ül-Ala'ıye Fi'l-Umur'il-Ala'ıye*, (haz. Mürsel Öztürk), C.II, s.159.

⁶³⁴ Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.260.

⁶³⁵ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.513; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C. III, s.206.

⁶³⁶ Abd el-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346, s.112.

⁶³⁷ Spuler, *a.g.e.*, s.377; Angiyanu, Naib-i Divan Gölce'yi öldürmesi üzerine 670/1271-72 yılında görevden azledildi. Bkz. Âyetî, *a.g.e.*, s.113.

⁶³⁸ Âyetî, *a.g.e.*, s.113.

⁶³⁹ Bediüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlâna Celaleddin*, (çev. Feridun Nafiz Uzluk), s.335, dipnot 292.

⁶⁴⁰ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.215.

çoğunlukla Şaman, Budist veya Hıristiyan inancında oldukları kaynaklarda geçmektedir. Çalışmada adı geçen Uygur olmaları kuvvetle muhtemel şahısların Uygur kimliğiyle ön plana çıkmamış olmaları haklarındaki bilgilere ulaşmayı ve bu konudaki çalışmalarını zorlaştırmaktadır. Ancak inançları ve almış oldukları görevler, Uygur olduklarına dair kanıya destek vermektedir.

2.4.5. Melik Raziuddin Baba (Malik Raziu'd-din Baba) ve Celaleddin Tarsî (Jaluluddin Tarri/Khatti/Khuteni)

Abaka Han (1265-1282)'ın tahta geçtiği zaman **Celaleddin Tarsî** (Jaluluddin Tarri) ve **Melik Raziuddin Baba**'ya Diyarbakır bölgesi verildi.⁶⁴¹ Z.V.Togan'ın “*Bir yahut iki Hotenli de Diyarbakır'da amil olmuşlardır.*”⁶⁴² diye isim vermeden bahsettiği şahısların “Camiü't-Tevârih”de açığı geçen **Celaleddin Tarsî** ve **Melik Raziuddin Baba** olması kuvvetle muhtemeldir.

Erbil köylerinden Bar Kavta yerlisi ve büyük bir Hıristiyan tüccar olan Alamüddin Yakub, Kubilay Han'a arz-ı hürmet ederek dönüşü sırasında Horasan yollarında vefat etmişti. Kendisine refakata memur edilen ve Uygur milletine mensup şerefli ve büyük adam olan zahidane bir hayat süren **Aşmut**⁶⁴³ tacirin oğullarını alarak Abaka Han'a arz-ı tazimat etmek üzere alıp götürdü. Abaka Han, tacirin en büyük oğlu olan Mesud'u (1276)⁶⁴⁴ Musul ve Erbil emirliğine tayin etti. **Aşmut** da bu emirin idaresini ele aldı.⁶⁴⁵ 1278 kışında Kavtioğlu Mesud'un hâkimiyetine son veren İranlı **Papa**, Mesud'un Musul havalisini imha etmekte olduğuna dair Abaka Han'ın

⁶⁴¹ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.II, s.518.

⁶⁴² Z.V. Togan, *a.g.e.*, C.I, s.260.

⁶⁴³ Bu kişinin rahip olabileceği gibi “bahşı” da olma ihtimâli gözardı edilmemelidir. Uygur metinlerinde gördüğümüz bakşı/bahşı kelimesi “ruhanî, rahip” ve bilhassa Budist metinlerine “Budist râhibi” manasınadır. Bkz. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, (Visdelou, Supplement a la Bibliotheque Orientale 1780, 157) İstanbul 1989, s.146-147.

⁶⁴⁴ Howorth bu şahsı Uygur olarak nitelemiştir. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.314.

⁶⁴⁵ Gregory (Bar Habreus) Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C.I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.II, s.598.

gönderdiği bazı eşrafa sahte şahitler göstererek, hâkimlere rüşvet yedirerek, sahtekârlık yolu ile aleyhinde hüküm aldı. Abaka Han, **Papa**'yı emirliğe tayin etti.⁶⁴⁶

Uygur **Emir Aşmut** ve Kavti oğlu Mesud, 1280 yılında Abaka Han'nın nezdine giderek İranlı **Papa** ile birlikte gönderilen hâkimlerin kendisini aldattıklarını gösterdiler ve verilen hükmün rüşvet alarak verildiğini belirttiler. Bunun üzerine Abaka Han, kardeşinin ve damadının olaya hâkim olmalarını ve iki taraftan hangisinin masum olduğunu anlamalarını emretti. Mesele bir ay kadar tetkik edildikten sonra **Papa**'nın suçlu olduğu anlaşıldı ve sabık hâkimler teşhir edildiler. Bunlar da **Papa**'dan rüşvet almış olduklarını itiraf ettiler. Bunun üzerine emir gönderildi ve **Papa**'nın kellesi kılıçla kesildi ve Musul'a götürüldü. Bu Hıristiyan valiler, tekrar Musul ve Erbil'e hâkim oldular ve asil bir zafer kazandılar. Irkan İranlı büyük bir adam olan **Hotenli Celâleddin Turan** ise **Papa** lehine oynadığı rol ile bu adamın küstahlığına karşı gelmemek yüzünden katledilmişti.⁶⁴⁷

Bu senenin yaz mevsiminde **Celâleddin Turan** hanedanına mensup İranlılar ile **Melik Raziuddin Baba** (Papa)'nın hanedanına mensup İranlılar, Kavti oğlu Mesud'a karşı bir kavga çıkararak onun **Celâleddin**'e ait hazineden birçok servetler, altınlar ve mücevherler alıp götürdüğünü iddia ettiler. Mesud yakalandı fakat bir kaç gün kaldıktan sonra bir gece bunlardan (Moğollardan) kaçmıştı.⁶⁴⁸ Argun Han (1284-1291) zamanında da bu meselenin devam ettiğini ancak olayların devamında **Celâleddin Turan**'ın oğullarının etkili olduğu görülmektedir. Argun Han, saltanatının başlangıcında Kutı (Kavti olmalı) oğlu Mesud'u Musul hükümdarı yaptı ve bu yüzden Hıristiyanlar sevindiler. Fakat Hıristiyanlar şu sebepten mahzun oldular. **Celâleddin Turan**'ın oğulları, Uygurlara mensup bir rahip olan Emir **Aşmut**'u babalarının intikamını almak için öldürmüşlerdi.⁶⁴⁹

⁶⁴⁶ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C.II, s.602.

⁶⁴⁷ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C.II, s.605-606.

⁶⁴⁸ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C.II, s.606-607.

⁶⁴⁹ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C.II, s.616.

“Abû'l-Farac Tarihi”nde geçen “papa” ki H. Ziya Ülken’e göre kelimenin *doğrusu Baba*’dır.⁶⁵⁰ Bize göre de “papa”nın Türkçe’deki karşılığı “baba” olması daha uygundur. Yer ve şahıs isimlerinin mütercimler veya okuyucular tarafından benzer ya da yakın seslerle telaffuz edilmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Uygurlara yakınlığı ile bilinen Abaka Han’ın *Papa*’yı emirlikle görevlendirmesi O’nun Uygur olabileceğini düşündürürken, aynı dönemde yaşamış *Melik Raziuddin Baba*’nın “Papa” diye adlandırılan kişi olması ihtimâlini de mümkün kılmaktadır.

Konu başlığında yer alan diğer bir isim *Celaleddin Tarsî* (Jaluluddin Tarri),⁶⁵¹ ise “Tarihî Güzide”nin isimler ve nisbeler sayfasında *Celaleddin Sarayî Hotenî*⁶⁵² olarak geçmektedir. Abaka Han’ın veziri olan *Celaleddin Hotenî* (Khutani) çok dindar bir Müslümandı.⁶⁵³ *Celaleddin Tarsî*’nin aynı zamanda *Hace Celaleddin Hotenî* nisbesiyle anılması önemli ve dikkat edilmesi gereken bir konudur. Türkiye Selçukluları döneminde etkili olan Uygur Hotenî Ailesinin Anadolu’daki varlığı bilinmektedir. Ancak *Hace Celaleddin Hotenî*’nin bu aileden olduğuna dair net bilgi yoktur. Nisbesinden Uygur olması kuvvetle muhtemel *Hace Celaleddin Tarsî*’nin kaynaklarda Diyarbakır amili olarak geçmesi Diyarbakır civarlarında Uygurların dolayısıyla da Hotenî ailesinin bir başka uzantısının olduğuna dair ipuçları vermektedir. Nitekim Diyarbakır’da bir Uygur köyünün bulunması bu konudaki tezi destekler mahiyettedir.

⁶⁵⁰ Reşahat (Reşahat-ı Aynü'l-Hayat) kaydına nazaran Uygurca’da “Ata” tabiri Türkmencede “baba”dır. Orhun Kitabeleri’nde baba tabirine rastlamıyoruz. Lâkin bazı Uygurca eserlerde “bab” ve “baba” tabirlerinin dinî adam manasına kullanılması sonradan umumileştiğini gösteriyor. Bkz. H.Ziya Ülken, *Anadolu’nun Dinî Sosyal Tarihi*, (çev. Ahmet Taşgîn), Ankara 2003, s.62; Reşahat bundan bahsederken diyor ki: “Türkistan halkı, Hoca Ata Yesevi derler. Ata eğerçi kim Nevaî dilinde “baba” demektir. Ama Türkler meşayih’in ulularına itlak ederler. Hoca Ahmet hazretleri keramat-ı celile ve makamat-ı aliye sahibi idiler. Nevaî yahut Çağatay dili Uygur lehçesidir.” Ülken, *a.g.e.*, s.68.

⁶⁵¹ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.220; Cha’ng Ch’un seyahatnamesinde geçen “Tie-Sie”, Palladius (Çin’de Hristiyanlığın Eski İzleri)’a göre, Tie-Sie, “Tersa” kelimesinin Çince istisnasıdır. Sasani zamanından beri İranlılar tarafından Hristiyanlara bazen de ateşe tapanlara ve Magi (İran’da Ruhban Sınıfı)’lere demek için kullanılmıştır. Bkz. Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.70-71 dipnot 25.

⁶⁵² Hamdullah Mustawfî Qazvinî, *Tarikh-i Guzida*, Edward G.Browne (çev. Reynolds A.Nicholson), Brill, London 1913, s.43.

⁶⁵³ Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.215.

Kazvinî, “tars (tarsî)” kelimesi için “*Tarsiyan, Tarsi'nin çoğuludur. Perslilerin Uygur olarak bildiği isimdir. Tarsa'nın anlamı Persçe'de son olarak Hıristiyan'dır.*”⁶⁵⁴ diye bir açıklama yapar. 13. yüzyıldaki İranlı yazarlar, Moğol İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar ile Uygurları (Farsça Tarsa olarak adlandırarak) eşit kabul etmişlerdir.⁶⁵⁵ Ermeni Gürcü ve İran kaynaklarında geçen “Tarsi” terimi, Diyar-ı Rum'a gelmiş Hıristiyan Uygurlar için verilen ismin karşılığı olmalıdır. Başlangıçta Hıristiyan olması muhtemel **Celâleddin Hotenî**'nin İslâmiyet'i kabul ettikten sonra bile Uygur olması dolayısıyla “Tarsî” olarak anılmaya devam etmiş olması mümkündür.

Sâdî'nin **Celâleddin** namına şiirleri vardır. **Celâleddin**, Şeyh Sâdî'ye hediyeler göndererek taltif ettiği gibi Sâdî de onu şiirlerinde “Sadr-ı Khutan” diye tavsif etmiştir.⁶⁵⁶ Cüveynî, ölümü hakkında “*Şiraz'da bulunan Hâce Celâleddin Hotenî'yi Sâdî'ye ödemesi için 10 bin dinarlık bir havale gönderdi. Havale Şiraz'a varmadan önce Hâce Celâleddin vefat etti.*”⁶⁵⁷ diye bahsederken Reşideddin “**Celâleddin Tarsî** (Jalaluddin Khattî/Khutenî), Melik Raziuddin Baba ile birlikte 1280 kışında şehit edilmiştir.”⁶⁵⁸ diye yazar. Ermeni kaynakları ise “*729/1280'de Abaka Han, Ket'e gelmiş ve Celâleddin Turan-Hotenî (Celal Toren)'yi öldürmüştür.*”⁶⁵⁹ diye bahseder.

2.4.6. Ordu Kaya ve Ailesi

Ordu Kaya (Qaya/Qıya), Abaka Han (1265-1282)'ın itimat ettiği büyük emirlerden biridir.⁶⁶⁰ İsmi, ilk defa Sahip Divan Ata Melik Cüveynî ile Mecdü'l-Mülk'ün arasındaki suçlamalarda geçer. Abaka Han, Cüveynî kardeşlerin yanında görev

⁶⁵⁴ Hamdullah Mustawfî Qazvinî, *Tarikh-i Guzida*, s.249-250.

⁶⁵⁵ Peter Jackson, “The Mongols and Faith of the Conquered Mongols, Turks and Others”, (Reuven Amitai and Michael Biran), Leiden 2005, s.245-290, s.257.

⁶⁵⁶ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.1, s.215.

⁶⁵⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.50.

⁶⁵⁸ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.III, s.543.

⁶⁵⁹ A.G. Galtsyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ekler ve Açıklamalar ile Rusça'dan çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2005, s.73.

⁶⁶⁰ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.548.

yapması için Mecdü'l-Mülk Yezdî'ye 677/1278-1279 yılları arasında görev verir.⁶⁶¹ Resmî evrak ve senadat üzerinde onun Mecdü'l-Mülk'ün mührü sola, Cüveynî'nin mührünün sağa konmasını emreder.⁶⁶² Bunun üzerine ikisi arasında husumet baş gösterir. Abaka Han, Mecdü'l-Mülk hakkındaki bir takım iddialar sonrasında onu şöyle savunmuştur: “*Ben Sahip Divanı (Ata Melik Cüveynî) görevine iade ederek şerefendiriyorum ve Mecdü'l-Mülk'ün de hata yaptığını düşünmüyorum. O (Mecdü'l-Mülk), orduya hizmetine devam edecek ve Tağaçar (Tagachar), Joshi ve Ordu Kaya yanında olacaktır.*”⁶⁶³ Bunun üzerine Mecdü'l-Mülk, **Ordu Kaya** ve Emir Tağaçar (Amir Taghachar) ile birlikte Alaaddin Ata Melik Cüveynî (Khawaja Alau'd-din)'in hesaplarını denetlemek ve toplamak üzere Bağdat'a gönderilmiştir.⁶⁶⁴

Reşideddin, “*Abaka Han, öldükten sonra Argun Han (1284-1291)'in hizmetine devam eden büyük emirler arasında Ordu Kaya da bulunmaktadır.*”⁶⁶⁵ der ve şöyle devam eder: “*Şehzade Argun Han, 1283 ilkbaharında Bağdat'tan Horasan'a geri dönerken Jüskab'ın yanında konakladığı sırada amirlerin birçoğları ile Ordu Kaya ve Buğday Aktaçi (Buqdai Aqtachi) bulunuyordu.*”⁶⁶⁶ Bu yıl Argun Han, yaz karargâhına gitti. **Ordu Kaya** ve Saadü'd-devle (Saaduddawla) ikinci defa Argun Han'a giderek Bağdat'ın vergilerini ona verdiler. **Ordu Kaya**, 1600 tumana ulaşan Bağdat gelirlerini toplamak için kendisine bağlı Bağdat'a gönderildi. **Ordu Kaya**'nın koruması altında olan Bağdat'ın gelirlerinin toplanması Argun Hanı büyük ölçüde memnun etti. Kendi eliyle fincan hediye ederek ona bir onur cübbesi verdi. **Ordu Kaya**'ya denetleyici olarak Bağdat'ın malî yetkisi verildi. **Ordu Kaya** Saadü'd-devle'nin şevk ve diğer niteliklerini övdü. Bağdat'ın askeri yeni valiliği için **Ordu Kaya** seçildi. 1287 yılı sonbahar ve kışında **Ordu Kaya** etkili bir görünüşle Saadü'd-devle ile arkadaşlığının temelleri atıldı ve Bağdat'ın kötü idare edildiğini ve gelirlerinden kazanacak çok şey olduğunu Argun

⁶⁶¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.541.

⁶⁶² Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), s.87.

⁶⁶³ Reşideddin *a.g.e.*, C.III, s.543.

⁶⁶⁴ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.545; Cüveynî, *a.g.e.*, s.33.

⁶⁶⁵ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.548.

⁶⁶⁶ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.551.

*Han'a ilette. 4 Cemaziyelevvel 687/06 Haziran 1288 günü Bağdat'ın emirliği **Ordu Kaya**'ya verildi. **Ordu Kaya** ve Saadü'd-devle, mümkün olan her kaynaktan 5 milyon vergi topladılar ve vergileri saraya getirdiler. Argun Han'ın seçkin emirlerinden olan **Ordu Kaya**, yanındaki müstevfi Saadü'd-devle ve diğer amir, mâlik ve saygın gözetmenlerle beraber toplanarak Buka (Buqa Chingsang)'nın ve (kardeşi) Aruk (Aruq)'un görevine son verdiler.”⁶⁶⁷*

Ordu Kaya, Argun Han tarafından Kubilay Han (1260-1294)'ın sarayına gönderilmişti. **Ordu Kaya** 27 Zilhicce 684/23 Şubat 1286 yılında yanında *İsa Tarsa Kalimaçi* (Kalimachi)⁶⁶⁸ ve *Pulad Çingsang* (Bolad Chingsang)'la beraber babasının toprağı Kubilay Han'dan Argun (Arghun) Han'ın hanlığı ile ilgili bir suyurgal⁶⁶⁹ ile döndü. *Pulad Chingsang*'ın dönüşü 1285 yılının sonlarında **Ordu Kaya**'nın dönüşü ise Ocak 1286'da gerçekleşmiştir.⁶⁷⁰ Onunla beraber olanlardan *İsa Tarsa Kalimaçi*, Kubilay Han'ın sarayında yer alan kuvvetli bir kliğe sahip Uygur *Sanga*'nın adamlarından biriydi.⁶⁷¹ Bu sebeple *İsa Tarsa Kalimaçi*'nin de Uygur olması kuvvetle muhtemeldir. İsminde “Tarsa” sıfatının olması O'nun aynı zamanda Hristiyan bir Uygur olduğunu akla getirmektedir. Bu konudaki gerekli açıklama bir önceki başlıkta verilmiştir.

Argun Han, 28 Ramadan 688/15 Ekim 1289 sonrasında kışlığı Arran'dan döndü ve yazlık Kongur Olang (Qongur Ölang)'da konakladı. Saadü'd-devle ile Bağdat'a

⁶⁶⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.567-568; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.72-73; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.331-333.

⁶⁶⁸ 怯里马赤 qièlīmǎchì “Tercüman” < Moğ. *kelemürçi* (HWC: 287) < Tü. *kelmeçi* “Tercüman”, Ailimcan İneyet, “Hanyu Wailaici Cidian'a (HWC) Göre Çince'ye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* volume 3/1 Winter, Ankara 2008, s.290.

⁶⁶⁹ Uygurca'da “suyurgamak” sözünden alınan suyurgal kelimesi, hükümdarın bir kimseye bağış ya da hibe de bulunmasıdır. Bkz. Halil İnalçık, “Autonomous Enclaves in Islamic States, History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East”, (edited by Judith Pfeiffer and Sholeh A.Quinn), Weisbaden 2006, s.119.

⁶⁷⁰ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.565-566; Abū Bakr al-Quṭbī Aharī, *Ta'rīkh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.41,139; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.27; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.320.

⁶⁷¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.451-452, 469.

dönen **Ordu Kaya**'nın tam dolu hazine ile gelmesinden Argun Han memnun oldu. Saadü'd-devle, **Ordu Kaya**'yı 7 Şaban 688/26 Ağustos 1289 sonrasında kişisel yardımcısı olarak aldı.⁶⁷² Horasan'da karışıklık çıkarmaya çalışan ve isyan çıkarmış olan tüm emirleri öldürenler arasında **Ordu Kaya** da vardı.⁶⁷³ Bilgilerden **Ordu Kaya**'nın İlhanlı sarayında gittikçe yükseldiğini görmek mümkündür.

Argun Han, Hindistan'dan gelen bir bahşinin (bakhshi) sözlerine kanarak ömrünü uzatmak için çeşitli ilaçlar aldığı sırada yanında bulunanlar arasında **Ordu Kaya** da bulunuyordu. Bahşinin Uygur olması ihtimâl dâhilinde olup belki de bu sebeple **Ordu Kaya** ve Saadü'd-devle*⁶⁷⁴ 01 Rebiyülahir 690/03 Nisan 1291'de sultanı zehirlemek iddiasıyla Tağaçar tarafından yargılandılar ve idam edildiler.⁶⁷⁵ Argun Han'ın hastalığı sebebiyle 7 Rebiyülevvel 690/10 Mart 1291 Cumartesi günü ölmesinden sonra oğlu Geyhatu, 24 Receb 690/23 Temmuz 1291 Pazartesi günü tahtta çıkarıldı.⁶⁷⁶

Geyhatu (1291-1295) döneminde Tağaçar, Kunçukbal (Qunchuqbal) ve Tagana yargılandılar. Fakat Geyhatu, onların gücünden korktuğu için özür diledi ve salıverdi. **Ordu Kaya**'nın eşi ve çocukları, babaların kanı için onların intikamının alınmasını istedi. Yapılan yargılama sonucunda 9 Şevval 690/05 Ekim 1291'de işledikleri suçlardan muaf tutularak sultana zorunlu olarak yapılan bir hediye sunumu ile affedildiler.⁶⁷⁷ Affedilmelerinin sebebi ise Geyhatu'nun bu noyanların gücünden çekinmesi idi. Daha sonra Tagana (Togan)'dan babalarının intikamını almak görevi **Ordu Kaya**'nın

⁶⁷² Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.571-572.

⁶⁷³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.600.

⁶⁷⁴ *Saadu'd-dawla, Türkçe (Uygurca olmalı)'yi ve Moğolca'yı Bağdad'da kaldığı yıllarda öğrenmişti ve çok düzgün bir biçimde konuşabilmekte idi. Bkz. Abd el-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346, s.141; Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-safa*, C.V, (neşr. Abbas Perviz), Tahran 1339, s.349-350.

⁶⁷⁵ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.575, 613; Ayetî, *a.g.e.*, s.147; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rih-i Shaikh Uwais* s.43,140; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.341-342.

⁶⁷⁶ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.575, 579.

⁶⁷⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, *a.g.e.*, s.581; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.360-361.

oğullarına bırakıldı⁶⁷⁸ ise de bir sonuç alınamadı. **Ordu Kaya**, Uygur boyundan bir noyan olarak daha önce öldürüldüğü için bütün aile efradı ile beraber anılır.⁶⁷⁹

2.4.6.1. Na'uldar

“Tarihi-i Olcaytu”da *emirlerin onsekizincisi, Sultan'ın mülazımlarından olan Ordu Kaya'nın oğlu Na'uldar (Noldar)*,⁶⁸⁰ İlhanlı hanlarından Geyhatu (1291-1295) döneminin önemli şahsiyetlerindendi. Kendisi hakkındaki bilgiler çok daha öncelere dayanmaktadır. Cengiz Han'ın varislerinden Çağatay'ın büyük oğlu Büri'nin oğlu Ahmet (Ahmad) Oghul'un 22 Temmuz 1270'de Beşbalık'taki isyanı üzerine bin atlı ile görevlendirilen **Na'uldar**, Ahmet Oghul'a mesajı iletmesi için elçiler göndermişti. Ona: “*Sen bir şehzadesin ve ben halktan olan bir kimseyim. Barak (Baraq), seni ikna etmem ve geri dönmen için beni gönderdi. Eğer kabul etmezsen bunun anlamı savaştır. Geri dönmen senin için en iyisidir.*” dedi. Ahmed, oldukça sarhoştı ve **Na'uldar** tarafından öldürüldü.⁶⁸¹ Bu olaydan sonra İlhanlı sarayında etkin ve önemli bir şahıs olarak adından söz ettirmektedir.

Baydu ile Hemedan civarında 3 Cemaziyelevvel 694/21 Mart 1295 yılında karşılaşan Geyhatu, üç gün sonra Baydu'nun emri ile 6 Cemaziyelevvel 694/24 Mart 1295 Perşembe günü idam edildi.⁶⁸² Baydu'nun kendisine muhalif emirleri idam etmesinden sonra Gazan Han (1295-1304), amcasını öldürenlerin teslimini istedi. Bu sırada Baydu'nun bir takım entrikalarının haberlerini Gazan Han'a getiren kişinin kuvvetle muhtemel **Na'uldar** olması konusunda Reşideddin, “*Gazan Han zamanında Baydu (Baidu)'dan haberci olarak geldi ve hediye vermesine izin verildi. Kendisi fazlasıyla ödüllendirildi.*”⁶⁸³ diye bahsetmektedir. Nitekim Emir (Amir) **Na'uldar**'ın 17

⁶⁷⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.581; Handemir, *Habibü's-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.76.

⁶⁷⁹ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), s.54.

⁶⁸⁰ Kâşânî, *a.g.t.*, s.54.

⁶⁸¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.531-534.

⁶⁸² Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.586.

⁶⁸³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.614.

Cemaziyelahir 696/13 Mart 1297 sonrasında Bağdat valisi olması⁶⁸⁴ yaptığı bu hizmetin bir sonucu olabilir. *Na'uldar*, ilerleyen zamanlarda 05 Şevval 706/09 Nisan 1307 Pazar günü geldiğinde⁶⁸⁵ Uygurtay Gazan ile birlikte 13 Zilhicce 706/15 Haziran 1307 Perşembe günü saltanat sancakları Gilan'ı fethetmek için yola çıkmıştır.⁶⁸⁶ Hakkında fazla bilgiye ulaşılamayan Uygur şahıslardan olup Ordu Kaya Ailesine mensubiyeti dolayısıyla önemlidir.

2.4.6.2. Mukbal (Mukbil)

Mukbal, “Tarih-i Olcaytu”da *Ordu Kaya'nın kardeşi* olarak geçer.⁶⁸⁷ İlhanlı sarayında görev almış bir Uygur olarak hakkında fazla bilgi olmamasına rağmen birkaç kaynaktan isminin geçiyor olması Ordu Kaya Ailesi hakkındaki bilgilerin zenginleşmesi açısından önemlidir. Uygur *Mukbal*'ın tarih sahnesindeki çıkışı yapmış olduğu tutuklamayla ilgilidir. Argun Aka (Aqa)'nın oğlu Nevruz (Nawroz), Horasan'da ayaklandı ve şehzade Hülâgu (Hulachu) ve Yeşmut (Yoshmut)'un oğlu Kara Nogay (Qara Nogai) onunla komplo kurmakla suçlandı. *Mukbal* da onların 8 Cemaziyevvel 688/30 Mayıs 1289 yılında tutuklanmasını ve Girdkoh'a gönderilerek 20 Ramazan 688/07 Ekim 1289'da idam edilmesini sağlamıştır.⁶⁸⁸

2.4.6.2.1. Pulad Kaya

“Tarih-i Olcaytu”da İlhanlı Hanı *Olcaytu Han (1304-1316)'ın mülâzım ve yardımcısı olan emirler sayılırken onyedincisi Uygur boyundan Ordu Kaya'nın kardeşi*

⁶⁸⁴ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.636.

⁶⁸⁵ Eserde, bu kişi Na'uldar değil Ordu Kaya olarak zikredilmektedir. Şahısların zaman zaman baba isimleriyle anılmış olmaları karışıklığa sebebiyet vermektedir. Na'uldar, Ordu Kaya ile akrabalığı bulunan veya kuvvetle muhtemel çocuklarından bir şahsiyet olmalıdır. Ordu Kaya, Camiü't-Tevarih'e göre 5 Mart 1291'de Sultan Argun'u zehirlemek iddiasıyla Saadu'd-dawla ile birlikte Taghachar tarafından yargılanmış ve idam edilmiştir. Bu tarihlerde Na'uldar'ın yaşamakta olduğu görülmektedir. Bkz. Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.575, 613; Kâşânî, *a.g.t.*, s.94; Abd el-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346, s.147; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.341-342.

⁶⁸⁶ Kâşânî, *a.g.t.*, s.94-100; Charles Melville, “The İlkhan Öljeitü's Conquest of Gilan”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.109.

⁶⁸⁷ Kâşânî, *a.g.t.*, s.54.

⁶⁸⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.571; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.336.

Mukbal (Mukbil)'ın oğullarından Emir Dana Kutluğ Kaya ve kardeşi **Pulad Kaya (Qaya)**...⁶⁸⁹ bulunmaktadır. Kendisi Gazan Han (1295-1304) döneminden başlamak üzere oğlu Olcaytu Han ve torunu Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) dönemlerinde de etkin ve etkili olmuştur.

Gazan Han döneminde **Pulad Kaya** ve Emir Çoban (Amir Chupan) 5 Şaban 696/29 Mayıs 1297'de Rey'den geldiler. **Pulad Kaya**'ya Horasan'a gitmesi ve Emir Nevruz (Nawroz)'u tutuklaması emredildi ve kendisine Horkudak (Horqudaq) ve Emir Sütay (Amir Sö'atai) dâhil edildi. İki gün sonra Kutluğ Kaya da onların hemen arkasından takip etti.⁶⁹⁰ Emir Kutluğ Şah (Amir Kutlugşah), Herat kralının (Nevruz/Nawruz) talep ettiği bir af emrini yazmak için Hacı Alaaddin Hitayî'ye emretti. Bunun üzerine o yemini yazdı ve şehre iletmek için içlerinde **Pulad Kaya**'nın da bulunduğu emirlere gönderdi. Nevruz, 23 Şevval 696/14 Ağustos 1297'de Herat kralı tarafından yakalandı ve teslim edildi. Nevruz, Herat kapısında idam edildikten sonra **Pulad Kaya** ile başı Bağdat'a gönderildi.⁶⁹¹ **Pulad Kaya**, "Sadr-ı Cihan" al tamga ile ödüllendirildi.⁶⁹² Bundan başka 2 Ramazan 702/20 Nisan 1303 yılında Memlûklular ile İlhanlılar arasındaki "Marj al-Suffar Savaşı"nda Memlûklular tarafından kuşatılan tepeden yarma harekâtından başarıyla çıkmıştır.⁶⁹³

Hâfız Âbrû, "Ögüt almayan pervasızlığa yatkınlığı ile Kutluğ Şah, öncelikle (Gilanlılara) **Pulad Kaya**'yı gönderdi. Gilanlılar (Keylanî), cesurca kenti savundular ancak savaştığı her üç karşılaşmayı da kaybettiler ve **Pulad Kaya**'ya itaatlerini sunmak için Kutluğ Şah'a haber gönderdiler. Gilanlar, Emir-ı debbacı ve diğer serdarları ve olayla ilgili olanları **Emir Pulad Kaya**'ya gönderdiler. **Emir Pulad Kaya** da olayı inceleyerek Emir Kutluğ Şah'a gönderdi ve Emir Kutluğ Şah da inceledikten sonra sulha

⁶⁸⁹ Kâşânî, *a.g.t.*, s.54.

⁶⁹⁰ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, C.III, s.638; *Dynastic and Political History of the İl-khâns*, "The Saljuq and Mongol Period History of İran", V.5, (edited by. J.A.Boyle), Cambridge 1968, s.383; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.410.

⁶⁹¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.640; Howorth *a.g.e.*, C.III, s.413.

⁶⁹² Abū Bakr al-Quṭbī Aharī, *Ta'rih-i Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.47.

⁶⁹³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.657.

razı oldu. Çünkü bu olay, onun önüne gitmişti. Kutluğ Şah'ın oğlu Saveci, barışı engelledi ve “Hergün ben bir ordu getiremem.” dedi.⁶⁹⁴ **Pulad Kaya**, onların teslim olmasına razı olacaktı fakat Saveci, babası Kutluğ Şah'a ülkeyi istilâ etmenin ve yaşayanları öldürmenin daha iyi olacağını söyleyerek onu (barış yapma) fikrinden caydırdı. “Buraya kadar gelmişken Gilanilerin işini bitirelim. Sonra korktular da gittiler demesinler ve sulhtan dolayı da bizi de namussuz sanırlar. Eğer ben sulh yaparsam namussuz olayım.” demesi üzerine Emir Kutluğ Şah, **Emir Pulad Kaya**'yı azletti. Oğlu Saveci'ye, “Orduyu topla hazır bulunsun.” dedi ve Gilanlar ülkesine saldırdı.⁶⁹⁵ **Pulad Kaya**'nın sulh tavsiyelerini izlemiş olsalardı İlhanlılar savaşın ihtişamını kaybedecekler ve savaşın nimetlerinden yararlanamayacaklardı.⁶⁹⁶ Nitekim öyle de oldu. Kâşânî olayın sonucunu şöyle anlatır. “Kutlug Şah'ın öldürülmesinin ve oğlu Saveci'nin hezimete uğramasının ardından kendisinin adamları ve musahipleri olan **Pulad Kaya** ve Bartas, 17 Zilhicce 706/19 Haziran 1307 Pazartesi günü Gilan'ı yakıp yıkmak, yağmalayıp harap etmek üzere Rikabzen'in sipahilerinden kalabalık bir grubu öldürdüler. Debbac'ın karılarını ve çocuklarını esir ettiler. Vilayetini yıkıp harabeye çevirdiler.”⁶⁹⁷

Yazıcızâde'nin “Bu **Pulad Kaya** Uygur emirlerdendi. “**Polad Kaya** (Kıya) ve Tika Timur ve Nasireddin Yahya ve begler Mısriler çerisine tururlardı, savaş ettiler.”⁶⁹⁸ diye haberdâr ettiği olayda, İlhanlı Muhammed Hudabende Olcaytu (1304-1316) Han, 9 Mayıs 1312/27 Nisan 1313 yılları arasında Suriye'nin bir ilçesi için yola çıkmış ve Rabbah'a varmıştır. Orayı kuşatıp istilâ ettikten sonra hükümetin başı olarak **Pulad Kaya**'yı bırakmıştır.⁶⁹⁹

Pulad Kaya'nın İlhanlı'nın son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) döneminde de görev başında olduğu Hâfız Âbrû'nun anlattıklarından anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁴ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.13.

⁶⁹⁵ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.113.

⁶⁹⁶ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.17; Handemir, *Habîbü's-Siyer*, C.III, s.133; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.541.

⁶⁹⁷ Kâşânî, *a.g.t.*, s.105.

⁶⁹⁸ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* “Selçuklu Tarihi”, (haz. Abdullah Bakır), s.898.

⁶⁹⁹ Abû Bakr al-Quṭbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais*, s.50; Kâşânî, bu olayı Pulad Kaya'nın adını anmadan 15 Şevval 712/13 Şubat 1313 Salı olarak verir. Bkz. Kâşânî, *a.g.t.*, s.177.

“Ebu Said Bahadır Han 720/Ocak 1321 yılında hâlâ Karabağ köyündeydi. Haberciler, Gürcistan tarafından geldiler. Sultan Ebu Said Bahadır, **Pulad (Fulad) Kaya**’yı 1000 binekli (süvari) ile bu tarafa tayin etti. Bazı bozgunculuk ve yıkımlar yaptılar. O günün intikamını ondan alsın diye. Bunun üzerine **Pulad Kaya**, bu meseleyi çözmek için onları muhasaraya aldı. 2-3 gün sonra da savaşımaya başladılar. Kale, bu muhasara ve savaştan zayıfladı. Arkıy, **Pulad Kaya**’dan aman diledi. **Pulad Kaya**, can güvenliğini verince o da kalenin dışına geldi. Gazan diye birisi dışarı çıkmadı. Ordu kalenin içine girdi ve Gazan’ı **Pulad Kaya**’nın önüne getirdiler. **Emir Pulad Kaya**, ferman verdi ve onu öldürdüler. Oradan zaferle ve sevinçle geri döndüler.”⁷⁰⁰

Emir Pulad Kaya, Asghir Oglan’ı da öldürerek geri döndü. Olcaytu Han’ın dul eşi ve Ebu Said Han’ın üvey annesi olan İrencin’in kızı Kutluşah, **Emir Pulad Kaya**’ya eş olarak verildi.⁷⁰¹ İlhanlı Devleti’ne ailecek hizmet etmiş olan Ordu Kaya ve Ailesinin bir üyesi olan **Pulad Kaya**’nın askerî başarıları yanında İlhanlı sarayına damat olarak kabul edilmesi O’nun ayrıca önemini ortaya koymaktadır.

2.4.6.2.2. Kutluğ Kaya

Olcaytu Han (1304-1316)’ın mülâzım ve yardımcısı olan emirlerden onyedincisi Uygur boyundan Ordu Kaya’nın kardeşi Mukbal/Mukbil’in oğullarından **Emir Dana Kutluğ Kaya**, **Pulad Kaya**’nın kardeşidir.⁷⁰² Sultan Olcaytu Han’ın hükümdarlığa geçtikten sonra imparatorluğun din kaynaklarının emanet edildiği kişilerden birisi de **Kutluğ Kaya** (Qutlugh Qıya)’dır.⁷⁰³ Howorth da “**Kutluğ Kaya**’nın, Olcaytu tarafından vakıfların yönetiminde görevlendirildiğini...”⁷⁰⁴ yazar. Moğol-İlhanlı yönetimindeki

⁷⁰⁰ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-Tevârih-i Reşîdî*, s.113-114.

⁷⁰¹ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.597.

⁷⁰² Kâşânî, *a.g.t.*, s.54.

⁷⁰³ Handemir, *Habîbü’s-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.89.

⁷⁰⁴ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.536.

Uygurların askerî görevlerinin yanında başka alanlarda da söz ve yetki sahibi olmaları sıkça karşılaşılan bir durumdur.

Kutluğ Kaya, kardeşi Pulad Kaya gibi hem Olcaytu Han'ın hem de babası Gazan Han (1295-1304)'ın hizmetindeki bir askerdir. Reşideddin ve Howorth'un ortak olarak verdikleri bilgide “22 Kasım 1299 da yapılan “Vadi al-Hazandar Savaşı”na katılan Gazan Han'ın noyanları içinde Tarımtas (Teremtar), Nakuldar (Noldar), **Kutluğ Kaya (Kuthughia)**⁷⁰⁵ gibi Uygur olmaları kuvvetle muhtemel noyanların isimleri geçer. Bazı kaynaklarda savaşın tarihi 28-29 Rebiyülevvel 699/23-24 Aralık 1299 olarak verilirken **Kutluğ Kaya**, “Vâdî el-Hazindâr Savaşı” sonrasında 6 Rebiyülahir 699/31 Aralık 1299'da Moğol soyluları ve büyükleri tarafından Şam şahnesi yani valisi olarak atanmıştır.⁷⁰⁶ Ayrıca bu dönemde genç **Emir (Amir) Kutluğ Kaya**, hac kervanlarının genel şefi olarak da atanmış ve askeri bando (mehter) ile bin savaşçı onların (Hac kervanlarının) güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiştir.⁷⁰⁷

2.4.7. Şişi (Shishi) Bahşi ve Ailesi

Moğol ve İlhanlı Devlet teşkilâtında görev alan Uygur şahısların dedeleri, babaları, amcaları, kardeşleri, oğulları hatta torunlarıyla birlikte sanki veraset sistemi varmış gibi hizmette bulunmaları çalışmada sıkça karşılaşılan bir durumdur. **Şişi Bahşi** ve oğulları da bu duruma örnek teşkil eden ailelerden birisidir.

Sevinç Aka'nın babası olan **Şişi Bahşi** (Shishi Bakhshi), Abaka (1265-1282)'ın itimat ettiği büyük emirlerden biridir.⁷⁰⁸ Abaka Han öldükten sonra da Argun Han (1284-1291)'ın hizmetine devam eden büyük emirler arasında yer almıştır. Cenazeden (Abaka) sonra kurultay Cagatu'ya ertelendi ve **Şişi Bahşi**, noyanların çoğunluğunun Ahmet Teküdar (1282-1284)'dan yana olduğunu gördü ve bunun üzerine Argun Hanı

⁷⁰⁵ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, 647; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.435.

⁷⁰⁶ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.645-647; Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.86; Abū Bakr al-Qutbī Aharī, *Ta'rīkh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.47,145.

⁷⁰⁷ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.530.

⁷⁰⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.548.

iktidarı Ahmet Teküdar (Takudar)'a teslim etmesi için iknâ etti. **Şişi Bahşi**, oldukça akıllı (aydın) ve zeki bir emirdi. Şehzade Argun Han'a: "*Ahmed'in hükümdar olmasını onayladığınız takdirde bu sizin ve bizim için daha iyi olur ki bizi dışarı alabilirsiniz.*" dedi. Bunun üzerine şehzade (Argun) hiç bir askerin gitmesini istemedi ve buna razı oldu.⁷⁰⁹ Böylece **Şişi Bahşi**, Argun Han tarafında olmasına rağmen Ahmed Teküdar'ın iktidara gelmesinde stratejik açıdan önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Abaka Han'ın ölümünden sonra Argun Han'ın amcası Ahmet Teküdar'la arasındaki iktidar savaşında geri durmasını telkin ederek hem İlhanlı Devleti'nde olabilecek bir saltanat kavgasını önlemiş hem de Argun Han'a gelebilecek tehlikelerin önüne geçmiştir. Aynı zamanda geleceği gören, öngörülü, sabırlı ve sağduyulu davranan **Şişi Bahşi**, kendisi ve Argun Han için daha güvenilir bir iktidar yolunu açmıştır.

Ahmed Teküdar'ın yeğeni ile siyaset kavgalarının devam ettiğini Reşideddin'in anlatıklarından anlaşılmaktadır. "*Ahmet Teküdar'ın damadı Alinak Noyan'ın saldırması sonucu 14 Rebiyülevvel 683/31 Mayıs 1284'de Şehzade Argun Han ve Tagudar Oghul'un oğlu Umar Oghul Simnan'da Surkha'nın köyünde buluştular. Nogay Yarguci (Nogai Yarghuchi) ve Şişi Bahşi de onlarlaydı. Argun Han'ın elçileri bir ateşkes önerdi.*"⁷¹⁰ Ancak bu teklif uygun bulunmadı, Argun Han tutuklandı. Onun tutuklanması sonrası öldürüleceği düşünüldükçe noyanları tarafından kaçırıldı. Ahmed Teküdar tarafından 14 Rebiyülevvel 683/30 Haziran 1284 günü öncesinde yakalanması emredilenler arasında **Şişi Bahşi** de bulunuyordu.⁷¹¹ Çünkü **Şişi Bahşi**, Ahmed Teküdar döneminde kampta (aghrugs) görevlendirilmişti."⁷¹² Bu mücadelenin galibi daha sonra Argun Han olmuştur.

Argun Han ile amcası Ahmet Teküdar arasındaki husumetin temel sebebi inanç farklılığı idi. Ahmet Teküdar'ın Müslüman olmasını kabul edemeyen Moğol noyanları öncelikle Argun Han'ın iktidara getirilmesi için işbirliği içinde oldular. Budist olan

⁷⁰⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.548; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.285-286.

⁷¹⁰ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih "Dünya Tarihi"* (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.III, s.555.

⁷¹¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.556; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.297.

⁷¹² Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.553.

Argun Han, Cengiz Han Yasası'na bağlı emirler tarafından önemseniyordu. Bu sebeple Argun Han, Kongurtay'ın öldürülmesini bahane ederek 26 Cemaziyelevvel 683/10 Ağustos 1284 Perşembe günü Ahmet Teküdar'ı öldürttü. Kendisi de 27 Cemaziyelevvel 683/11 Ağustos 1284 Cuma günü yani bir gün sonra tahtta oturdu.⁷¹³

Kaşânî'nin "Tarih-i Olcaytu"'sunda *Olcaytu Han (1304-1316)'ın mülâzım ve yardımcısı olan emirler sayılırken beşinci sırada Uygur boyundan Sarıca oğlu Şişî (Suşi) Bahşi oğlu adaletli Emir Sevinç Aka...*⁷¹⁴ geçmektedir. Abaka Han (1265-1282) döneminden başlayarak Olcaytu Han'a kadar uzanan hayat serüveninde oldukça uzun bir zaman önemini korumuş olduğu görülmektedir. Uygur olmaları kuvvetle muhtemel ailenin isimlerinde geçen "Aka" unvanı ile kaynaklarda Uygurlara atfedilen bahşilik kurumuna ilgili yerlerde değinilmiştir.

2.4.7.1. Sevinç Aka

Olcaytu Han (1304-1316) döneminde 25 adet bulunan devletin ileri gelenlerinin hazreti sultanın mülâzım ve yardımcısı olan Olcaytu çağının büyük emirlerinin adları, nitelikleri sayılırken beşinci sırada Sarıca oğlu Şişî (Suşi) Bahşi oğlu adaletli **Emir Sevinç Aka**...⁷¹⁵ gelmektedir. Dönemin pek çok kaynağında adı geçen **Sevinç Aka**, hakkında detaylı ve net bilgi olan nadir Uygur şahıslardandır.

Emir Sevinç Aka, Olcaytu Han'ın Horasan valiliği sırasında Emir Mulay aracılığı ile merkezden haberler alıyordu. Gazan Han (1295-1304)'ın 11 Şevval 703/17 Mayıs 1304 yılında Pazar günü Rey ile Kazvin arasında bulunan Bişkil Derre mevkiinde vefat etmesi⁷¹⁶ sonucu Geyhatu'nun oğlu prens Alafrang'ın hükümdar olma niyetini öğrenince derhal duruma müdahale etti. İlhanlı sarayının en muteber ve kudretli

⁷¹³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.559, 561.

⁷¹⁴ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), s.53.

⁷¹⁵ Kâşânî, *a.g.t.*, s.53; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.53.

⁷¹⁶ Kâşânî, *a.g.t.*, s.59; Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.662 .

emirlerinin de desteğini alarak Mazenderan'a yürüdü. 18 Şevval 703/24 Mayıs 1304 günü Semelga civarında Alafreng'in işini bitirdiler.⁷¹⁷

Horasan'da düşmanların işinden yana rahata erip gönlünden tasayı uzaklaştırınca, **Emir Sevinç Aka**, Esen Kutlug, Celayir Hüseyin, Ali Kuşçu gibi İlhanlı sarayının güçlü isimleriyle beraber Tebriz'e doğru hareket etti. 2 Zilhicce 703/6 Temmuz 1304 Pazartesi günü Ucan'a vardı.⁷¹⁸ Howorth, "*Gazan Han öldükten sonra Olcaytu (Ulçaytu) Han, Tebriz'den yola çıktı. Onunla beraber olan kişiler arasında **Emir Sevinç Aka**, İsen (Esen) Kutluğ... gibi Uygur emirler de bulunuyordu.*"⁷¹⁹ diye aynı bilgiyi paylaşır. 10 Temmuz 1304 yılında Ucan'a vardıklarında Gazan Han'ın ölüm merasimi yapıldı ve halka, askerlere yemek verildi.⁷²⁰ Onun gelişinden 10 gün sonra her zamanki tören gerçekleştirildi ve onun tahta çıkması için astrologlar tarafından şanslı bir gün tespit edildi. Kutluğ Şah (Uygur Kutluğ Kaya olmalı), Pulad (Kaya), **Sevinç Aka**, İsen (Esen) Kutluğ tahtın sağ tarafında yer aldılar. Bu emirler Kutluğ Şah'ın emri altında görev yapıyorlardı.⁷²¹ Böylece Kurultay'ın sonunda 15 Zilhicce 703/19 Temmuz 1304 Çarşamba günü Olcaytu Han hükümdar olarak tahta geçti.⁷²²

Kutluğ Kaya ve Bahaeddin Yakubî, eski görevleri olan vakıfların idaresine devam ediyorlardı. Birgün Sultan Olcaytu Han, oturmuş dinleniyordu. Devlet emirleri ve erkânı da yanında hazır bulunuyorlardı. Emir Kutluğ Şah, Emir Çoban, Emir Pulad (Fulad) Çingsang, Emir Hüseyin, **Emir Sevinç Aka**, Emir İsen (Esen) Kutluğ ve diğer büyük emirler ve vezirler, kendileri hakkında şimdiye kadar yapmış oldukları işlerden bahsettiler.⁷²³ İlhanlı Devleti'nde görev almış Uygur olmaları kuvvetle muhtemel adı geçen kişilerin Uygur olduklarına dair bilgiler konu başlıkları altında çalışmada

⁷¹⁷ Kâşânî, *a.g.t.*, s.64.

⁷¹⁸ Kâşânî, *a.g.t.*, s.66.

⁷¹⁹ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.534.

⁷²⁰ Ziyafetin büyüklüğü ölünün içtimâî mevkiyle mütenasip olması şarttır. Kırgızların "aş" dedikleri bu âdete, eski Türkler "yog" derlerdi. Kök Türk Kitabeleri'nde "yog"dan bahsediliyor. Bkz. Abdülkadir İnan, "Manas Destanında Aş-Yog Merasimi", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s.121-122.

⁷²¹ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.535-536.

⁷²² Kâşânî, *a.g.t.*, s.67.

⁷²³ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.8.

verilmiştir. Olcaytu Han'ın meclisinde çok sayıda Uygur şahsın yer alması İlhanlı Devleti'ndeki önemlerinin anlaşılması bakımından kayda değerdir.

Dönemin olaylarını ve siyasî gelişmelerini doğrudan ve detaylı olarak anlatan kaynaklardan Kâşânî, “*Olcaytu Han'ın, 8 Zilkade 704/2 Haziran 1305 Çarşamba saat beşte âlem sultanının Ucan yurdunda, Hacci Hatun'dan kutlu ve bereketli bir oğlu olduğundan ve Sultan'ın onun adını ve künyesini Ebu Said koyduğundan...*”⁷²⁴ bahseder. Handemir “*Emir (Amir) Sevinç'in Ebu Said doğduğundan sekiz gün sonra Olcaytu Sultan tarafından şehzadenin atabeği olarak atandığını...*”⁷²⁵ yazar. Howorth da “*Ebu Said doğduğunda Emir Sevinç ve eşi Oğul Kandı'ya teslim edilmişti.*” diyerek bu bilgiyi doğrular ve ardından “*O (Ebu Said), beş yaşındayken babası (Olcaytu), Sevinç'e oğluna ata binmesini öğretmeyi emretti. Sevinç, böylece hatun ve emirleri karargâha veya saraya uygun hale getiriyor ve merasim (iktidara gelmesi) için yardım ediyor ve genç şehzadeye şeref kazandırıyordu. O, astrologlar tarafından belirlenmiş bir zamanda atının kafası doğuya doğru dönüyor ve bir kâse kırmızı usûlüne uygun olarak içiyordu.*”⁷²⁶ şeklindeki açıklamasıyla *Emir Sevinç*'in askerî hizmetlerinin yanı-sıra şehzadenin eğitiminden de sorumlu olduğundan haberdâr eder.

Kâşânî ve dönemin diğer kaynakları *Emir Sevinç*'in askerî başarıları konusunda aynı bilgileri verirler. Bu dönemde İlhanlılar ile Gilanlılar arasında her zaman bir mücadele olagelmıştır. 17 Zilhicce 706/19 Haziran 1307 Pazartesi günü *Emir Sevinç* ve bir de Uygurtay, Gilan'ı yakıp yıkmak, yağmalayıp harap etmek üzere atlandılar. *Emir Sevinç*, sabitkadem kalıp yiğitlik gösterdi.⁷²⁷ Gilanlar tarafından yakalanan Kutluğ Şah (Uygur Kutluğ Kaya olmalı) öldürüldü. Olcaytu Sultan, buna oldukça üzüldü. 3000 kişi

⁷²⁴ Kâşânî, *a.g.t.*, s.84. Bu tarih, kimi kaynaklarda 3 Haziran 1305 Salı günü olarak verilirken Howorth 1304 yılı olarak yazmıştır. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.586.

⁷²⁵ Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.114.

⁷²⁶ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.586-587. Wang Yen-te, “Seyahatnamesi”’nde “bir kabul töreni sırasında Uygurların Kralı Arslan Han ve oğulları, hizmetkârları hepsi birden yüzlerini doğuya çevirdiler ve Çin İmparatoru tarafından yollanan hediyeleri kabul ettiler.” şeklinde anlatmaktadır. Moğollarda ve İlhanlı'da görülen bu uygulamanın Uygurlardan Moğollara geçmiş bir devlet âdeti olduğu kabul edilebilir. Bkz. Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Ten-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, s.65.

⁷²⁷ Kâşânî, *a.g.t.*, s.105.

ile onun öcünü almak için takviye olarak gönderilen kişilerin arasında **Emir Sevinç** de bulunuyordu.⁷²⁸ Bu savaşta **Emir Sevinç**, büyük yararlıklar göstermiş ve metaneti vurgulanmış, Fuman, Rasht, Tulim civarındaki bütün askerî birlikleri harap etmiştir.⁷²⁹ Bundan sonra Emir-i Kebir **Sevinç Aka**, 6 Safer 708/26 Temmuz 1308 günü büyük ve saldırgan bir orduyla Horasan diyarını korumak üzere Irak-ı Acem tarafına gitmiştir.⁷³⁰

Olcaytu Han'ın dul eşi ve Ebu Said Han'ın üvey annesi olan İrencin'in kızı Kutlu Şah'ın Uygur Emir Pulad Kaya'ya eş olarak verildiği⁷³¹ gibi 24 Ramazan 710/14 Şubat 1311 Pazartesi günü 40.000 batman ipek mehir karşılığında merhum Kutluğ Şah Noyan'ın kızı da **Sevinç Kutluğ** ile nikâhlandı.⁷³² Burada adı geçen Kutluğ Şah Noyan, Ordu Kaya Ailesi'nden Mukbil'in oğullarından Emir Dana Pulad Kaya'nın kardeşi Kutluğ Kaya olmalıdır. Uygur olması muhtemel Şişî Bahşi'nin oğlu **Sevinç Kutluğ** ile kızını evlendirmesi İlhanlı hizmetinde olan Uygurlar arasındaki ittifakın bir sonucu olarak görmek gerekir.

Olcaytu Han, Sultaniyye'ye döndükten sonra **Emîr Sevinç**'i 713/1313 yılı baharında Bağdad idâresine tayin etti.⁷³³ **Emir Sevinç**, Ebher (Abhar) civarında şehzade Ebu Said'le beraber bulunuyordu. 6 Cemaziyelevvel 714/18 Ağustos 1314 Pazar günü saltanat sancakları avlanmak üzere Ebher tarafına hareket etti. Sultan'ın Ebher'e gelmesinin onuruna 30 Cemaziyelahir 714/10 Ekim 1314 Perşembe günü büyük toplantı ve ziyafet vardı. **Emir Sevinç**, şehzade Ebu Said'i babası Olcaytu'ya teslim etti. Felek göz değmesinden korumak için üzerine “*ve in yekadu*”yu okudu ve ardından “*Söz*

⁷²⁸ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.16-17; Handemir, *Habîbü's-Siyer*, C.III, s.111; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.540; *Dynastic and Political History of the İl-khâns*, V.5, s.400; Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, (neşr. Abbas Perviz), Tahran 1339, C.V, s.440-445; Çoban Noyan, olarak geçmektedir. Bkz. Kâşânî, *a.g.t.*, s.107.

⁷²⁹ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.17; Mirhând, *a.g.e.*, C.V, s.43; Charles Melville, “The İlkan Öljeitü's Conquest of Gilan”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.110.

⁷³⁰ Kâşânî, *a.g.t.*, s.119.

⁷³¹ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.597.

⁷³² Kâşânî, *a.g.t.*, s.144.

⁷³³ Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, (yay. M. İsfahanî), Tahran 1338/1959, s.610; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.55; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.468.

verilenden bin yıl daha fazla mutluluk içinde otur hüsrevlik tahtında Şahlar şahının sırtı sağlam şehzadesi olarak, felek sana itaat edip yaklaşsın, Tanrı yardımcın ve koruyucun olsun.”⁷³⁴ diye dua etti. Bu zamana kadar şehzade Ebu Said ile beraber Ebher’de olduğu anlaşılan **Emir Sevinç**, O’nu hem geleceğin İlhanlı hükümdarı olması hem de savaşçı olarak iyi bir eğitim alması için hazırlamıştır. Devlet kurma ve yönetme özelliğine ve yeteneğine sahip Uygurların bu konudaki tecrübeleri Moğollar ve İlhanlılar tarafından her zaman değerlendirilmiştir. Nitekim bunun başka örnekleri de vardır.

Emaneti teslim töreninden sonra “*Olcaytu Sultan, bu yılın başlarında (Muharrem 715/ Nisan 1315) dünya şehzadesini (Ebu Said) afetler dehlizi, korku balyozunun örsü olan Horasan ve Mazenderan tarafını muhafaza etmek üzere büyük bir orduyla o bölgeye atamış, canının dilediği, akrabası ya da yakını olan her emiri, vezir ve oğlu, şehzadenin kutlu rikabı yanısıra yola çıkarmıştır.*⁷³⁵ **Emir Sevinç**’i de şehzadeye atabeg tayin ederek maiyetine birçok emir vermiş,⁷³⁶ ayrıca Ebu Said’in emirü’l-ümeralığına nasbedilmişti.⁷³⁷ Emirlerden de Ebu Said ile aynı yaşta olanları Horasan’da ona eşlik etmelerini emretmişti.⁷³⁸ Onu Horasan’a getiren genç hükümdar adayına da **Emir Sevinç** eşlik etmişti. **Sevinç**’in yanında Emir Algu bulunuyordu. **Emir Sevinç** ve Emir Algu’yu bundan dolayı ne zamana kadar olursa olsun kendisi için tayin etti ki onlar da çok muteber emirlerindendi.”⁷³⁹

Reşideddin’in oğlu Abdullatif, genç hükümdarın takımına sarayın büyükleri tarafından Olcaytu Han’ın emri ile vezir olarak atandı. Genç hükümdar için büyük vezirler tarafından değerli taşlar ve maddeler temin edildi. Olcaytu Han, oğlu için

⁷³⁴ Kâşânî, *a.g.t.*, s.197-198.

⁷³⁵ Kâşânî, *a.g.t.*, s.209; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-Tevârih-i Reşîdî*, s.60.

⁷³⁶ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.60-61; Abû Bakr al-Qutbî Ahârî, *Ta’rih-i Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.51; Handemir, *Habîbü’s-Siyer*, C.III, s.111; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (neşr. Abdu’l Huseyn Neva’î), Tahran 1362, s.609; Hamdullah Mustawfî Qazvinî, *Tarih-i Guzida*, Edward G.Browne (çev. Reynolds A.Nicholson), Brill, London 1913, s.148; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), s.129; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.568.

⁷³⁷ Vassaf, *Tecyizetu’l-Emsar ve Tecyizetu’l-A’sar*, s.614; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.61.

⁷³⁸ Mirhând, *Tarih-i Ravzatu’s-Safa*, C.V, s.472.

⁷³⁹ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.60.

şenlikler düzenledi ve ona Ebher'e kadar eşlik etti. Özellikle emirlerden **Sevinç Aka**'ya oğlunu emanet ederken “Öyle ki geçmişteki hizmetlerinizi biliyorum ve sadakatinizle (doğrulukla) tamamen size güveniyorum. Amirlerimin ve bakanlarımın yakınlıklarına ve oğlum için sana güveniyorum. Sen baba desteği ile onları koruyacaksın ve onlar (sana) usûlüne uygun olarak itaatkâr olacaktır ama egemenliğin getirdiği gururdan sakın, oğlunun koruyucusu olmayı ve düşündüğün hurs tutkusu teşebbüslerinin içine girmeni istemiyorum. Bu eyalet için zor olabilir ve seni ciddi biçimde cezalandırırım.” diye uyarıda bulundu. **Sevinç Aka**, dizlerinin üzerine çöktü ve büyük gayret ve iyi niyetle teminat verdi.⁷⁴⁰ Kaynakların verdiği bilgiye göre **Emir Sevinç Aka**'nın bundan sonra da Ebu Said'in koruyucusu, sağ kolu ve başdanışmanı olarak hep yanında görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.

Sultan Olcaytu Yılan yılı Şubat ayına denk düşen 27 Ramazan 716/13 Aralık 1316 Pazartesi günü akşamüzeri vefat etti. Ülke işlerinin dizginini ve saltanatını oğlu Ebu Said'e ısmarladı (bıraktı).⁷⁴¹ Olcaytu Han'ın on iki yaşındaki küçük oğlu babasının öldüğünü öğrendiği zaman Mazenderan'da bulunuyordu. Vasisi **Sevinç Aka**, ona doğru koştu, her ikisi de Rey'den çıktılar. Sultaniyye'ye geldiler.⁷⁴² Emir Çoban, **Emir Sevinç**'le arasındaki rekabet dolayısıyla Ebu Said'i bir müddet cülus ettirmemiş ve Sultaniye şehri haricinde beklettirmiştir.⁷⁴³ İbnü'l-Kesir, Emir Çoban'ın böyle bir tedbire başvurduğuna dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Howorth, “Olcaytu Han'ın ölümünden sonra **Sevinç Aka** ve Emir Çoban'ın kıskançlıkları erken başladı. **Sevinç Aka**'nın izni olmadan evin noyanları yola çıkmazdı. Mazenderan'daki genç şehzade (Ebu Said) çağrıldı. Tus'tan Radegan'a Sultan (Olcaytu), oğlu için **Sevinç Aka**'yı tahsis etti. Emirler Bostam yakınında O'nu karşıladılar. **Sevinç Aka**'nın etkisini dengelemek için emirler, Emir Çoban'a güveniyorlardı. **Sevinç Aka**, Rey'in çevresinde Çoban'ın ne konuştuğunu ve neler olup

⁷⁴⁰ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.568.

⁷⁴¹ Kâşânî, *a.g.t.*, s.248; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.69.

⁷⁴² Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.72; Spuler, *a.g.e.*, s.132.

⁷⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI. S.124, Ankara 1967, s.605, dipnot 10; Sultaniye dışında bekleten Sevinç Aka'dır. Bkz. Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.72.

*bittiğini araştırmak için Zanbari adında bir noyanı oraya gönderdi. O (Zanbari), amirler ve hatunlar tarafından iyi bir şekilde kabul edildi. Vekiline bir güven mektubu aldıktan sonra **Sevinç Aka**, genç şehzade ile başşehir gitti. **Sevinç Aka**, Ebu Said'in emirü'l-ümerası olmak istiyordu. Şehzade büyüyünceye kadar imparatorluğun huzurunu sağlamak için kendini adamak gerektiğini söyleyerek onurunu reddetti ve onuru hakkında bir mücadele başlattı. Çoban ile kavgası bir iç savaş ile sona erecekti.”⁷⁴⁴ diye şehzade Ebu Said'in tahta çıkmadan önceki durumlardan haberdâr eder.*

Şehzade Ebu Said'in tahta çıkışında “**Emir Sevinç**, Şehzade Ebu Said'in yanına ulaştı. Ne görüp işittiyse olan biteni ona anlattı. Sonra Sultaniye'ye gittiler. Moğol gelenek ve göreneklerine göre sopalarını önlerine alıp, kemerlerini boyunlarına aldılar. Yüzlerce kişi, herkes dışarı çıkarak Sultan gelirken dizlerinin üstünde diz çöktüler. Sultan Ebu Said'in bir yanında Emir Çoban bir kolundan tuttu ve diğer kolundan da **Emir Sevinç** tuttu. Onu tahta oturtular ve sultan tayin edildi. Ebu Said, Sultaniyye'de kurultay sonunda Safer 716/Nisan-Mayıs 1317 yılında tahta çıktı.”⁷⁴⁵ Ebu Said tahta çıkarken bir kolundan Emir Çoban'ın diğer kolundan da **Emir Sevinç**'in tutması iki kişi arasında hem siyasî ve idarî anlamda hem de emirü'l-ümeralık makamının paylaşımında bir sıkıntının olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Emir Çoban ile **Sevinç Aka** arasında meydana gelen mevkiî mücadelesinde Horasan'dan gelen noyanlar **Sevinç Aka**'yı desteklerken Sultaniyye'dekiler ise Emir Çoban'ı destekliyorlardı.⁷⁴⁶

Kaynaklardan emirü'l-ümeralık vazifesinin **Sevinç Aka**'nın aksine Emir Çoban'a verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. “*Olçaytu Han, halefî olarak Ebu Said'i atamış ve Reşideddin, vezir olarak devleti idare etmeye aday gösterilmişti. Esen Kutlug'u da onun (Reşideddin) işlerinin uygulayıcısı yapmıştı.*⁷⁴⁷ (*Olçaytu*) küpelerini, mühür, yüzük ve veliahtlık fermanını bir beze sararak Ebu Said'in tahta geçirilmesi için Esen (İsen)

⁷⁴⁴ Howorth, a.g.e., C.III, s.585; *Dynastic and Political History of the İl-khâns*, V.5, s.406-407.

⁷⁴⁵ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.73; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.113; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, (4.Baskı) TTK, Ankara 1988, s.182.

⁷⁴⁶ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, (neşr. Abdülhuseyn Nevâi), Tahran 1372, s.18; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.489.

⁷⁴⁷ Howorth, a.g.e., C.III, s.573.

*Kutlug'a vermiş, Emir Çoban'a da Ebu Said'i emanet etmiştir.*⁷⁴⁸ *Olcaytu Han'ın ölümünden sonra yerine onbir yaşındaki oğlu Ebu Said geçince orduyu ve memleketi Emir Çoban idare etmiş, Harbenda'yı zehirleyerek öldürmekle itham edilen ayan tabakasına mensup bazı kimseler öldürülmüştür. Ramazan 716/Kasım-Aralık 1316 tahta oturduğu ilk zamanlarda çok kimseler onunla oynadılar.*⁷⁴⁹ *Emir Çoban, emirü'l ümeralığa nasbedildikten*⁷⁵⁰ *sonra Olcaytu Han'ın bütün emirleri Emir Çoban'a bağlılıklarını arzetteler.*⁷⁵¹

Kutluğ Şah (Uygur Kutluğ Kaya olmalı)'ın ölümünden beri bu görevi işgâl etmiş olan **Emir Sevinç**⁷⁵² muhtemelen emirü'l-ümeralığın kendisine verilmesini bekliyordu. Emirü'l-ümeralık vazifesi Emir Çoban'a verilince Ebu Said'in atabegi **Emir Sevinç Aka** Horasan'dan gelerek atabegliğine devam etti.⁷⁵³ Ancak atabegliğin yanında Ebu Said'in bütün işlerini idare etmekle kalmadı aynı zamanda divan işlerini de yürüttü. Devletin yönetiminde sıkıntı oluşturmamak için akıllı ve itidalli tavırları ile Emir Çoban'ın emirü'l-ümera olmasına da göz yummuş olmalı.

Ebu Said'in Sultaniye'ye girişi esnasında Reşideddin'in oğlu Gıyaseddin'i karşılamaya göndermesine **Emir Sevinç Aka**, bozuldu. Aralarının bozulması sonucunda Reşideddin, Emir Çoban'a meyletti. Ancak **Emir Sevinç Aka** ile Emir Çoban arasındaki mücadelede Vezir Taceddin Ali Şah, Emir Çoban'ın tarafını tutarken Reşideddin ise **Emir Sevinç Aka** tarafında yer aldı.⁷⁵⁴ Reşideddin'in Taceddin Ali Şah ile aralarında meydana gelen hasımlıkları sonucu görevinden azledilmesine hamisi **Emir Sevinç** razı

⁷⁴⁸ Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, (yay. M. İsfahanî), Tahran 1338/1959, s.716.

⁷⁴⁹ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* "Büyük İslâm Tarihi", I-XV, (çev. Mehmet Keskin), C.14, s.146-147.

⁷⁵⁰ Spuler, *a.g.e.*, s.129; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.132.

⁷⁵¹ Semerkandî, *a.g.e.*, C.I, s.13.

⁷⁵² *Dynastic and Political History of the İl-khâns*, V.5, s.406-407.

⁷⁵³ Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, s.623, 630; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.73; Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, s.60; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (neşr. Abdu'l Huseyn Neva'i), Tahran 1362, s.612.

⁷⁵⁴ Z.V. Togan, "Reşideddin", *İ.A.*, MEB, C.IX, Eskişehir 1997, s.707; Handemir, *Habîbü's-Siyer*, C.III, s.114; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D.1265-1502)*, London 1920, C.III, s.52.

olmadı. Reşideddin'in başına gelen bir olay neticesinde suçlanmasını onaylamıyordu, hastaydı ve çok yorulmuştu. Reşideddin, azledildikten sonra Sultaniye'den Tebriz'e gitti. **Emir Sevinç Aka**, bu olaya razı değildi ama Reşideddin, suçluydu, karraş (ukala, kibirli) birisiydi. **Emir Sevinç**, “eğer ben güçlü birisi olursam onu aynı mevkiye getiririm.” dedi. O kişinin padişahı, Bağdat savaşında hezimete uğradı ve **Emir Sevinç Aka** ordu sahibi oldu ve mahfeyle Bağdat'a girdi. Reşideddin, yeniden görevine iade edilerek kurtarıldı. **Emir Sevinç Aka**, Sultan (Ebu Said) ile Bağdat'a giderken Zilkade 717/Ocak-Şubat 1318'de bu şehir yakınlarında öldü.⁷⁵⁵ Sorumlu genç hükümdar (Ebu Said), buna çok üzüldü ve mezarını Sultaniye'ye nakletti.⁷⁵⁶

Emir Çoban, **Emir Sevinç Aka**'nın ölmesi üzerine Reşideddin'in tekrar vezirliğe gelmesini isteyince Reşideddin bunu kabul etti. Taceddin Ali Şah, bu duruma son derece bozuldu. Reşideddin'in katledilmesi için entrikalar çevirdi. Olcaytu Han'ın zehirlenerek öldürülmesinden dolayı Vezir Taceddin Ali Şah, bir oldu-bittiyle yaşlı veziri tutuklattı. 16 Recep 718/13 Eylül 1318 tarihinde bu kıymetli devlet ve ilim adamı katledildi ve cenazesi kendi yaptırdığı türbeye defnedildi.⁷⁵⁷

“Nihayetü'l-İreb”de geçen “*Emir Çoban'ın Ebu Said'in hükümdarlığını temin eden Serenbu'yu katlettirdiğine...*”⁷⁵⁸ dair iddiaya göre Serenbu yani **Emir Sevinç Aka**, ölmemiş, öldürülmüştür. Dönemin çekişmeli siyasî olaylarına bakılacak olursa iktidar ve mevki kavgalarında cinayetlerin veya katliamların olması oldukça doğal bir sonuçtur. Kaynakta geçen Serenbu'nun Uygur **Emir Sevinç Aka** olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim kaynağın da teyit ettiği gibi Ebu Said Bahadır Han'ın yetişmesinde ve iktidarı ele almasında en etkili kişi **Emir Sevinç Aka**'dır. Burada ismin yanlış okunmasından kaynaklanan bir durum söz konusu olabilir.

⁷⁵⁵ Hâfiz Âbrû, *a.g.e.*, s.78; Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s.613.

⁷⁵⁶ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.588; Handemir ölüm tarihini 20 Zilkade 717/24 Ocak 1318 olarak verir. Bkz. Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.114; Edward G. Browne, *a.g.e.*, C.III, s.52.

⁷⁵⁷ Z.V.Togan, “Reşidüddin”, *İ.A.*, MEB, C.IX, Eskişehir 1997, s.707; Handemir ölüm tarihini 17 Cemaziyelevvel 718/17 Temmuz 1318 olarak verir. Bkz. Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.114; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D.1265-1502)*, London 1920, C.III, s.52.

⁷⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, s.605, dipnot.11.

2.4.7.2. İrincin

Uygur Şişi Bahşi'nin oğullarından ve Sevinç Aka'nın kardeşlerinden **İrincin**, hakkında fazla bilgi yoktur. Olcaytu Han (1304-1316), Mugan'dayken 8 Cemaziyelevvel 704/7 Aralık 1304 yılında (Altınorda) Kıpçak Hükümdarı Tokta'dan elçiler oraya (Mugan) ulaşmıştı. Olcaytu Han, onlardan “*Gazan Han (1295-1304)'ın son zamanlarında Memlûklular tarafından İlhanlı Devleti'ne gönderilip sonrasında da hapsedilen iki elçiye karşılık, 2 Ramazan 702/20 Nisan 1303'deki “Marc al-Suffer Savaşı”nda Memlûkluların eline düşen Emir Sevinç Aka'nın kardeşi İrincin ve bazı emirlerin karşılıklı olarak salıverilmelerini*”⁷⁵⁹ istemiş, **İrincin**'e karşılık Mısırlı (Memlûk)lardan son savaşta yakaladığı ve gözaltına alıp sonra serbest bıraktığı iki kişiyle hapisten salınan iki elçiyi de Memlûklulara göndermiştir.⁷⁶⁰ Olcaytu Han'ın Sişi Bahşi'nin oğlu ve Sevinç Aka'nın kardeşi **İrinci**'ni kurtarma girişimleri Uygurlara vermiş olduğu değeri açıkça ortaya koymaktadır.

2.4.7.3. Öğrünç (Ekrenç(J)/İkrenç/Kerenç/(Ūkranj)

Şişi Bahşi'nin Sevinç Aka ve İrincin'den başka bir diğer oğlu da **Öğrünç**'dür. Adı, İlhanlı'nın son zamanlarında yaşamış Uygur Esen (İsen) Kutluğ Ailesi'nden Mahmud Esen Kutluğ'un yanında sıklıkla geçmektedir. Emir Çoban'ın Kurumişi isyanını bastırmasında yanında yer alan emirler arasında Sevinç Aka'nın kardeşi **Öğrünç** (Ekrenç) de bulunmaktaydı.⁷⁶¹ Ebu Said Han (1316-1335)'a isyan eden isyancılar, Rebiülahir 719/Mayıs-Haziran 1319 da Zencan Nehri kıyısında yakalandılar⁷⁶²

⁷⁵⁹ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, C.III, s.657.

⁷⁶⁰ Bu kişiler (dört kişi) Tebriz'de hapis kalmışlardı. Bkz. Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), s.83; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.536-537.

⁷⁶¹ Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, s.642; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s.100; Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, s.39; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s.613-614; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.592.

⁷⁶² Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *a.g.e.*, s.615-616; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.101; Semerkandî, *a.g.e.*, C.I, s.41-45; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1376, s.274-279; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.117-118; Abû Bakr al-Quṭbî Ahârî, *Ta'rih-ı Shaikh Uwais*, s.52-53, 151.

Öğrünç ve diğer emirler, 736/1335 yılında Ebu Said Han'ın sonsuzluğa yürüdüğünde anlaşılmaya geldiler. Arpa Hanı getirdiler ve tahta çıkardılar.⁷⁶³ Ebu Said Han'ın Uyrat boyundan dayısı Ali Padişah, Arpa Hanı, Han olarak tanımayarak Uyrat, Uygur ve Türkmenlerden oluşan bir orduyu Arpa'nın üzerine gönderdi.⁷⁶⁴ Mahmud Esen Kutlug (İsân Qutlugh), 14 Ramadan 736/26 Nisan 1336 yılındaki Ali Padişah (Başhah) ile Arpa Han (Khan) arasındaki "Jaghatu Savaşı"nda Arpa Han tarafında yer alırken daha sonra Ali Padişah tarafına geçmesi sonucu Arpa Han yenildi.⁷⁶⁵ Bu savaşta Sevinç Aka'nın kardeşi **Öğrünç** (Ûkranj) yerinde kalmış ve hiç çaba harcamamıştır. Dört ay sonra devlet, Ali Padişah'ın eline geçti. Hükümdarın yarlığında Mahmud Esen Kutlug ve Sevinç Aka'nın kardeşi **Öğrünç**, al tamga ile ödüllendirildi.

Emir Öğrünç ve oğlu **Ali**, İlhanlı'nın son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) döneminde yaşamış ve ona hizmet etmiş önemli Uygur şahsiyetlerdendir. Özellikle Ebu Said Han'a karşı çıkan ayaklanmaların bastırılmasında etkili olmuşlar ve Çobanoğullarıyla Celayir Şeyh Hasan arasındaki siyasî çekişmelerde ve menfaat ilişkilerinde Çobanoğulları tarafında yer almışlardır. Bunun sebebi babaları Şişî Bahşi'nin Celayir Şey Hasan tarafından öldürülmesi olabilir. Savaşı, Çobanlı Şeyh Hasan kazanınca **Emir Öğrünç**, **oğullarını** Uyrat kavminin emirleri ile Sultaniye'nin fethine gönderdi.⁷⁶⁶ **Öğrünç'ün oğlu Ali**, Sultaniye'ye gönderilenler arasındaydı ve Celayir Şeyh Hasan ile barış yapmışlardı.⁷⁶⁷ Kürdistan ve Huzistan'da **Emir Öğrünç'ün çocukları** hâkimiyet sürüyorlardı.⁷⁶⁸ Kaynaklarda Emir Öğrünç'ün **Ali**'den başka diğer

⁷⁶³ Hâfiz Âbrû, *a.g.e.*, s.145; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-safa*, C.V, s.534; Aharî, *a.g.e.*, s.59, 158.

⁷⁶⁴ Hâfiz Âbrû, *a.g.e.*, s.148.

⁷⁶⁵ Hâfiz Âbrû, *a.g.e.*, s.149; Aharî, *a.g.e.*, s.60, 159; Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.127; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.635-636; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s.295, 302.

⁷⁶⁶ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşîdî*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.158.

⁷⁶⁷ Abû Bakr al-Quṭbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Babtist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Exelcior, 1954, s.67,166.

⁷⁶⁸ Şabânkârî, *Mecmau'l- Ensâb*, s.310-312; Aharî, *a.g.e.*, s.166-167; Hâfiz Âbrû, *a.g.e.*, s.159; Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, s.170-171; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.546-547; Handemir, *Habîbü's-Siyer*, C.III, s.228; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D.1265-1502)*, London 1920, C.III, s.59; Spuler, *a.g.e.*, s.148; *Dynastic And Political History Of The Ilkhans*, C.V, s.415.

çocuklarının ismi geçmemektedir. Ancak başvuru kaynaklarında **oğulları** tabirinin kullanılıyor olması başka çocuklarının da olduğundan haberdâr eder.

2.4.8. Uygurtay Gazan

Cengiz Han (1156-57/1227)'ın idarî kademesinde önemli bir şahsiyet olan Uygur **Körgüz** (Görgüz)'ün **Kutluğ Buka** (Qutluğ Buqa) ve **Yaylak Buka** (Yaylağ Buqa) adlı iki oğlu vardı. **Uygurtay**, Kutluğ Buka'nın oğludur.⁷⁶⁹ Moğol İmparatorluğu'nda ve ardıllarında baba-oğul-torun zincirlemesiyle görev yapan Uygur şahıslar içinde **Körgüz**, oğlu **Kutluğ Buka** ve onun çocukları **Uygurtay Gazan** ve **Gazan Aka Bahadır** iyi bir örnek teşkil ederler.

Uygurtay Gazan hakkındaki ilk bilgileri Reşideddin, vermektedir. “*Kaydu, 1282 yılında Duva'yı Çağatay Hanlığına resmî olarak atadı. Duva da Kaydu'yu “Büyük Han” olarak kabul etti. Böylece Çağatay ve Ögeday ulusları, Tulu (Tului) ulusuna karşı bir ittifak oluşturdular. İlhanlı hanlarından Argun Aka (1284-1291)'nın oğlu Nevruz (Navruz), Kaydu ve oğullarının yanında yer alıyordu. Onun yanında ise Uygurtay Gazan bulunuyordu. Çin'de bulunan Yuan hanedanlığına bağlılık gösteren İlhanlı'ya harekât düzenleyen Kaydu, oğlu Sarban komutasında bir orduyu İran içlerine kadar gönderdi. Uygurtay Gazan (Ghazan) ve diğer askerleri, 15 Rebiyülahir 688/8 Mayıs 1289'da şehzade İlhanlı Gazan Han (1295-1304)'ın karşısında bulunuyordu. Gazan Han, İsfarayin'e yakın Kalpush'a geldi. Kalpush, Uygurtay Gazan'ın yurdu idi ve burayı o yönetiyordu. Çok iyi hizmetlerde bulunuyordu. Uygurtay Gazan, Argun Han'ın sarayına Horasan'daki durumu rapor etmesi için Tagana ile birlikte gönderildi.*⁷⁷⁰ Bu tarihlerde **Uygurtay Gazan**'ın Çağatay Hanlığı'nın hizmetinde olduğu söylenebilir.

⁷⁶⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.72.

⁷⁷⁰ Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.III, s.596-597.

* Uygur Ordu Kaya'nın kardeşi Mukbal/Mukbil'in oğullarından Emir Dana Kutluğ Kaya, Pulad Kaya'nın kardeşidir.

Yine Reşideddin'in verdiği bilgilere göre “**Uygurtay Gazan**, 1 Rebiyülahir 690/3 Nisan 1291 tarihinde Gazan Han'ın noyanı Emir Kutluğ Şah*'ın karşısında yer alıyordu. Çağatay Hanı, Mübarek Şah'ın kızı Tüzmiş Hatun'u çok seviyordu. Onu çadırı ile birlikte Kabudjama'ya gönderdi. Nevruz'a gitmek ve onu almak için düşündü. Nevruz'dan onun çadırını aramak bahanesiyle Mazenderan'daki askerleri hazırlamak ve bölgeyi korumak için izin aldıktan sonra ayrıldı.”⁷⁷¹ Diğer taraftan “Nevruz, Kubilay'ın oğlu Kaydu ve oğullarını Horasan'a saldırmak için ikna etti. Sarban ile birlikte Nevruz ve onun yanında olan **Uygurtay Gazan** 690/1291 yılı içinde Horasan'a geldi. Horasan ve Mazenderan'a ulaşan Sarban orada masum Müslümanları katletti. Nevruz'un sebep olduğu masum Müslümanların öldürülmesi sonrası **Uygurtay Gazan** da kaçtı ve Çağatay Hanı Duva (1282-1306)'ya gitti. İlhanlı Geyhatu (1291-1295)'nin idam edilip Baydu (1295)'nin tahta çıkarılması zamanında **Uygurtay Gazan**, Mazenderan yollarını çok iyi bilmesi sebebiyle Horasan'dan dönerken Mazenderan'da bulunan Gazan Han'ın askerlerinin yurtlarının alınmasında etkili oldu.”⁷⁷² Gazan Han döneminin 1302 sonbaharında şehzade Olcaytu Han (1304-1316)'ın karşısında Sarban'ın yanında büyük bir arzu ile Tus şehrinin civarına gidip onu cesaretlendirerek Horasan'da isyan etmesine ve ortalığı kasıp kavurmasına sebep olanlar arasında **Uygurtay Gazan** da bulunuyordu.⁷⁷³ Başlangıçta Çağatay Hanlığı'nın siyasî ve askerî tarihinde ön plana çıkan **Uygurtay Gazan**'ın İlhanlıları oldukça zorlamış ve uğraştırmış olduğu görülmektedir.

Olcaytu Han zamanında **Uygurtay Gazan**, Haram aylarının başında 29 Recep 706/3 Şubat 1307 Cuma günü kulluk ve itaat etmek üzere Horasan diyarından gelmiş⁷⁷⁴ ve Ordu Kaya (Uygur Na'uldar'ın babası) ile birlikte 13 Zilhicce 706/15 Haziran 1307 Perşembe günü saltanat sancakları Gilan'ı fethetmek için yola çıkmıştır. **Uygurtay**

⁷⁷¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.601.

⁷⁷² Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.371.

⁷⁷³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.II, s.308.

⁷⁷⁴ Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.94.

Gazan⁷⁷⁵,ın getirmiş olduğu “*Gilan ormanlarının fethedilemeyeceği*” haberinin Olcaytu Han’a ulaşmasından sonra hükümdarın 13 Şevval 706/13 Nisan 1307 Pazartesi günü Gilan’ı fethetmek amacıyla yola çıkması⁷⁷⁶ üzerine 17 Zilhicce 706/9 Haziran 1307 Pazartesi günü Emir Sevinç Aka ile birlikte **Uygurtay**, Gilan’ı yakıp yıkmak yağmalayıp harap etmek üzere atlanmışlardır.⁷⁷⁷ **Uygurtay Gazan**, bu olaydan (1307) sonra İlhanlı Devleti’nin hizmetine girmiş olabilir.

2.4.8.1. Gazan Aka Bahadır (Ghazan Aqa/Aqa Bahadır)

Gazan Aka Bahadır (Ghazan Aqa Bahadır), Körgüz (Görgüz)’ün oğlu Kutluk Buka (Qutlugh Buqa)’nın oğludur.⁷⁷⁸ Kendisi hakkında detaylı bilgi veren Reşideddin, İlhanlı hanlarından “*Ahmed Teküdar (Takudar), (1282-1284)’ın 9 Zilkade 682/29 Ocak 1284 yılında Horasan’da isyan eden yeğeni Argun Han (1284-1291)’a karşı sevkettiği yüzbinden fazla seçkin Moğol, Müslüman, Ermeni ve Gürcü atlılardan fazlasıyla temin ettiği ordu içinde yer alan emirler arasında Gazan Aka Bahadır ve Uygur Sukuncak (Su’unchaq)’ın oğlu Şadî (Shadai/Shadi) de bulunmaktaydı. İki ordunun 16 Safer 683/04 Mayıs 1284’de Kavin (Qazvin) yakınlarında Ak Havveşe (Aq Khwaja) çevresinde karşılaşması esnasında Argun Han’ın lojistik birliğine (ordu yükü birliği) saldırmışlar, Necip Hadim (Najib Khadim)’in yanısıra biraz lojistik malzemeyi ele geçirenler arasında yer almışlardır.*”⁷⁷⁹ der.

Eyalet, yani sivil vali-i umumîlik işinde Gazan Han (1295-1304) tarafından kendi “ildevçi” yani “bahadır”larından **Melik Bahadır** isminde bir Horasanlı yüksek memur tayin olundu. Bu **Melik Bahadır**’ın zamanında Anadolu, dört bölüğe taksim edilerek

⁷⁷⁵ Uygurtay Gazan’ın Bahadır Gazan ile aynı kişi olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Charles Melville, “The İlkhan Öljeitü’s Conquest of Gilan”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.109, dipnot 138

⁷⁷⁶ Kâşânî, *a.g.t.*, s.94-100; Melville, *a.g.m.*, s.109.

⁷⁷⁷ Kâşânî, *a.g.t.*, s.105.

⁷⁷⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.72.

⁷⁷⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.553-554.

idare olunurken tümenlerden biri de Uygur tümeni idi.⁷⁸⁰ Burada Uygur tümeninin idare eden kişinin Körgüz'ün oğlu Kutluğ Boğa'nın oğullarından⁷⁸¹ **Gazan Aka Bahadır**'ın olması kuvvetle muhtemeldir.

Howorth, Olcaytu Han (1304-1316), saltanının 1306 yılında doğuda Ögedey Han (1229-1241) ve batıda Çağatay Han uluslarının arasında bir savaş patlak verdiğinden bahsederek “*Ögedey Han ulusunun başında iken Çağatay hanlarından Çapar'ın oğlu Sarban ise noyanları ve destekçileri ile birlikte İran'a kaçtı ve Olcaytu Han'ın sarayına sığındı. Kaçakların arasında Körküz'ün oğlu (torunu olmalı) Bahadır Gazan (Bahadır Kazan) ve İlhanlı hanlarından Argun Han (1284-1291)'ın oğlu Nevruz (Nuruz)'un biraderi Ordu Kazan da bulunmaktaydı. Olcaytu Han, onların gelişlerini duyduğunda sarayına çağırdı. Bahadır Gazan ve Ordu Kazan, sarayın binliklerinin emirleri ve diğerleri ile kendi yurtlarının tamiri için kendi kuvvetlerini geride bırakarak orada (sarayda) krallar gibi karşılandılar. Bahadır Gazan ve Ordu Kazan'a toprak, savaşçı birlik ve maaş verildiğinden...*”⁷⁸² haberdâr eder. Kâşânî, “*Uygurtay'ın kardeşi Gazan Aka Bahadır, 28 Rebiülevvel 709/05 Eylül 1309 Cuma gününün gecesinde vefat ettiğini* söyler.”⁷⁸³

2.4.9. Taştımur Hitayî

Osman Turan, *Taş Timur Hitayî*'yi Uygur kabul etmektedir.⁷⁸⁴ Türkistan coğrafyası dâhil günümüz Türkçesi'nde de yaygın bir şekilde kullanılan “Taş” ve “Timur” kelimelerinin Türkçe olduğuna dair herhangi bir şüphe yoktur. Sadece isimden yola çıkarak şahsın Türk, kaynaklara dayanarak ta Uygur olduğu söylenebilir. Hitayî nisbesi de yaşadığı coğrafyadan haber vermektedir ki bu coğrafya, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerdendir.

⁷⁸⁰ Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.231.

⁷⁸¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.I, s.72.

⁷⁸² Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.538-539.

⁷⁸³ Kâşânî, *a.g.t.*, s.125.

⁷⁸⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (9.Basım) Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s.629, 640.

Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nureddin Caca Beg'in kendi adına yaptırmış olduğu medresenin Arapça-Moğolca vakfiyesi'nde⁷⁸⁵ **Taş Timur Hıtayî**'nin adının geçmesi şahsın Memâlik-i Rum'da bulunduğu delalet ederken araştırmalar doğrultusunda Uygur olması muhtemel Nureddin Caca Beg gibi kendisinin de Uygur olduğuna dair kanıyı güçlendirmektedir. Ayrıca İlhanlı hanlarından Geyhatu (1291-1295), Anadolu'da çok kalmıştı. Buranın havasını seviyordu. Anadolu'nun işlerini düzene koymak için tekrar 691/1291-1292 yılında Anadolu'ya geldi. Azerbaycan'a dönerken ordu komutanlığına **Taş Timur Hıtayî**'yi bırakmış olması da⁷⁸⁶ şahsın Anadolu'daki varlığı ve kendisinin de önemli bir şahıs olduğunu ıspatlar. **Taş Timur Hıtayî**, 14 Şaban 698/17 Mayıs 1299 Sülemiş isyanında Elçi Noyan'ın oğlu Urukta (Uruqtu) ile beraber Emir Çoban tarafından yakalanmış ve esir alınmıştı.⁷⁸⁷

2.4.10. Yaruk Bahşi

Yaruk Bahşi, Gazan Han (1295-1304) döneminin etkin ve önemli bir Uygur şahsiyetidir. Gazan Han 29 Rebiyülevvel 670/04 Kasım 1271 tarihinde Mazenderan'daki Abuskun'da doğdu.⁷⁸⁸ 5 yaşına geldiğinde dedesi Abaka Han (1265-1282), O'nu eğitimi için **Yaruk Bahşi**'ye teslim etti. **Yaruk Bahşi**, ona Moğolca ve Uygurca yazmasını, bilimlerle ve geleneklerle ilgili şeyleri öğretti. Gazan Han da 5 yaşının içinde mükemmel şekilde öğrendi daha sonra ata binmeye ve ok atmaya başladı.⁷⁸⁹ Cengiz Han sarayında Moğol şehzadelerinin Uygur hocalar tarafından eğitilmeleri, İlhanlı sarayında da devam etmiştir. Gazan Han'a Uygur dil ve yazısının öğretilmesi **Yaruk Bahşi**'nin Uygur olduğunun ipuçlarını verir.

⁷⁸⁵ Ahmed Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, s.161, 165.

⁷⁸⁶ Ahmed b. Lutfullah Münecceimbaşı, *Camiü'd-düvel*, C.II, (yay. Ali Öngül), İzmir 2001, s.129-130.

⁷⁸⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.643; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.640.

⁷⁸⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.589-590.

⁷⁸⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.591.

Thomas Allsen, “*Yaruk Bahşi*’yi Çinli veya Karahıtaylı”⁷⁹⁰ demiştir. Bazı kaynaklar Karahıtayların Uygur olduğuna dair bilgi vermektedirler. *Yaruk Bahşi*’nin Karahıtaylı olduğu düşüncesi O’nun Karahıtaylar ülkesinden gelmiş olabileceği şeklinde açıklanabilir. Nitekim Türkistan coğrafyasında Türkler karışık boylar halinde yaşamakta idiler. Bundan başka Çinli olan bir şahsın İlhanlı sarayında görev alması aynı zamanda İlhanlı bir şahzadeyi eğiterek Uygur dil ve yazısını öğretmesi uzak bir ihtimâl gibi gözükmemektedir. “Yaruk” isminin hem telaffuz hem de ses ahengi açısından Çince olduğunu kabul etmek mümkün değildir. “Yaruk”, Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde işlek bir fiil olan yar (-mak), fiil kökünden türetilmiş, bir isim olması sebebiyle Türkçe olması ihtimâli daha akla uygundur. Bu açıklamalardan başka Budist veya Şaman Uygur din adamlarına verilen bahşiliğin bir sıfat ve aynı zamanda da meslek olduğu bilinen bir gerçektir. *Yaruk Bahşi*’nin bu sıfatla anılması O’nun Uygur olduğuna dair düşüncüyü bir kez daha destekler.

2.4.11. Emir Harmancı

Gazan Han (1295-1304) döneminde meydana gelen birçok isyandan sadece birisinde adı geçen *Emir Harmançi* (Amir Kharmanchi)’nin Uygur olduğuna dair dönemin kaynaklarından Reşideddin, daha sonra bu alanda araştırmalar yapan Howorth ve Spuler, “*Gazan Han, Baydu (1295)’nun idam edilmesinin ardından 8 Zilhicce 694/19 Ekim 1295 Çarşamba günü tahta geçti.*⁷⁹¹ *Anadolu’da yaşanan Takaçar isyanının sonlandırılmasına karar vererek Emir Harmançi’yi 26 Receb 695/30 Mayıs 1296 kışında Baltu, Arab ile Anadolu kuvvetlerinin yardımına gönderdi. Bu emir aslen Uygur asıllıdır.*⁷⁹² diye aynı bilgiyi verirler.

⁷⁹⁰ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.33.

⁷⁹¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.627; 29 Zilhicce 694/9 Kasım 1295 tarihini verir. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), s.103.

⁷⁹² Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.632; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.404.

2.4.12. Pulad Çinsang

Kubilay Han (1260-1294)'ın hizmetinde olan **Pulad** (Bolad) **Çinsang**'ın İran'a geldiği tarih 683/1284-1285 sonlarıdır.⁷⁹³ Gazan Han (1295-1304), iktidara geldiği 694-695/1295 yılı sonlarında hassa ordusu kurma işlemi için Moğol âdet ve geleneklerini iyi bilen bir kişi olduğu kaydedilen **Pulad Çinsang** (Çing-Sang)'ı tayin etmiştir.⁷⁹⁴

Reşidüddin, “**Pulad Çinsang**, Moğolların tarihinin yazılmasında, hikâyelerinin aktarılmasında Pers, Türk, Hindistan, Keşmir, Hutay ve diğer milletlerin kralıklarının anlatılmasında, atalarının ve dedelerinin, kadın ve erkek akrabalarının, Moğol subaylarının, eski ve modern, Moğol kabilerinin öğrenilmesinde en önemli şahıstır.”⁷⁹⁵ diyerek hakkında öznel ve önemli bilgi vermiştir. **Pulad Çinsang**, Ona (Reşidüddin) Kubilay Han'ın sarayındaki bilgileri bir huni görevi gibi aktarılmasında yardım etmiştir.⁷⁹⁶ Vladimirtsov “İlhanlı sarayında önemli şahsiyetlerden biri olan Reşidüddin, eseri “*Camiü't-Tevârihi*” yazarken habercisi, yardımcısı ve önemli bilgi kaynağı **Pulad Çinsang** olmalıdır.”⁷⁹⁷ diye aynı hükme varmaktadır.

Kâşânî, “*Olçaytu Han (1304-1316)'ın mülâzım ve yardımcısı olan emirleri sayarken emir-i muazzam Pulad Çinsang'ı Karahıtay boyundan...*”⁷⁹⁸ göstermektedir. Kaynaklar kim kimdir? sorusunda net değillerdir. Bu sebeple Uygurlar ve diğer Türk boylarıyla aynı coğrafyada iç içe yaşamış Karahıtayların, Naymanlar ve Keraitler gibi Uygur ya da Uygurların bir boyu olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca **Pulad Çinsang**'ın Karahıtay ülkesinde yaşayan Uygurlardan olması da mümkündür. Bu sebeple Kâşânî'nin vermiş olduğu bilgi, O'nun Uygur olduğuna dair düşüncüyü etkilememektedir.

⁷⁹³ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.565.

⁷⁹⁴ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.736.

⁷⁹⁵ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.667; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşidî*, s.41.

⁷⁹⁶ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.41; Paull D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World*, Maryland 2003, s.217.

⁷⁹⁷ B.Y. Vladimirtsov, *Moğollar'ın İctimaî Teşkilatı*, (çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1995, s.19-20.

⁷⁹⁸ Kâşânî, *a.g.t.*, s.53.

“Tarih-i Olcaytu”da “büyük emirlerden **Pulad Çinsang** ve onun ailesinden **İsen (Esen) Kutluğ’un huzurunda Reşidüddin’e...**”⁷⁹⁹ açıklaması geçmektedir. Bu açıklamaya göre **Pulad Çinsang**’ın Uygur Esen (İsen) Kutluğ Ailesinden olması muhtemeldir. Ancak akrabalık derecesi hakkında kesin bir bilgi yoktur. **Pulad Çinsang**, Esen Kutluğ Ailesinden ise o zaman Uygur’dur. Ailenin kuvvetle muhtemel Uygur olduklarına dair düşünce, çalışmada çeşitli kaynaklara dayanılarak ortaya konmuştur. Böylece **Pulad Çinsang**’ın Karahıtaylı olduğuna dair iddia zayıf bir ihtimâl olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan Karahıtayların Uygur ya da Uygur boyu olduklarını destekler.

2.4.13. Bazan/Baran/Bodan

Memlûklara giden elçilerden **Bazan/Baran** bir Uygur’dur. Makrizî, bu elçinin geldiği tarihi 726/1326 olarak verir ve “*Ebu Said Han (1316-1335) memleketinde hüküm süren Çoban’ın elçisi Bazan geldi.*”⁸⁰⁰ der. “Tarih-i Olcaytu”da geçen Uygur boyundan Suncak Aka Bitikçi’nin kardeşi **Bodan** ile Memlûklara elçi giden **Bazan**’ın aynı kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Faruk Sümer’in “*Uygurlardan Bazan (Baran) İlhanlı Olcaytu’ya itaatını arzetmişti.*”⁸⁰¹ diye bahsettiği şahıs da bu kişi olmalıdır. Kaynaklarda geçen özel isimlerin okunuşlarındaki farklılıklardan kaynaklanan hatalar isimlerin başka kişilere ait olduğu düşüncesini oluşturmamalıdır. **Bazan/Baran/Bodan** örneğinde olduğu gibi aynı dönemde yaşamış bu şahıslara aynı zamanda tarih alanında yapılacak çalışmalara haksızlık olur.

2.4.14. Hacı Uyunmas

Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) döneminde Çoban’ın yakın dostu Narin Togay (Togai), Horasan valiliğine atanmıştı. Bölgede çıkarmış olduğu isyan neticesinde

⁷⁹⁹ Kâşânî, *a.g.t.*, s.262.

⁸⁰⁰ T.Ahmet bin Ali Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, C.I, Bölüm I, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.II, s.297.

⁸⁰¹ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, C.I, s.74.

orada yurdu olan ve gözünün dehşetle farketdiği **Hacı Uyunmas** adlı bir Uygur subay Narin Togay'ı yakaladı ve sorguya çekti. Onun yanıtları karışık ve o itiraf edene kadar falakaya yatırıldı. Bunun üzerine Uygur şefi, onu rehberi gibi kullanarak atlı ekibiyle gitti. Narin tutuklandı ve zincirlenerek Sultaniye'ye gönderildi. Narin Togay, Taş Timur ile birlikte 1 Şevval 729/29 Temmuz 1329'de idam edildi.⁸⁰² Onun idamını sağlayan şahıs, **Hacı Uyunmas** olmalıdır.

2.4.15. Sungur Bavurçi

Kendisi hakkında fazla bilgi olmamasına rağmen Reşidüddin'in yazdığı mektuplardan **Sungur Bavurçi**'nin Uygur olduğu anlaşılmaktadır. Şöyleki: *“Bir vezir (Reşidüddin), tarafından biriktirilmiş olan bu zenginlik, Çin ve Akdeniz arasındaki kimi ticarî kuruluşların ortak ağlarının kontrolü Türk ve Uygur tacirlerinin ve başkentteki Moğol Prensları'nın büyük sermayeleri ile karşılaştırılabilir. Reşidüddin'in mektup yazdığı finans memurları (mutemed) arasında Basra'nın valisi Sungur Bavurçi (Sunqur Bâvurchî) adında bir Uygur (tacir) bulunuyordu.”*⁸⁰³ **Sungur Bavurçi**'nin İlhanlı döneminde hem Basra valisi hem de ticari ilişkileri dolayısıyla zengin ve itibarlı bir kişi olduğu söylenebilir.

2.4.16. Tac-ı Kızıl Ailesi

İlhanlı döneminde (1356-1335) yaşamış **Tac-ı Kızıl Ailesi**'nin ismi kaynaklarda sıklıkla geçmesine rağmen ailenin şeceresi tam ve net olarak ortaya konulamamıştır. Kaynaklar, ailenin İlhanlı sarayındaki yeri ve önemi hakkında bilgi verirken Memâlik-i Rum'da yaşadıkları yerler ve sahip oldukları topraklardan da bahseder. Zengin ve

⁸⁰² Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.140-141; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s.622; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais*, s.57,156; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-safa*, C.V. s.530-531; İdam tarihi, 1 Şevval 727/20 Ağustos 1327 hatalıdır. Doğrusu yukarıda verilen tarih olmalıdır. Bkz. Handemir, *Habîbü's-Siyer*, C.III, s.124; Spuler, *a.g.e.*, s.142; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.622.

⁸⁰³ Z.V.Togan, “References Economic and Cultural Life in Anatolia in the Letters of Rahid al-Din”, (translated by. Gary Lesser), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, (edited by. Judith Pfeiffer and Sholeh A.Quinn), Weisbaden 2006, s.101

nüfuzlu aynı zamanda da etkili ve önemli bir aile olduğu anlaşılan **Tac-ı Kızıl Ailesi**, ne var ki tarih sayfalarında haklı yerini alamamıştır.

Çalışmanın ortaya koyduğu en önemli başlıklardan birisi olan **Tac-ı Kızıl Ailesi**'nin tarihi çok daha öncelere dayandırılabilir. Şöyleki: “*Amasya hükümdarı Sultan Mesud Hanı sani Amasya’da hal-ü akd-i umura mübaşeret iderek meşahir-i ümeradan “Tâc-i Kızıl” demekle meşhur Taceddin İbrahim Beg’i Tokat emâretine nasb eyledi.*”⁸⁰⁴ açıklaması ailenin İlhanlı Devleti’nden başka Türkiye Selçukluları’yla da siyasî bir ilişki içinde olduğunu gösterir. **Tac-ı Kızıl Ailesi**’nin Anadolu’daki varlığına ve etkinliğine dair detaylı ve net bilgiler veren en güvenilir kaynak Hüseyin Hüsameddin’in “Amasya Tarihi” olup bu konudaki diğer kaynaklar eksiklerin tamamlayıcısı ve destekleyicisidirler.

2.4.16.1. Esen (İsen) Kutlug

Tac-ı Kızıl Ailesinin bir mensubu olan **Esen (İsen) Kutlug**, İlhanlı Devleti’nin son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) tarafından Anadolu valiliği ile taltif edilmiş bir Uygur beyidir. Kâşânî, **Tac-ı Kızıl Ailesinin** şeceresini “yedinci sırada Altan Han oğlu Tosbuka oğlu Gunschik oğlu Sunkur oğlu Kılıç oğlu Tuğrul oğlu Tarım oğlu Sina oğlu Zeki oğlu adaletli hüsrev büyük emir Muizzu’d-din **Esen (İsen) Kutlug**’tur.” diye verirken **Emir Esen Kutlug**’dan da övgüyle şöyle bahseder. *Bu emir, görüş, akıl, güç, görkem, kültür, yeterlilik, dirayet ve övülmüş ahlâkı ile akranlarından ve benzerlerinden öncelik topunu ilerilik çevganı ile kapmıştır.*”⁸⁰⁵ Hâfız Âbrû ise ailenin şeceresini “Altan Han oğlu Tağar Sabuka oğlu Güncşik oğlu Senkur oğlu Kılıç oğlu Kutluğ oğlu Tarım oğlu Senta oğlu Zengi oğlu **Esen Kutlug**”⁸⁰⁶ şeklinde sıralamaktadır.

⁸⁰⁴ Abdî-zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, C.1-5, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Ankara 2008, C.2, s.258.

⁸⁰⁵ Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), s.53.

⁸⁰⁶ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-Tevârih-i Reşîdi*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.5.

Kişiliği ve özel hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan **Emir Esen Kutlug** için Kaşânî, “*Hace Asilü’ d-din’in musahibi*”⁸⁰⁷ diye de bahsetmektedir.

Emir Esen Kutlug’un ismi, ilk defa Olcaytu Han (1304-1316) döneminde geçer ancak O’nun daha önce İlhanlı sarayında görev almış olduğu Kâşânî ve Reşideddin’in vermiş olduğu bilgilerden anlaşılmaktadır. “*Olcaytu Han’ın Horasan valiliği sırasında Gazan Han (1295-1304), 11 Şevval 703/17 Mayıs 1304 yılında Pazar günü Rey ile Kazvin arasında bulunan Bişkil Derre mevkiinde vefat etti.*”⁸⁰⁸ “**Emir Esen Kutlug**, Geyhatu’nun oğlu prens Alafrang’ın hükümdar olma niyetini öğrenince derhal duruma müdahale etti ve İlhanlı Devleti’nin en muteber ve kudretli emirlerinin de desteğini alarak Mazenderan’a yürüdü 18 Şevval 703/24 Mayıs 1304 günü Semelga civarında Alafrang’ın işini bitirdiler.”⁸⁰⁹

Howorth, “*Horasan’da düşmanların işinden yana rahata erip gönlünden tasayı uzaklaştırınca İlhanlı sarayının güçlü isimleriyle beraber Tebriz’e doğru hareket eden ve orada bulunan emirler içinde Emir Esen (İsen) Kutlug da vardı.*”⁸¹⁰ diyerek Kâşânî ile aynı bilgileri paylaşır ve “*Onun (Olcaytu Han) tahta çıkışında Emir Esen Kutlug, tahtın sağ tarafında yer alan emirler arasındaydı.*”⁸¹¹ diye devam eder. Hâfız Âbrû da “*Olcaytu Han, etrafında Uygur emirleri hiç eksik etmiyordu. Birgün Sultan Olcaytu, oturmuştu ve dinleniyordu. Devlet emirleri ve erkânları hazır bulunuyordu. Emir Esen Kutlug ve diğer büyük emirler ve vezirler, kendileri hakkında şimdiye kadar yapmış oldukları işlerden bahsettiler.*”⁸¹² diye daha sonraki gelişmelerden haberdâr eder.

Dönemin kaynakları, “*Gilan ormanlarının fethedilemeyeceği bilgisinin Olcaytu Han’a ulaşmasından sonra hükümdar 13 Şevval 706/13 Nisan 1307 Pazartesi günü*

⁸⁰⁷ * “Musahibi” sohbet, arkadaşlık eden (kimse). Tatlı konuşmaları ile büyüklerin, özellikle padişahların güzel zaman geçirmelerini sağlamakla görevli kimselere verilen san. Bkz. Kâşânî, a.g.t., s.111.

⁸⁰⁸ Kâşânî, a.g.t., s.59; Reşideddin, a.g.e., C.III, s.662 .

⁸⁰⁹ Kâşânî, a.g.t., s.64; .

⁸¹⁰ Kâşânî, a.g.t., s.66; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.534.

⁸¹¹ Howorth, a.g.e., C.III, s.535-536.

⁸¹² Hâfız Âbrû, a.g.e., s.8.

Gilan'ı fethetmek amacıyla yola çıktığını...⁸¹³ **Emir Esen Kutlug** ve Sutay'ın Gilan ülkesinin hükümdarı Nev Padişahı'nın taht ve tacının bulunduğu Cehar Tak'ı yağmaladıklarını, Lahican sınırlarına ve muzafatına saldırıp talan ettiklerini yakıp yıkmaktan, söküp atmaktan, batırıp çıkarmaktan, esir alıp vurmaktan bir an olsun geri durmadıklarından...⁸¹⁴ detaylı olarak bahsederler. Bunun üzerine **Esen Kutlug**'un kılavuzluğu ve Vezir Saadeddin Saveci'nin aracılığı ile kendisini (Nev Padişah), yüce Sultan'ın (Olcaytu Han) huzuruna arz etmiştir.⁸¹⁵ Gilan hükümdarı kılıcı ile gitmiş ve Olcaytu Han'ın merhametini içeren bağışlanma sayfasını General **Esen Kutlug** ve Vezir Reşidüddin'den almıştır.⁸¹⁶ Bu olaydan sonra “*adil hüsrev Esen (İsen) Kutlug, 15 Safer 707/16 Ağustos 1307 Çarşamba günü Hemedan şehrini gezmek üzere atına atladı. Bir hafta eğlenip zevkle gezdikten sonra 24 Safer 707/25 Ağustos 1307'de Hemedan'dan Sultaniyye'ye geldiğini...*”⁸¹⁷ Kâşânî, bildirir.

İlhanlı Devleti'nin dış politikalarından biri olan Memlûklarla mücadele Olcaytu Han zamanında da devam etmiştir. Kaynaklarda Moğol askerleri, Aladağ civarında toplandılar. Sultan Olcaytu Han, Emir Çoban'ın öncü olarak gitmesini istemiş, kendisi de 712 Cumadelahir başlarında (Ekim 1312) Sultaniye darü'l-mülk'ünden Keşşaf ve Şam diyarına hareket etmiştir. **Emir-i Kebir Esen Kutlug**, Sultan'ın ardından yola koyulmuştu. Rahbe kalesinin 13 Şubat 1313 yılında ele geçirilmesinde⁸¹⁸ görev alan **Emir Esen Kutlug** Olcaytu Han Sultaniyye'ye döndükten sonra 713/1313 yılı baharında Emir Çoban ile beraber Sultâniyye'den kışlak olan Mâzenderân'a gitti.”⁸¹⁹ diye anlatır.

Olcaytu Sultan, oğlu Ebu Said'i bu yılın başlarında (Muharrem 715/Nisan 1315) dünya şehzadesi, afetler dehlizi, korku balyozunun örsü olan Horasan ve Mazenderan

⁸¹³ Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.94-100; Charles Melville, “The İlkan Öljeitü's Conquest of Gilan”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.109.

⁸¹⁴ Kâşânî, *a.g.t.*, s.101; Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.14; Melville, *a.g.m.*, s.107.

⁸¹⁵ Kâşânî, *a.g.t.*, s.103.

⁸¹⁶ Kâşânî, *a.g.t.*, s.110; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.541.

⁸¹⁷ Kâşânî, *a.g.t.*, s.111.

⁸¹⁸ Kâşânî, *a.g.t.*, s.175-177; Howort, içlerinde Emir Sevinç'i de sayar. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.566.

⁸¹⁹ Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, (yay. M. İsfahânî), Tahran 1338/1959, s.610; Hâfiz Âbrû, *a.g.e.*, s.55; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, V/468.

tarafını muhafaza etmek üzere büyük bir orduyla o bölgeye atadı. Canının dilediği, akrabası ya da yakını olan her emiri, veziri ve oğlu şehzadenin kutlu rikabı yanısıra yola çıkardı.⁸²⁰ Uygur Emir Sevinç Aka'yı da şehzadeye atabeg tayin ederek maiyetine birçok emir verdi.⁸²¹ Atabeg Emir Sevinç, Ebu Said'in emirü'l-ümeralığine nasbedildi. Onun yanında **Emir Esen Kutlug**, oğlu Tükent ve Rüstem'in oğlu Mulay ile beraber tayin işlerinden sorumlu divan tusamışlığına atandılar.⁸²² **Emir Esen Kutlug** ve oğlu **Tükent**'in aynı zamanda, aynı idarî kademede yer almaları Uygurların etkinliğini ve önemini bir kez daha ortaya koyarken İlhanlı sarayında ailecek görev alan Uygurlara da bir örnek teşkil etmektedirler. Cemaziyelahir 715/Eylül 1315 yılında ise **Emir Esen Kutlug** ve Hace Reşidü'd-devle, Mazenderan kışlağında büyük bir ordunun başında⁸²³ Horasan'da bulunmakta idiler.⁸²⁴

Emir Esen Kutlug Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)'ın saltanatı döneminde de etkinliğini devam ettirmiştir. Vassaf'a göre "*Olcaytu, küpelerini, mühür, yüzük ve veliahtlık fermanını bir beze sararak Ebu Said'in tahta geçirilmesi için Esen Kutlug'a vermiş, Emir Çoban'a da Ebu Said'i emanet etmiştir.*"⁸²⁵ Howorth'a göre de "*Olcaytu, halefî olarak Ebu Said'i atamış ve Reşidüddin'i vezir olarak imparatorluğu idare etmeye aday göstermişti. Esen Kutlug'u da onun (Reşidüddin) işlerinin uygulayıcısı yapmıştır.*"⁸²⁶ Kaşânî'nin "*büyük emirler Pulad Çinsang ve onun ailesinden Esen (İsen) Kutlug'un huzurunda Reşidüddin'e...*"⁸²⁷ ifadesi Howorth'un açıklamasını desteklerken **Emir Esen Kutlug**'un Reşideddin'in emir ve himayesinde olduğu anlaşılmaktadır. Her

⁸²⁰ Kâşânî, *a.g.t.*, s.209; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşidî*, s.60.

⁸²¹ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.60-61; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais*, s.51, Emir Sevinç olarak geçmektedir. s.148; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.111; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (neşr. Abdu'l Huseyn Neva'i), Tahran 1362, s.609; Hamdullah Mustawfî Qazvinî, *Tarih-i Guzida*, Edward G.Browne (çev. Reynolds A.Nicholson), Brill, London 1913, s.148; Spuler, *a.g.e.*, s.129; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.568.

⁸²² Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, s.614; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.61.

⁸²³ Kâşânî, *a.g.t.*, s.197-206.

⁸²⁴ Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Babtist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Exelcior, 1954, s.51,149.

⁸²⁵ Vassaf, *a.g.e.*, s.716.

⁸²⁶ Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.573.

⁸²⁷ Kâşânî, *a.g.t.*, s.262.

iki kaynağa göre de **Emir Esen Kutlug**, idarî makamdadır. Ebu Said Bahadır Han, Sultaniyye’de kurultay sonunda Safer 716/Nisan-Mayıs 1317 yılında tahta çıkmış⁸²⁸ Emir Çoban’ın oğlu Demirtaş Noyanı Anadolu valiliğine, **Emir Esen Kutlug** ise Emir Yesavul’un yerine Horasan valiliğine atamıştır.⁸²⁹

Emir Esen Kutlug’un Horasan’a gönderilmesinin temel sebebi Yesavur meselesi ve dolayısıyla da bu meselenin çözülmesi idi. Hâfız Âbrû, “*Olçaytu Han ölünce (1316) Yesavur Horasan’ı Begtut’la beraber ele geçirmek istedi. Yasavul, Çağatay Hanlığı için Kebek ile mücadele ediyordu.*⁸³⁰ *Kebek, ağabeyi Esen-Buka’nın 1319 yılında ölümü sonrası Çağatay hanı olunca Yesavur İlhanlı’ya iltica etmek mecburiyetinde kaldı. Yesavur ve Begtut, İlhanlı’nın bölgedeki valisi Yasavul’u ortadan kaldırmak için işbirliği yaptılar. Ama bu arada Yasavul, Yesavur’dan kızını istemişti. Bu kız **Emir Esen Kutlug**’un kızı ve Yesavur’un yeğeniydi.*”⁸³¹ Dolayısıyla Yesavur, **Emir Esen Kutlug**’un ya kardeşidir ya da eşinin kardeşidir. Begtut da bu kız ile evlenmek istiyordu.⁸³² Sonuçta “*Bu kız için toplanacak başlık parası halktan vergi alınımını artırması sebebiyle halk, Yasavul’dan nefret etti. Yasavul, Yesavur’un ordugâhına giderken Beğtut’un ordugâhına uğradığı esnada kızıdan dolayı husumet oluşması sonrası yakalandı. Yasavul, Herat’ta iki günlük mesafede Karasu kenarında 10 Zilhicce 716/23 Şubat 1317’de bir ok ile öldürüldü.*”⁸³³

Dönemin kaynakları bu olaydan sonra “*Sultan Ebu Said Bahadır Han Horasan’da meydana gelen isyanı bastırmak için 10 Muharrem 717/25 Mart 1317*

⁸²⁸ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-Tevârih-i Reşîdî*, s.73; Handemir, *Habibü’s-Siyer*, C.III, s.113; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s.182.

⁸²⁹ Vassaf, *Tecyizetu’l-Emsar ve Tecyizetu’l-A’sar*, s.623; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.73; Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-Sâdeyn ve Mecmau’l-Bahreyn*, C.I, s.60; *Dynastic And Political History Of The Ilkhans*, V.5, s.406; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.587.

⁸³⁰ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.56-57.

⁸³¹ Vassaf, *a.g.e.*, s.620-621; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.74-75.

⁸³² Vassaf, *a.g.e.*, s.620-621.

⁸³³ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.77; Spuler, *a.g.e.*, s.133.

yılında **Emir Esen Kutlug** (*Qutlugh*)’u Horasan’a göndermişti.”⁸³⁴ diye bahsederler. **Emir Esen Kutlug**, Horasan’a vardığında Emir Begtut, Şehzade Yesavur (Yisaur) adına ona (Esen Kutlug) gitti. **Emir Esen Kutlug**, beklentinin aksine Begtut’un adamlarına ilgi gösterdi ve onlara: “Horasan’ın bütün emirleri onun (*Ebu Said Han*’ın) itaati altına sokulmalıdır.” dedi. Şehzade Yesavur, **Emir Esen Kutlug**’a “*Ebu Said’e itaat ettiğini ilan eden*” bir mektup gönderdi.⁸³⁵ İçindeki saf kalpli görünüşlü bu Moğol, Sultaniye’ye döndü.

Kaynaklar, aynı dönemde yaşamış ve birbirlerini yakından tanıyan Emir Sevinç Aka, Reşideddin ve **Emir Esen Kutlug**’un ölümleri hakkında net bilgi verirler. Emir Çoban, Emir Sevinç Aka’nın ölmesi üzerine Reşidüddin’in tekrar vezirliğe gelmesini isteyince Reşidüddin bunu kabul etti. Taceddin Ali Şah, bu duruma son derece bozuldu. Reşidüddin’in katledilmesi için entrikalar çevirdi. Yaşlı vezirin tutuklanmasının sebebi ise Olcaytu Han’ın zehirlenerek öldürülmesinden dolayı kendisine diğer etkili bir vezir Taceddin Ali Şah tarafından kurulan bir oldu-bittiye kurban edilmesi idi. 16 Recep 718/13 Eylül 1318 tarihinde bu kıymetli devlet ve ilim adamı katledildi ve cenazesi kendi yaptırdığı türbeye defnedildi.⁸³⁶ Reşidüddin’in öldürülmesinden bir müddet sonra Ebu Said Han’ın emri ile Arran için yola çıkan **Emir Esen Kutlug**, Şaban 718/Eylül-Ekim 1318 yolda aniden vefat etti.⁸³⁷ Sevinç Aka’nın şüpheli ölümünün ardından hamisi olduğu Reşideddin ve kendisi gibi Uygur olması kuvvetle muhtemel **Emir Esen Kutlug**’un ölümlerinin arka arkaya olması oldukça dikkat çekici ve önemli bir ayrıntıdır.

⁸³⁴ Vassaf, *Tecyizetu’l-Emsar ve Tecyizetu’l-A’sar*, s.632-633; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-Tevârih-i Reşîdî*, s.73; Semerkandî, *Matlâu’s-Sâdeyn ve Mecmau’l-Bahreyn*, C.I, s.30-39; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu’s-Safa*, C.V, s.495-496; Handemir, *Habîbü’s-Siyer*, C.III, s.115.

⁸³⁵ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.88-89.

⁸³⁶ Z.V.Togan, “Reşidüddin”, s.707; Handemir ölüm tarihini 17 Cemaziyelevvel 718/17 Temmuz 1318 olarak verir. Bkz. Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.114; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D.1265-1502)*, London 1920, s.52.

⁸³⁷ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.85; Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.115; Howorh, bu ölümü şüpheli bulur. Reşidüddin’in idam edilmesinden birkaç gün sonra İsen Kutlug Horasan’dan geldi. Kızgın bir şekilde amirlere sitem etti ve yaşlı bir adamın öldürülmesinden nasıl yarar umduklarını sordu. Sevinç’in şüpheli ölümüne benzer görünen bir şekilde İsen Kutlug öldü. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.589.

Uygur şahısların çoğunluğu tek zevcelidir.⁸³⁸ Başka eşleri varsa da kayıtlarda geçmemektedir. Emir Akbuka'nın kızı, *adil ve akıllı -Tanrı, adaletini ve cömertliğini artırsın- Emir Esen (İsen) Kutlug* ile 14 Rebiülahir 708/01 Ekim 1308 Salı günü evlendi.⁸³⁹ Bu evlilikten *Zahireddin Mahmud, Aymelik, Surğan* ve *Mesud* bir de hakkında fazla bilgi bulunmayan *Tükent*⁸⁴⁰ adında bir oğlunun olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda erkek çocukları, siyasî veya askerî başarıları sebebiyle bilinirken kız çocuklarının isimleri genel olarak siyasî evlilikler sebebiyle geçmektedir.

Tac-ı Kızıl Ailesine ait günümüze kadar gelebilmiş birçok eser vardır. 1329 yılında İlhanlı Devleti'nin Anadolu orduları kumandanlığına tayin edilen *Emir Esen Kutlug*'un ailesinin ismine binaen bir mahalle XVI. asır kayıtlarında geçmektedir.⁸⁴¹ Bu bilgiyi destekleyen Başbakanlık arşivinde 1520 tarihli Karaman ve Rum vilayetlerine ait İcmâl defterinin 220. sayfasında Kayseri'de "Tac-ı Kızıl Mescidi" isimli bir mescid kayıtlıdır⁸⁴² ki Kayseri'de adı geçen "Taceddin Mahallesi"'nin bu aileye ait olması kuvvetle muhtemeldir. Burada mescidden başka bir camiî ve onun hemen yanbaşında orijinaline sadık kalınarak onarılmış bir türbe de bulunmaktadır. *Tac-ı Kızıl Ailesi*, günümüz Kayseri'sinde "Tacettinoğulları" adıyla devam etmektedir.

2.4.16.2. Mahmud Esen Kutlug

Esen Kutlug ve ailesinin adı, çoğunlukla Emir Çoban'la geçmektedir. Bu durum, aralarında iyi bir ilişki hatta özel bir bağın olduğunu gösterirken *Emir Esen Kutlug*'un Emir Çoban'la birlikte Anadolu'ya gelmiş olma ihtimâlini de kuvvetlendirmektedir. Nitekim oğlu *Zahireddin Mahmud Esen Kutlug*'un ismi, ilk kez Kurumişi İsyanı'nda Emir Çoban'la birlikte geçmektedir. Emir Çoban'ın Kurumişi İsyanını bastırmasında

⁸³⁸ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s.57.

⁸³⁹ Kâşânî, *a.g.t.*, s.119.

⁸⁴⁰ Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, s.614; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.61.

⁸⁴¹ Tayyib Gökbilgin, "XVI Asrın Başlarında Kayseri Şehri ve Livası", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955, s.95.

⁸⁴² Mehmet İnbaşı, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992, s.55.

yanında yer alan emirler, Uygur Sevinç Aka'nın kardeşi Ögrünç (Ekrenç) ve Emir **Mahmud**'du.⁸⁴³ Burada adı geçen Mahmud'un Uygur **Esen Kutlug**'un oğlu **Zahireddin Mahmud Esen Kutlug** olması kuvvete muhtemeldir. İsyancılar, Rebiülahir 719/Mayıs-Haziran 1319'da Zencan Nehri kıyısında yakalanmışlardır.⁸⁴⁴ Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) döneminde görevde olan Emir Sevinç Aka ve **Emir Zahireddin Mahmud Esen Kutlug**'un aynı cenahta ve aynı kişi için savaşmaları, Uygurlar arasında sıkı bir dayanışmanın olduğunu göstermektedir.

Emir Çoban'ın Memâlik-i Rum'da yaşayan Naz Hatun'un mülkleri üzerinde oluşan zorla el koyma hadisesinden dolayı 1323 yılında halktan bir haykırış ortaya çıkmıştı. **Emir Esen Kutlug** (ki oğlu Zahireddin Mahmud olmalı), Hoca Raşhid, Emir Çoban'a başka iddialardan sakınmayı tavsiye ettiler.⁸⁴⁵ Handemir'in burada verdiği bilgide dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır. Dönemin kaynaklarında **Zahireddin Mahmud** genellikle babasının adı **Esen Kutlug** ile anılmaktadır. Bu durum, baba-oğulun karıştırılmasına sebep olmaktadır. Oysaki babası Emir Esen Kutlug'un Şaban 718/Eylül-Ekim 1318'de Reşideddin'in katlettilmesinden hemen sonra öldüğü veya öldürüldüğü daha önceki konu başlığında verilmiştir.

Ebu Said Bahadır Han döneminin siyasî olaylarından İlhanlı-Çağatay mücadeleleri kadar İlhanlı ile Çobanoğulları arasındaki toprak ve iktidar kavgaları da bir o kadar önemlidir. “*Ebu Said Bahadır Han, Horasan birliklerinin güçsüzlüğü sebebiyle Horasan'ın Çağatay Moğolları tarafından tekrar istilâsından korkuyordu. Bu arada Emir Çoban'ın İlhanlı sarayında etkinliği de artmaya başlamıştı. Emir Çoban, kışın sonuna doğru Çağatay hanı Duva'nın oğlu Tarmaşirin'in Gazne ve Kandahar'a sefer*

⁸⁴³ Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, s.642; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.100; Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, s.39; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (neşr. Abdu'l Huseyn Neva'i), Tahran 1362, s.613-614; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.592.

⁸⁴⁴ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *a.g.e.*, s.615-616; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.101; Semerkandî, *a.g.e.*, C.I, s.41-45; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmau'l- Ensâb*, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis) Tahran 1376, s.274-279; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.117-118; Abû Bakr al-Quṭbî Aharî, *Ta'rih-i Shaikh Uwais*, s.52-53, 151.

⁸⁴⁵ Handemir (Hondmir), *Habibü's-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.118.

düzenlediğini öğrenince yanına Uygur Öğrünç (Ekrenj/Okrunj) ve Uygur **Esen Kutlug** (Kutlugh) 'u alarak 727/1327 Horasan'a doğru yola çıktı".⁸⁴⁶ diye dönemin kaynakları bahsederken "Horasan seferi sırasında Emir Çoban'ın yerine bıraktığı oğlu Dimaşk Hoca'nın saraydaki umursamaz ve rahat tavırları, İlhanlılar ile Çobanoğulları arasındaki gerginliği daha da artırmıştı. Bu durumdan rahatsız olan Ebu Said Han, Dimaşk Hoca'yı katlettirdi. Emir Çoban, intikam almak için Ağustos-Eylül 1327 yılında Ebu Said Han'a karşı isyan edince Ebu Said Han, gittikçe güçlenen Emir Çoban'ı ve ailesini yok etme gerekliliğini hissetti. Emir Çoban'ın yanında iki Uygur emir vardı. Bunlar, aynı zamanda Emir Çoban ve aile fertlerinin öldürülmesi için divandan kendilerine gizlice mektuplar gönderilmesine dair karar verilen emirlerdendi. Emir Çoban'ın Horasan'da maiyetinde görev yapan emirleri arasında Sevinç Aka'nın kardeşi **Öğrünç ve Esen Kutlug**"⁸⁴⁷, un Emir Çoban'a karşı Ebu Said Bahadır Han'a yardımcı olan emirler olması ihtimâl dâhilindedir.

Hâfız Âbrû, bundan sonraki gelişmeleri "sıranın kendisine geldiğini hisseden Emir Çoban yanında bulunan Uygur emirler dâhil hepsinden bağlılık yemini aldı."⁸⁴⁸ "Emirlerinden Sevinç Aka'nın kardeşi Öğrünç ve **Mahmud Esen Kutlug** ona (Emir Çoban) uzlaşmayla sadık kaldılar. Emir Çoban'a bağlananlar ve bağlı olanlar ıssız bir yere getirildiler. Bunlar, düşman ordusunun yakınlığının korkusundan (vehminden, tedirginliğinden) eğer normal yoldan giderlerse arkadan gelsinler düşüncesiyle bırakıldılar. Emir Öğrünç ve **Emir Mahmud**, onlarla birlikte kaldılar ama daha sonra bu iki emir, çoğunluk ordu tarafına gittiler. Bağlı olanlar ve emirler de Emir Çoban'dan yüz çevirdiler. Herkes kendi kafasına göre bir tarafa gitti. Emir Öğrünç ve **Emir Mahmud** Ebu Said Han'ın yanına geldiler."⁸⁴⁹ diye anlatır. Bunun üzerine "askerlerin

⁸⁴⁶ Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s.616-617; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.121; Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, s.63-64; Şabânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, s.381-383; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.508-509; Handemir, *Habîbü's-Siyer*, C.III, s.120; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais*, s.55, 153; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.606.

⁸⁴⁷ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.125; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *a.g.e.*, s.57; Emirzade Mahmud Eßen Kutlug olarak geçmektedir. s.56; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.608.

⁸⁴⁸ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.127.

⁸⁴⁹ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.131; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.610.

*büyük bir kısmı da Sultan Ebu Said Han'a geçtiler. Emir Çoban, tarafından bırakılan iki General Öğrünç ve **Mahmud Esen Kutlug**, bir süre sonra onu (Emir Çoban) padişaha göndermek ve teslim etmek fikrini daha akıllıca buldular. Ancak buna gerek kalmadan Emir Çoban, Herat Meliki Gıyaseddin tarafından yakalanıp, boğularak öldürüldü. Çoban'ın öldüğünü kanıtlayan iki tırnaklı başparmağı ise Ebu Said Han tarafından Pazar kapısının üzerine astırıldı ve teşhir edildi.”*⁸⁵⁰ Bu sırada Anadolu valisi olan oğlu Çobanoğlu Timurtaş ise hem kardeşi Dimaşk Hoca'nın hem de babası Emir Çoban'ın arka arkaya Ebu Said Bahadır Han tarafından öldürülmesinden dolayı kendi hayatından endişe ederek malını-mülkünü, eşini ve çocuklarını Emir Eretna'ya bırakarak Şam emirine sığındığını kaynaklar bildirmektedir.

Memâlik-i Rum (Anadolu) valisi olarak Konya'da bulunan Çobanoğlu Timurtaş'ın Abid Çelebi ile arasında bir husumet vardı. Bu sebeple Timurtaş, onun Konya'dan uzaklaştırılmasını Emir Eretna'dan istemiştir. Ahmed Eflâkî, “*Timurtaş hazretleri, beylerbeyi Emir Eretna Bey'e işaret edip Çelebi'nin Konya'da kalmamasını sağlamak için onu elçilik göreviyle uç beylerine gönderilmesini ve bu beyleri Timurtaş'ın uyruğuna girmeye teşvik etmesini uygun buldu. Abid Çelebi, bu hizmeti kabul etmek istemedi. Eflâkî'yi Eretna Bey'e göndererek bu işten affedilmesini istediye de ister istemez Konya'dan ayrılmak zorunda kaldı. Geri döndüğünde Konya'da sadece Tac Kızıl'ın oğlu Emir Zahireddin'i bulmuştu. Timurtaş ve onun adamları Şam (Memlûklar)'a iltica etmişlerdi.”*⁸⁵¹ diye bahseder.

Çobanoğlu Timurtaş'ın Şam'a ilticası sonrasında kimin Anadolu valisi olduğu bilinmemektedir. Ancak **Emir Zahireddin Mahmud**'un bu sırada Konya'da bulunması O'nun 1328-1333 tarihlerinde kuvvetle muhtemel Anadolu valisi olmasıyla açıklanabilir. Kaynaklar bu konudan bahsetmeyerek göz ardı etmiş olabilirler. Hâfız Âbrû, “*Ebu Said Bahadır Han, Çobanoğlu Timurtaş'ın Şam'a ilticası sonrasında yeni atamalar yaptı. Timurtaş'dan boşalan Anadolu valiliğine dayısı Uyrat Muhammed'i*

⁸⁵⁰ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.133; Şabânkâreî, *Mecmaü'l- Ensâb*, s.284.

⁸⁵¹ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 2006, s.709.

atadı. **Esen Kutlug oğlu Mahmud** ve **Sevinç'in** kardeşi **Öğrünç Ulus** emirleri oldular.”⁸⁵² diye bir açıklama getirirse de kaynaklarda Uyrat Muhammed'in Anadolu valiliği hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu görevlendirmenin kısa sürmüş ya da geçici olma ihtimâli mümkündür.

Osman Turan, “*Ebu Said Han, dayısı Uyrat Muhammed'i Anadolu emirliğinden alıp onun yerine Uygur **Esen Kutlug oğlu Mahmud'u** Anadolu emirliğine atamıştır. **Emirzade Mahmud'un** Rum'a gelmesi 728/1328'dir.*”⁸⁵³ **Mahmud Esen Kutlug**, Ebu Said Han'ın güvenini ve takdirini kazanmış olmalı ki Konya merkezli Anadolu valiliği ile ödüllendirilmiştir. Konya halkının takdirini de kazanan **Zahireddin Mahmud**, o kadar sevilmişti ki Eflâkî, “*Tâc-i Kızıl'ın oğlu Zahireddin Mahmud'un Konya'ya egemen olduğu süre içinde hükümeti idare edip halka bakmakta eşi yoktu.*”⁸⁵⁴ diyerek bu durumdan haberdâr eder. Eflâkî, **Zahireddin Mahmud'un** 1328-1333 yıllarında Konya'da bulunduğu ve Memâlik-i Rum (Anadolu) valisi olduğuna dair en önemli kanıttır.

Emir Zahireddin Mahmud'dan sonra Anadolu valiliğine **Emir Celayir Şeyh Hasan**'ın atandığı kaynaklarca sabittir. Ebu Said Bahadır Han'ın eşi Bağdat Hatun'dan dolayı aralarında bir husumet gelişmiştir. Bağdat Hatun'la Emir Celayir Şeyh Hasan'ın görüştüğüne dair çıkan aşk dedikodularının üzerine Celayir Şeyh Hasan, bugün Erzincan sınırları içinde bulunan Kemah Kalesine sürgüne gönderilmiştir. Masum olduğu anlaşılınca Ebu Said Bahadır Han, yapmış olduğu hatayı düzeltmek belki de hem kendisinden hem de eşinden uzaklaştırmak amacıyla O'nu, **Zahireddin Mahmud'un** yerine “Anadolu Genel Valiliğine” getirmiştir. Bu durum da Çobanoğlu Timurtaş'tan sonra **Emir Zahireddin Mahmud Esen Kutlug'un** Celayir Şeyh Hasan gelinceye kadar Anadolu'da olduğunu ve Anadolu valiliği görevinde bulunduğunu ıspatlamaktadır.

⁸⁵² Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.132.

⁸⁵³ Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984, s.71.

⁸⁵⁴ Eflâkî, *a.g.e.*, s.715-716.

İlhanlı Devleti'nin genel valilikleri (eyaletleri) olan Horasan, Mazenderan, Irak-ı Arap, Fars, Gürcistan, Memâlik-i Rum (Anadolu), Gürcistan, Derbent, Diyar-ı Bekr ve idarî-askerî bir merkez olarak Azerbaycan (Tebriz)'idi.⁸⁵⁵ Vergi gelirleri oldukça fazla olan bu bereketli toprakların genel valisi olmak herkesin arzuladığı bir görevdi.

Kaynaklar, *Emir Çoban'ın katledilmesi sonrasında devlet işlerini yürütebilecek dirayetli emirler bulunmayınca iktidarın sahibi Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun oldu. O, bu görevi Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin Muhammed ile yürütmeye başladığından...*⁸⁵⁶ bahsederler. Burada İlhanlılar ile Çobanoğulları'nın evlilik bağıyla akrabalık kurarak siyasî bir oluşumda yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bağdat Hatun, eşi Ebu Said Bahadır Han'ın kendisine derin sevgi ve sonsuz sadakatle bağlı olması sebebiyle yapmış olduklarına ses çıkarmamasına karşın diğer emirlerin nefretini kazanmıştı. **Emir (Amir) Mahmud Esen Kutlug** (Qutlugh), Anadolu Valiliği görevi sonrasında 734/1333-1334 yılında Emir Misafir İnâk'a Fars Valiliği verilince o bu görevden rahatsız olmuş ve onu bertaraf etmek isteyen kişiler arasında yer almıştır.⁸⁵⁷ Bu sebeple 1333 yılında merkeze gitmiş, Emir Mahmud Şah (Amir Mahmudshah)'ın Bağdat Hatun'a karşı yapmış olduğu davranışlarına göz yummuş ve onu destekleyen kişiler arasında yer almıştır. **Emir Mahmud Esen Kutlug** isyanda başarısız olunca Emir Ali Kuşçi (Amir Ali Qushchi)'in yanına Horasan'a zincirlenerek gönderilmiştir.⁸⁵⁸ İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın yerine herhangi bir veliaht bırakmadan 13 Rebi'ül-Ahir 736/30 Kasım 1335'te vefatının ardından serbest kalmıştır.⁸⁵⁹

⁸⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, s.254.

⁸⁵⁶ Şabânkâreî, *Mecmaü'l- Ensâb*, s.292-293; Muhammed et-Tancı, *İbnî Battuta Seyahatnamesi* "Tuhfetü'n-Nuzzar fî Garaibi'l-Emsar ve Acâibi'l-Esfâr", I-II, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, C.I, s.281; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.219; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.623.

⁸⁵⁷ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşidî*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.142-143; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.532.

⁸⁵⁸ Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.124 Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.623; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", C.I, s.93.

⁸⁵⁹ Hâfiz Âbrû, *a.g.e.*, s.144; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), s.143.

Bundan sonraki gelişmeleri başta Hâfız Âbrû olmak üzere dönemin diğer kaynaklarından okumak mümkündür. “Uygur Öğrünç ve diğer emirler, 736/1335 yılında Ebu Said Han’ın sonsuzluğa yürüdüğünde anlaşılmaya geldiler. Arpa Hanı getirdiler ve tahta çıkardılar.”⁸⁶⁰ Ebu Said Bahadır Han’ın Uyrat boyundan dayısı Ali Padişah (Başhah), Arpa Hanı (Khan) han olarak tanımayarak Uyrat, Uygur ve Türkmenlerden oluşan bir orduyu Arpa Han’ın üzerine gönderdi.⁸⁶¹ “**Mahmud Esen Kutlug** (İsân Qutlugh), 14 Ramadan 736/26 Nisan 1336 yılındaki Ali Padişah ile Arpa Han arasındaki “Jaghatu Savaşı”nda Arpa Han tarafında yer alırken Ali Padişah tarafına geçmesi sonucu Arpa Han yenildi. Sevinç Aka’nın kardeşi Öğrünç (Ûkranj) ise yerinde kalmış ve hiç çaba harcamamıştı. Dört ay sonra devlet, Ali Padişah’ın eline geçti. Hükümdarın yarlığında **Mahmud Esen Kutlug** ve Sevinç Aka’nın kardeşi Öğrünç’ün al tamga ile ödüllendirilmişlerdir.”⁸⁶² Ali Padişah’ın önemli emirlerinden olduğu anlaşılan bu iki Uygur şahsın aralarında gizli bir ittifaktan söz etmek de mümkündür.

Mahmud Esen Kutlug’un adının geçtiği bir başka olayı Aharî, “Celayir Şeyh Hasan ile Ali Padişah arasında Temmuz 1336’da Aladağ yakınında bulunan Karadere’de meydana gelen savaşta Ali Padişah’ın tarafında **Mahmud Esen Kutlug** ve Sevinç Aka’nın kardeşi Öğrünç yer alıyorlardı. Öğrünç, Surghan tarafından mağlup edildi ve Surghan peşlerinden yola çıktı.”⁸⁶³ diye anlatmaktadır. Hâfız Âbrû, “Ali Padişah, öldürülüp savaşı Celayir Şeyh Hasan kazanınca Musa Han ve bağlıları Uyratlar ile Bağdat tarafına kaçtıklarını...”⁸⁶⁴ belirtir.

Aharî ve Howorth, “İktidarın kontrolü Celayir Şeyh Hasan’a geçince Musa Han’la beraber olan **Mahmud Esen Kutlug** ve Sevinç Aka’nın kardeşi Öğrünç, Zilkade 738/Mayıs-Haziran 1338’deki savaşta Emir Taceddin (Amir Taj al-din), Şeyh (Shaikh)

⁸⁶⁰ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-Tevârih-i Reşîdi*, s.145; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu’s-Safa*, C.V., s.534; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta’rîkh-ı Shaikh Uwais*, s.59, 158.

⁸⁶¹ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.148.

⁸⁶² Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.149; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *a.g.e.*, s.60, 159; Handemir, *Habîbü’s-Siyer*, C.III, s.127; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.635-636; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s.295, 302.

⁸⁶³ Ukrenç ya da Ûnranç olarak geçmektedir. Bkz. Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *a.g.e.*, s.62-63, 161-162.

⁸⁶⁴ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.153-154.

*Hasan'ın adamı Kara Hasan tarafından ele geçirildiği ve hapse atıldıklarından...*⁸⁶⁵ haberdâr eder. Hâfız Âbrû ve Hondmir (Handemir), “*Bu emirler, Emir (Celayir) Şeyh Hasan'ın yanında kalıyorlardı ve onlara tam güvenlik sağlanmıştı. Ancak daha sonra bozgunculuk ve hilâl (isyan) çıkartmamaları için Muğan kışlağında 738/1339 yılında öldürüldüler. Mahmud Esen Kutlug ve Emir Öğrünç, Emir Celayir Şeyh Hasan'ın korkusundan derviş kılığına gizlenmiş olarak katıldılar ama Mughan karargâhında kışın idam edildiler.*⁸⁶⁶ şeklinde ölümlerine dair bilgi verirler.

Emir Zaireddin Mahmud'un Kayseri'nin Bünyan İlçesi'nde Muharrem 734/Eylül-Ekim 1333 yılında yaptırmış olduğu Ulu Camii'nin kitâbesinde, “*emirü'l-umera adili, müeyyedi, muzafferî, kâhirü'l-fisk, katilü't-tağî, zahirü'd-devle ve'd-din*” yazmaktadır. Tercümesi: “*Nebi, Allah'ın rahmet ve selamı ona olsun. Bu yurda her kim küçük te olsa bir mescit yaptırırsa Allah'ta o kimse için Cennet'te bir ev yapar ve o eve hamd evi adını verir. Bu mübarek mescidin imarını emirlerin emiri adil, müeyyed, muzaffer, fasıkları kahreden isyankârları katleden, Zaireddin bin Tac-ı Kızıl -Allah onun akibetini iyi eylesin- emretti.*” Kitabede **Zaireddin Mahmud**'un babası Esen Kutlug ve dedesinin unvanı olan “*Tac-ı Kızıl*”⁸⁶⁷ yazmaktadır. Yine bu aileye mensup Ürgüp'ün Damsa Köyü'nde **Taşkın (Taşhun) Paşa**'ya ait bir satış senedi kayıtlarında **Zaireddin Mahmud**'un babasının ismi “*Tac-ı Kızıl ve Tacdar*”⁸⁶⁸ unvanlarıyla anılmaktadır. Moğol-İlhanlı sarayında hükümdarın tacının muhafazasıyla uğraşanlar için bu unvanlar verilmektedir.

Vakfiye kayıtlarından Zaireddin Mahmud Esen Kutlug'un iki oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar **Taşkın (Taşhun) Paşa** ve **Taceddin Mes'ud**'dur. Taşkın Paşa'nın oğlu **Süleyman Bey**, Taceddin Mes'ud'un oğlu **Tıfil İbrahim Bey**'dir. Dönemin

⁸⁶⁵ Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *a.g.e.*, s.64, 163; Howorth'da Amir Akurpukh olarak geçen kişi Öğrünç'dür. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.638, 643.

⁸⁶⁶ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.156; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.129; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, C.I, s.96, dipnot 5.

⁸⁶⁷ Mehmet Çayırdağ, “Kayseri'de Selçuklu ve Beylikler Dönemine Ait Bazı Kitâbe ve Mezar Taşları”, *İ.Ü., Edebiyat Fak.Tarih Dergisi*, S.XXXIV, İstanbul 1984, s.508.

⁸⁶⁸ Altın tac, Taçlı, taç giyen, pâdişah, şehenşah, hükümdar. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (haz. Aydın Sami Güneyçal), Ankara 1993, s.1012.

siyasî yapısı ve sosyal şartları itibariyle Zaireddin Mahmud'un başka çocuklara sahip olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak savaş, hastalık, doğal afetler ve erken ölümlerin sıkça yaşandığı bir dönemde erkek çocuklarının sayısı ve isimleri net bir şekilde verilmemiş olabilir.

Hâfiz Âbrû, “**Mehmed (Muhammed) Esen Kutlug** ve Emir Misafîr İnâk Zilhicce 27 Haziran 1340'da yapılan “*Jaghatu (Naghatu) Savaşı*”nda Jahan Temur'un sağ kanadında görev yapmışlar ve öldürülmüşlerdir.”⁸⁶⁹ diye bu aileden olması muhtemel, bir şahıstan bahseder. Sadece bu savaşta adı geçen ve hakkında fazla bilgi bulunmayan **Mehmed (Muhammed) Esen Kutlug**'un babasının ismi verilmeden ailenin unvanıyla anılması şahsın, kuvvetle muhtemel *Tac-ı Kızıl Ailesinden Zaireddin Mahmud Esen Kutlug*'nun oğlu olduğuna dair bir kanı oluşturmaktadır. Nitekim bu tarihte **Zaireddin Mahmud**'un (Şaban 718/Eylül-Ekim 1318) öldürülmüş olduğu bilinmektedir. **Emir Zaireddin Mahmud**'un *Taşkın/Taşhun Paşa, Taceddin Mesud* ve **Muhammed** isminde üç oğlunun varlığı kaynaklarda geçmektedir. İlhanlı sarayında Uygurların baba-oğul-torun zinzirlemesi şeklinde görev yaptıkları çalışmalar ve araştırmalar doğrultusunda anlaşılmıştır.

Dönemin kaynaklarında adı sıklıkla geçen *Tac-ı Kızıl Ailesi* hakkında pek çok sağlam ve net bilginin bulunması, Moğol-İlhanlılarla beraber Memâlik-i Rum (Anadolu)'a gelmiş Uygurlar ve Uygur Tarihi için çok önemlidir. Özellikle Kayseri, Bünyan, Ürgüp, Konya, gibi geniş bir alanda adı geçen ailenin Moğol-İlhanlı döneminde nüfuzlu ve etkin olduklarını da göstermektedir.

2.4.16.2.1. Taşkın (Taşhun) Paşa

Vakfiye kayıtlarında geçen Zaireddin Mahmud Esen Kutlug'un oğlu **Taşkın (Taşhun) Paşa** ve ailesinin Nevşehir Ürgüp İlçesi'nin Damsa şimdiki adıyla “Taşkın Paşa/Taşhun Paşa Köyü”nde yaşadıkları, bıraktıkları eserlerden anlaşılmaktadır. **Taşkın**

⁸⁶⁹ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.162; Handemir, *Habîbü's-Siyer*, C.III, s.131.

Paşa'nın yaptırdığı camî, medrese, çeşme ve mezarlıktan oluşan külliye'nin bahçesinde kendi mezarı da bulunmaktadır. Adını taşıyan köyde yaşam hâlâ devam etmekte köy halkı ise günümüze kadar gelmiş olan eserleri kullanmaktadırlar.

Emir Zahirreddin Mahmud'un oğlu **Taşkın Paşa**⁸⁷⁰,nın Konya'nın Gumartaş Köyü'nü satın aldığına dair Zilhicce 751/Ocak-Şubat 1350 tarihli satış senedi bulunmaktadır. Satış senedinde Taşkın Paşa'nın elkabı ve ecdadı için “*Merhum Melik Sencer oğlu Tacidar sıfatıyla anılan, adaletli Emir Şemsü'd-din Ahmed oğlu muhterem büyük Emir Zahirü'd-din Mahmud oğlu yüceler yücesi bütün yükseklikler ve güzel huylar sahibi, büyük adam, devletin direği, hükümdarın desteği, dostu, sultan ve padişahların güzidesi, halk babası Taşkın Paşa, Allah ömrünü ve yüceliklerini daim kılsın.*” diye dua edilmekte isimleri övgüyle anılmaktadır. Köyü satan Şerefeddin Said'in elkâbı ve ecdâdı ise “*Din ve dünya işlerinde hükümdarın vekili, medh ve sitayişlere lâyık, yücelikler sahibi, büyükler büyüğü, aziz ve muhterem Zevvak Şerefü'd-din Osman oğlu Yusuf oğlu Bedrü'd-din Mahmud oğlu Saadüd'd-din Said,*”⁸⁷¹ olarak geçmektedir. Bu satış senedinden **Taşkın** (Taşhun) **Paşa**'nın Ürgüp'ten başka Konya'da da toprak sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Satış senedinde Zahirreddin Mahmud'un babasının ismi **Şemseddin Ahmed** olarak geçmesi dikkat edilmesi ve açıklanması gereken bir konudur. Kaynaklarda Zahirreddin Mahmud'un babası *Esen Kutlug* olarak bilinirken satış senedinde geçen **Şemseddin Ahmed** kimdir? Bu durum şöyle açıklanabilir. Moğollarla birlikte gelen çoğunlukla Şaman, Budist veya Nasturi Hıristiyan inancına sahip Uygurların zamanla İslâmiyeti kabul etmeleri kuvvetle muhtemeldir. Müslüman olduktan sonra İslâmî isim almaları sebebiyle iki isimle anılmaları da doğaldır. *Esen Kutlug*'un da İslâmîyeti kabul ettikten sonra **Şemseddin Ahmed** ismini almış olması mümkündür. Belgeye göre **Şemseddin Ahmed**, Zahirreddin Mahmud'un babası ise, ki kanımızca zayıf bir ihtimâldir

⁸⁷⁰ Taşkın Paşa, Selçuklu sülalesine mensup bir emîrdir. Bkz. İsmail Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Ankara 1997, s.547

⁸⁷¹ M. Zeki Oral, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeler ve Tarihçeleri”, *VD*, S.V, Ankara 1962, s.65-66.

sadece bir belgeden “Tac-ı Kızıl” unvanlı *Esen Kutlug*’un da dedesi olduğu söylenebilir mi? Eğer öyleyse kaynaklarda *Esen Kutlug* adıyla geçen *Zahireddin Mahmud*’un neden bu isimle anıldığının sebebi de açıklanmış olur. Ntekim Türklerde aile büyüğünün özellikle de dedenin adının erkek torunlara konması âdeti günümüzde de yaygındır.

Emir Zahireddin Mahmud’un torunu, *Taşkın (Taşhun) Paşa*’nın oğlu ***Süleyman Bey***’in ismi, Burdur yazmaları, 1128 numarada kayıtlı “Şerh-i İrşad-ı İrşad” kitabında “yüce emir, şan şeref sahibi, muhterem, sayısız ihsanlar yapan, ata ve şefaatler babası olan ***Süleyman Bey***’in işareti ile telif olundu. O öyle bir emirdir ki kimse ona karşı duramaz, yaklaşamaz. Bunun hanedanlığı cömertliği yanında denizler aciz kalır. Eli sıkı cimri değildir. O, büyük emir, uyanık vezir, yükseklikler semasının kutbu *Feleküddin Taşkun Beg*’in oğludur. Allah onları zamanların sonuna kadar uzun ömürlerle faydalandırsın. İhsanda devletlerinin eli hadleri aşkındır.”⁸⁷² diye geçmektedir.

2.4.16.2.2 Taceddin Mesud

Zahireddin Mahmud’un diğer oğlu ***Taceddin Mesud***’un adına da vakfiye kayıtlarında rastlanmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 2105 nolu defter, 456 sayfa, 76 sıra nolu Kudret Hamamı civarında bulunan “Kalkancık Köyü”’nün arazi gelirlerinin “*Emir-i Muazzam Zahireddin Mahmud*’un oğlu emir-i mükerrem ve muhterem ***Taceddin Mesud***’un torunlarından tıfil *İbrahim Beğ*’e ve evladına vakfedilmiş” olduğuna dair kayıt bulunmaktadır. Bu yerler, Saide Hatun tarafından vakfedilmiştir. Saide Hatun’un “Kalkancık Köyü”’nde medfun olduğu bilinmektedir. Mezarı, yeniden yapılmış bir türbe içindedir. Saide Hatun’dan gelen kuşaklar, Kayseri’de halen yaşamakta⁸⁷³ ve vakfiyeye ait gelirlerden yararlanmaktadırlar.

⁸⁷² M. Zeki Oral, “Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikaları”, *Belleten*, C.XXIV, S.94 Ankara 1960, s.259-260.

⁸⁷³ Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001, s.231.

2.4.16.3. Ay Melik

Kâşânî, “Emir Akbuka’nın kızı, adil ve akıllı -Tanrı adaletini ve cömertliğini artırsın- Emir Esen (İsen) Kutlug ile 14 Rebiülahir 708/1Ekim Salı 1308 günü evlendi.”⁸⁷⁴ diye bilgi verir. **Emir Esen Kutlug**’un bu evliliğinden Zahiraddin Mahmud, **Aymelik**, Surğan ve Mesud isimli çocukları dünyaya gelmiş olmalıdır.

Hâfız Âbrû, Zahiraddin Mahmud’un kardeşlerinden **Aymelik** ve diğer kardeşi Surğan’ın katıldığı “Horasan Savaşı”nı detaylı olarak şöyle anlatır. “*Hudutta bulutlar gibi bir safta yoğunlaştılar. Büyük bir savaş vakî oldu. Emirzade Ay Melik (Esen Kutlug oğlu Ay Melik), o savaşta kendisini gösterdi. Bu grubun başarısını yani Ay Melik’in ordusunun başarısını diğer gruplar hayretle izliyordu. Sanki ateşi söndüren suyun akışı gibi öyle akıp gidiyorlardı. Emir Ay Melik, Irak’ın bu başarısını kılıçla kazandı, kendi başarısı saydı. Oradan birçok cuhat ganimet ele geçirdi. Emir Surğan, cuhattan dolayı kardeşine kırıldı. Yol boyunca ona gösterdiği hareketlerden dolayı Ezkur ve Dilman vilayetlerine gitti. Çünkü Emir Melik Eşref, İsfahan’a ulaştı. Bu sınırlar, boş kaldı, elden çıktı. Geri gitti. Emir Şeyh Hasan Çobanî, Telembar’dan Tebriz’e gelmişti.*⁸⁷⁵ Oradan Kirman şehri Eberkuve ve oradan da Yunat şehrine yöneldiler. Bu sırada **Ay Melik**, onlardan önce bu Yunat yoluna gelmişti. Yunat halkı, vatansever idi. Onu karşıladılar. Diken ve yakılacak şeylerden yakıp duman çıkarmışlardı. Çünkü oranın halkının çoğu erkek olsun kadın olsun çocuk olsun bu yerde helâk oldular. Orada kurtulanlardan da Melik Eşref ve Yağıbasan tarafından helâk oldular. Mer halkı, o bölgeye yakın bir halktı. Merde halkı, oraya bugün gidiyorlar.”⁸⁷⁶

Dönemin diğer kaynakları da Luristan hududuna yakın bir yer olan Hemedan’da Esen Kutlug oğlu **Ay Melik**’in büyük bir cesaretle savaşçı olarak ortaya çıktığından bahsederler. “Emirler, elçiler, iltifatlarda bulundular; çok miktarda ganimet ele geçirdi. Esen Kutlug oğlu **Ay Melik**’in ölümünden sonra ordusundan kalan birçok ganimetler ele

⁸⁷⁴ Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.119.

⁸⁷⁵ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-Tevârih-i Reşidî*, s.164.

⁸⁷⁶ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.173.

geçirildi ve olay böyle gerçekleşmiş oldu. Oradan sonra Curbadkan (Cırbadkan) ilgilerini çekti. Luristan'ın hâkimi Saremeddin Emir Mehmed idi. Oranın büyük hâkimi idi.”⁸⁷⁷ Hâfız Âbrû, “Kısa bir süre sonra Emir Hasan Şeyh Çobanî, Tebriz'e müracaat etti ve kardeşi Emir Melik Eşref ve amcası Yağıbastı, Luristan sınırında üzerine yürüyerek Esen Kutlug'un oğlu **Ay Melik**'i⁸⁷⁸ öldürdüler ve öldürdüklerinden dolayı sevinç yaşadılar.”⁸⁷⁹ diyerek **Ay Melik**'in ölümüne de değinir.

Esen Kutlug'un bir diğer oğlu **Emir Surgan**'ın ismi, Hâfız Âbrû'nun anlattığı “Horasan Savaşı”nda kardeşi **Ay Melik**'in yanında geçer ve “Teke tek savaşta bir tarafta **Ay Melik**'in kardeşi **Emir Surgan** ve Yağıbastı ve Todan karşı tarafın başında da Emir Melik Eşref bulunuyordu. Hamle etti, Muhammed'i hezimete uğrattı.”⁸⁸⁰ der. **Tac-ı Kızıl Ailesi**'nin şeceresini oluşturmak açısından kısa da olsa bu bilgiler önemlidir.

2.4.16.4. Muslihiddin Musa Beg

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Vakfiyelerinde⁸⁸¹ ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür Tescil Daire Başkanlığı Arşivinde⁸⁸² yer alan 880/1476 tarihli belgede “**dedesi İbn-i Tac-ı Kızıl** diye bilinen Kayserili **Musa Beg oğlu merhum Hızır Beg oğlu Muzaffer Çelebi**” ibaresi geçmektedir. Hüseyin Hüsameddin'in “Sivas Valisi Emir Timurtaş Beg'in azl ve istisali haberi Anadolu Eyaleti'ne şayi oldukda, Ebu Said Bahadır Han'ın bu emrini bir nimet add iden Karaman-zade Şücâeddin Yahşî Beg hukumeti Mısriyye'nin müzâherâtı üzerine derhâl kuvve-i mevcudesini alub ibtida Kayseriyye'yi işgâl iderek oranın emiri **Tâc-i Kızıloğlu Muslihiddin Musa Beg**...”⁸⁸³

⁸⁷⁷ Hâfız Âbrû, a.g.e., s.172; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.566; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C. III, s.133

⁸⁷⁸ Bu kişi, Mahmud İsen Kutlug'un kardeşi (R)ay Melik olarak geçmektedir. Bkz. Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.133.

⁸⁷⁹ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.169.

⁸⁸⁰ Hâfız Âbrû, a.g.e., s.176.

⁸⁸¹ BOA, *Vakfiyeler*, dosya no:17 gömlek no:32.

⁸⁸² VGMA, *Evkaf Defteri*, 583, sıra no:214, s.281.

⁸⁸³ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), C.2, s.290.

diye anlattıklarından **Muslihiddin Musa Beg**'in **Tac-ı Kızıl Ailesi**'nden olduğu anlaşılmaktadır ve kendisi İlhanlı'nın Kayseri emiridir.

Çobanoğlu Timurtaş'ın 1327 sonu 1328 başı kaçarak Memlûklulara sığındığında İlhanlı'nın Memâlik-i Rum (Anadolu)'daki önemli merkezlerinden Konya ve Kayseri emirliklerinin boş kalmış olmalıdır. Bu sebeple de Konya'ya gönderilen **Zahireddin Mahmud** gibi **Muslihiddin Musa Beg**'in de bu tarihlerde (1327-1333) Kayseri emiri olması kuvvetle muhtemeldir. Böylece **Tac-ı Kızıl Ailesi**'ne mensup iki şahsın Kayseri ve Konya'daki idarî boşluğu doldurdıkları söylenebilir. Ancak aynı aileden gelen **Esen Kutluğ** oğlu **Zahireddin Mahmud** ve **Muslihiddin Musa Beg**'in kardeş mi yoksa amca çocukları mı olduklarına dair yakınlık dereceleri maalesef anlaşılamamıştır.

Makrızî'nin bahsettiği “*Sülemiş'in İlhanlı Devleti'ne isyan ettiği 699/1299 yılı başlarında Memlûklu hükümdarı Melikü'l-Mansur Lâçin'e ittifak için gönderdiği Muhlisiddin adındaki elçi,*”⁸⁸⁴ Hüseyin Hüsameddin'de “*Kayseri emiri*”, Faruk Sümer de ise “*Anadolu kadısı...*”⁸⁸⁵ olarak geçer. Nevşehir'in Ürgüp İlçesi'nin 16 km güneyinde yer alan eski adı Damsa şimdiki adı “Taşkın Paşa/Taşhun Paşa Köyü”nde bulunan yirmi yedi Ramazan sene 752/17 Kasım 1351 tarihli Hızır Bey'e ait mezartaşında Hızır Bey'in babası **Muslihiddin Musa Bey**, O'nun da babası yani Hızır Bey'in dedesi ise **Tac-ı Kızıl** yazmaktadır. Nevşehir Ürgüp'te adı geçen ailenin başka bir ferdi olması muhtemel **Muslihiddin Musa Bey**'in çocuklarının veya torunlarının Kayseri ve yakın çevrelerinde yaşamış oldukları kanısına varılmıştır.

2.4.16.5. Muzaffer Çelebi

“Kalkancık Köyü”nde **Tac-ı Kızıl Ailesi**'ne mensup, **Musa Beg oğlu** merhum **Hızır Beg** oğlu **Muzaffer Çelebi** ismiyle geçen şahsın yine bu aileden olması ihtimâli kuvvetle muhtemeldir. Ancak kendisi ve ailesi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

⁸⁸⁴ T.Ahmet bin Ali Makrızî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.I, Bölüm III, s.219-220.

⁸⁸⁵ Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, C.I, s.68.

Nevşehir'in Ürgüp İlçesi'nin Damsa şimdiki adı "Taşkın Paşa/Taşhun Paşa Köyü"nde bulunan mezarlardan yirmiyedi Ramazan sene 752/17 Kasım 1351 tarihli **Hızır Beg**'e, 5 Şevval 752/25 Kasım 1351 tarihli **İlyas Beg**'e ve Muharrem'in ilk beşinci gecesi sene 756/20 Ocak 1355 tarihli ise **Hasan** ismindeki şahsa aittir. Bu kişilerin kim olduğu ve birbirleriyle akrabalık derecelerinin ne olduğu bilinmemektedir. Ancak **Taşkın Paşa**'nın külliyesinin içinde aynı yere defnedilmeleri ve ölüm tarihlerinin de birbirlerine yakın olması **Tac-ı Kızıl Ailesi**'nden **Taşkın** (Taşhun) **Paşa**'ya yakın oldukları ihtimâlini düşündürmektedir.

2.4.16.6. Taceddin İbrahim Beg

Taceddin İbrahim Beg'in Zaireddin Mahmud Esen Kutluğ'un torunu ve Taceddin Mesu'un oğlu olması kuvvetle muhtemeldir. "Amasya Tarihi" ve "Şikârî"den başka kaynakta adı geçmeyen **Taceddin İbrahim Beg** hakkında Hüseyin Hüsameddin, "*Amasya hükümdarı Sultan Mesud Hanı sani Amasya'da hal-ü akd-i umura mübaşeret iderek meşahir-i ümeradan "Tâci Kızıl" demekle meşhur Taceddin İbrahim Beg'i Tokat emâretine nasb eyledi.*"⁸⁸⁶ Ayrıca "*Artuk Beg oğlu Seyfeddin İsmail Beg, şehri emiri ve biraderi Taceddin İbrahim Beg dahi emir-i taziye ya'ni Turhal ve havalisi begi bulunuyordu.*"⁸⁸⁷ diye bilgi verir. Kaynaktan **Taceddin İbrahim Beg**'in Tokat ve Turhal emiri (675/1275) olduğu anlaşılmakta aynı zamanda da kaynak, **Tac-ı Kızıl Ailesi**'nin Kayseri, Nevşehir ve Konya'dan başka Tokat ve Turhal bölgesinde de etkinliğinden haberdâr etmektedir. Ayrıca ailenin kuvvetle muhtemel Uygur olması, Uygurların bu bölgedeki varlığına dair bilgilerin doğruluk ve gerçeklik payını da artırmaktadır.

Hüseyin Hüsameddin, "*elsine-i ammede Tâci Kızılkara İbrahim Beg (Kara Beg) dinür. Oğulları Ca'fer ve Musa Beglere Tâci Kızıloğulları dinmiştir. Samuk Noyin'in kerimezadesi olduğu münasebetle Tarih-i İbnî Bibi'de emiri Tokad Arabı Veled-i Simkardan maksad budur. Amasya'da İnepazar nahiyesinde Kara İbrahim mezarı*

⁸⁸⁶ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.2, s.258.

⁸⁸⁷ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.248.

bunun çiftliği kıta'atından biridir."⁸⁸⁸ Tokat ile sınır olan Amasya'da kendilerini Uygur kabul eden bir Uygur Köyü bulunmaktadır. Hüseyin Hüsameddin'in görevi itibarıyla Amasya'da bulunması ve yazmış olduğu eserde Uygurların bu bölgelerde yaşamış olduklarına dair bilgiler vermesi Amasya'nın da Uygurların yaşadıkları yerden olması konusunu destekler.

Hüseyin Hüsameddin'in bahsettiği, "*Tâc-ı Kızılkara İbrahim Beg'in oğlu Cafer Beg Varay Kazası Emir Babuk Şahoğlu İmameddin Esen Beg'in idaresinde idi. Kara Cafer Beg, Esen Beg'in bir mutemedi idi. Bu zat Tac-ı Kızıloğulları'ndandır.*"⁸⁸⁹ Abisi *Mehmed Beg*'in bu hezimetini haber alan biraderi *İzzeddin Cafer Beg* Samagurlu Hızır ve Tâc-ı Kızıl oğlu *Hayreddin Beg*lerle birleşüp Kayseriyye'yi zabt itdi.⁸⁹⁰ Burada *İzzeddin Kara Cafer Beg*'in *Musa Beg*'den başka *Mehmed* isminde bir kardeşi olduğu anlaşılmakla birlikte aynı aileden olması muhtemel *Hayreddin Beg* hakkında fazla bilgiye ulaşılamamıştır.

Karamanname'de *Cafer Beg*'den "*Bir kethüdası var idi. Kara Cafer derlerdi. Moğol beglerinden idi. Şehzade Alaaddin şikârda rast gelup tutup bağlayup şaha gönderdi. Zira Karahan kavmini rast geldiği yerde dutup helâk iderdi. El-hâsıl Kara Cafer'i dutup Larende'ye şaha götürüp arz eylediler. Şah kadıya götürdü. Yedi yüz kan üzerine ispat eylediler. Kat'i pir idi. Toksan yaşına girmiş idi. Kara Cafer eydür: "Ey şah! Deden Karaman önünde yoldaşlık eyledim. Gel, beni azad eyle didi. Beş yüz Moğol bile dutmuşlar idi. Şah, merhamet eylemeyüp cümlesini kat'leylediler.*"⁸⁹¹ diye bahsedilir. "*Kara Cafer, girüp Oğuzhan'ı yıktı. Alâeddin at depüb meydana girdi. Kara Cafer'i gürz ile döğe döğe bağladı.*"⁸⁹² Şikârî'nin verdiği bilgilerden *Tac-ı Kızıl Ailesi*'nden olması muhtemel *Kara Cafer Beg*'in İlhanlı'nın hizmetinde olduğu anlaşılmaktadır. Konya, Aksaray, Larende çevrelerinde isminin geçiyor olması ailenin buralardaki varlığına kanıttır.

⁸⁸⁸ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.248, dipnot. 189.

⁸⁸⁹ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.7.

⁸⁹⁰ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.36.

⁸⁹¹ Şikârî, *Karamanname*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), İstanbul 2005, s.139.

⁸⁹² Şikârî, *a.g.e.*, s.165.

Hüseyin Hüsameddin'in "Sivas emiri Eretna Beg (1327-1381), bu hale karşı ihtiyat ve basiretle hareket ederek bir müddet bir içmaz-ı ayn itmeğe mecbur oldu. Amasya'dan kendisine iltica edenleri taltif ve himaye ederek bunlardan Kürd Beg'e Kayseriyye emaretini verdi. Kendisine mu'arız olan Samgar (Samağar) ve Tâc Kızıloğulları'nı def etti."⁸⁹³ diye verdiği bilgiden ailenin Uygur Eretnalılar zamanında da varlığını korudukları görülmektedir.

2.4.16.7. Kürbuga

İlhanlı-Çobanoğulları mücadelesinde Emir Çoban ve oğlu Timurtaş (Demirtaş)'ın zararlı faaliyetlerinde **Tac-ı Kızıl Ailesi'**den **Esen** (İsen) **Kutlug'**un kardeşi **Kürboğa'**nın adı geçmektedir. Kâşânî, "Emir Çoban'ın 27 Recep 715/27 Ekim 1315 tarihinde Rum tarafından çıkageldiğini..."⁸⁹⁴ Hâfız Âbrû ise "Emir Çoban'ın Anadolu'daki düzeni sağladıktan sonra oğlu Timurtaş'ı, Memâlik-i Rum (Anadolu)'a genel vali olarak bırakarak merkeze geri döndüğünü, Karamanlılardan Konya'yı aldıktan (720/1320) sonra kendisine güveni gelen Timurtaş'ın kendisini mehdi ilan edecek kadar ileriye gittiğini..."⁸⁹⁵ haber verir. Devlet gibi hareket eden Timurtaş'ın müstakil hareketleri⁸⁹⁶ Ebu Said Bahadır Hanı (1316-1335) rahatsız etmesi üzerine babası Emir Çoban, Anadolu'ya gelerek oğlu Timurtaş'ı etkilemiş birkaç kişiyi idam ettirmiş, daha sonra oğlunu Ebu Said Bahadır Han'a götürmüştür. Ebu Said Han'ın Timurtaş'ı affederek tekrar Memâlik-i Rum (Anadolu) genel valiliğine atamış olduğu dönemin birçok kaynağında yer verilmiştir.⁸⁹⁷

⁸⁹³ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.18.

⁸⁹⁴ Kâşânî, *a.g.t.*, s.209.

⁸⁹⁵ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.114; Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkîbeleri*, s.708.

⁸⁹⁶ Timurtaş'ın istiklâlini ilan ettiği tarih 721/1321 Zilhicce (Aralık). Bkz. Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.287-288; 720/1320 Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (neşr. Abdu'l Huseyn Neva'î), s.615-616; 721/1321 Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, s.55; 722/1322 Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.115 olarak verir.

⁸⁹⁷ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.115; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rih-ı Shaikh Uwais*, s.53, 152.

Genel vali olarak atanan Timurtaş'ın yeniden Anadolu'da isyan hazırlığı içinde olduğunu ve kendi adına bir takım istiklâl hareketlerine girdiğini öğrenen Ebu Said Bahadır Han, isyan hareketinin engellenmesi (Mayıs-Haziran 1319) ve Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın ortadan kaldırılması için Anadolu'ya gönderdiği emirlerden *Esen Kutlug*'un kardeşi **Kürbuga**, tertiplenen isyanda beyler içinde yer almış ancak aldığı kılıç darbesi ile hayatını kaybetmiştir.⁸⁹⁸

2.4.17. Eretna (Ertene) Ailesi

Z.V.Togan “*Hülagû Han (1258-1265)’dan evvel bütün Harezm, Horasan ve İran’ı idare eden büyük Emir Körgüz’ün Uygurlardan olmasına ve Anadolu’da Eretna (Ertene) sülalesinin bunlardan olduğuna bakılırsa bunların çıkardığı askerin de bir veya daha fazla tümen teşkil ettiği anlaşılır.*”⁸⁹⁹ diyerek **Eretna Ailesi**’nin Uygur olduğuna ve özellikle Ögedey Han (1229-1241) zamanında ismi geçen Uygur **Körgüz** ile yakınlığına değinirken Anadolu’daki varlığından da haberdâr eder. Uygurların Kırğızlar tarafından (840) yıkılmalarından uzun bir zaman sonra Memâlik-i Rum (Anadolu)’da kurulan Eretna Beyliği’ni (1327-1381), Uygurların diriliş ve tarih sayfalarında yeniden yer alışlarının bir başarısı olarak kabul etmek gerekir.

2.4.17.1. Taycu/Maycu (Maichu) Bahşi (Cafer Beg)

Eretna’nın babası **Taycu** (Maycu/Maichu) **Bahşi**’nin Abaka Han (1265-1282)’ın en yakın adamlarından birisi olduğunu Reşideddin, “*Abaka Han’ın torunu Gazan Han (1295-1304)’ın yetiştirilmesinde güvendiği tek kişi Maycu (Maichu/Taycu) Bahşi ve eşi Tukaltani’idi.*”⁹⁰⁰ der ve bu konudaki düşüncesine şöyle devam eder. “*Abaka Han, Selçuk Hatun’u Demavend’e gönderirken Gazan Hanı onun arkasından göndermişti.*

⁸⁹⁸ Kerimü’l-din Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s.260; Vassaf, *Tecyizetu’l-Emsar ve Teczizetu’l-A’sar*, s.545-546; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.597.

⁸⁹⁹ Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.240.

⁹⁰⁰ Reşideddin Fazlullah, *Câmi’ü’l-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), C.III, s.592.

*Emir (Amir) Tarımtaz'ın babası Maycu Bahşi (Bakhshi) ve annesi Tukaltani'yi toplayarak dedi ki: "Size tamamen güveniyorum ve oğlunuz gibi olmak üzere Gazan'ı size devrediyorum. Çağatay (Cathay kuzey Çin), Yaruk Bahşi (Yaruq Bakhshi) sizinle olacak. Demavend'in yaylalarına Selçuk Hatunla gidiyorsunuz ve Gazan (sizinle) çok güzel bir zaman geçirebilir."*⁹⁰¹ Burada Uygurların sadece askerî, idarî, siyasî ve malî alanlardaki tecrübe ve bilgilerinden yararlanılmadığı aynı zamanda Moğol şahzadelerin eğitilmeleri ve yetiştirilmelerinde de tercih edildikleri anlaşılmaktadır.

Hüseyin Hüsameddin, "*Karamanilerle Eretna Han arasında karâbet-i sıhriye yani akrabalık vardı.*"⁹⁰² derken Şikârî, "*Eretna'nın babası Cafer Beg'in Karamanoğlu ile evli, bir mahbube kız karındaşı var idi. Nureddin Bege verüp Sivas'a gönderdi. Cafer Beg Moğol beğlerinden idi. Elhasıl Nureddin kızı alup Sivas'a geldi. Bir zaman zevk safa eylediler. Bir oğlu vücuda geldi. Adını Karaman kodular. Kayseriyye Beg'i Cafer Beg Karaman'ın tayısı idi. Vefat edüb bir oğlu yerine beg oldu. Adına Ertena derlerdi.*"⁹⁰³ diye bu konuda detaylı bilgi verir. Şikârî'de **Cafer Beg** adı ile geçen **Eretna**'nın babası **Taycu Bahşi**'nin kız kardeşi, Karamanoğullarına gelin gitmiştir ve bu sebeple de kendisinden dayı olarak söz edildiğinden bahsedilmektedir. Ancak bu durum Karamanlılar tarihine bakıldığında zaman bakımından uyumlu değildir. Bu sebeple Şikârî'nin vermiş olduğu bilgilerde doğruluk payı olsa da tarihler açısından dikkatle okunması gerekmektedir.

Diğer taraftan Uzunçarşılı, **Cafer Beg**'in Çobanoğlu Timurtaş ile evli bir kızkardeşi daha olduğunu bildirirken⁹⁰⁴ yine kendisi bir başka çalışmasında "**Alaaddin Eretna, Timurtaş (Demirtaş)'ın kayınbiraderidir.**"⁹⁰⁵ der. Uzunçarşılı'nın vermiş olduğu bu bilgi dönemin hiçbir kaynağında böyle geçmemektedir. Adı geçen şahısların

⁹⁰¹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.592.

⁹⁰² Abdî-zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, C.1-5, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Ankara 2008, C.3, s.32.

⁹⁰³ Şikârî, *Karamanname*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), s.106-107.

⁹⁰⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, XXXII/126, Ankara 1968, s.189.

⁹⁰⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, 3. Baskı, Ankara 1984, s. 155; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.2, s.290.

karıştırılmış olma ihtimâli vardır. Çobanoğlu Emir Timurtaş, *Eretna Beg*'in çağdaşıdır. Özellikle dönemin siyasî olaylarında *Eretna Beg* ile Emir Timurtaş'ın isimleri beraber geçmekte ve aralarında sıkı bir ittifakın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Emir Timurtaş, Anadolu'yu terk ederken ailesini ve mallarını *Eretna Beg*'e bırakmış olması da Emir Timurtaş'ın *Eretna Beg*'in kızkardeşiyle evli olmasıyla açıklanabilir. Kaynaklar da bu doğrultuda bilgi vermektedirler. Emir Timurtaş'ın babası Emir Çoban'ın *Eretna Beg*'in babası Cafer Beg ile aynı zamanda yaşamış olması mümkündür. Ancak Cafer Beg'in hem Emir Çoban'la hem de oğlu Timurtaş'la evli bir kızkardeşinin olması ise oldukça zayıf bir ihtimâldir.

Eretna Beg'in aile seceresi oluşturulurken siyasî evliliklerden de haberdâr olunmaktadır. Ancak burada siyasî menfaatler söz konusu olmakla beraber aslında Uygur olmalarından kaynaklanan bir unsurun da ağır basmış olabileceği ihtimâli göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Uygur Körgüz ailesinden olması muhtemel *Eretnalılar*'dan başka Emir Çoban'ın da Cengiz Han (1156/57-1227) zamanında göreve başlamış Çilagun Bahadur ve oğlu Sodon Noyan yani Sevinç Toğrul Ailesi'nden olduğu düşünülmektedir. Emir Çoban'ın Hülâgu Han (1256-1265)'in himayesinde İran'a gelmiş Sevinç Toğrul'un oğullarından Uygur *Tudavun*'un torunu olduğuna dair düşünce Uygur olduğunu da destekler.

2.4.17.2. Turumtaz (Tarımtas/Teremtar)

Reşideddin “*Bu yılda Cemaleddin Destjard'ın yapmış olduğu malî yolsuzluklar sebebiyle itham edilenler arasında Turumtaz ve diğer emirler de vardı. Bu suçlanmaların sonucunda 696/1296 yılının sonlarında Cemaleddin Destjard idam edildi. Adı geçen şahıslardan...*”⁹⁰⁶ Howorth, “*Gazan ve mahkeme emirleri Nurin ve*

⁹⁰⁶ 28 Zilhicce 695/27 Ekim 1296. Bkz. Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.635.

*Satılmış'ın yanı sıra inaklardan Sutay ve **Turumtaz**'ın suçsuzluğuna kanî olundu ve Argun Han (1284-1291)'dan aldıkları yarlıg (diploma) yenilendi.”*⁹⁰⁷ diye bahsederler.

Reşideddin, “*Gazan Han (1295-1304)'ın Olcaytu Han,ı 28 Zilhicce 695/27 Ekim 1296-14 Safar 696/12 Aralık 1296 yılında Horasan'a vekil olarak atadığını ve O'nu Horasan'a vali olarak gönderdiğini...*”⁹⁰⁸ yazarken “*22 Kasım 1299'da yapılan “Vadi al-Hazandar Savaşı”na katılan Gazan Han'ın noyanları içinde **Turumtaz** (Tarımtas/Teremtar) Nakuldar (Noldar), Kutluğ Kaya (Kutlughia) gibi Uygur şahısların isimlerini verir.*”⁹⁰⁹ Kâşânî, Gazan Han'ın ölümünden sonra yerine geçen “*Olcaytu Han (1304-1316)'ın mülâzım ve yardımcısı olan emirleri sayarken onaltıncısı Uygur boyundan **Emir Turumtaz** ile iki kardeşi Mengüztaz ve Eretna'yı gösterir.*”⁹¹⁰ Hem Argun Han hem Gazan Han hem de oğlu Olcaytu Han'ın hizmetinde olan bu emirlerin cesaret, tecrübe ve bilginin yanı sıra güvenilir olmaları da esas alınmış olmalı. Ayrıca **Emir Turumtaz**'ın kızını 7 Şaban 704/5 Mart 1305 Cuma günü Vezir Saadeddin Saveci oğluna istedi ve büyük bir düğün yaptı.⁹¹¹ Kâşânî'nin verdiği bilgiden Uygurların askerî ve siyasî başarılarının yanında evlilik yoluyla İlhanlı sarayında yer edindikleri ve konumlarını sağlamlaştırdıkları görülmektedir.

Kâşânî ve diğer kaynakların verdiği bilgiye göre “*Gilan ormanlarının fethedilemeyeceği bilgisinin Olcaytu Han'a ulaşmasından sonra hükümdar 13 Şevval 706/13 Nisan 1307 Pazartesi günü Gilan'ı fethetmek amacıyla yola çıktığında*”⁹¹² “*yarlıg hükmüne göre **Emir Turumtaz** ve diğer emirler, Gilan'dan yola çıkarak Timican vilayetine öncü olarak gelenler arasındaydılar.*”⁹¹³ “*Bundan sonra **Emir Turumtaz**, 1312 yılında Rum vilayeti olan Muş'a kadar yollanmış, hareketlerine öfke ve taşkınlık*

⁹⁰⁷ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, C.III, London 1880, C.III, s.408.

⁹⁰⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.635.

⁹⁰⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.647; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.435.

⁹¹⁰ Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.54.

⁹¹¹ Kâşânî, *a.g.t.*, s.83.

⁹¹² Kâşânî, *a.g.t.*, s.94-100; Charles Melville, “The İlhan Öljeitü's Conquest of Gilan”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.109.

⁹¹³ Kâşânî, *a.g.t.*, s.107.

hâkim olan Muş şehrinde bulunan Kongurtay'ın oğlu Kurmişi'yi Cemaziyelevvel 712/Eylül 1312'de dört muteber oğlu ile birlikte yasanın hükmüne teslim etmiştir.”⁹¹⁴

Olcaytu Han'ın idaresinde özellikle de askerî alanda adından söz ettiren **Emir Turumtaz**, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) döneminde de önemini korumuş ve görevine devam etmiştir. Dönemin kaynakları, “*Ebu Said Han'ın hükümdarlığı sırasında onu en çok uğraştıran Altınorda Hanı Özbek'in Horasan'a olan tecavüzleriydi. Emir Çoban, Horasan'a gelen Altınorda Hanı Özbek'i mağlup ederek onun geri dönmesini sağlamıştı.*”⁹¹⁵ “*Emirlerden bazıları savaş esnasında ihmâlde bulunmuşlardı. Çoban, ihmâli olduğunu düşündüğü emirleri herkesin ortasında falakayla cezalandırdı.*”⁹¹⁶ “*Bunu yapması emirler arasında kendisine nefret beslenmesine sebep oldu.*”⁹¹⁷ “*Nefretin başını Kurmişi çekiyordu. Vafadar (Wafadar), Taramtaz ve kardeşi Suniktaz (Sanktâs) Sultan Gazan Han'ın biraderi (Olcaytu Han) tarafından tahrik edilen Tas (Taycu Bahşi)'in oğullarıydı ve Kurmişi (Qurmişi)'nin isyanına destek vermişlerdi.*”⁹¹⁸ diye Ebu Said Bahadır Han dönemindeki siyasi gelişmelerden haberdâr ederler.

Diğer taraftan “*Ebu Said Han, Emir Çoban'ın artan etkinliği karşısında Kurmişi ve Tokmak Noyanlarla bu sıkıntısını paylaşmış...*”⁹¹⁹ “*Ebu Said Han'ın etkili emirleri*

⁹¹⁴ Kâşânî, *a.g.t.*, s.183; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.567.

⁹¹⁵ Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, s.635; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.86; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.493.

⁹¹⁶ Vassaf, *Tecyizetu'l-Emsar ve Tecyizetu'l-A'sar*, s.637, 639; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.96; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (neşr. Abdu'l Huseyn Neva'i), Tahran 1362, s.614.

⁹¹⁷ Handemir, *Habîbü's-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.117.

⁹¹⁸ Vassaf, *a.g.e.*, s.639; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.97; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.497; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rih-ı Shaikh Uwais*, s.52-53, s.151'de Taramtas, Senek(ng)tas ve Tas'ın oğulları geçmektedir.

⁹¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, s.604; Hâfız Âbrû ve Vassaf'da Ebu Said'in bu olaylardan habersiz olduğu yazmaktadır; Bkz. Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.99; Vassaf, *a.g.e.*, s.642; Bu senede Tatarlar arasında büyük vak'a meydana geldi. Tatar hanı Ebu Said Bahadır Han, Emir Çoban yüzünden sıkıntıya düşmüş, onu yakalamaktan aciz kalmıştı. Ümerâdan bir grup, Çoban'ın hakkından geleceklerini Ebu Said Han'a taahhüt etmişlerdi. Çoban (bunlardan) kaçıp sultanın yanına gitti. Tatarların yaptıklarını ona anlattı. Beraberinde Vezir Ali Şah da vardı. Sultana meseleyi anlatmaya devam etti. Yanından ayrılmadı. Nihayet Sultan, Çoban'dan hoşnut oldu ve ona büyük bir

onu (Emir Çoban) yakalamak için peşine düşmüşlerdir. Vezir Taceddin Ali Şah, Emir Çoban'ın aleyhinde olan bu durumu haber alınca Ebu Said Bahadır Hanı Emir Çoban'a karşı olan fikrinden vazgeçirmiş ve O'nu Emir Kurmişi'nin aleyhine çevirmişti.”⁹²⁰ “Ebu Said Bahadır Han'ın önderliğinde Rebiülahir 719/Mayıs-Haziran 1319 da Zencan Nehri kıyısında karşılaşan isyancılar yakalanmışlar”⁹²¹ ve “**Tarımtaz** ve **Suniktaz**'ın da aralarında bulunduğu isyancı emirlerden otuzaltı kişi Cemaziyelahir'in başlarından Şevval'in sonlarına doğru 719/20 Temmuz-10 Aralık 1319 Sultaniye'de ağır işkenceye tabî tutularak öldürülmüşlerdir. Başları kesilip dolaştırıldıktan sonra cesetleri gömülmeyerek yakılmış...”⁹²² olduklarına dair dönemin birçok kaynağı aynı bilgiyi vermektedirler.

Eretnaoğullarından **Tarımtaz** ve **Suniktaz**'ın Ebu Said Bahadır Han'a isyanı sonrası Zencan Nehri kıyısında, Emir Çoban tarafından Rebiülahir 719/Mayıs-Haziran 1319'da katledilmesinin⁹²³ siyasî olduğu kadar dinî boyutunun da olduğunu düşünmek mümkündür. Hâfız Âbrû ve Şabânkâreî, “Emir Çoban ve oğullarının Sünnî inanca sahip olduklarını...”⁹²⁴ buna karşın Kâşânî'nin “**Turumtaz** ve **Suniktaz**'ın da Şîî olması ve Olcaytu Han'a Şîîliği övmesi ve O'nu bu doğrultuda etkilemesi...”⁹²⁵ dair verdiği bilgi, öldürülmeleri için başka bir neden olarak gösterilebilir.

orduyu takviye olarak verdi. Sultanın kendisi de onunla birlikte sefere çıktı. Tatarlarla (isyancılar) karşı karşıya geldiler. Savaşılar, onları bozguna uğrattılar. Bir kısmını da esir aldılar. Emir Çoban onlara hâkim oldu. Onlardan bir kısmını öldürdü. Bu sene sonuna kadar devam eden savaşta onlardan yaklaşık kırk emiri öldürmüştü. Bkz. İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* “Büyük İslâm Tarihi”, I-XV, (çev. Mehmet Keskin), C.14, s.169.

⁹²⁰ Vassaf, *a.g.e.*, s.640; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.99; Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, C.I, s.41; Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.117-118; Abû Bakr al-Quṭbî Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais*, s.52-53, 151.

⁹²¹ Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s.615-616; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.101; Semerkandî, *a.g.e.*, C.I, s.41-45; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmau'l- Ensâb*, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis) Tahran 1376, s.274-279; Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.117-118; Aharî, *a.g.e.*, s.52-53, 151.

⁹²² Vassaf, *a.g.e.*, s.640-645; Kazvinî, *a.g.e.*, s.614-615; Semerkandî, *a.g.e.*, C.I, s.39-42; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.102-104; Aharî, *a.g.e.*, s.52-53, 151.

⁹²³ Kazvinî, *a.g.e.*, s.615-616; Semerkandî, *a.g.e.*, C.I, s.41-45; Şabânkâreî, *a.g.e.*, s.274-279; Handemir, *a.g.e.*, C.III, s.117-118; Aharî, *a.g.e.*, s.52-53, 151.

⁹²⁴ Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.51; Şabânkâreî, *a.g.e.*, s.285.

⁹²⁵ Kâşânî, *a.g.t.*, s.134.

2.4.17.3. Emir Eretna (1327-1381)

Eretna Beyliği hakkında müstakil bir çalışma Kemal Göde⁹²⁶ tarafından yapılmış olduğundan fazla detaya girilmeden sadece İlhanlı Dönemindeki Uygurlar ve Uygur Tarihini destekleyici bilgiler üzerinde durulacaktır. Hüseyin Hüsameddin, “*Arap müverrihler, Eretna Beg'i Moğol ümerasından göstermektedirler.*”⁹²⁷ der. O dönemde Türkistan coğrafyasını tanımayan ve hakkında bilgisi olmayan Arapların dolayısıyla da Arap müverrihlerin Moğollarla beraber topraklarına giren Türkleri, ayırt edememeleri veya böyle bir ayrıma dikkat etmemelerini doğal bir durumdur.

Eretna Beg hakkında en net bilgilere Kaşânî'nin eseri “Tarih-i Olcaytu”’dan ulaşmak mümkündür. “*Sultan Olcaytu Han (1304-1316)'ın mülâzım ve yardımcısı olan emirler sayılırken onaltıncısı Uygur boyundan Emir Turumtaz ile iki kardeşi Mengütaz ve Eretna'dır.*”⁹²⁸ **Eretna Beg**'in Tarımtaz ve Mengütaz (Sünüktaz)'dan başka Mutahharten ve kardeşi Pir Mehmed⁹²⁹'in babası ve Şah Ali'nin anası ile evlenen Burak⁹³⁰ ile kardeşinin oğlu Feridun⁹³¹, un babası olarak geçen ama ismi bilinmeyen iki kardeşi daha olduğu tespit edilmiştir. Şikârî'de “*Kayser Beg Ertena'nın bir karındaşı var idi. Halil Beg derler idi.*”⁹³² diye ismi geçen **Halil Beg**'in **Eretna Beg**'in bir başka kardeşi mi yoksa yegeni Feridun'un babası mı olduğu hakkında kesin görüş bildirmek şimdilik mümkün değildir.

Hüseyin Hüsameddin'e göre “*İlhanlı Sultanı Alâeddin Ebu Said Bahadır Han (1316-1335), İlhanîler içinde en ziyade munsif, Türklere islafından ziyade müteveccih bir Moğol hükümdar idi. Bahadır Han, Anadolu'da ekseriyetle Türkleri istihdam ve Türk beglerini iltizam ederdi.*”⁹³³ Makrızî'nin “*Ertenaoğulları Devleti müstesna bütün*

⁹²⁶ Kemal Göde, *Eretnalılar*, TTK, Ankara 1994.

⁹²⁷ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.3, s.31.

⁹²⁸ Kaşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.54.

⁹²⁹ Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm-u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.230.

⁹³⁰ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.28; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, s.189.

⁹³¹ Esterebadî, *a.g.e.*, s.224, 392.

⁹³² Şikârî, *Karamanname*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), s.113.

⁹³³ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.3, s.3.

memlekete Tatarlar sahip oldu. Eretnaogulları Devleti ise Sivas'ta bakî kaldı.”⁹³⁴ diye verdiği bilgide memlekete sahip olanlar gerçekten de Moğollar mıydı yoksa kaynaklarda Tatar diye bilinen Uygurlar mıydı? Nitekim bu tarihler, Uygur Esen Kutluğ, Emir Çoban, Eretna ve Karamanların Memâlik-i Rum (Anadolu)'da etkili oldukları zamana denk gelmektedir. Emir Çoban (718/1318-19)'ın oğlu Emir Timurtaş'ın Anadolu'daki faaliyetlerinde **Eretna Beg**'in adı sıkça geçmektedir. **Eretna Beg**'in Timurtaş'ın yanında Anadolu'ya gelmiş olma ihtimâli kuvvetle muhtemeldir.

Dönemin çeşitli kaynakları, siyasî olayları anlatırken **Eretna Beg**'in Uygur Zahireddin Mahmud Esen Kutluğ ile tanışık olduklarına dair ipuçları da vermektedirler. Şöyleki: “Emir Çoban'ın katledilmesi sonrasında devlet işlerini yürütebilecek dirayetli emirler bulunamayınca iktidarın sahibi Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun olmuş; O, bu görevi Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin Muhammed ile yürütmeye başlamıştır.”⁹³⁵ Ancak “Ebu Said Bahadır Han'ın kendisine derin bir aşk ile bağlı olmasından dolayı ses çıkarmadığı Bağdat Hatun, diğer emirlerin nefretini kazanmıştı. Emir Mahmud Esen Kutlug, 734/1333-1334 yılında Emir Misafir İnak'a Fars valiliği verilince o bu görevden rahatsız olmuş ve onu (Bağdat Hatun) bertaraf etmek isteyen kişiler arasında yer almış,”⁹³⁶ “isyanda başarısız olunca Horasan'a Emir Ali Kuşçi'nin yanına zincirlenerek gönderilmişti.”⁹³⁷ Bu sırada “Mahmud Esen Kutlug'un yanında bulunan **Eretna** (Artana) ve birçok emirle birlikte komplo ile karşılaşmış ve Sultaniye Sarayı'nın kapısından ayrılmıştı. Emirlerin birçoğu yakalanıp Sultan (Ebu Said Han)'ın önüne getirilmiş ve Sultan, her birini bir kaleye göndermişti.”⁹³⁸ “Fakat **Eretna Beg**,

⁹³⁴ T.Ahmet bin Ali Makrızî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.II, Bölüm 1, s.208.

⁹³⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmaü'l- Ensâb*, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis) Tahran 1376, s.292-293; *Muhammed Et-Tanci, İbnî Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), C.I, s.281; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.219; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.62.

⁹³⁶ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, s.142-143; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.532.

⁹³⁷ Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.III, s.124; Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.623; Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, C.I, s.93.

⁹³⁸ Hâfiz Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşîdî*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.170; Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rikh-ı Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.143.

*dosdoğru Emir (Çoban) Şeyh Hasan'a gitmişti. Reşidüddin'in oğlu Emir Gıyaseddin Muhammed, Sultan'dan Eretna Beg'in kanını talep eden bir elçi göndermesi üzerine Eretna Beg Sultan'dan özür dileyerek Memâlik-i Rum (Anadolu)'a bir emirle birlikte gönderildi.”*⁹³⁹

Eretna Beg'in Ebu Said Han adına orduyla Memâlik-i Rum'a gönderilmesi kardeşleri Tarımtaz ve Suniktaz'ın öldürülmelerinden sonra olmalıdır. *Zencan Çayı kıyısında çıkan isyanda yer alan emirler arasında Eretna Beg'in büyükleri Tarımtaz ve Suniktaz, Rebiyülahir 719/Mayıs-Haziran 1319'daki işkencelerle hayatlarını kaybetmiş olduklarını...*⁹⁴⁰ kaynaklar anlatırken bu isyanda **Eretna Beg**'in adı geçmemektedir. Bu durum kendisinin Emir Timurtaş'ın yanında olmasıyla açıklanabilir. Timurtaş'ın Memâlik-i Rum'da izlediği siyasete ve yaptığı zulümlere şahit olan **Eretna Beg**, kardeşleri **Tarımtaz** ve **Suniktaz**'ın Timurtaş'ın babası Emir Çoban tarafından katledilmesine sessiz kalmak zorunda bırakılmış olabilir. Burada, *“Alaaddin Eretna, Timurtaş (Demirtaş)'ın kayınbiraderi...”*⁹⁴¹ olmasından kaynaklanan akrabalık bağı ve tedbir amaçlı bir çekincenin olması da düşünülebilir.

“Tevarih-i Âli Selçuk”, “Çoban oğlu Temurtaş Beg, gelüp Rum'da Konya'da ve Akşehir'de Selçuk aslından bulduğu oğlanları boğdurup helâk itdi. Rum'un mecmu'ı memâlikini musahhar itmeğe ikdam etmek babında fıkır itdi. Sehel müddet geçdi. Hatırında istiklâl ile Rum'da padişah olmak endişesi oldu. Cümle memâlike han desturınsız ne dilerse eder oldu. Çün bu hale Sultan Ebu Said zamanında muttali oldılar. Eretna'yı çeriler ile Rum'a gönderdiler.” Bunun üzerine *“Gelüp Temurtaş Begi, Egürdür üzerine egridüp otururdu, çün haber irişdi ki Eretna çoklık çeriyle kendünün kasdına gelür, gayet korkup muztaribu'l-hal oldu. Çerilerine tefrika düşüp tağıldılar.*

⁹³⁹ Aharî, a.g.e., s.58, 157.

⁹⁴⁰ Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (neşr. Abdu'l Huseyn Neva'i), Tahran 1362, s.615-616; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, (neşr. Abdülhuseyn Nevâî), C.I, s.41-45; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmau'l- Ensâb*, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis), s.274-279; Handemir, *Habibü's-Siyer*, (çev. W.M.Thackston), C.III, s.117-118; Aharî, a.g.e., s.52-53, 151.

⁹⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s. 155; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.2, s.290.

*Temür Beg birkaç nefer hasekileriyle kaçıp Şam diyarına düştü ve ol tarafta belirsiz olup nam ve nişanı bilinmedi.”*⁹⁴² diye Emir Çoban’ın Memâlik-i Rum’daki zararlı faaliyetlerinden ve kaçışından haberdâr eder.

Dönemin diğer kaynakları, “Emir Çoban, Ebu Said Bahadır Han’a karşı çıkardığı isyanda başarısız olması üzerine öldürülmüştü. Babası ve kardeşini öldüren Ebu Said Bahadır Han’ın kendisi hakkında yazdırmış olduğu yarlıgları da bir şekilde ele geçiren Timurtaş, sıranın kendisine geldiğini anlamış ve Memâlik-i Rum’dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Emir Timurtaş, 727 Zilhicce/1327 Ekim ayında bin kişilik kuvveti ile Behisni’ye gelmiş”⁹⁴³ “giderken ailesini kayınbiraderi olan **Eretna Beg**’e teslim ettiğinden...,”⁹⁴⁴ bahsederlerken işgâl ettiği makamını O’na bırakmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim “Timurtaş’ın ailesini ve malını Anadolu’da bırakarak 1327 yılının sonlarında Mısır Sultanı Melik Nasır’a iltica etmesi üzerine **Eretna Beg**’in de Karamanoğlu Bedreddin Bey katına geldiğini...”⁹⁴⁵ O. Turan belirtmektedir. Timurtaş’tan boş kalan “Anadolu Genel Valililiği”ne *Tâc-ı Kızıl Ailesi*’nden Zahirreddin Mahmud Esen Kutlug’un Konya (1327-1333), aynı aileden olması muhtemel Muslihiddin Musa’nın ise Kayseri’de görevlendirilmiş oldukları daha önceki konularda belirtilmiştir. Anadolu, her ne kadar Moğol-İlhanlı egemenliğinde olsa da Uygur olmaları muhtemel aileler tarafından idare olunması önemli bir ayrıntıdır.

Makrızî, Emir Timurtaş’ın kaçışından sonra “*Memâlik-i Rum’da Karahisar Kalesi’nde bulunan kardeşi Çobanoğlu Küçük Şeyh Hasan, Eretna Beg’e karşı isyana başladığını, Şeyh Hasan’ın kendisine saldırı hazırlığında bulunduğunu haber alan Eretna Beg’in de Kayseri Kadısı Siraceddin Süleyman’ı Memlûklulara göndererek Şeyh*

⁹⁴² Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* “Selçuklu Tarihi”, (haz. Abdullah Bakır), s.907-909; Ahmed b. Lutfullah Müneccimbaşı, *Camiü’l-düvel*, (yay. Ali Öngül), İzmir 2001, C.II, s.141-142.

⁹⁴³ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu’t-Tevârih-i Reşîdî*, s.137; Ramazan Bayramı (24-25 Ekim 1327)’nda Anadolu’nun Kayseri mntikasına ilerlediğini yazar. Bkz. İbn Kesir, *a.g.e.*, C.14, s.223; Timurtaş’ın 728 Zilhicce/1328 Ekim’de üç yüz kadar süvari ile Behnesa (Behisni)’ya geldiği ve kalenin naibinin onu karşıladığına dair Bkz. Makrızî, *a.g.e.*, C.II, Bölüm 1, s.318.

⁹⁴⁴ Eretna’nın ismi “Tenay” olarak geçmektedir. Bkz. Mirhând, *Tarih-i Ravzatu’s-Safa*, C.V, s.525.

⁹⁴⁵ Osman Turan, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984, s.13.

Hasan'la savaş hazırlığı için tedbirler aldığından..."⁹⁴⁶ bahseder. Aharī'ye göre "**Eretna Beg**, Çobanoğulları ile Celayirler arasındaki mücadelede Celayirlerden yana tavır almıştı. Bunun üzerine (Çobanoğulları) onlardan şüphelendi ve otağa gelmek istedi. Şeyh Hasan (Çobanlı) düşünüp taşındı ve ayaklanmayı başlattı."⁹⁴⁷ "Bu ayaklanma, Celayir Şeyh Hasan (Hasan Buzurg)'a karşı Çobanlı Şeyh Hasan tarafından babasına benzeyen bir köleyi başa getirerek onun ölmediğini göstermek ve iktidara gelmek amacıyla başlatılmıştı. İki tarafın 27 Zilhicce 738/16 Temmuz 1338 yılında Aladag'daki Novşehr (Nevşehir olmalı)"⁹⁴⁸ bölgesinde karşılaşması esnasında türlü savaş hileleri ile Çobanlı Şeyh Hasan savaşı kazandı. Bu zafer sonrası Çobanlı Şeyh Hasan tarafında bulunan Emir Öğrünc (Ekrenj)'ün çocuklarının da Sultaniye'yi yağmaladıklarını..."⁹⁴⁹ dönemin çeşitli kaynakları yer verirler.

Memâlik-i Rum'un idaresini Ebu Said Bahadır Han, Zaireddin Mahmud Esen Kutluğ (1327-1333)'dan alıp Celayir Şeyh Hasan'a vemişti. Celayir Şeyh Hasan ile Çobanlı Şeyh Hasan'ın mücadelesi esnasında stratejik bir tavır sergileyen **Eretna Beg** için Makrızî, "Moğollar, birbiriyle çekişmekle meşgul olduklarından 738/1337-38 **Eretna** (Ertena) kuvvetlendi. O, Moğolların Rum (Anadolu) naibidir."⁹⁵⁰ derken Aharī, "Ali Padişah (Başhah)'a karşı yürüyen Celayirli Şeyh Hasan (Hasan Buzurg)'ın **Eretna Beg**'i Anadolu'da vali olarak bıraktığından..."⁹⁵¹ bahseder. Celayir Şeyh Hasan'ın

⁹⁴⁶ T.Ahmet bin Ali Makrızî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.II, Bölüm 2, s.152-153.

⁹⁴⁷ Abū Bakr al-Quṭbī Aharī, *Ta'rih-i Shaikh Uwais* door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.65-66, 164-165.

⁹⁴⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s.147.

⁹⁴⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecma'ü'l- Ensâb*, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1376, s.311-312; Abū Bakr al-Quṭbī Aharī, *Ta'rih-i Shaikh Uwais*, s.65-66, 164-165; Abdurrahman b. Muhammed İbn-i Haldûn, *Tarih-i İbn-i Haldun*, "el-İber", I-IV, (Farsça çev. Abdu'l Muhammed Ayetî), Tahran 1375, C.IV, s.792; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşidî*, s.202-203; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, (neşr. Abdülhuseyn Nevâî), C.I, s.168; Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, (neşr. Abbas Perviz), Tahran 1339, C.V, s.544-545; Handemir, *Habibü's-Siyer*, (çev. W.M.Thackston), C.III, s.129-130.

⁹⁵⁰ Makrızî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), C.II, Bölüm 2, s.137.

⁹⁵¹ Aharī, *a.g.e.*, s.9; Cengiz Han döneminden itibaren Uygur Türkleri, Moğol Devletleri içerisinde kuvvetli bir unsur olarak yer almış ve önemli devlet işlerinde bulunmuşlardır. IX. yüzyıldan bu yana kültür geleneği kuran Uygur Türkleri, XIII.Yüzyılda geniş Orta Asya Türk-Moğol halklarının kültür

Eretna Beg'e Memâlik-i Rum valiliğini bırakması, aralarında güvene dayanan iyi bir ilişkinin varlığını gösterirken **Eretna Beg**'in siyasî duruşu ve idarî yeteneğinin de önemli bir rolü olduğu kabul edilmelidir.

“Bezm-u Rezm”’de “**Eretna Beg**’in Celayirli Şeyh Hasan ile akrabalığı olan **Eretnaoğlu Ali Bey**’in ninesi İsfehanşah Hatun...”⁹⁵² adında bir kadından bahsedilir. Burada **Eretna Ailesi**’nin Celayirlerle bir akrabalığı görülmektedir. Çobanoğlu-Celayir çekişmesinde **Eretna Beg**’in Celayirler tarafında yer almasından daha önemlisi Celayirli Şeyh Hasan’ın giderken “Memâlik-i Rum Valiliğini” Uygur **Eretna Beg**’e bırakmış olması oldukça önemli olup **Eretna Beg**’in ayrıca değerini de ortaya koymaktadır. Böylece **Eretna Beg**, kendi adına beyliğini kurmadan geçici valilik göreviyle Memâlik-i Rum’da etkin ve önemli bir görev üstlenmiştir.

Evlilikler, devletlerin siyasî ilişkilerinde ve geleceklerini güvence altına alma konusunda önemli bir yoldur. İbnî Battuta, “**Eretna Beg**’in eşi olan Togay Hatun’un Irak Sultanlığı (İlhanlı olmalı) ile akrabalığı vardı.”⁹⁵³ derken Howorth’un “Bu zamanda sarayın prensesi Togay (Taghy) Hatunla evlenen **Alaaddin Eretna** (Alauddin Artana), Anadolu’nun Moğol valisi idi. İlhanlı sarayı ile akrabalığı bilinen bu kadın “büyük aga” olarak tanınıyordu.”⁹⁵⁴ açıklamasından **Eretna Beg**’in İlhanlı sarayıyla akraba olduğu anlaşılırken sarayın prensesi Togay (Taghy) Hatun’un kim olduğu ve konumu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklardan **Eretna Ailesi**’nin dönemin önemli şahsiyetleriyle kız alıp-vermeyle akrabalık kurdukları anlaşılmaktadır.

Celayir Şeyh Hasan, Memâlik-i Rum valiliğini **Eretna Beg**’e bırakıp gittikten sonra iyi bir asker, aynı zamanda akıllı ve yetenekli bir idareci olan **Eretna Beg**, gerek İlhanlı gerekse Memlûklarla ilişkilerinde ikili bir politika izlemiş, İlhanlı Devleti’nin Memâlik-i Rum’daki geçici genel valisi iken bölgesel rakipleri Memlûkların da destek

terbiyecisi derecesine ulaşmış idiler. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993, s.V.

⁹⁵² Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm-u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), s.162-164.

⁹⁵³ Muhammed Et-Tanci, *İbnî Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), s.415.

⁹⁵⁴ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, C.III, London 1880, C.III, s.639.

ve himayesinde ilk Anadolu hükümdarlarından biri olmuştur. Hatta **Eretna Beg**, kendi adına Kahire'ye elçi bile göndermiştir.⁹⁵⁵ Memlûkların Memâlik-i Rum'daki naibi **Eretna Beg**'in kendisine güveni artmış olmalı ki Makrızî, “*Mısır Memlûk Sultanı Melik Nasır Muhammed b. Kalavun'un (740/1340) adına hutbe okutmaması sonrasında aralarında çıkan anlaşmazlığı gidermek amacıyla kendisini affetmesi için hediye göndermesinden...*”⁹⁵⁶ bahseder. Bunun üzerine “*Sultan Melikü'l-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Eretna Beg'i 741/1340-1341 yılında tekrar Rum naipliğine tayin etmiştir.*”⁹⁵⁷ Memlûk Sultanı tarafından gönderilen niyabet menşurunda o dönemde Sultan **Eretna Beg**'e diğer valilere göre daha fazla önem verildiği ve üstte tutulduğu görülmektedir.⁹⁵⁸ Ancak buna karşın **Eretna Beg**'in gerek İlhanlı gerekse Memlûklulara karşı dürüst olmadığı ve başına buyruk davrandığını söylemek mümkündür.

Eretna Beg ile Çobanoğulları arasındaki mücadeleyi Aharî, “Çobanlı Şeyh Hasan, Abdal Bayanjar ve Yakupşah ile Süleyman Hanı **Eretna (Artana) Beg**'e karşı savaşmak üzere Memâlik-i Rum'a gönderdi. Sivas yakınlarında savaşa başladılar. Anadolu ordusu bozguna uğradı ama **Eretna Beg**, kendi ordusuyla kendi yerini muhafaza etti. Süleyman Han'ın askerleri yağmaya başladı.”⁹⁵⁹ diye anlatırken diğer kaynaklar da “Süleyman Han, çün Sivas nevahisine irişdi, **Eretna (Ertena)**'ya haber oldu, kendiünün Moğol çerisinden özge mal döküp Rum'dan Türk çerisini dahi ulufeye dutdı. Ve Süleyman Han'a karşı vardı. Ve iki leşker mukabil olup savaş itdiler. Süleyman Han ile gelen çeri gereği gibi dürişip eyü savaş itdiler ve **Eretna**'nın çerisini şıdılar ve kova gitdiler. Süleyman Han tibde tevakkuf idüp dururdu. **Eretna**, bir bölük çeriyle bir depe ardına kaçmışdı, anda turuyorurken eline bir aşuk alup tabulbaz üzerine fal dutup şaldı, uma turdı. Ani fal dutup fırsat bizimdür diyü depenün üzerine çıktı, bakdı gördü ki Süleyman Han az kişiyle tağ dibinde durur. Çerisi karınca gibi meşgul

⁹⁵⁵ Anne Falby Broadbridge, *Mamluk Ideological and Diplomatic Relations with Mongol and Turkic Rulers of the Near East and Central Asia (658-807/1260-1405)*, Chicago 2001, s.195.

⁹⁵⁶ Makrızî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), C.II, Bölüm 2, s.203.

⁹⁵⁷ Makrızî, *a.g.e.*, C.II, Bölüm 2, s.249.

⁹⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s.156.

⁹⁵⁹ Abû Bakr al-Qutbî Aharî, *Ta'rih-ı Shaikh Uwais door. Johannes Baptist Van Loon*, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.70, 169.

olup tağlmuşlar, fursatı ganimet görüp aşağı indi. Süleyman Hanı ortaya alıp halkını kırdı ve kendüyi epeledi Rum'a istiklâl ile padişah oldu.”⁹⁶⁰ diye detaylı olarak yer verirler.

İbnî Batuta'nın Anadolu yolculuğu 732/1332-1333 yılları arasını kapsar.⁹⁶¹ Eserinde Anadolu'daki izlenimlerini aktarırken misafiri olduğu **Alâeddin Eretna** (Ertenâ) **Beg**'den övgüyle söz etmiş, gayet akıcı ve mükemmel Arapçası olduğundan ve faziletinden bahsetmiştir.⁹⁶² Ancak bu sırada Sivas'ta bulunan **Eretna Beg**'in Emir Timurtaş'ın kaçıışından hemen sonra kendi adını taşıyan “Eretna Beyliğini” henüz kurmamış olduğu anlaşılmaktadır.

Eretna Beg'in müstakil bir devlet kurması “Karanbük Savaşı”ndan sonra olmuştur. O. Turan, **Emir Eretna**'nın Memâlik-i Rum'a gelmesi ve beyliğini kurmasını 735/1334-35 olarak verir.⁹⁶³ Aharî, “**Eretna Beg** ile 744/26 Mayıs 1343-14 Mayıs 1344 olan bu savaş sonunda Çobanlı Şeyh Hasan, oğlu Siyavuş ile Haleb'e gittiğinden...”⁹⁶⁴ haber verirken Hâfız Âbrû, “Çobanoğlu Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan Tebriz'de olduğunu, O'nun bir gece hareminde uyurken öldürülmesinde yer alan kişilerden birisi de Uygur Sukuncak (Sunjaq)'ın oğlu olduğunu...”⁹⁶⁵ söyler. Böylece Çobanoğlu Şeyh Hasan'ın bir Uygur tarafından öldürülmesiyle **Eretna Beg**'in en büyük can düşmanı mücadelesiz ortadan kalkmış ve **Eretna Begliği**'ni kurma yolunda önünü açmıştır.

“Evkaf-ı Hümayûn Nezâret-i Celîlesi Kuyûd-ı Kadîme-i Arabî Mütercimi” Hüseyin Hüsameddin Efendi, **Eretna Beg** hakkında “*Hâkim ve nüfuzu olan Sivas emiri Reşidüddin Eretna Beg de pek değerli bir Türk idi. Sahne-i siyasetde üç simanın yıldızı parlakdı. Ya'kub Şâh, Eretna, Ulu begler idi.*”⁹⁶⁶ diyerek adından ve Sivas emirliğinden

⁹⁶⁰ Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s.910; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşidî*, s.115; Mirhând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, C.V, s.610.

⁹⁶¹ *Muhammed Et-Tanci, İbnî Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), C.I, s.XXVIII.

⁹⁶² *Muhammed Et-Tanci, a.g.e.* C.I, s.416-417.

⁹⁶³ Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s.71.

⁹⁶⁴ Aharî, *Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais*, s.70, 169; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sivas-Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti”, s.169.

⁹⁶⁵ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-Tevârih-i Reşidî*, s.170; Aharî, *a.g.e.*, s.70, 169.

⁹⁶⁶ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.1-5, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), C.3, s.9.

haber verir ve Mehmed bin Ali el Acemî'nin "Mecmu'ül-Ensab" adlı eserinden alıntıyla "Ahvâl-i **Emir Eretna** ve evlâd-ı Emir Torumtay ve Sebûktay..." dan bahseder. "**Eretna Beg**'i didiği Sivas emiri-i kebiri meşhur **Eretna Beg**'dir."⁹⁶⁷ cümlesinden artık beyliğin kurulduğu anlaşılmaktadır. Yazıcızâde'nin "**Ertena Beg**, Rum Memâlikini musahhar idüp emvalini cem itdi. Çokluk hazine kurup mala ve memlekete tama itdi. Malı, Han'a göndermedi ve Rum'a istiklâl ile padişahlık da visin kıldı."⁹⁶⁸ açıklamasıyla **Eretna Beg**'in İlhanlı'dan bağımsız güçlü ve nüfuzlu bir beylik kurduğundan haberdâr eder.

Eretna Beg'in karakteri ve devlet adamlığı hakkında Hüseyin Hüsameddin, "**Eretna Han**, hakikaten vefatına acınacak ümeradan idi. Gayet adil, fukara-perver, müşfik, dindar, merhametli gâlibdi. Halkın kendisine "Köse Peygamber" didikleri kadar vardı. Teklifat ve ihtişamât-ı emiranedden ictinab eder. Herkesle bila-teklif görüşür, halkın bütün şikâyetlerini kendisi dinlerdi. Ulema akın akın gelir, **Eretna Han**'ın memâlikine iltica ederdi. **Eretna Han** da gelenlere ri'ayetler ider ze'ametler, arazi verirdi. Moğol ve Tatar beglerin yıktığı gönülleri yapar, halkın refah ve sa'adetlerine himmetler iderdi."⁹⁶⁹ derken O'nun inançlı ve ilme düşkün bir şahsiyet olduğuna dair "**Eretna Noyin**, pekiyi bir âdemdi. Mütedeyyin, zâhiren ve batinen ehl-i İslâma pek maîldi. Ne eğri ne ha'in değildi. Ehl-i ilmi pek severdi. Ulemayı meclisine toplar, onların mübahasâtını dinlemekle zevk-yâb olurdu. Hatunu bab u meclis arkasında ulemanın münâkaşât-ı ilmiyesini dinler, bunlardan büyük bir haz duyardı. Ehl-i İslâm **Eretna Noyin**'den iyilikten başka bir şey görmemişlerdi."⁹⁷⁰ diye bilgiler de verir.

Yazıcızâde Âli, "**Eretna (Ertena)**, Rum'da mukarrer olduğundan sonra dahı Acem ikliminde dahı feterat eksük olmadı. Tatar hanları birbirine düştüklerinden Rum'a mukayyed olamadılar. Rum'da **Eretna** ve oğlanları kaldılar. **Eretna** Rum'da şöyle adl itdi ki adını "Köse Peygamber" kodılar. **Emir Eretna**, vali-i umumîler arasında en parlak şahsiyettir. Kendisi Uygur olduğu gibi etrafında da Uygurları toplamıştı."

⁹⁶⁷ Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C.3, s.11.

⁹⁶⁸ Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* "Selçuklu Tarihi", (haz. Abdullah Bakır), s.909.

⁹⁶⁹ Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C.3, s.27.

⁹⁷⁰ Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C.3, s.3.

Muhammed İbnî Ali Şebangare, onun hakkında “*Emir Eretna, Ebu Said Han’ın yarlığıyla Rum vilayetleri idaresine memur edilmişti. Ebu-Said Han’ın vefatından sonra dahi o, memleketi adaletle idare edip, ma’mur etti. Bu hususta o kadar ileri gitti ki, Rum (Anadolu) memleketinin ahalisi ona “Köse Peygamber demiştir ve iyi nam bırakarak Allah’ın rahmetine erişti.”*”⁹⁷¹ diye kendisi hakkında olumlu yargılarda bulunur

Dönemin kaynaklarında adı sıkça geçen **Eretna Beg**’in muasırlarından Halepli Nureddin Hasan’a göre “*Ertena, adil, tebaası arasında muhterem, vakur, azim sahibi, cesur ve mükerrem olup herkes hakkında mültefit ve mütevazı idi.*” Yine aynı eserde geçen Selahaddin Safedî, “*A’yânü’l-Asr*”’ında *müşarün ileyhın tarih-i vefatını ve tercemesini yazub* bir mersiye de ilave eder.⁹⁷²

Anonim “Tezkiretü’l-Evliyâ” XIV. yüzyılın ilk yarısında Aydınolu Mehmed Beg (707/1308-734/1334) tarafından **Eretna Beg**’e ithafen Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir.⁹⁷³ Burada Aydınolu Mehmed Beg’in de “Tezkiretü’l-Evliyâ”’yı Uygur Türkçesine tercüme ettirmesi ve **Eretna Beg**’e ithaf etmesi ne anlama gelmektedir bu soruya cevap bulmak gerekir. Siyasî ve stratejik anlamda birbirinden uzak bölgelerde yaşayan her iki beyliğin çıkarlarının olması zayıf bir ihtimâl ise de tabiiyyet-metbuluk şeklinde bir ilişkinin varlığından da söz etmek mümkün değildir. Kanımızca bu durum ancak, aralarında dostluktan öte bir yakınlığın olmasıyla açıklanabilir.

Devrin önemli şahıslarından Sultan Veled, Aydınolu Mehmed Beg için “*bizim subaşımız*” demiştir. Onun hakkında çok inayetlerde bulunmuş ve ona **Sultan’ül-Guzât** “Gazilerin Sultanı” lâkabını vermiştir. Moğol ve Türk emirleri arasında en çok onu överdi.⁹⁷⁴ Eflâkî’nin bu sözleri **Eretna Beg** gibi Aydınolu Mehmed Beg’in de Uygur olabileceği veya Uygurlarla bir yakınlığının olması ihtimâli akla getirmektedir. Lâkin

⁹⁷¹ Yazıcızâde a.g.e., s.910.

⁹⁷² Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.235-236.

⁹⁷³ Orhan Yavuz, *Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü’l-EvliyaTercümesi ve Dil Özellikleri*, Atatürk Ü. SBE, Erzurum 1986, (Y.D.T), s.XLVI.

⁹⁷⁴ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), s.689.

aynı boydan gelmenin verdiği manevî ve millî duyguların ağır basmasından kaynaklanan bir yakınlaşma ve yardımlaşmadan bahsetmek mümkün olabilsin.

Ayrıca Enverî, “Düstûrnâmesi”’nde Aydınolu Gazi Umur Bey’in İzmir (1348) kuşatmasını anlatırken “*hem Eretna gönderübdür iki er, mancınık işi iki ehl-i hüner...*”⁹⁷⁵ ile **Eretna Beg**’in destek amaçlı askerî ve teknik yardımda bulunduğu haberdâr eder. Himmet Akın’ın “*Bu yardımın arkasında Haçlı kuvvetlerine karşı Müslüman memleketlerinin de kayıtsız kalmadığını göstermesi itibarıyla dikkate değer bu rabitanın daha çok dostluktan dolayı olması hatıra gelmektedir.*”⁹⁷⁶ düşüncesi de bu konudaki kanımızı destekler bir açıklamadır.

Ayrıca Hüseyin Hüsameddin, Selçuklu döneminin önemli adamlarından “*Muinüddin Süleyman Pervane Beg’in akrabasından Cafer Beg-zâde Sultan Eretna Beg Anadolu’da ihraz-ı nüfuz ve iktidar itdikçe...*”⁹⁷⁷ diyerek Pervaneoğullarının da Eretna Ailesiyle bir akrabalığın bulunduğu dikkat çeker ama bu duruma fazla açıklık getirmez. Ancak bu konudaki görüş birçok kaynak tarafından desteklenmek ister.

2.4.17.3.1. Bedreddin Şeyh Hasan/Gıyaseddin Mehmed/ İzzeddin Cafer Beg

Kaynaklara göre Alaaddin Eretna Beg’in bilinen üç oğlu olmuştur. Bunlar **Bedreddin Şeyh Hasan**, **İzzeddin Cafer** ve **Gıyaseddin Mehmed**’tir. Ancak Şikârî’de sadece **Cafer** ve **Mehammed**’in isimleri geçmektedir.⁹⁷⁸ En büyük oğlu **Bedreddin Şeyh Hasan**’ın 748/1347 yılında genç yaşta vefat etmiş, Sivas’ta bulunan Gündük Minare’ye gömülmüştür.⁹⁷⁹ Eretna Beg’in 753/1352 yılında ölümü üzerine⁹⁸⁰ oğlu **Gıyaseddin Mehmed** tahta çıkmıştır. Mehmed’in cülusu, Recep 753/Ağustos 1352’dir.⁹⁸¹ Osman Turan’ın “**Mehammed Beg**, *umur ile mukayyed olmayup ayş safa ile şikâr ile saray ile*

⁹⁷⁵ Enverî, *Düstûrname-i Enverî*, (çev. Mükremin Halil Yınanç), İstanbul 1928, s.62.

⁹⁷⁶ Himmet Akın, *Aydınolu Gazi Umur Bey’in Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1968, s.47, dipnot 261.

⁹⁷⁷ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.1, s.139.

⁹⁷⁸ Şikârî, *Karamanname*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoglu), s.141.

⁹⁷⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sivas-Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti”, s.176, dipnot 56.

⁹⁸⁰ Osman Turan, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s.13,71; Halil Edhem (Eldem), *Kayseri Şehri*, (haz. Kemal Göde), Ankara 1982, s.139.

⁹⁸¹ Turan, *a.g.e.*, s.71; Şikârî, *a.g.e.*, s.145.

mukayyed olduğuna Rum begleri kayıl olmayub taht-ı Rum'a karındaşı Cafer Begi şah eylediler. Mehmed Beg'i çıkardılar." Gıyaseddin namıyla anılan **Mehmed Beg**'in yerine İzzeddin unvanıyla **Cafer Beg** geçmiştir. **Cafer Beg**'in emirliğe cülusu, 20 Recep 755/10 Ağustos 1354'tür.⁹⁸² diye verdiği bilgi, Şikârî ile aynıdır. Karamanoğullarına sığınan **Gıyaseddin Mehmed Beg**, bir müddet sonra tahta tekrar sahip olabilecektir.

Hüseyin Hüsameddin, **İzzeddin Cafer Beg**'in 755-756/1354-1355 tarihindeki siyasî varlığına dair bir vakfiyenin kaydından "788 gurre-i ramazanında 26 Eylül 1386 tanzim edilen şu vesikada kuyûd-ı vakfiye idâresinde mevcûd olan bu vakfiyede vâkıf şöyle tavsif idiliyor: "el-emirü'l-ecell el-e'azzü'l-ekremü'l-mükerrem sahibü's-seyf ve'l-kadem rafîü'l-gadri ve'l-âlem **Cafer Big** bin el-merhum el-mağfur lehü's-said eş-şehid es-Sultanu'l-a'zam Eretna tabe'llahu serahu ve ceale'l-cennete mesvahu yazmaktadır." diye bilgi verir. Ayrıca "Bu zaviye mesalihine Karakaya karyesini vesa'ir kura ve mezari'i vakf itdi. Bu vakfa hükmeden hâkim, Kayseriye kadısı İbrahim b. Zülfikar el-Kayseri olduğu vakfiyesi bâlâsında yazılıdır. 788 gurre-i ramazânında tanzim idilen şu vesika şehâdet idiyor ki **Sultân Eretna-zâde Cafer Beg** bu tarihte Kayseriyye emiri olduğu halde ber-hayat idi. Vezir ve müdebbir-i umûru da Ömer beg-zâde Cüneyd Begdi. Mısır hükûmetinin himâyesine ilticâ iden de bunlardı. Doğru tarih 755-756/1354-1355 arası olmalıdır. Çünkü **İzzeddin Cafer** bu yıllar arasında hükümdarlık yapmıştır."⁹⁸³ der ve bu durumu teyit eder.

Emir İzzeddin Cafer ile **Emir Gıyaseddin Mehmed** arasında 24 Rebiyülevvel 756/8 Nisan 1355'de "Yalnızgöz Cengi"nde yapılan savaşta **Cafer Bey** ve yandaşı Emir Seyid, **Mehmed Bey** karşısında yenilmişlerdir. Savaştan sonra "**Emir İzzeddin Cafer Beg**, na-bedid olub ölüsün dirisin kimse bilmedi. **Mehmed Beg**, kerr ü fer sahibi olub gelüb cümle Rum'u zabt eyledi. Hutbe sikke sahibi olub padişah oldu."⁹⁸⁴ Yenilgiye uğrayan **İzzeddin Cafer Beg**, kardeşiyle aralarındaki husumetten dolayı kaçmış ya da Kayseri'de kalarak kardeşine karşı sessiz kalmayı tercih etmiş olabilir. Hüseyin

⁹⁸² Turan, *a.g.e.*, s.1; Şikârî, *a.g.e.*, s.145.

⁹⁸³ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.3, s.90.

⁹⁸⁴ Turan, *a.g.e.*, s.73; Şikârî, *a.g.e.*, s.148.

Hüsameddin'in "Eretna Han zâde **İzzeddin Cafer Beg**, 790/1388 senesinde Kayseriyye emir-i kebiri de vefat itmiştir."⁹⁸⁵ diye verdiği bilgiden **İzzeddin Cafer Beg**'in bu tarihe kadar hayatta olduğu anlaşılmaktadır. **Emir Gıyaseddin Mehmed Beg** ise Sivas'ta 26 Muharrem 767/13 Ekim 1365 tarihinde kendi devlet büyükleri tarafından şehit edilmiş, oğlu Sultan'ul-Azam Alâeddin Ali, yerine cülus etmiştir.⁹⁸⁶

2.4.17.3.1.1. Alaaddin Ali Beg

Hüseyin Hüsameddin, "Mehmed Beg maktul oldukça iki mahdumu kalmıştı. Biri **İkinci Reşidüddin Eretna Beg**, diğeri de **Alâeddin Ali Beg**'di. **Ali Beg**, pek ziyade şehvetine mağlub olduktan kinaye olarak kendisine "Horoz Beg" dinirdi. İkinci Eretna Beg, Mehmed Beg'e halef oldu."⁹⁸⁷ dediği bu durum, **Alâeddin Ali Beg**'den sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü Esterebadî, "Emir Gıyaseddin Mehmed'in Sivas'ta 26 Muharrem 767/13 Ekim 1365 tarihinde şehit edilmesinden sonra yerine geçen oğlu,⁹⁸⁸ zamanın yöneticisi ve devrin hükümdarı **Ali Beg b. Muhammed b. Eretna**, ayyaş, içkiye düşkün ve işreti seven bir gençti."⁹⁸⁹ diye bu konuda net bir bilgi verir.

Moğollarla iyi geçinen, onlarla iyi ilişkiler kuran ve O'nların yanında yer alan **Ali Bey** için Hüseyin Hüsameddin, "**Ali Beg**, Türkoğlu Türk olduğu halde kendisini Moğol sayardı."⁹⁹⁰ der. Moğol boyu olarak bilinen Celayirli Şeyh Hasan ile akrabalığı olan **Eretnaoğlu Ali Bey**'in ninesi olan İsfahanşah Hatun'un⁹⁹¹ Gıyaseddin Mehmed Beg'in de annesi olması ihtimâli kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple **Ali Beg**'in kendisini Moğol olarak görmesi doğaldır. Burada Eretna-Celayir akrabalığı da söz konusudur.

H. Ziya İlken, Gıyaseddin Mehmed Beg'in oğlu **Ali Bey**'in eğitimi için "meşhur ulemadan Şam'da tefsir ve hadis okuyup ilim hayatını tamamlayarak Kayseri'ye dönen

⁹⁸⁵ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.92.

⁹⁸⁶ Esterebadî, *a.g.e.*, s.86-87; Turan, *a.g.e.*, s.73.

⁹⁸⁷ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.48.

⁹⁸⁸ Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm-u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), s.86-87; Turan, *a.g.e.*, s.73.

⁹⁸⁹ Esterebadî, *a.g.e.*, s.98.

⁹⁹⁰ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.54.

⁹⁹¹ Esterebadî, *a.g.e.*, s.162-164.

*İmam Abdulmuhsin el-Kayseri'yi görevlendirmiştir. Zamanında “Efdalü'r-Rum” lâkabı ile meşhur olmuştur.*⁹⁹² diye bilgi verir.

Alâeddin Ali Bey'in Cemaziyevvel 782/Ağustos 1380 yılında ölümü sonrası 7 yaşındaki oğlunu mecliste oturtular.⁹⁹³ Eretnalıların Rebiyülevvel 780/Temmuz 1378 yılında vezirlik makamına getirdiği Kadı Burhaneddin,⁹⁹⁴ 14 Zilkade 782/9 Şubat 1381 tarihinde devletin idaresini eline aldığını resmen ilân etmiştir.⁹⁹⁵ **Alâeddin Ali**'nin oğlu **II. Mehmed**, 792/1390 yılında ölmüştür.⁹⁹⁶ Kendisi son Eretna Beği'dir.

2.4.17.3.2. İne Han/Ayne Beg

Hüseyin Hüsameddin, Tokat, Amasya ve Turhal civarında Uygur varlığından bahsederken Uygur Eretna Ailesi'nin bir kolunun veya devamının Amasya'da olduğuna dair şöyle bilgi verir. “*Amasya'da beglerbegi İzzeddin Mehmed Pervane Beg'in na'il-i sahabeti olan Uygur beglerinden Cafer Beg'in mahdûmu Sultan Eretna Beg evladına dinir. Bunlar mu'ahheren iki fırka olup birine İne Hanlu diğerine de Eretnalu dinmiştir. Birincisine İne Han bin Cafer Beg ve ikincisi Eretna Beg bin Mehmed Beg evladlarıdır. Her iki fırka da Amasya'da teferru iderek bin tarihlerine kadar ensabı bulunabilmiştir. Bunlardan Mehmed Beg, Cafer Beg, Ali Beg, İne Han Beg, Ali Paşa pek meşhur olub Ali Paşa'dan üçüncü bir fırka da zuhur iderek Ali Paşa-zâde dinmiştir.*”⁹⁹⁷ “*Alâeddin Ali Paşa, Amasya zu'amasından küçük Eretna Beg-zâde Abdullah Beg'in mahdumudur. Varna harbinde görülen yararlılığı üzerine Tokat Beg'i olmuştur.*”⁹⁹⁸ Burada adı geçen **İne Han Beg**'in **Eretna Beg**'in oğlu **Mehmed Beg**'in oğlu **Alâeddin Ali**'nin neslinden olması muhtemeldir. 10 Kasım 1444 Varna Harbi'nde

⁹⁹² Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi*, (çev. Ahmet Taşgîn), Ankara 2003, s.162, dipnot 125.

⁹⁹³ Esterebadî, *a.g.e.*, s.174-175.

⁹⁹⁴ Esterebadî, *a.g.e.*, s.134.

⁹⁹⁵ Esterebadî, *a.g.e.*, s.210.

⁹⁹⁶ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eretna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti-Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Ankara 1989, s.136.

⁹⁹⁷ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C.1, s.187-188.

⁹⁹⁸ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.1, s.138.

adı geçen **Eretna Ailesi**'nin bu tarihe kadar varlığından söz etmek mümkündür. Ayrıca Amasya'da bir Uygur köyünün bulunması aileye dair bir başka kanıt teşkil eder.

Ailenin yaşadığı yeri Hüseyin Hüsameddin, “*Hacı İlyas Mahallesi'nin garb-ı şimali taraflarında “İne Han Önü” demekle meşhur olub elsine-i ammede “İne Han Önü” dinir. Orada Sultan Eretna Beg ahfadından İne Han Beg, 790 tarihinden beri ikâmet eylediği münasebetle tesmiye idilmiştir. Bu zatın, ırmak kenarında bina ettiği kasrının temeli el-yevm mevcuttur.*”⁹⁹⁹ diye kesin ve net olarak verir. M. İnbaşı'nın “*Sultan II. Beyazıd dönemine ait olan Kayseri sancağında bulunan yörük cemaatlerin nüfus ve hâsılatını gösteren 1484-85 tarihli ve 38 numaralı Tapu-Tahrir defterinde İslâmlu Yörükleri cemaatlerinde Veled-i Eynel Han geçmektedir.*”¹⁰⁰⁰ “*Kayseri'de 1500 yılın başlarında İslâmlu Yörükleri içinde İnehanlu Cemaati'nin bulunduğu...*”¹⁰⁰¹ dair bilgiden Osmanlı döneminde aileye ait mülklerin takip edilip kayıt altına alındığı anlaşılrken ailenin bu tarihe kadar Kayseri'deki varlığına da şahit olunmaktadır.

Ayne Beg, başta Kadı Burhaneddin olmak üzere diğer emirlerle de sık sık karşı karşıya gelmiştir.¹⁰⁰² Kadı Burhaneddin, Erzincanlılara “*Emaneti ehline teslim ediniz.*” Nisa Süresi/58. ayetini hatırlatarak Erzincan'ın Gıyaseddin Mehmed oğlu Alâeddin Ali Bey'e teslim edilmesini talep etmiştir. Onlar da bu talebe “*O yer, filan kimsenin mülkü idi. Ayne Beg, ondan satın aldı.*”¹⁰⁰³ diyerek talebi geri çevirmişlerdir. Kaynaklarda dönemin olaylarına, olayların geçtiği yer ve zamana bakılırsa **İne Han** veya **Ayne Beg** olarak geçen şahısların aynı kişiler olması kuvvetle muhtemel olup burada okunuş veya telaffuzundan kaynaklı farklılıklardan söz etmek mümkündür. Bu sebeple şahıslar konusunda hataya düşülmemelidir.

⁹⁹⁹ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.1, s.71-72.

¹⁰⁰⁰ Mehmet İnbaşı, “XVI.Yüzyılda Kayseri ve Civarı'nda Yörük Türkmen Cemaatleri”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s.220.

¹⁰⁰¹ Mehmet İnbaşı, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992, s.108.

¹⁰⁰² Esterebadî, *a.g.e.*, s.206, 211-212, 227-228.

¹⁰⁰³ Esterebadî, *a.g.e.*, s.155-156.

2.4.17.4. Mutahharten/Taharten

Mutahharten, Eretna Beg'in kardeşi Burak Beg'in oğlu dolayısıyla da Eretna Bey'in yegenidir. Pir Mehmed adında bir de kardeşi vardır.¹⁰⁰⁴ Dönemin en önemli olayı Timurlenk ve Beyazıd arasında meydana gelen “Ankara Savaşı” (1402)'dir. Clavijo, “Savaşın asıl sebebi, Erzincan'ın bu sabık prensi **Mutahharten**'in birtakım hareketleri ve manevralarıdır. **Mutahharten**, “Ankara Savaşı”'nda Timur'un ordusunda sağ kolda onun yanında yer almıştır.”¹⁰⁰⁵ derken Nizamüddin Şâmî, savaştan sonra “Osmanlı Begi I. Beyazıd'ın Erzincan Begi **Emir Mutahharten**'i ve evindekileri esir alıp Bursa'ya (803 yılı Muharremi/Ağustos-Eylül 1400/14001) götürdüğünü...” Timur'un bizzat kendisinin elçi vasıtasıyla I. Beyazıd'a “**Taharten**'in ailesini bize iade et, oğlunu bize gönder.” teklifinde bulunduğunu ama I. Beyazıd'ın buna yanaşmadığını belirtir.¹⁰⁰⁶ Neşrî, “Erzincan halkı yine gelüp evvelki beylerin istediler. Hünkâr dahi **Mutahharten**'i yine buralara emir nasb itdi. Amma ehl-i beytini sürüp Bursa'ya getürdi.”¹⁰⁰⁷ derken serbest kalan **Mutahharten**'in ailesinin akıbeti hakkında kaynaklar, bilgi vermemektedirler.

2.4.18. Kadı Burhaneddin Ahmed

Esterebadî'nin verdiği bilgiye göre “XIV. yüzyıl başlarında Kayseri-Sivas çevresinde kurulan Kadı Burhaneddin Beyliği'nin kurucusu **Kadı Burhaneddin Ahmed**, Salur Kabilesi Türkmenleri'nden Kayseri kadısı Şemseddin Mehmed (1351-1363) b. Sıraceddin Süleyman (1338-1351) b. Hüsameddin b. Celaleddin Habib b. Muhammed (Mehmed) b. Resul b. Sevinç'in oğludur.”¹⁰⁰⁸ **Celaleddin Habîbî**'nin ismi Kastamonu'da geçmektedir. O dönemde İlhanlı adına Memâlik-i Rum'da bulunan ve tam yetkiyle bütün memleketin kadısı olan **Cemaleddin Hotenî**'nin Kastamonu'ya gelmesi sırasında kızını **Celaladdin Habîbî** ile evlendirmiş ve Kayseri beldesinin kadılığı, vakıfların ve

¹⁰⁰⁴ Esterebadî, a.g.e., s.229; İ.Hakkı Uzunçarşılı, “Sivas-Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti”, s.189.

¹⁰⁰⁵ Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur* (çev. Ömer Rıza Doğrul, sad. Kâmil Doruk), İst. 1993, s.79.

¹⁰⁰⁶ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Farsçadan çev. Necati Lugâl), Ankara 1987, s.302, 304, 309;

¹⁰⁰⁷ Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-Nüma*, (neşr. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen), C.I. Ankara, 1949, s.334; Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s.83.

¹⁰⁰⁸ Esterebadî, a.g.e., s.51.

diğer kuruluşların yönetimini tam yetkiyle onun eline bırakmıştır. Bundan sonra yaşamına Kayseri kadısı olarak devam eden **Celaledin Habibî**'nin oğlu **Kadı Hüsameddin**, Selçuklu büyüklerinden birisinin kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten **Kadı Siraceddin** doğmuştur. **Kadı Siraceddin**, Moğol beylerinden birisinin kızını almış, **Said** doğmuştur. Rum ülkesinin veziri Abdullah Çelebi ibn Celaledin Mahmud Müstevfi'nin kızını alan **Said**'in oğlu ise **Kadı Burhaneddin**'dir.¹⁰⁰⁹

Kadı Burhaneddin Ahmed, dedesi **Kadı Siraceddin** gibi Kayseri kadılığı görevini yürütmüş aynı zamanda da kendi adını taşıyan beyliğini kurmuştur. Yukarıda verilen bilgilere dayanarak **Kadı Burhaneddin Ahmed**'in baba tarafından soyunun Uygur **Hotenî Ailesi**'ne dayanması sebebiyle Uygur olması kuvvetle muhtemeldir. Bu konu, daha önce Hotenî Ailesi'nin anlatıldığı bölümde detaylı olarak verilmiştir. **Kadı Burhaneddin Ahmed**'in şeceresinde geçen **Celaledin Habibî**'nin babası **Muhammed Beg**'in ise Harezm'den Memâlik-i Rum'a göç etmek zorunda kalmış Türk boylarından olması ihtimâl dâhilindedir.

Kadı Burhaneddin Ahmed'in yine Kayseri'de yaşamış Uygur **Eretna Ailesi** ile de yakın ilişkileri ve akrabalık bağları vardır. Şöyleki: **Emir Mutahharten/Taharten**, Kadı Burhaneddin'in dayısıdır.¹⁰¹⁰ Bu da demektir ki **Kadı Burhaneddin**'in annesi, **Mutahharten**'in kızkardeşidir. **Eretna Beg**'in Tarımtaz ve Mengütaz (Sünüktaz)¹⁰¹¹'dan başka **Emir Mutahharten/Taharten** ve kardeşi Pir Mehmed¹⁰¹² ve aynı zamanda Şah Ali'nin anası ile evlenen babaları **Burak** isminde kardeşleri vardır.¹⁰¹³ Kaynaklara göre **Mutahharten** Alaaddin **Eretna Beg**'in kardeşi Burak'ın oğlu Eretna Beg'in de yegenidir. Kendisine dayı diye hitap eden **Kadı Burhaneddin**'in annesi ise **Mutahharten**'in kızkardeşidir. **Eretna Ailesi**'yle de akrabalığı sebebiyle de **Kadı Burhaneddin Ahmed**, anne tarafından da Uygur olmaktadır. Kayseri'de yaşamış **Tac-ı Kızıl** ve **Eretna**

¹⁰⁰⁹ Esterebadî, *a.g.e.*, s.52-54.

¹⁰¹⁰ Esterebadî, *a.g.e.*, s.230.

¹⁰¹¹ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), s.54.

¹⁰¹² Esterebadî, *a.g.e.*, s.230.

¹⁰¹³ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.3, s.28; Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti", s.189.

Aileleri'nden başka **Kadı Burhaneddin Ahmed**'in menşeinin hem anne hem de baba tarafından Uygurlara dayanması çalışmanın konusu açısından oldukça önemlidir.

Moğol-İlhanlı Devleti, Memâlik-i Rum (Anadolu)'da yaşayan halkın idaresinde ve vergilerin toplanmasında Türk kültürüne aşinâ ve Türkçe bilen Türk dolayısıyla da Uygur olmaları kuvvetle muhtemel emirlerini göndermiş olması, görünüşte kendilerine fayda sağlarken ve idarelerini kolaylaştırırken gerçekte Memâlik-i Rum'un Türk yurdu olarak kalması ve devam etmesinde önemli rol oynamıştır. Sonuçta her açıdan İlhanlı'ya bağımlı olarak yaşayan halk, Moğol baskısı, zulmü ve idaresine rağmen Moğollaşmamış aksine Türklüklerini ve dillerini korumuşlardır. Bu bölümde şimdiye kadar verilen bilgilerden İlhanlı döneminde Memâlik-i Rum'a gelmiş Uygur şahısların ve ailelerin Anadolu'daki varlıkları açık ve net bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATTA UYGURLAR

3.1. SOSYAL HAYATTA UYGURLAR

Milletlerin günlük yaşantıları, inançları, toplumsal yapıları, örf, âdet gelenek-görenek ve alışkanlıkları gibi nesilden nesile yaşayarak aktarılan belgesi ve kaynağı olmayan ancak gözleme dayanan sosyal ve kültürel hayatlarına dair yaşantılarını araştırmak ve bu konuda yorum yapmak oldukça zor bir iş olup varsayımlardan yola çıkarak mantıklı ve tutarlı sonuçlara ulaşmak ise mümkün değildir. Yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu olarak kabul edilen Uygurlar, bu sayede zengin bir kültüre ve üstün bir medeniyete sahip olmuşlardır. Bilim, sanat ve edebiyatla uğraşmışlar, çeşitli eserler vermişler kısaca sosyal hayatın her alanında ve devlet kademelerinde etkin ve faal olmuşlar ve kendilerinden söz ettirmişlerdir.

Çalışmada kullanılan kaynaklardan *Tat* olarak geçen ismin genel olarak Uygurlar için kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu konuda Faruk Sümer, “*XI. yüzyılda sadece Orta Asya İranlılarına değil Uygurlara da Tat deniliyordu. Uygurlar için Tat sözcüğünün kullanılmasını...*”¹⁰¹⁴ Fuad Köprülü, “*İslâmiyet’in yayılmaya başladığı o dönemde İslâm akidelerini sadakatla kabul eden Türkler, kendi cinsinden olan Uygur kâfirleri eski tabir ile Tat olarak adlandırmaktaydılar.*”¹⁰¹⁵ der. Moğol istilâsının başlamasıyla birlikte Maverâünnehir, Harezm, Azerbaycan ve Arran mıntıkalarından pek çok şehirli Türk, göçebe nüfusu ile birlikte Anadolu topraklarına sığınmışlardı.¹⁰¹⁶ Değişik inanç ve kültürlerin bir araya gelerek karıştığı Anadolu’da yaşayan Mevlâna Celâleddin-i Rumî’nin “*Eğer Tat’sın eğer Rum’sın eğer zebân-ı bî-zebân-râ biyâmûz...*”¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴ Faruk Sümer, “Oğuzlar”, İstanbul 1999, s.21-22.

¹⁰¹⁵ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, (Visdelou, Supplement a la Bibliotheque Orientale 1780, 157) İstanbul 1989, s.121.

¹⁰¹⁶ Faruk Sümer, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *Belleten* C.XXIV, Ankara 1960, s.567-595.

¹⁰¹⁷ Mecdüt Mansuroğlu, “Mevlana Celaladdin’i Rumî’de Türkçe Beyit ve İbareler”, *Belleten*, Ankara 1954, s.207-220; İbrahim Tatarlı, *Eski Türk Edebiyatı*, Sofya 1973, s.35.

beyitinde geçen **Tat** tabirinin Memâlik-i Rum'da yaşayan farklı inanlardaki Uygurlar için de söylenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sultan Veled, Konyalı Taceddin Hüseyin'e hitap mealinde yazdığı şiirlerinde Uygurları Müslümanlık zıddına ve küfür timsali olarak kullanmıştır.¹⁰¹⁸ Anlaşılan **Tat** Anadolu'da yaşayan fakat Müslüman olmayan Uygurlar için kullanılan bir tabirdir.

“Orhun (Orkun) Kitâbeleri”nde “*Taş tokıtdım göngülteki sabımın urturttum, On Ok oğlinga, tatı tegi bunu körü biling*” tercümesi: “*Taşı diktirdim, gönüldeki (içimdeki) sözlerimi (düşüncelerimi) ona yazdırdım. On Ok oğluna (Uygur halkına) ve yabancılara (tat) kadar bunu görüp bilin (okuyun).*” şeklinde geçen **tat** tabirinin Türk olmayan yabancı halklara hitaben kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türklerin en eski yazılı kaynağı olan bu kitabelerde geçen **tat**’ın eski Türkçe bir kelime olduğu söylenebilir.

“Divân-ı Lügati’t Türk”te de **tat** tabiri, Müslüman olmayan Uygurlar için kullanılmıştır.¹⁰¹⁹ Kaşgârlı, “*Uygur kâfirleri, Tuxı ve Yagma lehçelerinde bu sözcüğü onların ülkelerinde onların ağızından işittim. Bu sözcüğü “tat tawgâç” Uygur ve Çinli için de kullanırlar.*” der. “*Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas.*”¹⁰²⁰ Uygur atasözünde **Tat** tabiri ile inanç ve din ayrımı gözetmeksizin Uygurlara işaret edilirken başın borksüz kalamayacağı gibi Uygurlar olmadan da Türk birliğinin olamayacağı vurgulanmak istenmiştir.

Johannes Sciltberger, bugünkü Tataristan denilen yere varmış ve orada yaşayan halk için “*Karkeri (Cherson), Sudi'nin başkenti olup buna Müslümanlar That (?) derler. Orada Rum-Ortodoks Hıristiyanlar yaşar ve iyi yetişir.*”¹⁰²¹ diye yazmıştır. Tataristan, geçmişte ve günümüzde Uygurların ve diğer Türk boylarının çoğunlukla yaşadığı bir yer olup din, dil, tarih, coğrafya ve kültür açısından konuya uzak bir yer değildir. Cengiz Han ve ardılı Altunorda Devleti'nde görev alan Uygurların Budist ve Mahinist inancın

¹⁰¹⁸ Sultan Veled, *Divan-ı Sultan Veled*, (neşr. F.Nafiz Uzluk), İstanbul 1941, s.343.

¹⁰¹⁹ Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, (çev. Besime Atalay), Ankara 1992, C.I, s.36, 454; C.II, s.3, 280; Tat kelimesi “İranlı ve Fars” demektir. Bkz. Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, İstanbul 1946, C.I, s.204.

¹⁰²⁰ *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, s.539, 540, 541, 542, 543.

¹⁰²¹ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, İstanbul 1997, s.119.

yanında Nasturî Hıristiyan oldukları kaynaklardan bilinmektedir. Bu sebeple Tataristan bölgesinde yaşayan halklara ve özellikle de Hıristiyan olması muhtemel Uygurlara *tat* denilmesi mümkündür.

Osmanlı döneminde Memâlik-i Rum'da yaşayan yabancı halklar dolayısıyla da Uygurlar için söylenmesi muhtemel tabirlerden birisi de **gavur** kelimesi olsa gerek. Akif Erdoğan bu konuda, “*Kayseri zımnileri sayılırken 1522 yılında nüfusun %21'i **gebr**,* idi.*¹⁰²² *Kayseri'de 1584 yılında nüfusun %22'si gayrimüslim iken Larende (Karaman), Kırşehir, Ermenek, Akşehir, Ürgüp, Karahisar, Niğde, Bor, Tarsus ve Konya gibi Karaman vilayeti şehirlerinde bu oran %9 ile %1 arasında önemsenmeyecek kadar düşüktü. Bunlar bir dine bağlı olmayan Anadolu Hıristiyanları veya muhtemelen Doğu Anadolu heteredoks konar-göçer yörük aşiretleriydi.*”¹⁰²³ demektedir. Günümüzde fazla bilinmeyen **gebr/gebran/gavur** tabirinin Anadolu'da yabancılar, Hıristiyanlar veya kısmen de olsa azınlıklar için bir nevî dışlama veya küçümseme içeren bir anlamda da kullanılması muhtemeldir. Moğollarla beraber Anadolu'ya gelen çok sayıda Budist, Şaman veya Hıristiyan inancındaki Uygurların kaynakta adı geçen şehirlerde yoğun olarak yaşamış olmaları sebebiyle buralarda yaşayan Müslüman halkın bu tabiri Uygurlar için de kullanmaları ihtimâl dâhilindedir.

Uygur kültürü hakkında yapmış olduğu çalışmalarla bilinen İrene Melikoff, “*Mahinist etkisiyle yazılmış Uygur metinlerinde, **avam** (özellikle seçkinlerin dışında kalan dindar halk) için yazılmış olup “**Şuastvanift**” te “üç tamga olarak ağzın, könglün, élgini; yani dilin, kalbin, elin damgasına uymadığında Tanrı'dan başışlanma diler.*”¹⁰²⁴ diye yaptığı açıklama, Bektaşîlik düşüncesinde karşılığını bulur ve Bektaşîliğin Sülûk merasiminde talibin kulağına “*Eline, diline, beline sağ ol!*” diye fısıldanır.¹⁰²⁵ Bu

¹⁰²² **“Mecusî”* ateşe tapanlar için söylenen bir tabirdir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (haz. Aydın Sami Güneyçal), Ankara 1993, s.284.

¹⁰²³ Akif Erdoğan, “XVI-XVII Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (10-11 Nisan 1996), Kayseri 1997, s.72-73.

¹⁰²⁴ İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, (çev. Turan Alptekin), İstanbul 2006, s.123-124.

¹⁰²⁵ İhsan Mesut Erişen-Kemal Samancıgil, *Hacı Bektaş Veli, Bektaşîlik ve Alevilik Tarihi*, İstanbul 1966, s.57; Hasan Gülsan, *Pir Hacı Bektaş Veli ve Alevi-Bektaşîliğin Esasları*, İstanbul 1975, s.37.

düşünceye “*éline, béline, diline sahip ol!*” şeklinde tarafımızca başka bir görüş getirilecek olursa burada geçen kapalı e “é” sesi, Batı Türkçesi’nde yoktur. Bu ses, Osmanlı Türkçesi dâhil Türkçe’nin yakın (akraba) dillerinde ve yerel ağızlarda yaygın bir şekilde kullanılmakta ve alfabelerinde yer almaktadır. Örneğin kapalı e “é” ile yazılan “él/il” devlet anlamına gelirken “e” sesli ile yazılan “el” insan organı ve aynı zamanda elâlem, yabancı, aile dışında tanınmayan kişidir. Sesin ortada kullanımına örnek “bél” ise “Kutadgu Bélig”de, “kutlu bilgi, akıl” anlamındadır. Bu açıklamaya göre “Eline, diline, beline sağ ol!” öğretisini aynı zamanda “devletine (toprağına), konuştuğun dile ve aklına sahip ol, onu koru!” anlamına da gelebilir. Düşünülünce geçmişte olduğu kadar günümüz Türk ve İslâm dünyası için de anlamlı bir nasihat niteliğindedir.

Siyasî, idarî, askerî ve malî alanlarda önemli yeri olan Uygurları, Moğolların devletlerarası sosyal ve kültürel ilişkilerinin elçileri olarak görmek mümkündür. İlhanlı Abaka Han (1265-1282), Kubilay Hanı (1260-1294) hem kendisinin hem de devletinin başı olarak kabul etmiş ve bağlılığını göstermek için Uygur elçilerini hediyelerle ona göndermiştir. Argun Han (1284-1291) döneminde başlanan ve Olcaytu Han (1304-1316) zamanında tamamlanarak¹⁰²⁶ başkent yapılan Moğolların Kongur (Qonqur) Ölung (Qūnqūr-Ūlāng) olarak adlandırdıkları başkent Sultaniye’ye Büyük Han (Kubilay) tarafından gönderilen ve ismi **Takacuk** (Takachük) olan bir büyükelçiye Abaka Han karşılamıştır.¹⁰²⁷ Elçilik görevi yapan **Takacuk**, Argun Han döneminin¹⁰²⁸ önemli Uygur şahıslarından olup Kubilay Han’ın darugacisi olarak da sarayında görev yapmıştır. Babası **Yeh-li-Chu** Cengiz’in en önemli adamlarındandı. Büyükbabası ise taş yapı planları yapıyordu.¹⁰²⁹

¹⁰²⁶ <http://www.iranicaonline.org/articles/capital-cities>, (15.10.2011).

¹⁰²⁷ Reşideddin Fazlullah, *Câmi’ü’t-Tevârih “Dünya Tarihi”*, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), Duxbury 1999, C.III, s.526; *Dynastic and Political History of the İl-khâns*, “The Saljuq and Mongol Period History of İran”, (edited by. J.A.Boyle), Cambridge 1968, V.5, s.358.

¹⁰²⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, C.III, s.572.

¹⁰²⁹ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002, s.99-105.

Güven ve sadakatin esas olduğu bilgi ve tecrübeye dayanan devlet işlerinde Uygurlar, iyi bir hatip ve tercüman olarak etkili ve baskın karakterde bürokratlardılar. Elçilik görevini yerine getirmek amacıyla aynı zamanda Roma’da vali olan elçi **Rabban Savma**¹⁰³⁰ ve **Markos** adındaki Nasturi Hıristiyan iki rahip, Kubilay Han’ın desteğiyle sarayı Hanbalık (Pekin)’tan 1275 yılında yola çıkarak 1280 baharında veya 1279 sonlarında İlhanlı topraklarına ulaşmışlardı.¹⁰³¹ Ebu’l-Ferec, bu iki rahibi de Uygur olarak kabul eder.¹⁰³² Kudüs’e gitmek için yola çıkan **Rabban Savma** ve **Markos**, amaçlarına türlü sebeplerle ulaşamamışlar ve geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bağdat patriği Mar Denha’nın 1281 yılında ölümü ile **Markos**, “Mar Yaballaha” olarak yeni patrik seçilmiş, 1317 yılında ölünceye kadar bu görevini sürdürmüştür.¹⁰³³

Argun Han (1284-1291), baş düşmanı Memlûkları yenmek için Avrupa Hıristiyanları’nın desteğine ihtiyaç duymuş, bu sebeple **Rabban Savma**’yı elçilik göreviyle 1287 yılının başında İtalya’ya göndermişti. **Rabban Savma**, muhtemelen Musul, Diyarbakır, Trabzon, İstanbul güzergâhını takip ederek 24 Haziran 1287’de Napoli’ye ulaşmış, Roma’ya vardığında Papa’nın ölmüş olması ve yerine yeni papanın seçilememesi sebebiyle zaman kaybetmeden tekrar yola koyulmuştu. Cenova-Lyon yoluyla Paris’e varmış, Argun Han’ın sarayından gelen bir elçi sıfatıyla Kudüs’ü ele geçirmek üzere yapılacak ittifak konusunda İlhanlı Devleti’nden gelen Uygur Alfabeti ile yazılmış mektubu, Fransa Kralı IV. Philippe’ye arz etmişti. **Rabban Savma**, daha sonra 1287 Ekim’inde Bordo’ya ulaşmış, İngiltere Kralı I. Edward ile görüşmüştür. Dönüş yoluna girerek Cenova yoluyla Roma’ya gelmiş, ilk uğradığında seçilemeyen

¹⁰³⁰ Süryanice’de Rabban’ın anlamı öğretmendir. Bkz. Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.148; Efendimiz anlamındaki unvan evlenmeme yemini etmiş din adamlarının da sıfatıdır. Bkz. Morris Rossabi, *Kubilay Han’ın Seyyahı Doğu’dan Batı’ya Yolculuk*, (çev. Ekin Uşşaklı), Ankara 2008, s.72.

¹⁰³¹ Rabban Sawma, *The Monk of Kublai Khan, Emperor of China; or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe and Markos who as Yahbh-Allaha, III Became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, (Translated from the Syriac: E. A. Wallis Budge), London: Religious Tract Society, 1928, s.17-21.

¹⁰³² E.A.Wallis Budge, *The Chronography of Gregory Ab’ul Faraj: the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Habreus*; C.I, London 1932, s.492; Gregory (Bar Habreus) Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, C. I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, C.II, s.639.

¹⁰³³ Morris Rossabi, *a.g.e.*, s.181; Aubrey R. Vine, *The Nestorian Churches*, London 1937, s.151-153.

Papa Ascolili Girolamo Masci ile görüşmüştür. Argun Han'ın mektubunun içeriği olan “Papa'nın I. Haçlı Seferini yapması, Doğulu ve Batılı güçlerin Memlûklulara karşı birleşmesini” istemiştir. Vatikan'da “Aşai Rabbani Ayinini” düzenleyerek orada büyük bir ilgi görmüştür. Papa, “İlhan'ın Memlûklulara saldırmasını destekleyen ama ittifakta yer almayacağını” belirten mektubunu, Argun Han'a götürmek üzere **Rabban Savma**'ya vermiş ayrıca Papa, Nasturi rahibin orada kalmasını da teklif etmiştir.

Rabban Savma, bugün Vatikan arşivlerinde bulunan üzerinde kırmızı balmumuyla *Barbazoma/Tatrarus/Orientalis* “Bar Savma/Tatar (Uygur)/Oryantalist” yazılı mührün kullanıldığı mektupları da alarak 1288 Eylül'ün sonlarında İlhanlı topraklarına ulaşmıştır.¹⁰³⁴ **Rabban Savma**, dönüşünde kendisi gibi Uygur olan arkadaşı ve yoldaşı Mar Yaballaha (Markos)'nın yaşadığı Meraga'yı ibadet yeri olarak seçmişti. Geyhatu (1291-1295)'nin inşa ettirdiği kilisenin 1293 Ekim'inde tamamlanmasının ardından **Rabban Savma**, hastalığının artması sonucu Baydu (1295)'nin iktidarı sırasında 1294 Ocak'ında vefat etmiştir.¹⁰³⁵ Uygur **Rabban Savma**'nın İlhanlı adına elçilik göreviyle Avrupa'ya gidişi ve İlhanlı sarayında bulunuşu önemlidir.

Batılı seyyah ve misyoner *Wilhelm Von Rubruk* (1253-1255), Altunorda hükümdarı Batu ile beraber bir ay araba üstünde dolaşmasından sonra nihayet kendisini götürecek bir Uygur **rehber** bulmuş, rehberden kendisini Ermenistan'a götürmesini istediği halde O, Rubruk'u sultandan mükâfat alacağını ve daha çok kazanacağını umarak Türkiye (Selçuklu) Sultanı'na götürmüştür.¹⁰³⁶ Rubruk rehberin Uygur olduğunu bizzat kendisi söylemektedir. Türkçe'nin hâkim olduğu Türkistan coğrafyasında rehber Uygurlar, muhtemelen başka dilleri de bilmekte idiler.

Türkistan coğrafyasında yaşayan bütün Türk boylarının sosyal hayatlarına dair **Nevruz**'u bayram olarak kutladıklarına şahit olunmaktadır. Moğolların da bu bayramdan

¹⁰³⁴ Morris Rossabi, *Kubilai Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya Yolculuk*, (çev. Ekin Uşşaklı), s.99-173.

¹⁰³⁵ *The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma Mongol Ambassador to the Frankish Courts at the end of Thirteenth Century*, (translated from the Syriac and annotated by. James A. Montgomery), New York, 1927, s.75-78; Rossabi, *a.g.e.*, s.176-181.

¹⁰³⁶ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul 2001, s.132.

haberdâr oldukları ve kutladıkları “Tevârîh-i Âl-i Selçuk”’un “...ve Moğollar nevrüz gününe ki putperestlerûn bayramı ve yıllarının evvel ayının ün ginüdür ki aylarının adı budur ki zikr olunur.”¹⁰³⁷ şeklindeki açıklamasından anlaşılmaktadır.

3.1.1. Günlük Hayatta Uygurlar

Siyasî olaylardan bahseden tarihî kaynaklarda, insanların günlük hayatlarına dair bilgiler neredeyse hiç yoktur. Günlük yaşantılara dair bilgilere değışmeden ya da biraz değışime uğrayarak günümüze kadar gelmiş ortak kültürlerden yola çıkarak ulaşmak mümkündür. Bu konuda dil, din, değışik inanışlar, örf, âdet, gelenek ve görenekler yardımcı unsurlar iken seyyah, kâşif ve coğrafyacılara gezi notları ve günlükleri de oldukça önemlidir.

XI. yüzyılda yaşamış Yusuf Has Hacib, yazmış olduğu eseri “Kutadgu Bêlig”de Uygurları, aydınlar ve asıl halk sınıfı olmak üzere başlıca iki ana sosyal sınıfa ayırmıştır. Bunlardan “Aydınlar Sınıfı” kendi aralarında beş grupta incelenir:

- 1) Aleviler (Hazret-i Muhammed'in soyundan gelenler)
- 2) Bilginler (din bilginleri de dâhil olmak üzere bilginlerin tamamı)
- 3) Otacılar (tıp bilginleri ve eczacılar)
- 4) Yıldızcılar (münnecimler, astrologlar)
- 5) Şairler (manzum sözler söyleyenler)

Asıl halk sınıfı ise geçimlerini sağladıkları alanlara göre altı sınıfa ayrılır:

- 1) Tarıgçılar (tarımla uğraşanlar)
- 2) Satıgçılar (tüccarlar)
- 3) İğdişçiler (çobanlar)
- 4) Uzlar (küçük sanatlar ile uğraşanlar)

¹⁰³⁷ Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* “Selçuklu Tarihi”, (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s.859.

5) Karabudun (belli bir işi olmayan şehir halkı)

6) Çivaglar (yoksul kimseler)¹⁰³⁸

Bu sınıflandırmanın dışında günlük hayattaki değişik meslek guruplarından da bahsetmek mümkündür. Tuncer Gülensoy bu konuda “*Moğol boylarının yanında çoğunluğunu Uygurların teşkil ettiği bahşi (din adamı), bitikçi (kâtip), otacı (hekim) gibi çeşitli mesleklerle uğraşan Türkler de Anadolu’ya gelmişlerdi.*”¹⁰³⁹ diye bilgi verir. Thomas T. Allsen’ göre “*Yerli şamanlardan doğal şifacıları ayırt etmek için Moğollar, “otacı” tabirini Uygurlardan borç almışlardır.*”¹⁰⁴⁰ Ayrıca X. yüzyıl Uygur toplumunda özellikle hayvanlardan elde edilen ilaçların çok sayıda olması Uygurların hastalıkların tedavisinde bitkilerden başka alternatif yollara da başvurduklarını göstermektedir.¹⁰⁴¹

Uygurlar, hem sağlık hem de günlük hayatlarındaki işlerini yola koymak ve düzeltmek için *ful* ve *büyü*yle de uğraşmaktaydılar. Falla ilgili metinlerin varlığı da buna delildir.¹⁰⁴² Ebu’l-Ferec’in “*Uygurlar arasında sihirbazlar bulunduğunu ve bunlara kama/kaman (şaman olmalı) denildiğini gördüler. Bu adamların hepsi müstekreh (iğrenç) kimselerdi. Çünkü büyücülük yapmak istedikleri zaman rastgeldikleri her kimseyi yakalarlar ve kendi ırzlarını telvise (kirletmek) mecbur ederlerdi. Bu yüzden Moğollar bunları gördükleri zaman basit kimseler oldukları için bu adamlardan yüz çevirdilerdi.*”¹⁰⁴³ açıklamasından Moğolların başlangıçta Uygurların yaşayış tarzlarını tasvip etmedikleri anlaşılmakta ancak Moğolların Uygurlarla temastan sonra *kamlara* sahip oldukları ve bunların cinlerle münasebette bulundukları bilinmektedir.¹⁰⁴⁴

İlhanlı döneminde Uygurların bu işi yaptıklarına dair Cüveynî, “*O sırada onlar (Uygurlar), büyü sanatını öğrenmişlerdi. Bununla uğraşanlara da kam/kaman derler.*

¹⁰³⁸ Çoşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk hukuk Tarihi*, Ank. Ün. Hukuk Fak.Yay., Ankara 1976, s.289.

¹⁰³⁹ Tuncer Gülensoy, “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumelideki İzleri”, *TDAD*, C.II, S.11, İstanbul 1981, s.126-131.

¹⁰⁴⁰ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.142.

¹⁰⁴¹ Jean-Paul Roux, *Türkler’in ve Moğollar’ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 2002, s.85.

¹⁰⁴² Doğan Aksan, *En Eski Türkçe’nin İzlerinde*, İstanbul 2000, s.141.

¹⁰⁴³ Gregory (Bar Habreus) Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.II, s.479.

¹⁰⁴⁴ *Abû’l-Farac Tarihi*, C.I, s.480.

*Uygurlar, ilim alanında geri oldukları için eskiden beri kamanların sözlerine göre hareket ederler. Hatta şimdi bile şehzadeler onların dediklerine inanırlar. Önemli bir işe başlamadan önce müneccimlere ve kamanlara danışır, onların olumlu görüşünü almadan işe başlamazlardı.”*¹⁰⁴⁵ diye bahsederken İlhanlı sarayının günlük yaşantısında da fal ve büyüün önemli olduğundan haberdâr eder ve “*Uygurların pek çok batıl inanışlarının ancak yüzde birini yazdık. Bundan maksadımız, o kabilenin bilgisizliğini ve ahmaklığını göstermek içindi.”*¹⁰⁴⁶ diyerek Uygurlara karşı menfî düşüncelerini de aşağılayıcı bir uslûpla ifade eder.

Simon de Saint Quentin (1245-1248)’in gezi notlarında “*Tatarlar (Uygurlar olmalı) kehanet, kuşbencilik, iç organlara bakarak kehanette bulunmaktan zehirlerden ve büyülerden çok iyi anlarlar. Onlara kötü ruhlardan cevaplar gelir, Tanrı’nın kendileriyle konuştuklarına inanırlar.”*¹⁰⁴⁷ bu sebeple “*yanlarında büyücü ve bilici bulundururlar...”*¹⁰⁴⁸ diye yazar.

Seyyahların izlenimlere göre günlük hayatın önemli ihtiyaçlarından **su** Türklerde kutsaldı. Bu sebeple bedenın kişisel eşyaların ve yaşanılan yerlerin temizliği söz konusu değildi. Göçebeliğin getirdiği hayat şartları da temizlik anlayışının yerleşmesine ve dolayısıyla da suyun temizlik amacıyla kullanımına müsaade etmemiştir. Ancak İslâmiyet’in “Temizlik imandandır” ve “İmanın yarısı temizliktir.” nasihatiyle su kutsallığını korumakla beraber Türklerin dolayısıyla da Uygurların günlük hayatlarında temizlik ve arınma aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Türkistan coğrafyasında “Yağmur Taşı” olarak bilinen ve kutsal kabul edilen **Yada/Jada Taşı**’nın geçmişi oldukça eski olup özellikle savaş zamanlarında savaşın seyrini değiştirmek ve düşmanı zor durumda bırakmak amacıyla yağmur yağdırmak için kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. **Yada/Jada Taşı**, Cengiz Han’ın 1202 yılında

¹⁰⁴⁵ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s.105.

¹⁰⁴⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s.106.

¹⁰⁴⁷ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248* (haz. Tufan Karasu), Alanya 2006, s.12-13.

¹⁰⁴⁸ Simon de Saint Quentin, *a.g.e.*, s.14.

Naymanlarla yaptığı savaş sırasında Uygur boyundan olması muhtemel Nayman Türklerince kullanılmıştır. Cengiz Han'ın oğlu Tuluy Han da bu yöntemi, Yutşenler (Curcen)'e karşı bu sanata vâkıf Kanglı bir Türk sayesinde başarıyla kullanmıştır. Uygurların da bildiği bu yöntemi Moğollar, ona tutkuyla bağlı olan Uygurlardan almış olmasalar bile sonuçta sırlarını öğrendiler ve kendi uygulayıcılarına sahip oldular.¹⁰⁴⁹

Toplum yapısına ciddi anlamda düzen veren devletin koyduğu resmî kanunlardan başka halkın günlük ve sosyal hayatına yön veren dinî inançlar ve kuralların yanında bir de **töre** adı verilen yazılı olmayan uygulamalar vardır ki Uygurlarda töre geleneği çok kuvvetli idi.¹⁰⁵⁰ Töreyle kanun karşılığı kullanılmışlardır.¹⁰⁵¹ Törelere (kanun), her zaman ön planda olmuş cezalar töreye göre belirlenmiştir. Törenin ağır bastığı göçebe veya yarı-göçebe yerleşik olmayan toplumlar, devletin koymuş olduğu resmî kanunlara uyma konusunda sıkıntı çıkarmışlardır. Tarihte örnekleri pek çoktur. Törelere, günümüzde de hâlâ etkisini gösteren toplumsal bir yaptırımdır. Bunun yanında bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş, davranış ve yaşama biçimlerin, kuralların gelenek ve göreneklerin ortak alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü olan **âdetler**¹⁰⁵² de hiçbir musamaha gösterilmeden uygulana gelmişlerdir.

İnsanlık tarihinde önemli olan **ateş** ise Uygurların hem günlük yaşantılarında hem de dinî inanışlarında vazgeçilmez bir unsurdur. Isınma, aydınlanma, yemek gibi günlük ihtiyaçların karşılanmasında ateş kullanılırken ruhun temizlenmesi, arınması, kötülüklerin ve kötü ruhların uzaklaştırılması gibi inanışların giderilmesinde de ateş etkili ve önemlidir. İnanca göre “iki küme ateş yakarak yanlarına iki mızrak dikerler ve iki mızrağın uçlarını ipe bağlarlar. Bu iplere Bağdat kumaşından yapılmış olan putları takarak bu iki ateş arasından ve ipin altından insanları, hayvanları ve portatif çadırları

¹⁰⁴⁹ Jean-Paul Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), s.99-100.

¹⁰⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul 1980, s.22, vd.

¹⁰⁵¹ Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, Ankara 1978, s.19; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979, s.232.

¹⁰⁵² *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 2005, 10. Baskı, s: 2000.

geçirirler."¹⁰⁵³ Böylece bedenin ve eşyanın kötülüklerden korunması sağlanırdı. Bundan başka Nevruz'da ateşten atlamak, düğünlerde gelini ve damadı ateşten atlatarak eve girdirmek, hasta yatan kişinin kötü ruhlardan koruması için evinin (çadır) önünde ateş yakmak, nazara karşı evin içinde çeşitli otları tütsülemek, kurşun dökmek gibi işlemlerde ateşin günlük ve sosyal hayattaki yeri ve önemi anlaşılmaktadır. Günümüzde bu inançların terk edilmediği ve âdet gibi uygulandığı görülmektedir.

Miladi 518 yılında Çinli gezgin **Huy Sing** ile **Sun Yong**, Luo Yang'dan yola çıkıp 519 yılında Odun (Hotan)'a gelmişlerdir. Orada gördükleri hakkında yazmış oldukları "Luo Yang İbadethane Hatıraları" adlı kitabının beşinci bölümünde Odun (Hotan)'daki bir **cenaze** töreninden şöyle bahsederler. "*Ölen adamın cesedi ateşte yakılır, cesedin külü yere gömülür. Sık sık anmak için yanına put dikilir. Ağıt yakanlar saçlarını kesip, yüzünü boyarlar.*"¹⁰⁵⁴ Ethel G. Stewart, "*Güney Tarım vahalarında Hoten (Kotan)'de matemde olan insanlar derin üzüntülerinin işareti olarak saçlarını traş ediyorlardı.*"¹⁰⁵⁵ diye daha önceki bilgiyi destekler. Bu konuda, Uygur dünyası hapsirmalarla oynayan kaslarla ayrıca tırnak veya saç kesilişiyle günlük hayatın küçük olaylarıyla ilgili ve anlamı haftanın günleriyle değişen kehanetlerde bulunan Turfan kökenli birçok yazma metin bırakmıştır.¹⁰⁵⁶

İlhanlı döneminde Uygurların günlük hayatlarına dair yaşantılarını ve inançlarını Memâlik-i Rum (Anadolu)'a taşıdıklarını ve buralarda yaşattıklarını söylemek mümkündür. Enverî, "*Hasta Mehmet Bey ölür anda gider, kesdi Paşa saçın anda aheder.*"¹⁰⁵⁷ diye **saç kesme âdeti**'den bahseder. Aydınoğlu Umur Bey, hem babası hem de kardeşinin ölümü üzerine saçını kesmiştir. Kaynakta Hoten'de Uygur olmaları muhtemel şahıslar tarafından uygulanan bu âdeti, Aydınoğlu Umur Bey'in bilmesi ve

¹⁰⁵³ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), Trabzon 2000, s.44; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.123.

¹⁰⁵⁴ Abdülkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Ankara 1996, s.110.

¹⁰⁵⁵ Ethel G. Stewart, *Cengiz Han'dan Amerika'ya Kaçan Türkler M.S.1233*, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), İstanbul 2000, s.314.

¹⁰⁵⁶ Jean-Paul Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), s.91.

¹⁰⁵⁷ Enverî, *Düsturname-i Enveri*, (çev. Mükremin Halil Yinanç), s.35.

uygulaması oldukça önemli ve dikkat çekici bir husustur. Türkistan coğrafyasında yaygın olan bu geleneğin Moğollarla birlikte Anadolu'ya gelen Uygurlar aracılığıyla gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Aydınoğlu Umur Bey'in saçını kesmesi ve babası Mehmet Bey'in de Eretna Bey'e ithafen "Tezkiret'ül-Evliya"'yı Uygur Türkçesi'ne tercüme ettirmiş olmasındaki sebep nedir? Aydınoğulları'nın Eretna Beg ile bilinmeyen bir yakınlığı var mıydı yoksa Aydınoğlu Umur Bey bilinenin aksine bir Uygur Beyi miydi ki bu geleneği uygulamıştı? sorusunu akla getirmektedir.

3.1.2. Dinî Hayatta Uygurlar

Türklerde, din algısı ve değişimi, toplu bir dâhil oluş şeklinde olmamış şehirden şehire, boydan boya farklılık göstermiştir. Şamanist, Maniheizt, Budist, Hıristiyanlık, İslâmiyet gibi değişik inançlara sahip Uygurlar, en çok din değiştiren Türk boyu olmuşlar aynı zamanda da inandıkları dinin bilinmesinde ve yayılmasında da etkin rol oynamışlardır. Değişik inançlar ve yaşantılar, zengin kültür ve medeniyete sahip Uygurların dünya görüşlerine renk katmıştır.

Hikmet Tanyu'ya göre Türkistan coğrafyasında yaşayan "*Uygurlar, İslâmiyet'in Uygurlar arasında yayılmasından önce ve Gök Türklerin hâkimiyeti altında oldukları zaman Gök Tanrı inanışına mensup...*"¹⁰⁵⁸ olduklarını söylerken Peter Jackson, "*Tek tanrılı dinlerin Uygurlardan edinildiği (öğrenildiği)...*"¹⁰⁵⁹ konusunda oldukça iddialı bir görüş bildirir. Rubruk, "*Uygurların bu geleneğine Moğollarda da rastlanıldığını ve Onlar da bir tek tanrıya inanmakla beraber başka dinlere de inandıkları veya saygı gösterdiklerini...*"¹⁰⁶⁰ belirtirken Uygurların din konusundaki etkisini de ortaya koyar.

Ramazan Şeşen Türklerin dinlerinden bahsederken "*Doğu Uygurları, Şaman iken Batı Uygurları ise Budisttiler. Uygurlar, çoğunlukla Şamanizm inancına sahiptiler. Tuğuzoğuzlar (Uygurlar), arasında Hıristiyanlar ve şemeniler (şamana inananlar)*

¹⁰⁵⁸ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul 1978, s.73.

¹⁰⁵⁹ Peter Jackson, "The Mongols and Faith of the Conquered Mongols, Turks and Others", s.258.

¹⁰⁶⁰ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.74.

vardı.”¹⁰⁶¹ der. Bahaeddin Ögel’e göre “Beşbalık’ta yaşayan Uygurların ekseriyetini Budistler teşkil ediyordu.”¹⁰⁶² ve “Tarih-i Reşidî”de “Uygur topraklarında yaşayan Budist rahiplerin kerametleri...”¹⁰⁶³ anlatılmakta idi. Harun Güngör, “Budizm, Göktürkler zamanında yavaş yavaş yayılmaya başlamış, ancak daha çok aristokrat zümrelerin arasında kalmış, ruh ve mizaçlarına uygun olmadığı için de göçebelerin arasında yayılamamıştır. Uygur Budizmi’nin “gönül” ve “eren” kavramları da İslâm sofiliğinin kavramlarıyla paralellik arz etmektedir.”¹⁰⁶⁴ derken Ebu Dülef Risalesi’nin Türk Ülkeleriyle ilgili kısmının tercümesinde “Tokuz Oğuzların (Uygurlar) belli başlı mabedleri yoktur.”¹⁰⁶⁵ diye belirtilir.

Ch’ang Ch’un “Seyahatnamesi”nde, “15 Eylül 1221’de Yin Shan’a ulaştık. Buradaki Hui-Ho’lar (Uygurlar), bizi karşıladılar ve bizi küçük bir şehre götürdüler. Bu yerde lider, bize üzüm şarabı verdi. Batı’ya ilerlerken büyük bir şehre ulaştık. İsmi Beşbalığ (Bi’sz-ma)’dır. Prensi **Barçuk Art Tegin**, memurlar, asilzadeler, halk, budistler ve taoistler, şehrin dışında uzak yerde üstadı (Ch’ang Ch’un) karşıladılar. Uygur Prensi’nin akrabaları bize üzüm şarabı verdiler. Oturan adamlar arasında Budist, Taoist ve Konfüçyanist olanlar vardı.”¹⁰⁶⁶ diyerek değişik inançlara sahip Uygurlara ve Uygurların hoşgörüsüne örnek verir.

Saadettin Çağatay, Uygurların Maniheizm’e geçişini 8. yüzyıl ortaları olarak vermektedir. “İranlı kavimlerin dini olan Maniheizm, VIII. yüzyılda en büyük hamisini Türklerden **Bögü Hakan** (759-780)’ın şahsında bulmuştur. Uygur Hakanı, 763’de bir Çin seferinden Mani dinine mensup bir kaç rahibi beraberinde getirerek, bunlar vasıtasıyla Mani dinini resmî din olarak kabul etmiş ve bu dinin mensuplarına çok

¹⁰⁶¹ Ramazan Şeşen, “Klâsik İslâm Kaynaklarına Göre Eski Türkler’in Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, İstanbul 1981, s.57-90.

¹⁰⁶² Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, s.91.

¹⁰⁶³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (çev. Osman Karatay), İstanbul 2006, s.97-98.

¹⁰⁶⁴ Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, Ankara 2002, s. 270.

¹⁰⁶⁵ İbnî Fazlan, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s.92.

¹⁰⁶⁶ Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.62.

yardımda bulunmuştur.”¹⁰⁶⁷ Hüseyin Namık Orkun “Uygurlar Maniheizmi 762’de kabul etmişlerdi. Uygur hükümdarlığı Kırgızlar tarafından yıkıldıktan (840) sonra bir kısım Uygurlar da Turfan havalisine gelmişlerdi. Turfan’a gelen Uygurlar Mani dinini idame ettirmişlerdir.”¹⁰⁶⁸ diye Maniheizm’in Turfan’a gelişinden haberdâr eder. Muhammed Avfi, Tokuzoğuz ülkesinden bahsederken “Dinleri Mânü dinidir. Tuğuzğuz ülkesinde yeryüzündeki dağların en yükseği bulunur. Bunlar, bu dağda dua ederler, adak adarlar, kurban keserler. Ertesi sene aynı yere geldikleri zaman bıraktıkları kemiklerin ve küllerin olduğu gibi kaldığını, rüzgârlar ve yağmurlar tarafından değişikliğe uğratılmadığını görürler.”¹⁰⁶⁹ diye Maniheizm’in ritüelleri hakkında bilgi verir.

Maniheizm inancını Uygurlar, günlük ve sosyal yaşantılarına uyum sağlamadığı aynı zamanda da savaşçılık özelliklerini köreltiği için kısa zamanda terk ettiler. Bu sebeple de Maniheizm, Uygurlar arasında fazla etkin olamamış ve yaygınlık gösterememiştir. Diğer taraftan bu inanç, doğuda kısmen etkili olurken batı kilisesi içinse büyük bir tehlike teşkil etmiştir. Doğu’da Abbasiler zamanında Maniheizme inananlar vardır. Bunlara “zındık” deniyordu. En eski Mani’ye “tabî” denmekteydi.¹⁰⁷⁰

Ch’ang Ch’un “Seyahatnamesi”nde Uygurların Müslüman olduklarına dair “26 Eylül 1221’de bir Hui-Ho (Uygur) şehri olan Ch’ang-Ba-La’ya ulaştık. Reisi Wei-Wu-Rh Chen-Hai ile eski dosttur. Uygur reisinin karısı bize üzüm şarabı ikram etti.”¹⁰⁷¹ “Bundan sonra Almalık (A-Li-Ma) şehrine ulaştık. Müslüman (P’u-Su-Man) devletinin hükümdarı ve Moğol Ta-Lu-Hua-Chi (darugaci), mahiyetleri ile birlikte Üstadı karşıladılar.”¹⁰⁷² diye verdiği bilgide geçen “Müslüman devletinin hükümdarı” ifadesi Uygurların İslâmiyet ile tanışmış olduklarının delilidir.

¹⁰⁶⁷ Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın *Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C.1-2, (haz. Prof. Dr. Aysu Ata), İstanbul 2008, C.1, s.151.

¹⁰⁶⁸ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Efsaneleri*, İstanbul 1943, s.44-45.

¹⁰⁶⁹ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s.90.

¹⁰⁷⁰ Helmut Ritter, *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi*, (çev. Mehmet Kanar), İstanbul 2011, s.41.

¹⁰⁷¹ Lin Chen-Nan, *a.g.t.*, s.64.

¹⁰⁷² Lin Chen-Nan, *a.g.t.*, s.65.

Bundan sonra da İslâmiyet, Uygurlar vasıtası ile Çin'e de nüfuz etmiş ve bu sebepten Çinliler başta Müslümanlara “Hui-ho” demişler, (daha sonra) Müslüman ve Uygur ikiz mefhum olmuştur.¹⁰⁷³ Laszlo Rasonyi'nin verdiği bu bilginin açıklaması olarak Ch'i T'ang, “bundan sonra **Hui-ho** kelimesi kaynaklarda özellikle de Çin kaynaklarında sadece Uygurlar için değil artık Müslüman Uygurlar için kullanılan bir terim olmuştur. Bu isim zaman zaman batı bölgelerinden gelenler için de kullanılıyordu.”¹⁰⁷⁴ demektedir.

Uygurlar, iki devlet ve iki ictimâî bünye halinde bir tarafta Müslüman olan Karahanlıların idaresinde diğer tarafta da Budist olan özgür bir Uygur Devleti halinde birbirine din yüzünden düşman olarak yanyana yaşıyorlardı. Kaşgârlı Mahmud, “**Uyguryun-ı Kafirun**” diye Budist Uygurlardan bahseder ve “*bu Uygurlar, Müslüman Türklerin imrendiği son derecede kültürlü ve teşkilâtlı idiler.*”¹⁰⁷⁵ der. Budist Uygurlar, kendilerini daha bilgili olmaları sebebiyle diğer soydaşlarına¹⁰⁷⁶ karşı üstün görüyorlar ve Müslüman Uygurları küçümsüyorlardı. Maniheist veya Budist inançlarına sahip Uygurlar, kültürlü ve bilgili olmaları sebebiyle kendi dinlerinden olmayanları sıradan, sade, basit, avam olarak görürlerken Onları, **Budun Kara** “Karabudun” olarak nitelendirmişlerdir.¹⁰⁷⁷ Bir renk olan “kara” kelimesinin zamanla mecaz anlam kazanarak “küçük görme ve aşağılama” manasındaki kullanımına Bahaeddin Ögel'in karahan kelimesi için “*asil soydan gelmeyenlere verilen addır.*”¹⁰⁷⁸ şeklinde yaptığı yorumun karşılığında Halil İnalcık, “*Karahanlı Devleti, (isminin taşıdığı manaya karşın)*

¹⁰⁷³ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s.109; Bu husus Cha'ng Ch'un Seyahatnamesi'nde de belirtilmiştir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.t.*, s.101 dipnot 29, 105, 106, vd.

¹⁰⁷⁴ Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, İst. Üniv. SBE., İstanbul 1970, (Y.D.T.), s.404.

¹⁰⁷⁵ Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın *Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C.2, s.450-451.

¹⁰⁷⁶ Dindar Karahanlı hükümdarları soydaşları putperest Uygurlara karşı olmuşlardır. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (9.Basım) Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s.39.

¹⁰⁷⁷ Eski Uygur Yazıtları'nda “budun kara” sıradan sade insan anlamında kullanılmaktadır. Bkz. S.G. Agacanov, *Oğuzlar*, İstanbul 2002, s.170, dipnot 269.

¹⁰⁷⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C.I-II, Ankara 1995, C.I, s.104.

*İslâm kültür dairesine girmiş olmakla beraber menşei'de doğularındaki yüksek Uygur kültürüne bağlı idiler.”*¹⁰⁷⁹ diye Karahanlıları yüceltmıştır.

Cengiz Han döneminde ve sonrasında Türkistan’a gitmiş seyyahlar, Uygurların dini hakkında kesin ve sağlıklı bilgiler verirler. Morris Rossabi’ye göre “*Uygurların pek çoğu Nasturiliği seçmişlerdi.*”¹⁰⁸⁰ Uygur bölgesine giden misyoner William Rubruk (1253-1255), “*Onlar (Uygurlar), bütün şehirlerinde Nasturiler ve Müslümanlarla beraber yaşarlar.*”¹⁰⁸¹ derken ünlü seyyah Marko Polo (1254-1324) ise Kaşgâr şehri için “*Buradaki insanlar Muhammed’e taparlar. Muhammed’e tapanlardan başka Nasturî Hristiyan olan ve kendi kiliseleri ve dinleri olan birkaç Türk de yaşar.*”¹⁰⁸² diye aynı bilgileri paylaşır. Cemal Karşî (XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başı) “*İslâm’ın kervan ticareti ile Kâşgâr alanına yayıldığını...*”¹⁰⁸³ söylerken Müeyyüdüddin el-Cendî, “*Bizim şehre Hitay’dan bahşi geldi. Murtaz (Yogi) idi. İstidrac adı verilen harikuladelikler gösteriyordu. Avamdım pek çok Müslüman halk onun bu halini görüp ona yöneldiler. Dinden (İslâm’dan) çıkıp fitne olayazdılar.*”¹⁰⁸⁴ diye Cend’de yaşanan bir olayı anlatır ve zaman zaman İslâmiyet’ten dönenlerin ve bu yoldan sapanların olduğundan haber verir. Timur’un putperestleri ortadan kaldırmak için Hitay, Hoten taraflarına asker sevketmesinden¹⁰⁸⁵ Timur döneminde dahi Budist inancındaki Uygurların var oldukları anlaşılmaktadır.

3.1.2.1. İlhanlı Döneminde Uygurların Dini

Şamanizm inancının yaygın olduğu Moğol hükümdarları, farklı inançlara hoşgörü ile yaklaşmışlar ve bu konuda anlayışlı olmuşlardır. Moğollar, Şamanizm’e

¹⁰⁷⁹ Halil İnalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, s.267.

¹⁰⁸⁰ Morris Rossabi, *Kubilai Han’ın Seyyahı Doğu’dan Batı’ya Yolculuk*, (çev. Ekin Uşşaklı), Ankara 2008, s.24.

¹⁰⁸¹ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.71.

¹⁰⁸² Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, C. I-II, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), İstanbul 2003, C.1, s.136.

¹⁰⁸³ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s.322, 207.

¹⁰⁸⁴ Mikail Bayram, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2005, s.134

¹⁰⁸⁵ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Farsçadan çev. Necati Lugâl), Ankara 1987, s.206.

Haraşacin yani “Kara Din”, Budizm ile Maniciliğe Şiracaşın, yani “Yeşil Din” diyor ve Yeşil Dine medeniyet, refah getiren bir amil nazarıyla bakıyorlardı.¹⁰⁸⁶ Bertold Spuler, “*Budist Koço Uygur Kağanlığı’nın Moğol Devleti’ne iltihakından sonra Budist Türk kültürü Moğollara öncülük etmiş ve Uygur bahşileri Moğolları Budizm’e çekmişlerdir. Cengiz Han (1156-57/1227) ve Ögedey Han (1229-1241) başka dinlere rağbet etmeyen halis Şamanilerdendiler. Göyük Han (1246-1248) ve Mengü (Möngke) Han (1249-1260)’ın Hıristiyanlığa karşı temayül gösterdiği Hülâgu Han (1256-1265)’in ise budiliği tercih ettiklerini...*”¹⁰⁸⁷ söyler. Diğer yandan Altunorda Hanı Toqta’nın Bahşiyye dinine göre putlara tapması¹⁰⁸⁸ Deşt-î Kıpçakda yaşayan Moğolların Budist olduklarını gösterir. Moğol saraylarında bulunan Uygur bahşilerin Moğol hanlarının inançlarını etkiledikleri söylemek mümkündür.

Moğol istilâsının başlamasıyla birlikte Maverâünnehir, Harezm, Azerbaycan ve Arran mintikalarından pek çok şehirli Türk, göçebe nüfusu ile birlikte Anadolu topraklarına sığınmışlardı.¹⁰⁸⁹ Ahmet Yaşar Ocak, “*Anadolu’ya gelip yerleşen Türk boylarının büyük çoğunluğunun gerek eskiden gerekse henüz Müslüman olmuş olduklarını ancak az sayıda da olsa henüz Budizmi ve Maniheizmi terk etmemiş Uygurların...*”¹⁰⁹⁰ olduğunu belirtir.

Gazan Mahmud Han (1295-1304) döneminde Moğol-İlhanlı sarayındaki dinî hoşgörüye dair “Tevârîh-î Âl-î Selçuk”ta şöyle bir bilgi vardır. “*Putperestlik ve bahşiler ayın ve erkânlarına mu’tekid idi. Gazan Han’a bir iki bahşiyi mülâzım kıldı ki bahşi Uygur Yazusun yazıp okuyanlara dirlerdi ve buyurdu ki Gazan Han’a mülâzım olup ana ta’lim kıldılar. Gazan Han, gayet dahi ve zirek idi; az zaman içinde anların tarik ve ayinlerine ittıla bulup dekayık’ı akval ve ef’allerinden vâkıf oldu ve bahşilika*

¹⁰⁸⁶ H.Ziya Ülken, *Anadolu’nun Dinî Sosyal Tarihi*, (çev. Ahmet Taşgın), Ankara 2003, s. 80.

¹⁰⁸⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s.199-200.

¹⁰⁸⁸ T.Ahmet bin Ali Makrızî, *Kitabü’s-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.II, Bölüm 1, s.161.

¹⁰⁸⁹ Faruk Sümer, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, s.567-595.

¹⁰⁹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslâm’ın Ayak İzleri (Selçuklu Dönemi)*, İstanbul 2011, s.257.

mahir oldu. Horasan'da yüce puthaneler yapdurdı ve anların yakınca tapu ve hizmet iderdi. Şöyle ki tamamet bahşiler ve ruhbanlar anın riyazat ve meşakkat çektiğinden mute'accib olurlardı."¹⁰⁹¹ XIII. yüzyılın sonlarında Anadolu'yu hâkimiyeti altına alan Gazan Han, Anadolu'daki bilim adamlarına dokunmadığı gibi mevcut dinî ve ilmî eser ve binaları korumuş ve yenilerini de yaptırmıştır.¹⁰⁹²

Olcaytu Han (1304-1316)'ın annesi Hristiyan dinine inanan Uruk Hatun'du.¹⁰⁹³ Bertold Spuler "Çocukken vaftiz edilen Olcaytu Han,..."¹⁰⁹⁴ "annesinin vefatı sonrası İslâm dinine geçerek Haneî mezhebine intisab etmiş, hükümdarın dine ilgisi onu 1310 senesinde Şîliğe götürmüştür."¹⁰⁹⁵ diye bildirir. İlhanlı hanlarının Şîliği seçmelerinde Uygurların etkinliği kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Uygur **Eretna Ailesi**'nin **Şîf** olduğu kaynaklarda vâkidir. Kaşânî ve Hafız Ebrû, Olcaytu Han'ın Şîliğe intisab etmesini "Moğol noyanları, "Cengiz Han yasasına geri dönelim." dediler. Yağmurlu, şimşekli pek gürültülü bir geceydi. Korucuların üzerine yıldırım düştü. Birkaç kişi oldukları yerde yandılar. Sultan korka korka, titreye titreye köşkten indi. Emirler: "Bu durumda senin eski törelere göre ve Cengiz Han yasası gereğince bir ateş üzerinden atlaman lâzım." dediler ve bu işin sorumlusu olan bahşileri çağırdılar. Bahşiler: "Bu korkunç yıldırım ve bu yakıcı şimşek İslâm'ın uğursuzluğu yüzünden düşmüştür. Eğer Sultan, beş vakit namazı, ezan ve salâ okumayı terk ederse tövbesi ve günahıtan geri dönüşü kabul olunur. Ateşin üzerinden geçmek suretiyle de kendisini kurtuluşa erdirir." dediler. Böylece oradakiler üç ay boyunca ezanı, ibadetleri ve itaati terk ettiler." diye anlatırlar.

Bu olayın akabinde "Uygur Eretna Ailesi'nden **Emir Turumtaz**, Sultan'a: "Ey âlem padişahı, hiç kuşku yok ki karındaşın Gazan Han, padişahlar ve akıllı kimseler içinde en akıllısı ve en mükümmeliydi. Bütün İslâm mezheplerini inceledi ve her türlü

¹⁰⁹¹ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* "Selçuklu Tarihi", (haz. Abdullah Bakır), s.859; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.397.

¹⁰⁹² Saadetttin Kocatürk, *Gülşehrî ve Felek-nâme*, Ankara 1982, s.9 vd.

¹⁰⁹³ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (çev. Derya Örs), Ank. Üniv. SBE., Ankara 1992, (Y.Y.L.T.), s.52.

¹⁰⁹⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), s.245.

¹⁰⁹⁵ Spuler, a.g.e., s.125.

eksiklikten ve çirkinlikten uzak olan Şia mezhebini hepsine yeğledi.” dedi. Sultan: “Şia mezhebi hangisidir?” diye sordu. **Emir Turumtaz**: “Rıfz adıyla bilinip meşhur olan mezheptir.” dedi. Sultan: “A katır, sen beni Rafizî mi etmek istiyorsun?” dedi. **Emir Turumtaz**: “Ey padişah, İslâm’da Rafizî diye Cengiz Han yasasından sonraki gelen onun kaim makamına derler. Sünnet mezhebi diye de onun yasası yerine başka bir emri lâıyk görene derler.” dedi. Sultan’ın içinde bu mezhebe karşı sadık bir rağbet doğdu ve buna meyletmesine sebep oldu.”¹⁰⁹⁶ İbn Kesir, “*Olçaytu Han, Rafizîliği ortaya koymuştu. Bir sene kadar sünnilikte kaldı. Sonra rafizîliğe geçti. Ülkesinde rafizîliğin sloganlarını serbestçe ortaya koydurttu.*”¹⁰⁹⁷ diyerek Kaşânî ve Hafız Ebrû’yu destekler.

Z.V. Togan, “*Kerayit (Kirayid) olan Sultan Olçaytu Han’ın dayısı İrencin Noyan Budist Uygurların tesiri altında kalmış...*”¹⁰⁹⁸ ve “*Sultan Veled ile olan konuşmasında Budist bahşilerinin anlatıldığı 40 ilahtan bahsetmiştir.*”¹⁰⁹⁹ der. Eflâkî, “*Şeyh Sadeddin Veledî ile arasında geçen konuşmasında ise “bizim bahşiler...”*”¹¹⁰⁰ tabirini kullanması Moğol-İlhanlı sarayında bahşilerin varlığına dikkat çeker. Budist din adamlarına “Bahşı” denir. İlhanlı döneminde Memâlik-i Rum’da, bu işin yapan şahısların olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Togan, “*Uygurlar, her vakit Budizm ve Şamanizmin*

¹⁰⁹⁶ Kaşânî, *Tarih-i Olçaytu*, (çev. Derya Örs), s.133-134; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu’t-Tevârih-i Reşîdî*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.49-51; Moğolların büyükleri Cengiz yasasına dönmeyi ilân ettiler. Sultan (Olçaytu Han) iki ateş arasından geçmesi gerektiğini düşünerek bazı bahşı veya şamanları çağırarak başkanlık etti. Lama rahipleri onun (Olçaytu Han) talihsizlikle Müslüman olduğunu ve tövbe etmesini (dinden dönmesini) rica ettiler. Olçaytu, tereddütle üç ay geçirdi. O yeni görüşlerinden vazgeçip onlara “Nasıl bu kadar çöşku ile Muhammed’in dinini terkedebilirim?” itirafını yaptı. Uygur Emir Tarımtaz, “Gazan Han, zamanında Şiilerin dinini benimseyen iktidar sahibi bir adamdı. Sultan’ın (Olçaytu Han) onu (Gazan Han) taklit etmesi iyi olacaktır.” dedi. Olçaytu Han, Emir Tarımtaz’a “Sen nasıl sefil bir yaratıksın?” dedi. “Bana rafizî olmamı mı istiyorsun?” dedi. Emir Tarımtaz, cevapta adaletli, şiileri yüceltmeye çalışan zoraki sünnî hazır cevap bir insandı. “Bak, onlar farklıdır.” diyerek sonunda (şiilikte) karar kıldı. Fakat Emir Çoban ve Uygur Emir İsen Kutlug (gizli sünnî)) Şiî olmaya devam ettiler. Bkz. Howorth, *a.g.e.*, C.III, s.558-559; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D.1265-1502)*, London 1920, C.III, s.50-51.

¹⁰⁹⁷ İbn Kesir, *El-Bidaye ve’n-Nihaye* “Büyük İslâm Tarihi”, I-XV C.13, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995, s.147.

¹⁰⁹⁸ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.249.

¹⁰⁹⁹ Z.V. Togan, *a.g.e.*, C.I, s.252.

¹¹⁰⁰ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 2006, s.593.

*hakikî mümessili sayılmışlardır.”*¹¹⁰¹ derken İrene Melikoff, “*Türkiye Selçukluları döneminde Budhacılık Anadolu’da yaşıyordu. Ünlü Eretna Ailesi de Budhacı inanişâ bağlı idi. Selçuklular döneminde Anadolu’da Uygur varlığı ortaya konmuştur.*”¹¹⁰² diye destek verir. Nitekim Kırıkkale-Kayseri yolu üzerinde “Bahşili” adını taşıyan yerleşim yeri bahşilerin Anadolu’da yaşadıklarına dair ipucu vermektedir.

Uygurlar üzerine yapmış olduğu çalışmalarla tanınan Şinasi Tekin, “*Budizmin ve Maniheizmin izlerini Anadolu’daki Türk-İslâm medeniyetinin her alanında kılık değiştirmiş bir biçimde bulmak mümkündür.*”¹¹⁰³ der ve bu konuya şöyle bir örnek verir. “*Mevlid’in sonundaki dualar içerisinde sevabın başta Peygamber olmak üzere herkesin ruhuna hediye edildiğini dile getiren kısım İslâmiyet’e dışarıdan girmiştir ve kaynağı Orta Asya’dır. Uygurca eserlerde buna “Buyan Evirmek” denir ki “sevabın tevcihi” manasına gelir.*”¹¹⁰⁴ Rubruk “*Budistler nerede olurlarsa olsunlar ellerinde ip taşırlardı. Bu ipin üzerinde yüz ikiyüz küre vardır. Bunlar, tesbihe benzer. Sürekli şu kelimeleri tekrarlarlar. On mani battam Türkçesi “Tanrım, sen bilirsin.”*”¹¹⁰⁵ demektir ki bu zikir, tesbih çekmeğe çok benzemektedir. İslâm dininin başlangıcında parmaklarla yapılan bu zikir şeklinin günümüzde “tesbih” adı verilen sayılı boncuklarla yapılması oldukça yaygındır. Genel olarak İslâmiyet’le bütünleşmiş ancak Hint Budizmi’nde de yaygın olan tesbihle zikirin kaynağı ve nereden geldiğini bilmeden günlük hayatımızda yer edinmiş olmaları sosyal hayatın kazandırdıklarındandır.

Makrizî, “*Onlar (Tatarlar) hiç bir dine inanmıyorlar, bununla beraber yüce tanrının varlığını itiraf ediyorlar idiyse de şeriatleri yoktu.*”¹¹⁰⁶ derken Esterebadî, “*Moğol kavmi, kötü ve fesat insanlardan olup ar hayâ bilmezler, haktan hukuktan nasipleri olmayıp, dinden diyanetten habersizdirler.*”¹¹⁰⁷ diye bahsetmektedir. Moğolları

¹¹⁰¹ Z.V.Togan, a.g.e., C.I, s.26.

¹¹⁰² İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, (çev. Turan Alptekin), s.121.

¹¹⁰³ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul 1993, s.18.

¹¹⁰⁴ Şinasi Tekin, “Uygurlar’da Sevâp Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duası”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. XII, İstanbul 1962, s.233-246.

¹¹⁰⁵ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.72.

¹¹⁰⁶ Makrizî, *Kitabü’s-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), C.I, Bölüm I, s.215-216.

¹¹⁰⁷ Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm-u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.133.

Müslüman etmek için kendisini adanmış ve bu yolda hizmetler yapmış **Şeyh Şârimüddin**¹¹⁰⁸ ve **Şeyh Alay**'in¹¹⁰⁹ Moğollar katında itibarları yüksek olmuştur. Diğer taraftan **Karadonlu Can Baba**'nın kerametler göstererek Moğolları Müslüman yaptığını¹¹¹⁰ **Huy Ata**'nın¹¹¹¹ da bu maksatla çalıştığını kaynaklar bildirmektedir. Türkçe'de saygı ifadesi içeren Ata¹¹¹² tabiri Uygur Türkçesinde de aynı anlama gelen ceddin karşılığıdır. Burada İslâmı tanıtırılarak Müslümanlaştırılmak istenenlerin sadece Moğollar olmadığını Moğollarla beraber gelen Uygurların da Müslüman olmaları için çalışıldığını söylemek mümkündür. Kaynaklarda geçen isimlerin Türkçe olduklarına dikkat edilirse aynı dili konuşan ortak kültürdeki insanların İslâm'ın tanıtılmasında ve bir an evvel kabul edilmesinde önemli rolleri ve etkinlikleri olacağı muhakkaktır.

Osman Turan'ın *“Türklerin (Uygurlar olmalı) Müslüman olmalarında kerâmet sahibi, her derde deva bulan, gaipten haber veren kamları yerine İslâm şeyhleri ve evliyası geçerken burada da sessiz bir kaynaşma oluyor ve bu ihtida inkîlabında ciddi bir zorluk hissedilmiyordu.”*¹¹¹³ açıklaması Uygurların kolaylıkla Müslüman olduklarını gösterir. Uygurların İslâmiyeti seçmeleri, İlhanlı'nın da bir an evvel bu dinle tanışması için önemli bir adım olacaktır.

Saadet Çağatay, *“Tasavvuf düşüncesi, Anadolu'ya Türkistan'dan gelmiş bir cereyandır. XII-XIV. asırlarda verilen tasavvufî eserler, oldukça mühim yer işgâl etmektedirler. Bu dönemdeki Müslüman dervişliği, nihayet Budist dervişliğinin ufak değişmelerle devamından başka bir şey değildir. Anadolu'ya bu cereyan tüccarlarla ve az çok dervişlerin kendi göçebe hayatlarının icabı olan seyyahlıkla gelmiştir. Böylece Yesevî ve Hâydarî tarikatları bu yolla Anadolu'ya yerleşmişlerdir.”*¹¹¹⁴ der. Burada

¹¹⁰⁸ Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye Fî Menâsıbi'l-Ünsiyye*, (haz. İsmail E.Erünsal, Ahmet Yaşar Ocak), Ankara 1995, s.155.

¹¹⁰⁹ Elvan Çelebi, *a.g.e.*, s.156-157.

¹¹¹⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Vilâyetnâme*, (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul 1995, s.38-43.

¹¹¹¹ Hacı Bektâş-ı Velî, *a.g.e.*, s.43-44.

¹¹¹² H.Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi*, (çev. Ahmet Taşgîn), s.62, 68.

¹¹¹³ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 2005, s.167.

¹¹¹⁴ Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın *Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C.1, s.307.

ticaretle uğraşan ve İpek Yolunu elinde tutan Uygurların etkisi ve rolü olduğunu kabul etmek gerekir.

Uygurlar, dinî konularda daima hoşgörölü ve anlayışlı olmuşlar, başka inançlar ve ibadetler konusunda çatışmaya girmeden, dinî yaşamla devlet işlerini birbirinden ayırt etmeyi başarabilmişlerdir. Ancak Barthold'un Uygurlar için “*zamanla hem Budistler hem de Hıristiyanlar Müslümanların amansız düşmanları olmuşlardır. Bu düşmanlığın sebebinin temelinde dinden ziyâde ticarî menfaatlerin ve devlet memuriyetlerine sahip olma rekabetinin olduğuna...*”¹¹¹⁵ dair yorumu, kabul edilebilir bir gerçek değildir. Budistlerden daha güçlü ve etkin Hıristiyanların geçmişte ve günümüzde Müslümanlara karşı izlemiş oldukları politika bu düşüncüyü zayıflatmaktadır.

Uygurlar, Cengiz Han'ın kurmuş olduğu imparatorluğunu zamanla Türk kültürü ile yoğurup harmalarken din ve inançlar konusunda da etkili olmuşlardır. Uygurların İslâmiyeti kabul etmeleri, Moğolların da İslâmiyetle tanışmalarına sebep olmuş; bunun sonucunda da Altınorda, Çağatay ve İlhanlı kimi kaynaklarda Türk ve Müslüman Devletler olarak anılmışlardır.

3.1.3. Uygurlarda Sanat

Uygurlar, sanata önem veren ve derin sanat anlayışına sahip olan bir millettir. Zengin ve yüksek bir medeniyete sahip Uygurlar, sanat, edebiyat ve mimarî gibi alanlarda eserler vererek kendi kültürlerini ortaya koyabilmişlerdir. İpek yoluna sahip olmanın getirdiği ticarî zenginlik ile işlek ticaret yolları üzerinde kurulmuş şehirler, değişik halklar, yaşamlar, diller, inançlar ve dinler bu zenginliğe ve çeşitliliğe katkı sağlarken Onların hayata bakışını ve yaşam tarzlarını değiştirmiştir. Ayrıca kendilerine ait dil ve yazıya sahip olmaları kimliklerini ve benliklerini korumalarında etkili olmuştur. Uygur sanatına dair seyyah Clavijo (1403-1405), “*Hoten sanatkârları son*

¹¹¹⁵ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.481-482.

derece hünerli kişiler. Hiç bir milletin sanatkârları onlara üstün gelemes.”¹¹¹⁶ diyerek Hoten sanatının ne derece ileri seviyede olduğundan haberdâr eder. Uygur sanatındaki bu ilerleme ve gelişme tabiki birden olmamış, temelinde yeteneğin ve zevkin yer aldığı derin bir estetik anlayışı içerisinde zamanla yılların verdiği birikimler ve tecrübeler sayesinde gelişmiştir.

3.1.3.1. Uygurlarda Çinicilik

Uygurlar, çinîcilik sanatı ile uğraşmışlardır. Barthold’un “*Çinli sanatkârların maharetlerinin Müslümanlar üzerindeki büyük tesiri, onların daha sonra yaptıkları bütün süslü kaplara “çinî” adını vermelerinden anlaşılmaktadır.*”¹¹¹⁷ açıklamasından Uygurların da zengin ve ileri bir medeniyete sahip yakın komşusu Çin’den etkilenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Çiniciliğin önemli merkezlerinden olan Kaşgâr, Uygurların yoğun olarak yaşadıkları şehirlerdendir. Kaşgâr isminin aslı “Kaş-î ger”’dir. Farsça’da *kâş* “çinî” anlamında olup yine Farsça *-ger* yapım ekini alarak “bu işi yapan” mesleği ifade etmektedir. Çinî sanatıyla uğraşan ve çinî ticareti yapan şahıslara da “kaşî” denilmektedir. Aynı kökten gelen İran’ın Kaş ve Kaşân şehirlerinin de çiniciliğin merkezlerinden olması kuvvetle muhtemeldir. Z.V. Togan’ın “*Burada (Kaşân) işlenen çinî tabaklar üzerinde Turfan tipli Uygur şahıs resimlerinin bulunması ile kat’î olarak sabittir.*”¹¹¹⁸ verdiği bilgiden hem Kaşân’ın çinî merkezlerinden olduğu anlaşılmakta hem de buradaki Uygurlardan ve Uygur kültüründen haberdâr etmektedir.

Türkistan coğrafyasında yaygın ve önemli olan çinî sanatının Memâlik-i Rum (Anadolu)’a İpek Yolu ile gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bundan başka Osman Turan, “*özellikle Moğol devrinde pek çok Uygur kâtip (bitikçi, bahşi) ve sanatkârın*

¹¹¹⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur* (çev. Ömer Rıza Doğrul, sad. Kâmil Doruk), İstanbul 1993, s.177.

¹¹¹⁷ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.300.

¹¹¹⁸ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.121.

*İslâm dünyasına gelmiş ve resmin canlanmasına tesir etmiş olduklarını...*¹¹¹⁹ bildirmektedir. Emel Esin, “Doğu’da gelişmiş bir evren ikonografisi olan Hakan (Khakan)lılar idaresindeki Yeti-su, Selçuklu sanatına çok tesir etti. Yeti-su’da Uygur tesirleri vardı. Selçuklu evren ikonografisindeki nadir Uygur unsurları bu yoldan gelmiş olabilir.”¹¹²⁰ derken Selçuklu sarayındaki Uygur etkilerine dikkat çeker. Z.V. Togan’ın “Konya ve Kubâd-Âbad saraylarının çinî resimlerinin yerli Rum tesirinden uzak tamamiyle Türkistan ve Uygur üslûbunda yapılmış olmaları sanat tarihi bakımından hususî bir ehemmiyet arzeder.”¹¹²¹ açıklaması ise çiniciliğin Anadolu’da Selçuklu sultan ve emirlerinin kâtipleri olan Uygurlar tarafından geliştirilmiş olduğunu ispatlar.¹¹²²

Orta-Asya’da yiğit Türk delikanlılarının uzun saç bıraktığı, Uygur ve Abbasi resimlerinde görülen uzun saç modasının daha sonra Selçuklularda ortaya çıktığı görülmektedir.¹¹²³ Selçuklu ve İlhanlı dönemine ait çinî örneklerinde çekik gözlü, siyah-uzun veya toplu saçlı, ince ve narin yapılı veya kilolu kadınlarla kısa ya da orta boylu iri yapılı erkekler, Uygurlara has fiziksel özellikleri taşımaktadırlar. Rubruk’un “Uygurlar, Moğollar ve Çinlilere göre daha narin yapıda olup bizim gibi orta boyludur.”¹¹²⁴ tespiti çinîlerdeki kadın ve erkek tasvirlerinin Uygurlara ait olduğuna dair kanıyı desteklemektedir. Ayrıca bütün bunlar, Memâlik-i Rum’da çinî sanatının Uygurlar tarafından ifşâ edildiğine dair bir kanıt niteliğindedir.

¹¹¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (9.Basım), Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s.390.

¹¹²⁰ Emel Esin, “Evren”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.I, Ankara 1970, s.174.

¹¹²¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.414.

¹¹²² İbrahim Kafesoğlu-Hakkı Dursun Yıldız-Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1999, s.289.

¹¹²³ www.habitat.org.tr/?option=com_content&view=category&layout=blog&id=50&Itemid=68&limitstart=6, (20.12.2010).

¹¹²⁴ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev.Ergin Ayan), s.76.

3.1.3.2. Uygurlarda Resim ve Minyatür

Doğuda tasvir sanatının dayandığı bir millî Uygur ressamlığı ve minyatürcülüğü vardı.¹¹²⁵ Wolfram Eberhard, “*Uygur Türklerinin T’ang devrinde Çin kültürü ve sanatını tesiri altında bıraktığını...*” söylerken Wu Tao Tse’yi, “*Orta-Asya örneklerinin en çok tesiri altında kalan ressam,... Çin edebiyatının Türk tesiri ile zenginleştiği kuzeyin resmi edebiyatı (bazı raporların, dilekçelerin, emirnamelerin üslûbunda) T’ang devrine de tesir etmiştir.*”¹¹²⁶ diye belirtir. Laszlo Rasonyi, “*Uygur resim ustalarının zevkli ve etkileyici renk anlayışıyla kaleme aldıkları minyatür sanatının öncüleri İranlılar kabul edilse de aslında Uygur Mani minyatür resmi, meşhur İran ve Hint minyatür resim sanatının cediti olmuştur.*”¹¹²⁷ der ve minyatür sanatının ilk temsilcileri olarak Uygurları kabul eder.

Oktay Aslanapa, “*Turfan şehir harabelerinde bulunan VIII-IX. yüzyıllardan kalma Budist ve Maniheizt duvar resimleri ile minyatürler, Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski örnekleridir. Burada rahipler, vakıf yapanlar ve müzisyenler tasvir edilmiştir.*”¹¹²⁸ diye Uygurlara ait olmaları muhtemel ilk ve en eski resim örneklerinden haberdâr ederken “*Uygurlardan kalan minyatürlerin çoğunluğu Maniheizm dinini anlatan kitaplar içerisinde yer almıştır. Bunlar kısmen dinî, kısmen dünyevî sahneleri canlandırır. Bunlardan başka büyük resimler, sayfalar ve sancaklar da yapılmıştır. Mani mabetlerinde saklanan ve ayinlerde kullanılan bu resimlerin minyatürlerin de kaynağı olduğu kabul edilmektedir.*”¹¹²⁹ der ve Uygur resim ve minyatürü hakkında bilgi verir.

Fransız Akademisi üyelerinden M. Rene Grousset, Turfan kazılarında Von Le Coq’un bulduğu IX. asra ait beyaz cübbeli, yüksek serpuşlu Mani din adamlarını

¹¹²⁵ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.379.

¹¹²⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (çev. Heyet), TTK, Ankara 1987, s.219, 222-224.

¹¹²⁷ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.110.

¹¹²⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s.15-16.

¹¹²⁹ O. Aslanapa, *a.g.e.*, s.21.

gösteren minyatürleri yani Samarra fresklerini İran eseri saymaktadır.¹¹³⁰ Samarra'nın Abbasiler döneminde özellikle Türkler için kurulmuş bir şehir olduğu kaynaklardan bilinmektedir. Grousset'in bu düşüncesi gerek Samarra şehrinden gerekse Manihizm'in daha çok Uygurlara ait bir inanç olmasından dolayı kabul etmek mümkün değildir.

Mehmet Ağaoğlu, *“The Landscape Miniatures of an Anthology Manuscript of the year 1398 A.D. In Ars İslamica 3, s.77-98”*den aktararak İstanbul “Türk İslâm Eserleri Müzesi”nde bulunan 1398 tarihli bir yazma içindeki antolojideki manzara resimleri vesilesiyle 1314 tarihli “Cami'üt-Tevarih (Cami al-Tevarih)”de resmedilen Hint dağları ve Boudha Ağacı gibi minyatürlerin konu bakımından İran ikonografisine tamamiyle yabancı olduğuna ve üslûp bakımından Orta-Asya'ya öz bir karakter taşıdığına bakarak bir Uygur ressamının fırçasından çıkmış saymaktadır.¹¹³¹

Ayrıca Reşidüddin'in eseri, “Cami'üt-Tevarih”te bulunan eşsiz güzellikteki birçok resim ve minyatürlerin Uygurlar tarafından çizildiğine dair S.K. Yetkin, Ernst Diez'in “Sino-Mongolian Temple Painting and Its Influence on Persian Illumination” makalesine dayanarak “*Moğol-İlhanlı hükümdarı Olcaytu Hudabende (1304-1316) zamanında (714/1314) yazılmış ve bir örneği Londra'da “The Royal Asiatic Society”de bulunan “Cami'üt-Tevarih” (Cami al-Tevarih)'deki minyatürlerin bir İran ressamı tarafından değil, Batı Asya'ya gelen bir Uygur ressamı tarafından yapıldığı son yıllardaki incelemeler neticesinde açıklanmış bulunmaktadır.*”¹¹³² der.

Oktaç Aslanapa'nın “*Londra ve Edinburg'da bulunan “Cami'üt-Tevarih” içindeki bir minyatür ile VIII-IX. yüzyıla ait Turfan'daki bezekli fresklerinden biri karşılaştırılınca aradaki bağlantı ve benzerlik açıkça göze çarpmaktadır. Her ikisinde de etrafı dağlarla çevrili bir göl manzarası, birinde göl içinde balıklar, diğerinde bir ejder olarak tasvir edilmiştir.*”¹¹³³ açıklamasına ilaveten Emel Esin, “*İbnî Bibi'nin nihang*

¹¹³⁰ Suut Kemal Yetkin, “Türk Resim Sanatı'nın Menşei Hakkında”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S.XI., Ankara 1963, s.6-7.

¹¹³¹ S.K.Yetkin, *a.g.m.*, s.6-7.

¹¹³² S.K.Yetkin, *a.g.m.*, s.6-7.

¹¹³³ Oktaç Aslanapa, “Türk Minyatür Sanatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.II, Ankara 1992, s.422.

(timsah) olarak isimlendirdiği minyatür, Uygur metinlerinde “Luu” ve Hakanlı (Khakan) terminolojisinde nek (timsah) diye adlandırılan ve yersularında yaşayan efsanevî hayvanı temsil etmektedir.¹¹³⁴ diyerek ejderden başka aynı soydan gelmesi muhtemel timsaha da değinmiştir. Turfan sanatında tabiat, fon olarak şematik dağlarla gösterilmiştir ki benzerlerini İlhanlı minyatürlerinde de görmek mümkündür.¹¹³⁵

Kendilerine ait kültür ve medeniyete sahip Uygurlar, sanatın her alanında kendilerini göstermeyi başarmışlar verdikleri eserlerle bu alanlarda da yetenekli ve iyi olduklarını ıspatlamışlardır. Selçuklu ve İlhanlı dönemindeki çinî, resim ve minyatür sanatlarına dair eserlerin Uygurlara ait bir üslupla ve muhtemel Uygur sanatçılar tarafından yapılmış olmaları ihtimâl dâhilindedir. Bu anlamda dönemin önemli kaynak eserlerinden “Cami’üt-Tevarih”deki minyatürler bu kanıya örnek teşkil etmektedir.

3.1.3.3. Uygurlarda Ciltçilik

Alman A. Grünwedel, Albert von Le Coq ve İngiliz Aurel Stein’in Orta Asya’da yaptıkları kazı ve araştırmalarla Albert von Le Coq’un “Uigurica” adıyla üç büyük cilt halinde yayınladığı Turfan, Karahoço ve Bişbalıg gibi Türk şehirlerinde bulunmuş fresk (duvar resmi), minyatür ve kitap ciltlerine dair eserleri, VII-VIII. yüzyıllarda bu sanatların Uygurlar arasında ne derece ilerlemiş olduğunu açıkça göstermektedir.¹¹³⁶ Şinasi Tekin, Uygurlardaki ciltçilik hakkında “Çin’de ciltciliğin gelişmesi, Uygur sanatkârlarının Çin illerine göçüp yerleşmeleriyle başlamıştır. Uygurlara ait üç tür cilt örneği ele geçmiştir. Bunlar: Doğu Asya Çin tarzı tomarlar (tezginç), alt ve üstü tahta kapaklı ve üstten alta geçirilen sicimin tahtaların dışında düğümlenmesiyle elde edilen ciltler ve dikişli formaya geçirilmiş deri ciltlerdir.”¹¹³⁷ diye bilgi verirken Laszlo Rasonyi, Tatbiki sanatlardan bilhassa çinicilik, dokumacılık, Moğollar ve Timur’un açtığı yolda Uygurlardan alınan ve Çin ile Hind tesiri altında kalan resim ve ciltçilik altın çağa

¹¹³⁴ E.Esin, “Evren”, s.176.

¹¹³⁵ S.K.Yetkin, *a.g.m.* s.6-7.

¹¹³⁶ İsmet Binark, *Eski Kitap Sanatlarımız*, Ankara 1975, s.1.

¹¹³⁷ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, s.42-44.

ulaşmışlardır.¹¹³⁸ der. Anlaşılan birçok alanda olduğu gibi Uygurlar, hem sanatın öncüleriydiler hem de kültür elçileriydiler.

3.1.4. Uygurlarda Görsel Sanatlar

Sanata değer veren ve kendisine has sanat anlayışına sahip Uygurların kültür ve medeniyetinin oluşmasında önemli yeri olan resim, müzik, tiyatro, süsleme, pandomim, dans, drama gibi görsel sanatın birçok alanında ileri seviyede oldukları söylenebilir. Tiyatro eserlerinin dili yazılmış şekillerden anlaşıldığına göre bunların Türkçe (Uygurca olmalı) versiyonları dramatik bakımdan Çince'den üstündü.¹¹³⁹ Menşei Orta-Asya'ya dayanan Karagöz oyununa dair Köprülü, Scala'dan aktararak “*Osmanlı Türkleri arasında Uzak-Doğu medeniyetinin kalıntısı olarak “Karagöz Oyunu” kalmıştır.*”¹¹⁴⁰ diye yazarken Çinli karagözcüler (hayalciler) karagöz oynatırdı. Ögedey Han (1229-1241) bir gün bunları seyrediyordu.¹¹⁴¹ diyen Konstantin D’ohsson, Karagöz oyununu hem Çinlilerin hem de Moğolların bildiğinden haberdâr eder.

3.1.5. Uygurlarda Giyim-Kuşam ve Dokumacılık

Giyim-kuşam, insanın günlük yaşamının vazgeçilmez ihtiyaçlarındandır. İnsanlar, yaşadıkları coğrafyaya, iklime, inanca, zevke hatta günün modasına göre giyim tarzlarını belirlerler. Burada kumaşın rengi, dokunuşu, işlenmesi ve süslenmesi önemlidir. Çin tarihinin en parlak dönemi olan Tang devrinde Uygur kıyafetlerinin yüz sene moda olduğu Çin kaynaklarında kaydedilmektedir.¹¹⁴² Çin’de giysiler üzerindeki Buzi (giysi) “yama” olarak bilinen (Mandarin Square) rozet veya rütbeler¹¹⁴³ günümüzde de kullanılmakta olan bir süsleme şeklidir.

¹¹³⁸ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.189.

¹¹³⁹ Oktay Aslanapa, “Uygur Sanatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.II, Ankara 1992, s.303.

¹¹⁴⁰ Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara 2004, s.28.

¹¹⁴¹ A. Konstantin D’ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008, s.180.

¹¹⁴² Gülzade Tanrıdağı, “Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, Erzurum 2000, s.52.

¹¹⁴³ Yuka Kadoi, *Islamic Chinoiserie The Art of Mongol Iran*, Edinburg 2009, s.203.

Ebu Dülef, Risalesi’nde Türk Ülkeleri’yle İlgili Kısımın Tercümesi’nde “IX-XIII. yüzyıllar arasında Doğu Asya’da Uygur Türklerinden günümüze birçok etnografik eserler kalmıştır. Uygur sanat ve kültüründe gelişmeyi gösteren örnekler duvar resimlerindedir. Ayrıca bu eserlerde Uygur soylularının elbiselerinde zengin işlemler görülmektedir. Daha çok aplike tarzında olan bu işlemler pamuklu kumaşlar üzerine yapılmıştır. Tokuz-Oğuzlar, pamuklu kumaştan ve keçeden mamul elbise giyerler.”¹¹⁴⁴ diye verdiği bilgiden Uygurların pamuk tarımıyla uğraştıkları ve dokumacılıkta ileri gittiklerinden bahsedilebilir.

Laszlo Rasonyi, “Uygur işlemlerinde Budizmin etkisi çok fazladır. İnsan, hayvan motiflerinin yanı sıra Buda’nın üç gözünü simgeleyen (akıl, dünya, gönül) çintemani motifi Uygurlarda saltanatın belirtilmesi yani imgesi için kullanılmıştır. Bu motif, Osmanlı saray kıyafetlerinde de görülmektedir. IX. yüzyıldaki, koko işleme tekniği Uygur resimlerinde de görülmektedir. Koko işleminin tekniği pamuklu¹¹⁴⁵ kumaş üzerine ipek iplikle, zincir iğne, sarma ve tel kırma şeklindedir.”¹¹⁴⁶ V. Findley Carter’ın “Esnek gövdeli hayvan ve kuşlar, bu yaratıkları el, ayak ya da kanatlarının uçlarından başka türlerin biçimlerine dönüştüren sanat vizyonu XI. ve XII. yüzyıllarda Uygur ipeklerinde tekrar ortaya çıkıp daha da zenginleşmiştir. XIV. yüzyıl İtalyan ipeklerinde bu üslup taklit edilmiştir.”¹¹⁴⁷ şeklindeki açıklaması pamuklu kumaştan başka ipeğin de Uygurların giyim-kuşamında yer aldığı görülmekte ve moda ekolü olarak ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Günümüzde çeşitli alanlarda kullanılan kumaşların üretimi, işlenmesi ve süslenmesi yerini makinalara bırakmıştır.

Türkistan coğrafyasında yaşayan bütün Türk boylarının dokumacılıkla uğraştıklarını ve bu sanatın ustası olduklarını söylemek mümkündür. Özellikle göçebe

¹¹⁴⁴ İbnî Fazlan, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), s.91-92.

¹¹⁴⁵ Uygurlar, pamuk yetiştiriyorlardı. “tavuk yılının ikinci ayının dördüncü gününde ben Baytemir, pamuk ekmek için toprak ihtiyacım vardı.” Bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.34; Tarihi Türk Dili alanında Uygur sivil belgelerinde tanıklanabilen bu bitki en önemli tarım ürünlerinden biri olup Kapaz’dır. Bkz. A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara 2004, s.147.

¹¹⁴⁶ Nurhayat Berker, *Türk İşlemleri*, İstanbul 1985, s.11.

¹¹⁴⁷ V. Findley Carter, *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul 2006, s.67.

toplumlarda halı ve kilimin dokunması ayrıca kumaşın üretilmesi günlük hayatın vazgeçilmez gereksinimlerinden olup aynı zamanda ticareti de yapılan bir ürün idi. A.Von Gabain'in "Koçu Uygurlarının halı ile ilgili zevk ve gelenekleri Tarım bölgesinin güney ve batı kesimlerindeki halklarının zevkinden ayrılmaktaydı. Taban halıları dokuma sanatı, ne onlara (Koçu Uygurları) ne de Çinlilere eskiden miras kalmış görünmüyordu."¹¹⁴⁸ açıklamasından halı ve kilim tarihinin çok eski olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'da Kayseri'de Bünyan ve Yeşilhisar, Isparta, Milas gibi el halılarıyla ünlü yerlerdir. Unutulmaya yüz tutmuş el halıları, geçmişte gelin olacak kızların çeyiz olarak yapmış oldukları vazgeçilmez uğraşlardandı. Teknolojinin ve makinalaşmanın getirdiği hız ve kolaylıkla el halıları, artık dokunmaz hatta talep edilmez olmuşlardır.

3.1.6. Uygurlarda Yemek Kültürü

İnsan yaşamının en önemli ihtiyaçlarından yemek, kimi zaman bir kültür kimi zaman da bir sanat olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Akdeniz, İtalyan, Çin ve Türk yemekleri, dünyada bilinen ve beğenilen mutfaklardan sayılabilir. Bundan başka bol et ve hamur işi ağırlıklı ayrıca çeşitli sebze ve baharatlarla hazırlanmış özel sosların lezzetli ve doyurucu tadıyla Uygur mutfağını da hatırlatmak yerinde olur. *Hu Szu-hui*'nin 1330 yılında yazmış olduğu "The Yin-shan cheng-yao" (Proper and Essential Things for the Emperor's Food and Drink)¹¹⁴⁹ adlı eserinde Uygurların yeme içme kültüründe ne kadar zengin oldukları anlatılmaktadır. Aynı eserde diğer Türk kavimlerin yemeklerinden de bahsedilmektedir. Şahsın bu bilimsel görüşü kendi dilinde Uygur olabileceğini düşündürmektedir.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁸ A.Von Gabain, "Beş Balık-Koçu Uygurları'nda Hasırlar, Halılar, Yolluklar", (çev. Nadir Devlet), İstanbul 1985, s.151-158.

¹¹⁴⁹ George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, London 2006, s.168.

¹¹⁵⁰ Paul D. Buell, "Mongol Empire and Turkicization: The Evidence of Food and Foodways", *The Mongol Empire and Its Legacy*, (Reuven Amitai-David O Morgan), Leiden 1999, s.205.

Ticarî veya özel sebeplerle yapılmış yolculuklarda değişik kültür ve yaşantılarla karşılaşılması ve bunun sonucunda da kültürel alış-verişler kaçınılmazdır. Ünlü seyyah Marco Polo'nun gezmiş olduğu yerlerde tadına baktığı ve beğendiği yemek tariflerini İtalya'ya götürmüş olması ihtimâli bu konuya iyi bir örnek teşkil eder. Nitekim İtalyan mutfağının ünlü yemeklerinden makaroni ve pizzanın “lağmen” ve “piza nan” adıyla bilinen Uygur yemekleriyle benzerlik göstermesi tesadüf olmasa gerek. Marco Polo'nun iki kez Çin Sarayı (Türkistan coğrafyasına)'na yaptığı yolculuğunda -ki ikincisi 17 yıl sürmüştür- Uygur yemeklerinin tadına bakmamış olması mümkün değildir. El becerisi isteyen oldukça yorucu ve zaman alan hamur işi yemeklerinin İtalyan mutfağına girmiş olduğuna dair düşünce, her ne kadar iddialı olsa da gözardı edilmemesi gereken bir konudur. Uygur kültürüne ve yemeklerine hâkim olan herkes, İtalyan mutfağına ait olduğu düşünülen makaroni ve pizzanın aslında Uygurlara ait bir yemek olduğunu kabul eder ve destekler. Uygur yemeklerinin günümüzde hâlâ Uygur kadınlarının el maharetiyle yapılıyor olması bu konudaki tek ve en önemli delildir.

*Uygur Mar Yaballaha, “Argun'un sarayına geldiğinde sofrada yer alan yemeklerden birinin Türk usûlü mantı”*¹¹⁵¹ olduğunu belirtir ki İlhanlı sarayında acaba Uygur aşçılar da var mıydı sorusunu bereberinde getirir. Türk mutfağının bilinen ve sevilen yemeklerinden mantının Uygur mutfağındaki adı manta(u)'dur. Türkistan coğrafyasında ve Anadolu'nun her yerinde malzemesi aynı mantının değişik şekillerde yapımı söz konusudur. Söylenişleri farklı olsa da malzemesi, yapılışı ve tadı aynı olan yemeklerin değişik coğrafyalarda bilinmesi ortak kültürün habercisidir.

3.1.7. Uygurlarda Şehircilik

Türk tarihinde şehir kuran ilk Türkler Uygurlardır.¹¹⁵² Böylece yerleşik hayata geçerek ilk şehirleşme kültürünün gelişmesinde öncülük etmişler, yukarı Asya'nın en medenî Türk boyu olmuşlardır. Çinli ve Soğutlu mimarlar, 758 yılında Bilge Han

¹¹⁵¹ Morris Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya Yolculuk*, (çev. Ekin Uşşaklı), Ankara 2008, s.174.

¹¹⁵² Faruk Sümer, “Eski Türk Elleri Uygurlar”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.98, İstanbul 1995, s.7.

tarafından Bay-Balık “zengin şehir”’ın kurulmasına memur edilmişlerdir.¹¹⁵³ Mongolist *G. Ramstedt* ve *N. Poppe*, “Bay-Balık” şehrinin Selenga nehri kıyısında Orhon nehrinin Selenga’ya döküldüğü yerin yukarısında bugünkü Rusya hudutları yakınında bulunduğu fikrindedirler ve orada şimdi eski bir şehrin harabelerinden çıkan “Süme” adlı bir manastır yapılmıştır ki bu manastır eski Bay-Balık şehrinin yerinde olmalıdır diye düşünmektedirler. Uygurların yaşadıkları yerlerde yapılan kazılarda çıkan parçalarda Uygurların zemin kaplamasında sırlı tuğlalar kullandıkları anlaşılmaktadır. İdikut şehrindeki harabelerde gri-mavi sırlı tuğlalara rastlanmıştır. Ayrıca Karahoço (Karahoto)’da yapılan kazılarda ortalarında birer rozet ve köşelerinde çeyrek rozetlerle şekillendirilmiş tezyinatı olan kare levhalar bulunmuştur.¹¹⁵⁴

Meşhur Acem şâiri Şeyh Sa’dî’nin Kaşgâr’a geldiğinde (1209) XII. yüzyılda Karahanlılar devletinin sonlarına doğru yapılan “Azna Mescidi”nde Uygur âlimlerle sohbet etmiş ve bu camiînin nakışlarına hayran kalmıştır. Bu hayranlığını teşhis sanatını kullanarak yazdığı bir şiirde şöyle dile getirmiştir: “*Ben böyle şuh dilber ve akıllı aziz gürdüm ki, hiçbir yerde böyle fazilet sahibi birini görmemiştim. Onun yüzünde şefkat ve vefa güneşi, gönlünde her müşkile dayanma ve yüksek bir vakâr parlıyor. Şüphesiz ki, O, bu hasleti kendi üstadından almıştır.*”¹¹⁵⁵ Burada Uygurların yapı süslemelerinde de usta ve maharetli oldukları anlaşılmaktadır.

Chou Hsu-sing, Çin Tarihi ile ilgili hikâyelerde bugünkü Pekin şehrinin kurucusu Kubilay döneminde mühendis olan Uygur asıllı **Ahtaruddin**’den bahsederken “*Moğol İmparatorluğu’nda görev yapan mimarların başı o idi birçok saray ve tapınağın planları onun tarafından çizilmişti. Şimdiki Pekin’in planlayıcısı ve inşaatlerin kontrolü de Uygur Ahtaruddin idi. Kubilay’ın emri ile yeni şehrin kuruluş plan ve projesini hazırlayan Ahtaruddin, ona “Hanbalık” adını vermiştir. Ahtaruddin, zemin toprak*

¹¹⁵³ <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1044/12606.pdf>, (E.T.: 18.10.2011). Ankara Üniversitesi’nin açılışının ilk yıllarında Sinoloji Enstitümüzün Profesörü olan Dr. Gabain tarafından 22 ve 24 ikinci teşrin 1943 tarihinde iki konferans halinde verilmiştir. Bkz., A. Von Gabain, “Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler”, (çev. Saadet Ş. Çağatay), C. 2, S. 5, Ankara 1044, s.692.

¹¹⁵⁴ Şerare Yetkin, *Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1986, s.15.

¹¹⁵⁵ Sultan Mahmut Kaşgârlı, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, İstanbul 2004, s.173.

yapısını göz önünde bulundurarak öncelikle kanalizasyon işini halletmiş, toprak büzler döşeyerek su şebekesi sağlamış, daha sonra hükümdar sarayını ve büyük binaları kurmuştur. Şimdiki Çung-ning-hai ve Pei-hai göllerini yaparak, iki tarafına Han sarayları ve yine günümüzdeki Ch'ung-shan Parkını kurmuştur.”¹¹⁵⁶ Liu Wei-ch'ung, batı ucu hakkındaki genel bilgilerinde Uygurların şehircilik anlayışı için “şehirde büyük, küçük ve kutung denilen üç tür caddeler yapılmış, her tür ihtiyaç için gerekli tedbirlerin alınması da ihmâl edilmemiştir.”¹¹⁵⁷ der. Uygur **Uygurtay** ve **Çanai**’ de Cengiz Han zamanında çöl mıntıkasındaki yerleşme işini düzenlemekle görevlendirilmişlerdir.

Selçuklu döneminden kalma özellikle camîi, medrese, şifahane gibi yapıların Taç Kapı süslemelerindeki geometrik motiflerle çiçekler, minarelerdeki tuğla işlemler ve çinîler Orta-Asya Türk mimârisinin Anadolu’daki izleri olarak kabul edilebilir. Ayrıca İlhanlı döneminde yakılıp yıkılan şehirlerin yeniden onarılması, yapılandırılması ve planlanmasında şehir kuran ve şehircilik hizmetlerinden anlayan Uygur usta ve mimarlardan yararlanılması kuvvetle muhtemeldir.

3.1.8. Uygurlarda Ticaret

Marco Polo “Seyahatnamesi”nde “Kâşgâr’dan bu yöreden çok sayıda tacir yola çıkarak dünyanın her tarafına ticaret yapmaya giderlerdi.”¹¹⁵⁸ diye bahsederken D’ohsson, “Kaşgâr, Yarkend, Hotan ki halkının çoğunluğu Müslüman olup ziraat, ticaret -Tataristan mallarını Çin ve Hind’e götürerek ora malları ile mübadele ederlerdi- ve sanayî ile meşgul idiler.”¹¹⁵⁹ diye Uygurların ticarî hayatları hakkında bilgi verir.

Ömer Diler, “Cengiz Han, Harzemşahlar ülkesine saldırmadan önce o bölgede yaşayan yüzbinlerce Türk halkı, bu tehlikeden kaçabilmek için batıya yönelmişler; bunların bir kısmı İran’da kaldıysa da büyük bir kısmı Anadolu’ya yerleşerek ticaret ve

¹¹⁵⁶ Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2010, s.396.

¹¹⁵⁷ T. Almas, *a.g.e.*, s.396.

¹¹⁵⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), C.1, s.136.

¹¹⁵⁹ A. Konstantin D’ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), s.82.

*sanat alanlarındaki uğraşlarına burada devam etmişlerdi.”*¹¹⁶⁰ diye Memâlik-i Rum’un ticarî hayatına dikkat çeker. Diyar-ı Rum (Anadolu) her zaman tüccarların dolayısıyla da Uygurların ticaret yapmaları için oldukça elverişli ve kazançlı bir yer olup o dönem, İstanbul’dan başka Sivas, Kayseri, Konya, Sinop ve Antalya Anadolu’nun önemli ticaret merkezlerindendi. Konya yakınlarında bulunan adı ve yeri belli ancak günümüze kadar gelememiş Selçuklu dönemine ait “Kâşîn Hanı” isminden dolayı Uygurların ticaret amacıyla Anadolu’ya geldiklerine dair bir delil olarak kabul edilebilir. Bu dönemde adı geçen Uygur tacirlerden *Adil Taceddin Kâşî*’nin nisbesinden Türkistan’ın önemli şehirlerinden Kaş,¹¹⁶¹ Kaşgâr¹¹⁶² veya Kaşan’dan gelmiş olması veya çinî ticareti yapan bir tücar ya da çinî ustası olması ihtimâlî kuvvetle muhtemeldir. Bu konudaki gerekli açıklama, daha önceki başlıkta yapılmış olduğundan burada ayrıca değinilmeyecektir.

Ticarete yatkın Uygurlar, dönemin en işlek ve en güvenilir ticaret yolu olan İpek Yolunu ve ticaretini ellerinde tutmuşlar, böylece Türkistan’ın zengin topraklarından getirilen çeşitli malların Anadolu’ya buradan da Avrupa ülkerine ulaştırılmasında önemli rol üstlenmişlerdir Tarihî İpek Yolu, bir dönem “Uygur Yolu” olarak da adlandırılmıştır.

3.1.9. Uygurlarda Hukuk

Laszlo Rasonyi, *“Uygurlar, o zamanki Avrupa’ya kıyasla hukuk sahasında da üstün idiler. Acaba o zaman ki kaç Avrupalı kale beyi, el yazısı ve uygun hukukî ifadelerle bir mukavele tertip edebilirdi? Hâlbuki Uygurlarda bir köylü ve esnaf buna muktedirdi. Hukukî formüller ve kanunlar ise yüksek derecede gelişmiş, iyi tanzim*

¹¹⁶⁰ Ömer Diler, *İlhanlar*, İstanbul 2006, s.24-25.

¹¹⁶¹ “Kaş/qaşî” Kaşgâr’ın yakınında bir yer. Bkz. Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.525.

¹¹⁶² Kaşgâr, Doğu Türkistan’ın en eski siyâset, iktisat ve medeniyet merkezlerinden birisidir. Türkistan veya Orta Asya târihlerinde mühim yeri olan Kaşgâr’ın iki bin seneye yakın muhteşem bir mazisi vardır. Kaşî: (Farsça) çini, fayans, ger: yapan veya yapıcı anlamından Kâşî-ger çinili şehir veya nakışlı şehir mânâsına gelmektedir. Vurgusuz olan orta hece ünlüsünün düşmesiyle de bugün dilimizde Kaşgâr olmuştur. Bkz. Sultan Mahmut Kaşgârlı, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, s.165.

*edilmiş hukuk tatbikâtına tanıklık ederler.”*¹¹⁶³ derken bu konuda ele geçirilen Uygur vesikaları, Uygurların yazıya ve hukuka âşina bir millet olduğunu göstermektedir.¹¹⁶⁴ Şinasi Tekin’in “*Uygurların yazıya vâkıf olması, kullanmış oldukları hukukî ıstılahların birçok coğrafyada uygulanmasına, hukukî tabirlerin ve hukukî vesikaların ise günümüze kadar gelmesine sebep olmuştur. Uygurlarda kitap veya yazılı herhangi bir belgeye verilen muhtelif adlardan birinde baş bitig “ana belge” terimi bir hukuk vesikâsında geçiyordu. Uygurların düzenli bir devlet arşivine sahip olduklarını gösteren bu belgede hukukî bir mesele olan taraflardan birine belgenin bir kopyası veriliyor bu kopya ise baş bitig’den istinsah ediliyordu.*

¹¹⁶⁵ diye yapmış olduğu açıklamasından Uygurların bu işi iyi bildikleri ve işlerini şansa bırakmadıkları anlaşılmaktadır.

Uygurlar, Moğollara yaşayış tarzları bakımından en yakın olanı idiler.¹¹⁶⁶ Fizikî yapılarındaki benzerlikler sebebiyle de Moğollarla karıştırılan Uygurlar, Anadolu insanı tarafından “Moğol” ya da “Tatar” olarak adlandırılmışlardır. Günümüz Türkiye’sinde “Tatar” olarak bilinen halkın Moğollarla birlikte Memâlik-i Rum’a gelmiş ve geldikleri diyarlara geri dönmeyerek buralara yerleşmiş veya yerleşmek zorunda kalmış Uygurlar olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı coğrafyada yaşayan Uygurlar ve Moğollar, ortak amaç ve hedefler doğrultusunda siyasî ve tarihî birliktelik oluşturlarken kültürel hayatta zengin ve yüksek bir medeniyete sahip Uygurlar, Moğolları etkileri altına almışlar ve onları kendi yaşantıları doğrultusunda değiştirmişlerdir.

3.2. KÜLTÜREL HAYATTA UYGURLAR

Uygurlar, yaşadıkları toprakların verimliliği ile zenginleşip, refaha ulaşırlarken İpek Yolu ve ticaret sayesinde hem değişik yerleri görme hem de değişik kültürler ve

¹¹⁶³ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.112.

¹¹⁶⁴ Semih Tezcan, “En Eski Türk Dili ve Yazını, Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, Ankara 1978, s.308; Bkz. R.Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, (haz. O.F. Sertkaya), *Türk Kültürü Araştırmaları*, C.I, Ankara 1964, s.5.

¹¹⁶⁵ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, s.41.

¹¹⁶⁶ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.180; Rasonyi bu bilgiyi vermekle beraber Vladimirtsov kitabında Uygurları hiç anmamaktadır. Bkz. B.Y.Vladimirtsov, *Moğollar’ın İctimai Teşkilatı*, (çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1995.

yaşamlarla tanışma ve onları öğrenme imkânı da bulmuşlardır. Bu durum, düşünce ve hayata bakış açılarını etkilemiş, değiştirmiş, geliştirmiş aynı zamanda da kendi varlıklarına ve sosyo-kültürel sermayelerine katkı sağlamıştır. Kendilerine ait dil ve yazıya sahip olmanın sağladığı avantajla üstün ve ileri bir medeniyete sahip olan Uygurlar, gittikleri veya yerleştikleri coğrafyalara kendi dillerini ve kültürlerini götürmüşler, etkilenmekten çok etkilemişlerdir.

Rasonyi, “*Uygurlardan elçiler, Roma’da valiler, Çin’de ve Bağdat’da mürebbiler, Cengiz (Çingiz) ailesi içindeki bilginler, Tebriz’deki Moğol sarayında mühendisler, Moğol ordularında vazife gördüler.*”¹¹⁶⁷ diye Uygurların saygın konumlarından ve önemli mevkîlerinden bahsederken buna karşın Ata Melik Cüveynî, hasetlik ve kıskançlık içeren alaysı cümlelerle Uygurları şu şekilde anlatmıştır. “*Uygur Dilini ve Yazısını büyük bir hüner ve bilgi bilirler. Şimdi her başıboş isyan elbisesi giymiş emir, her ücretli işveren, her hilekâr vezir, her talihsiz kâtip, her yeni yetme müstevfî, her müsrif hazine sahibi (müşrif), her iblis divân muavini (muavin-i divân), her eşeğin kıcı, büyük her öğrenci saygı ve makam sahibi, her süpürgeci muhafız sahibi, her zalim âmir, her çer çöp adam yerinde, her alçak reis, her hain iktidar sahibi, her sarıklı saygı duyulan bilgin, her deveci malının çokluğu yüzünden güzellerle meşgul, her hamalın şans eseri durumu düzelmişti.*”¹¹⁶⁸ Anlaşılan her alanda bilgili, tecrübeli ve alakâlı Uygurlar, sahip oldukları meziyetler sayesinde sosyal ve kültürel hayatın her kademesinde yer almışlardır.

Uygurların sadece Türkistan’da ve Horasan’da değil batıda da kendilerini hissettirdiklerine dair Ethel Stewart, “*Çölün güneyindeki topraklardan çok uluslu menşei ve çok dilli tesirleri olan kavimlerin arasından göçün etkisi ile gelen kaçak grupların etkisi, bu bölgelerden birkaç yüzyıl sonra Avrupalıların Amerika adını verdikleri kıtaya kaçıışlarından önceki dört yüzyıl boyunca sadece fizikî görünüş değil lisan ve kültür*

¹¹⁶⁷ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.112-113.

¹¹⁶⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.74.

bakımından da olmuştur.”¹¹⁶⁹ diye bahsetmektedir. Böylece Uygurlar, medenî tesirlerini geniş sahalara kadar yayma ve İslâm medeniyeti ile imtizaç etme imkânı da bulabilmişlerdir.¹¹⁷⁰

3.2.1. Uygur Türkçesi

Milletlerin varolmasında ve devam etmesinde dil ve yazı önemli kültürel unsurlardır. Wolfram Eberhard, “*Budist metinlerinin Uygur Türkçesi’ne ve Çince’ye tercümesi mukayese edilince Çince’nin ne kadar kuru ve yavan, Uygur Türkçesi’nin ise daha canlı ve cazibeli olduğunu...*”¹¹⁷¹ söyler. Schiltberger’in XIV. yüzyılın sonlarında ziyaret ettiği bir bölgede “*Rum-Ortodoks inancında kullanılan dillerden yedincisini Kuthia-dilidir ki buna Tat (Thatt) derler.*”¹¹⁷² diye bahsettiği “Tat”ın Uygurlar için kullanılan bir tabir olduğuna dair daha önce detaylı bilgi verilmiştir. İspanyol Fransisken Papazı Pascal of Vittoria’nın 1338 yılında göçebeleri Hıristiyanlaştırmak için yola çıkmaya hazırlanırken Uygur Türkçesini incelemek için İtil nehri üzerindeki Saray şehrine gelmiş olması¹¹⁷³ Altunorda Hanlığı döneminde Uygur Türkçesi’nin önemini ortaya koymaktadır.

Bağdat tarafında bulunan bir mezartaşının üzerinde Uygur harfleriyle yazılmış ve Uygur Türkçesiyle söylenmiş “*Er oğlanga kazganmak âsân turur ve lîkîn güdenmekte hayrân turur.*”¹¹⁷⁴ cümlesinin Türkiye Türkçesine tercümesi, “*Erkek (asker) olana kazanmak kolay gelir ama düniürleşmek (evlenmek) konusunda bakakalır.*”dır. Yine Bağdat’da eski bir manastırda bulunan 1299 tarihli Nesturî bir ermişin mezarında Syriak

¹¹⁶⁹ Ethel G. Stewart, *Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler M.S.1233*, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), s.61

¹¹⁷⁰ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s.26.

¹¹⁷¹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (çev. Heyet), s.158.

¹¹⁷² Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, İstanbul 1997, s.173.

¹¹⁷³ Raymond Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, vol.III A History of Exploration and Geographical Science from the Middle of the Thirteenth to the Early Years of the Fifteenth Century (c. A.D. 1260-1420) Pascal of Vittoria and the East European and Central Asian Missions, M.A., F.R.G.S. London 1906, s.243.

¹¹⁷⁴ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.259.

yazısıyla “*Hıdır İlyas’ın (Saint Georges) duası İlhanlı atalarıyla ve eşleriyle olsun.*”¹¹⁷⁵ diye dua edilmiştir. Bağdat’taki mezar taşları, Uygurların özellikle de Nasturî inancındaki Uygurların İlhanlı dönemindeki varlıklarını ıspatlarken Uygur Türkçesi’nin o dönemde sarayın resmî dili olmaktan başka halk dili olduğunu da gösterir.

Ahmet Temir, Kırşehir’de İlhanlı döneminde yaşamış Nureddin Caca Bey’e ait medresenin “*1326 tarihli vakfiyeyi işlemek üzere almış bulunuyorum ki, Arapça metnin sonunda yine Uygurca yazılı bir kısım vardır fakat lisanı Türkçe (Uygur Dili)’dir.*”¹¹⁷⁶ diye açıklama yapmış ancak vakfiyenin Uygur Türkçesi ile olan kısmı hakkında başka bilgi vermemiştir. Burada önemli olan adı geçen medresenin gerek İlhanlı gerekse Türkiye Selçukluları’nda Uygur Türkçesi’nin bilindiğine dair önemli bir kanıt olmasıdır.

Zengin bir kültür, ileri bir medeniyete sahip Uygurların konuştukları dilin eskiden ve günümüzde geniş bir coğrafyada yaygın bir şekilde konuşuluyor veya biliniyor olması kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Burada Cengiz Han ve ardıllarının Uygurlara ve Uygur Türkçesi’ne vermiş oldukları değer de önemli bir etkidir. R.Rahmeti Arat, “*Uygur Türkçesi, Türk Dilinin inkişafında bir dönüm noktasıdır. Türk Dilinin tarihi devirlerine giden yol Uygur Türkçesi devri üzerinden gidecektir.*”¹¹⁷⁷ düşüncesi Uygurlar ve Uygur Türkçesi’nin kalıcılığı açısından destekleyici ve güç verici olmuştur.

3.2.2. Uygur Yazısı

Tarih boyunca değişik yazı türlerini kullanan tek Türk boyu Uygurlar’dır. Kendilerine ait bir yazıya (alfabe) sahip Uygurlar, bu sebeple diğer Türk boylarından ayrılarak üstün ve ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmışlardır. Yazı, Uygur Türkçesi’yle

¹¹⁷⁵ Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405’e Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnan Kaya), İstanbul 2006, s.271.

¹¹⁷⁶ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989, s.156 dipnot 2.

¹¹⁷⁷ R.Rahmeti Arat, “Uygur Türkçesi’nin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, *Türk Kültürü Araştırma Yıllığı I*, Ankara 1964, *Makaleler*, C.I, Ankara 1987, s.398-402.

eserler verilmesinde, Uygur edebiyatının gelişmesinde ve tercümelerde önemli bir araç olmuştur.

Moğolların henüz bir alfabeye ve yazı diline sahip olmayışı Uygurların kendi alfabelerini Moğollara kabul ettirmelerini sağlamıştır.¹¹⁷⁸ Cengiz Han ve ardıllarının saraylarında resmî dil olabilecek kadar önemli olan Uygur dil ve yazısıyla anlaşmaların imzalandığı, yazışmaların yapıldığı, Uygur elçi ve rehberler aracılığıyla mektupların gönderildiği hatta eserler verildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Köprülü'ye göre “*Moğollar, devletlerarası resmî yazışmalarında ve anlaşmalarında Uygur yazısını (alfabesi), kullanmaya başlamışlardır. 1494 tarihine kadar kullanılan bu yazı, yalnız Şark Türkleri değil hatta garptaki Oğuz Türkmenleri arasında da unutulmamış ve Moğol, Mancu yazılarının vücuda gelmesine yardım etmiştir.*”¹¹⁷⁹ Uygur yazısının batıda kullanıldığına dair Z.V. Togan “*1448 yılında Tebriz’e gelen Osmanlı elçilerine Karakoyunlu Cihanşah Beğ’in Moğol (Uygur olmalı) hattı ile yazılı bulunan “Oğuz-Name”’yi göstererek ondan bazı şeyler anlatmıştır.*”¹¹⁸⁰ diye bilgi verir.

Cengiz İmparatorluğu’nda Cengiz kanunlarının yazıldığı bir defterden bahsedilir. Ahmet Temir, “*bu defter Koko Depter adı verilen “Mavi Defter” olup Cengiz Han (Çinggis Han) zamanında Moğollarda “casah” (yasağ, yasa) adı verilen kanun ve nizamnamelerin meydana getirildiği defterdir.*”¹¹⁸¹ der ve “*Mavi kitap, ak kâğıtlı ve mavi (Uygurca) yazılı bir defterdir.*”¹¹⁸² diye hakkında bilgi verir. Yazının renginden bu ismi almış olmalıdır. Defter tutmak geleneği, Akkoyunlu Devleti’nde de görülmektedir. Ö. Lütfi Barkan, “*Osmanlı devrinde yazılan ilk “Diyarbakir Tahriri”, Akkoyunlu Hasan Padişah kanunlarını ihtiva eder. Defter, kaynaklarda “Defter-i Yasaha-ı Diyerbekir”*”¹¹⁸³

¹¹⁷⁸ Gregory (Bar Habreus) Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C.I, s.478; Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, s.84, 87, 409.

¹¹⁷⁹ Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, (haz. Hanefi Palabıyık), Erzurum 1999, s.38.

¹¹⁸⁰ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.369; Şükrullah, *Behçet-üt-tevarih*, (çev. Nihal Atsız), İstanbul 1949, s.51.

¹¹⁸¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), Ankara 1995, s.XI.

¹¹⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.226.

¹¹⁸³ Ö. Lütfi Barkan, ve E. Meriçli, *Hüdevendigar Livası Tahrir Defterleri*, C.I, Ankara 1988, s.9.

olarak geçmektedir derken defterin “Mavi Defter”le aynı amaçla kullanıldığını da ifade eder. Uygulamanın köklü ve sağlam bir devlet geleneğine sahip Uygurlardan Moğollara Moğollardan da Akkoyunlulara geçmiş olması ihtimâli kuvvetle nuhtemeldir. Bu sebeple Akkoyunlulara ait “Defter-i Yasaha-ı Diyerbekir”’in temelinde Uygurları aramak daha yerinde olur.

A.Yu.Yakubovskiy, “*Ermitaj Müzesi’nde sergilenen Altunorda dönemine ait gümüş payzalardan biri Uygur harfleri ile yazılmış Moğolca bir kitabe taşımaktadır. Bu payza, 1845’de Dnepropetrovsk yanında “Gruşevka Köyü”’nde bulunmuştur. Payzaya Uygur harfleriyle “Ebedi tanrının kuvveti ile büyük kudretin himayesi ile Abdullah Han (1362-1366)’ın emrini saygı ile karşılamayan her kimse (maddi) ceza görecektir ve ölecektir.”*”¹¹⁸⁴ diye yazılmıştır. Ayrıca arkeologlar, “Podgornoe Köyü” yakınında bir yem çukuru açarlarken Altunorda devrinden kalma bir mezar bulmuşlardır. Muhtelif eşyayı ihtiva eden bu mezarda bir yazma da meydana çıkmıştır. Uygur harfleri ile yazılmış bu yazma, bir ananın bir beyin yanında çalışmaya giden oğlu ile konuşmasını manzum olarak anlatmaktadır.¹¹⁸⁵ Mezarlar, Uygur yazısının Altunorda Devleti’nin kurulduğu Kıpçak bozkırlarında da bilindiğini ve kullanıldığını göstermektedir.

Uygurlar, yazıyı bilmelerine ve kendilerine ait bir alfabeye sahip olmalarına rağmen kendi tarihlerinin yazımında zayıf kalmışlardır. Sadri Maksudî Arsal’ın “*Arap tarihçiliğinde tarihî olayları anlatan kitaba “vekayiname” denirken, Çinlilerde “hangmu” ile adlandırılmaktadır.*”¹¹⁸⁶ ve *Bu hangmuların haricinde her sülalenin kendisine mahsus sülale tarihlerini anlatan kayıtlara da “şu” adı verilmektedir.*¹¹⁸⁷ diye verdiği bilgiden Çinlilerde ve Araplarda ciddi anlamda tarih anlayışı ve yazılığının olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın Köprülü’nün “*Nitekim içtimaî teşkilât ve iş bölümü derecesi yükselmiş olduğu için daha X. asırda yazılı edebiyata mâlik olan Uygurların da*

¹¹⁸⁴ A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Ankara 1992, s.82, 247.

¹¹⁸⁵ A.Yu.Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.106, 250.

¹¹⁸⁶ Sadri Maksudî Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s.178.

¹¹⁸⁷ S.M.Arsal, *a.g.e.*, s.179.

resmî vak'anüvisleri vardı."¹¹⁸⁸ açıklaması bu konuda yetersiz kalmaktadır. Çünkü Türk Tarihi için yapılan çalışmalarda tarihçiler ve araştırmacılar, başta Çince olmak üzere, Arapça, Farsça ve Rusça gibi yabancı kaynaklardan kendi tarihlerini öğrenmek zorunda kalmışlardır.

3.2.3. Uygur Edebiyatı ve Uygurca Eserler

Edebiyat, insanların düşüncelerini yazıya dökerek kendilerini ifade edebilmesi veya birbirlerini daha iyi anlayabilmesinde önemli bir iletişim aracı iken aynı zamanda toplumların gelişmesine ve ilerlemesine katkı sağlayan bir yazım türüdür de. Uygurlar, kendilerine ait dil ve yazıya sahip olmanın getirdiği avantajlarla edebiyat alanında da eserler vererek zengin bir kültüre sahip olabilmişlerdir. Uygur edebiyatının oluşmasında ve gelişmesinde önemli rolleri ve etkinliği olan bahşiler ve onların çalışmaları önemlidir. Bu sebeple burada bahşilik üzerinde durmak gereği hissedilmiştir.

Kırgızlarla yapılan savaş (840) sonrasında yıkılan Uygur Devleti'nin siyasi etkinliği zayıflamış; Uygurlar, Moğolların idarisine girdikten sonra sahip oldukları üstün medeniyet ve kültürel birikimleri sayesinde kısa zamanda kendilerinden bahsettirmeyi başarabilmişlerdir. Faruk Sümer, *"Moğolların sahip olduğu askerî ve mülkî teşkilattın ekserisini Uygur Türklerinin teşkil ettiğini aydınlar zümresinden din adamları (bahşi), mülkî memurlar (bitikçi) ve tabibler (otacı) gibi mesleklerde..."*¹¹⁸⁹ Uygurların yer aldıklarını belirtir. Quatremere göre *"Millî dinlerini ve Uygurlardan aldıkları âdetleri uzun zaman muhafaza eden Cengiz sülalesinin saraylarına bakacak olursak kam dediğimiz bu bahşilerin..."*¹¹⁹⁰ önemli olduklarından bahsetmek mümkündür. Bu sebeple

¹¹⁸⁸ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, (Visdelou, Supplement a la Bibliotheque Orientale 1780, 157) İstanbul 1989, s.87.

¹¹⁸⁹ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1970, C.I, s.16, 145.

¹¹⁹⁰ Quatremere, Bizans tarihçisi Pachimere'in eserinde bahşi ünvanını taşıyan bir takım şahısların adının geçtiğini kaydediyorsa da henüz tenkidli ve bir basımı bulunmayan eserin karışık ve şüpheli metnine dayanarak bunların bahşi ve Uygur olduğuna dair hüküm vermek tarih açısından çok sakıncalıdır. Bkz. Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, s.155; Köprülü, burada Tatar Koutzimpaxis yani Koutzim Bahşi'yi kastediyor olmalıdır. Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, (çev. İlcan Bihter Barlas), İstanbul 2009, s.76-77.

Marco Polo'nun “günlük hayattaki mühim rolleri ve hükümdarlar üzerindeki nüfuzları da inkâr edilemez bir gerçektir.”¹¹⁹¹ dediği bahşilerin dinî-siyasî yerlerini bütün ehemmiyeti ile görülebilir.¹¹⁹²

Fuad Köprülü, “Uygurlarda “baskı” kelimesi, Arap ve Acem tesiri altında “bahşi” şeklini almış ve muhtelif zamanlarda muhtelif Türk şubelerinde başka başka manalarda kullanılmaya başlanmıştır.”¹¹⁹³ der ve devamında “Bahşi kelimesinin ifade ettiği “Uygur Alfabetini bilen kâtip” manası XII. asrın sonlarından beri mevcut idi. Budist rahiplerinin Uygurlar arasında en münevver ve okumuş sınıfı teşkil ettiğini ve devlet teşkilâtında kalem işlerinin de büyük bir nispette bunların elinde olduğunu Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han zamanından başlayarak Uygur Alfabetini kabul eden ve Moğol idare teşkilâtını en ziyade Uygur bahşilerinin yardımı ile kuran, devletin resmî işlerinde Türkçe (Uygur) 'ye mühim yer veren Moğollar ile Moğolların akraba kolu olan Celayirlerde bahşilik önemli bir kurum olduğunu...” belirtir. Celayirler devrini anlatan ve idare teşkilâtına dair en mühim bilgileri veren “Dustûr al-Kâtib”’de de bahşilik kurumu geçmektedir.¹¹⁹⁴ ve XV. asırdan kalmış olan Uygurca eserlerin müstensihleri hep “bahşi” sıfatıyla lakablandırılmıştır ki kâtip yerine kullanılır.¹¹⁹⁵

İlhanlı devrinde iç ve dış haberleşmede Uygur Alfabeti ve Uygurca ıstılahların kullanılmış olması¹¹⁹⁶ Moğol saraylarında yazı işlerinden sorumlu olduğu anlaşılan bahşilerden dolayısıyla da bu işi yapan Uygurlardan bahsedilebilir. İbnî Battuta da seyahatnamesinde bahşilere yer verirken onlara dair bir anısını şöyle anlatır. “XIV. asrın başında ziyaret ettiği Keylukeri Limanı'nda kendisi için verilen ziyafete şahıslardan birinin “yemekleri yemek caiz değildir.” diyerek yemeğe icabet göstermemesi üzerine

¹¹⁹¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), C.1, s.194-195.

¹¹⁹² Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, (Visdelou, Supplement a la Bibliotheque Orientale 1780, 157) İstanbul 1989, C.1, s.62.

¹¹⁹³ Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, C.1, s.68.

¹¹⁹⁴ Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, C.1, s.148.

¹¹⁹⁵ Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, C.1, s.69.

¹¹⁹⁶ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s.275.

*daveti veren Melike (prens) niçin katılmadığını sorunca gemi sahibi: “Bir adam gelmedi. O bahşi’dir. Yemek yemez.” diye cevap vermiştir.”*¹¹⁹⁷ Burada bahşilerin gerek dinî gerek siyasî gerekse gerekse kültürel açıdan her yerde varolduklarından söz etmek mümkündür.

Diğer taraftan “*Timur’un sarayında Uygur bilim adamları (bahşiler) ve Farslı sekreterleri (dabiran) görevlendirdiğini Yuan (Kubilay) Hanedanı (1271-1368) ve Timurlular tarihinde oynadıkları aktif rolleriyle Uygur kâtiplerinin her yerde arabulucu gibi görüldüğünü...*”¹¹⁹⁸ bildiren Thomas T. Allsen’den başka John E. Woods, “*Ming Hanedanı (1368-1644) ile Timurlu Şahruh arasında Uygur kâtiplerinin 1420 yılında görev almış*”¹¹⁹⁹ olduklarından haberdâr eder. Şerefeddin Ali el-Yezdî, (Şaraf al-Din Ali Yazdi)’nin “Zafar-Name” ’sinde geçen Uygur bahşileri ve Türk bahşileri ifadesinden¹²⁰⁰ Timur’un daha ilk devirlerinde emniyetli ricali arasında **Devlet-Şah Bahşi Uygur**¹²⁰¹, un isminin geçmesinden bahşiliğin bu döneme kadar gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Osman Fikri Sertkaya, İslâmî devrenin Uygur harfli eserlerini 2 grupta inceler:

1. Anadolu Dışı Uygur harfli eser geleneği (1069-1458)

- a) Karahanlı sahası metinleri**
- b) Çağatay Hanlığı devri metinleri**
- c) Altun Orda devri metinleri**
- ç) İran sahasında tertip edilen metinler**
- d) İstinsah veya telif sahası tespit edilemeyen eserler**
- e) İslâmî devrenin İslâmî unsur taşımayan eserleri**

¹¹⁹⁷ *Muhammed Et-Tanci, İbnî Battuta Seyahatnamesi “Tuhfetü’n-Nuzzar fî Garaibi’l-Emsar ve Acâibi’l-Esfâr”, I-II, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.888.*

¹¹⁹⁸ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.101.

¹¹⁹⁹ John E. Woods, “The Rise of Timurid Historiography” *Journal of Near Eastern Studies* 46/2 (1987), s.82.

¹²⁰⁰ *Bibliotheca Indica*, C.I, Calcutta 1887, s.24, vd.

¹²⁰¹ Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, C.1, s.149.

f) Timurlu devri metinleri

2. Anadolu’da Uygur harfi eser geleneği (1272-1481 ve devamı)

a) İlhanlı ve Celâyir devresi metinleri (1272-1372)

b) Osmanlı devresi metinleri (1473-1481 ve devamı)¹²⁰² olarak guruplandırılan bu eserler, Uygur edebiyatının varlığını ve önemi ortaya koyarlarken Uygur dil ve yazısı bakımından da oldukça değerlidirler.

3.2.3.1. Oğuz-Name

XV. yüzyılda Azerbeycan’da “Tebriz Saray Kütüphanesi”nde Uygur Alfabeti ile yazılmış kitaplar bulunuyordu. Azerbaycan ve Anadolu’nun Oğuz-Türkmen toplulukları arasında eski Türk rivayet ve efsanelerinin geniş çapta yaygınlaşmasında Uygurların büyük etkisi olduğu bir gerçektir. Yazıcızâde Âli, *Osmanlı Sultanı II. Murad (1421-1451)’a sunduğu “Tevârih-i Âli Selçuk”’ta eski Türklerin jeneolojik efsanesi bulunan “Ergenekon”*¹²⁰³, dan başka *Uygur Alfabeti ile yazılmış “Oğuz-Name”*¹²⁰⁴ hakkında da bilgi verir. Türk edebiyatının ortak mahsülleri olan bu eserler, Uygur dil ve yazısının aynı zamanda da Uygur edebiyatı ve tarihi için de oldukça önemlidir.

Turgun Almas, ilk defa Turfan’da VIII. yüzyıla ait Uygur Alfabetiyle yazılmış bir “Oğuz-Name”nin bulunduğundan bahseder. *“Eser, XI. yüzyılda Karahanlıların büyük şehirlerinden Kaşgâr’da ve hatta Semerkand’da Uygur Alfabeti ile kaleme alınmıştır. Muhtemelen VIII. yüzyılda eski Uygur Alfabeti ile kaleme alınan “Oğuz-Name”, XII. yüzyılda Karahanlılar döneminde yazılan nüshanın yeni alfabe ile yazılmış şeklidir.*¹²⁰⁵ der. Jean-Paul Roux ise *“Turfan’da 1300 yıllarına doğru Uygur Türkçesiyle kaleme alınan bir başka metin ise XV. yüzyılda bir Kırgız bölgesinde yalnızca imlâ*

¹²⁰² Osman Fikri Sertkaya, “İslami Devre’nin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış”, *Bochum 1977*, s.1.

¹²⁰³ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk “Selçuklu Tarihi”*, (haz. Abdullah Bakır), s.8.

¹²⁰⁴ Yazıcızâde, *a.g.e.*, s.1-37, 353.

¹²⁰⁵ Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), s.409.

olarak değiştirilip düzenlenen “Oğuz-Name”’nin Turfan Uygurcasıyla yazılmış örneğidir.¹²⁰⁶ diyerek bir başka nüshadan bahseder.

Faruk Sümer, “Oğuz-Name’nin Moğol devrinde, İran’da yazılmış olduğunu... söylerken bu destanı, İran’da 14. yüzyıl başında İlhanlı sarayında doğan “Türk” adı altındaki geniş kavmiyetçilik şuuru meydana getirmiştir.”¹²⁰⁷ diyerek bu konudaki düşüncesini dile getirmiştir. Bahaddin Ögel ise “destanda nöker gibi Cengiz (Çingiz) Han Devleti’nde kullanılan (Türkçe) terimlerin olması, Uygur yazılı Oğuz Destanı’nın Cengiz Han’dan sonra yazılmış olduğuna...”¹²⁰⁸ dikkat çeker.

Oğuz Kağan Destanı’nın nüshaları içinde tam nüsha kabul edilebilecek iki metin mevcuttur. İlki Uygur harfli, ikincisi Reşideddin’in “Camiü’t-Tevarih” adlı eserinin “Tarih-i Oğuz û Tûrkan ve Hikâyet-i Cihangiri” adlı bölümde yer alan metnidir. En eski nüsha Paris Bibliotheque Nationale’in Türkçe eserler bölümünde kayıtlıdır ve 21 yapraktan oluşmuştur. 1300’lerin başlarında Reşideddin’in başkanlığındaki bir heyet tarafından kaleme alınan “Camiü’t-Tevarih”te yer alan “Oğuz-Name”’nin Uygur bahşileri tarafından kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Eser, Türkçe ve Moğolca “Oğuz-Name” nüshalarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Türkçe olan nüsha, Mustafa Aça’ya göre “Uygur harfleri ile de yazılmış olabilir.”¹²⁰⁹

Bahaeddin Ögel, “Uygur harfleri ile yazılmış olan Oğuz Destanı, Oğuz destanlarının en güzeli ve fikir bakımından da en değerlisidir. Bu destanda İslâmiyet’in hemen hemen hiçbir izi yok gibidir.”¹²¹⁰ derken Saadettin Gömeç, “Oğuz-Nameleri değerlendirilirken önce diğerlerine göre daha yalın olan ve İslâm öncesi motifleri

¹²⁰⁶ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), İstanbul 2001, s.221; Jean-Paul Roux, *Türkler’in ve Moğollar’ın Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 2002, s.37.

¹²⁰⁷ Faruk Sümer, “Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler”, *Ank. Üniv., D.T.C.F. Dergisi*, C. XVII, S. 3-4, Ankara 1959, s.388.

¹²⁰⁸ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s.130.

¹²⁰⁹ Mustafa Aça, *Oğuznamecilik Geleneği*, Konya 2011, s.81-88.

¹²¹⁰ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.128,139.

*bünyesinde barındıran bir Uygur Türkçesi nüshasının temel alınması gerektiğini...*¹²¹¹ savunur.

3.2.3.2. Şu'b-i Pencgane

Z.V.Togan, “Reşideddin'in “Şu'b-i Pencgane” ismindeki kitabı, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde (N. 2937) mahfuz bulunan nüshasında isimlere ait küçük izahlar ve başlıklar, Uygur harfleri ile Moğolca yazılmıştır.”¹²¹² diye bilgi verirken Osman Fikri Sertkaya, eserin “İlhanlı dönemine ait olmakla birlikte Çağatay döneminde yazılmış olduğunu...”¹²¹³ iddia eder.

¹²¹¹ Saadettin Gömeç, “Oğuz Kagan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz”, *Ank. Üniv., D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.22, S. 35, Ankara 2004, s.120.

¹²¹² Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.258.

¹²¹³ Osman Fikri Sertkaya'nın bu eser hakkındaki görüşleri: “İlhanlı 1350'de bitti. Şecerenin içersinde Timur, resimli olarak diz çıkmış, tek renkli minyatür olarak var. “Çığın bin Ali Şah başı bitidi.” diye mühür var. O mühürü ben okudum Emel Esin'e verdim, Emel Esin'de bana atfen “Sertkaya böyle okudu.” dedi. “Mahsen-ül Esrar” müstensihinin Çığın bin Ali Şah başının olduğunu biliyoruz. Maalesef “Bibliyotik Nasyonel” de Radlof'un alıp, zamanında Kutadgu Bilig arkasında neşrettiği yazma kaybolmuş. Ben “Bibliyotik Nasyonel”ı tetkik ettim, İlhanlı'da yazılmış olması mümkün değil. Yani şimdi diyelim ki ben 18 yaşındayım, torunumu nasıl bileyim? Önce evlenmem lâzım, çocuğumun olması lâzım, çocuğumun evlenmiş olması lâzım, ondan sonra onun çocuğunun olması lâzım. Ortada olmayan bir devlet devam eden bir zincirle bunu nasıl yapabilir? O Çağatay Hanlığından geliyor, hiç şüpheniz olmasın. Bakın şimdi üç tane şeceremiz var. Birisi 2152'de Farsça, Uygurca ve Türkçe olan. Birisi “Şub-u Pencgane” benim bu mukayese ile neşrettiğim metin, Farsça açıklamaları değil, başlıkları neşrettik biz ve ikisini karşılaştırdık. Üçüncü bir tane de Özbekistan'da var. O da bu Türkler kitabında yer aldı. Sadece onda minyatür var. Burada da aynı şekilde minyatür yerleri boş bırakılmış, şimdi İlhanlıdan bize bu şekilde kalan hiç büyük kitap yok. Eğer bu İlhanlı olsaydı ilk devrelere ait bir kitap olurdu. Benim kanaatim bu. Belki de ben yanılıyorum, ilimde kesinlik olmaz.Şecere çok, ben Uygur harfli olan üç tane diyorum, başka yok. Ben dünyada, bakın değil Türkiye'de dünyada bu konuda ne yazıldıysa hepsini gördüm. İki tanenin haricinde hepsi de bende var. Görmediğim iki metin var. Birisi burada bir kütüphanede, birini de Suat Sezgin söyledi, Suriye'de bir yazmanın içinde. Üçüncü bir metin de İran'da bir kütüphanede Turhan Gencevi ona bana gönderdi, “oku” dedi. Okuyup derhal gönderdim. O, ölmeden önce telefonda konuştuğumuzda “Osman, onu muhakkak yayınla.” dedi. Bende onun adına hazırlayıp Lütfi ve diğer Çağatay şairlerinin İran'da yazılmış Uygur harfli metinleri, özelliği şu, bütün harflerin altında Arap harfleriyle transkripsiyonu var.” Bkz. <http://www.muğanakyuz.com/prof-dr-osman-fikri-sertkaya-kitabelerle-ilgili-konferans> (09.09.2010).

3.2.3.3. Tezkire-i Sâtuk Buğra Han

“Karahanlılar, amme hukukuna ait bir takım esasî prensiplerde saray teşkilâtında, orduda ve idarede, vergilerde ve memuriyet isimlerinde ve adli mekanizmada, bazı hukukî sembollerde, hülâsa hukukî hayatın bütün tezahürlerinde Kök-Türk ve Uygur Devletlerinden kalmış hukukî müesseselerin devam edip gittiği bir devlettir.”¹²¹⁴ diyen Fuad Köprülü, “Tezkire-i Sâtuk Buğra Han” için “Karahanlıların Müslüman oluşlarının hikâyesini menkıbevî tarzda anlatan Doğu (Uygur) Türkçesi ile yazılmış bir eserdir.”¹²¹⁵ açıklamasında bulunur.

3.2.3.4. Kutadgu Bilig

Muharrem Ergin, “Kutadgu Bilig” hakkında “Klasik Türk Edebiyatı’nın ilk eseri olarak bilinen Kutadgu Bilig yani “Kutlu Bilgi”, Uygur devresi dediğimiz müşterek eski Türk yazı dilinin mahsüllerindendir. Eserin bugün elde mevcut üç nüshasından biri 1439’da Temür’ün oğlu Şahruh zamanında Herat’da Uygur harfleri ile istinsah edilmiştir. İlim âleminde Herat veya Viyana nüshası diye anılan bu nüsha, önce Tokat’a sonra da 1474’de İstanbul’a gelmiş, nihayet Hammer tarafından ele geçirilerek Viyana’ya götürülmüştür. Buradan da eserin birkaç sayfasını Paris’e göndermiştir. Eser, 1825 yılında bilim dünyasına tanıtılmıştır.”¹²¹⁶ diye bilgi verir.

“Kutadgu Bilig”, üzerine ilk çalışma yapan araştırmacı ilim adamı dilci V. V. Radlov, “eserin yazı dilinin Altay Türk Dili ve daha çok Soyonca (Tuvaca) olduğunu...” söyledikten sonra “Uygurlar Meselesi Üzerine Araştırmalar” adlı çalışmasında “eserin dilinin Uygur Türkçesi olduğunu...” yazmıştır. Danimarkalı dilci ve Türkolog V. Thomsen, “Kutadgu Bilig”’in şiirsel yapısını öğrenerek, V. Radlov’un görüşünün yanlış olduğunu ileri sürmüşse de S.E. Malov’a göre “eserin yazı dili eski Uygurca’dır.” N.A.

¹²¹⁴ Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi Tarihi*, (haz. O. F. Köprülü), İstanbul 1983, s.23.

¹²¹⁵ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (haz. Orhan Köprülü-Nermin Pekin), İstanbul 1980, s.164.

¹²¹⁶ Muharrem Ergin, “Reşid Rahmeti Arat’ın Bazı Eserleri”, *Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Ankara 1966, s.441.

Baskakov ve A.M. Şerbak, “*eserin yazı dilinin Karlukça olduğunu...*” buna karşın E.R. Tenişev ise “*eserin Karahanlı Uygurca (Hakaniyece, Buğra Han dilinde) edebî dilinde yazıldığını...*”¹²¹⁷ iddia eder. Leon Cahun ise “*Kutadgu Bilig, saf bir Uygur Türkçesi ile yazılmıştır. 463/1068 tarihinde yazılan eser, toplamda yalnızca 92 adet Arapça ve Persçe kökenli kelime içerir.*”¹²¹⁸ der ve bu konuda son noktayı koyar. Yabancı dillerin etkisinden uzak kendi sahasında oldukça güçlü dil ve gramer yapısına sahip eser, konusu itibarıyla de oldukça değerlidir.

3.2.3.5. Atebetü'l-Hâkâyık

Hakikatlerin Eşiği anlamına gelen “Atabetü'l-Hâkâyık”, XII. asırda Edib Ahmed Yüknekî tarafından yazılmıştır. Manzum bir öğüt ve ahlâk kitabıdır. Eserin günümüze kadar ulaşan dört nüshası bulunmaktadır. 1444 yılında Semerkand'ta istinsah edilen nüsha, en eskisi olup hattat *Zeynel Âbidin* tarafından Uygur harfleriyle yazılmıştır. İstanbul “Süleymaniye Kütüphanesi”nde Ayasofya bölümünde bulunmaktadır. İkinci nüsha, Ayasofya nüshasıdır. 1480 yılında İstanbul'da *Şeyhzade Abdürrezzak Bahşi* tarafından düzenlenmiştir. Üst satırları Uygur, alt satırları Arap harflidir. “Atabetü'l-Hakayık”ın Hoca Arslan tarafından tanzimine dayanan bu nüshaların üçü tam olup 1944 tarihli Semerkand (Ayasofya) nüshasının iki kıtası Arap, gerisi tamamen Uygur harfleri ile yazılmıştır. İkincisi 1480 tarihli İstanbul Ayasofya nüshasının her mısrası hem Uygur hem Arap harfleri ile yazılmıştır.¹²¹⁹ Bu yazı numunesini kaleme alan *Zeyne'l-Âbidin b. Sultan Bahti'l-Hüseyini'l-Cürcanî*, XV. asır Türk hattatlarındandır.¹²²⁰ Bu eserden Orta Asya'da İslâmiyet'in etkisiyle kullanılan Arap Alfabesinin yanısıra

¹²¹⁷ Mavlyuda Kamciyeva, <http://www.manas.kg/sbe/tezler/tarih/mavlyudakamciyeva.pdf> s.24-25, (14.10.2009).

¹²¹⁸ Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnanc Kaya), s.119, dipnot 278.

¹²¹⁹ Muharrem Ergin, “Reşid Rahmeti Arat'ın Bazı Eserleri”, s.445.

¹²²⁰ R.Rahmeti Arat, “Bir Yazı Numunesi Münasebeti İle”, *Makaleler*, C.I, Ankara 1987, s.763.

yerel Türk dillerini yazarken Uygur Alfabesinin de kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.¹²²¹

3.2.3.6. İbnî Mühenna Lûğâtı

Eser tercümelerinde sözlüğe ihtiyaç duyulması muhakkaktır. Bu sebeple “İbnî Mühenna Lûğâtı”, bu ihtiyacı karşılar niteliktedir. İlhanlı devrinde yazılmış olan eserin, Avrupa kitaplıklarında bulunan beş yazmasını karşılaştırarak ilk yayımlayan kişi P. Melyoranskiy’dir. Daha sonra eserin İstanbul’da “Müze-i Humâyûn” kitaplığında altıncı yazma nüshası bulunmuştur. Bu yazma üzerinde çalışan Kilisli Rifat Bilge, eseri İstanbul’da yayımlamıştır. Abtullah Battal Taymas’ın TDK’da yayımladığı bu çalışma, “İbnü Mühennâ Lûğâtı”nın İstanbul nüshasının 6. kopyasıdır. Türkçe bölümünün basma nüshaya göre düzenlenmiş bir şeklidir. Abtullah Battal Taymas, *“İbnî Mühenna eserinin bu altıncı nüshasında pek bariz bir surette göze çarpan lisanın Şarkî Türk Kaşgâr ve Uygur lisanı olduğunu iddia edersem yanlış olmayacağım fikrindeyim.”* derken eserin Doğu Türkçesi, Kaşgâr ve Uygur dil özelliklerini gösterdiğini de ifade etmiştir.¹²²²

3.2.3.7. Hüsrev ve Şirin

“Hüsrev ve Şirin” manzumesi, 1337-1342 yılları arasında yazılmıştır. Günümüze kadar gelebilmiş 1383 yılı kopyasının orijinali şu an “Paris Ulusal Kütüphanesi”ndedir. Kotb adlı şairi, XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın ortaları arasında yaşamış; Kotb, şairin lâkabıdır. Asıl adı, doğduğu ve öldüğü yer bilinmemektedir. Onun Bulgar ülkesindeki İskil kabilesine mensup olduğu bilinir. İskiller, IX. yüzyılın başında Uygur yurdundan göç etmiş bir kavimdir.¹²²³ Bu sebeple İskillerin Uygur Türkçesi ve Edebiyatını yakından

¹²²¹ Uli Schamiloğlu, *Karışımın Güzellikleri*, Vincent Fourniau, Semerkand 1400-1500, İstanbul 2005, s.194.

¹²²² İbnî Mühenna, *İbnî Mühenna Lûğatı*, (çev. Aptullah Battal Taymas), İstanbul 1934, s.1-2.

¹²²³ İklil Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı*, İstanbul 1998, s.116.

tanıma ve bilme ihtimâlleri kuvvetle muhtemel olup eserin yazılmış olduğu tarih itibariyle Uygur Türkçesiyle de bir nüshasının da olması düşünülmektedir.

3.2.3.8. Tezkiretü'l-Evliya

1340 ve 1436'da Uygur harfleriyle yazılan ve yazarı bilinmeyen iki "Tezkiretü'l-Evliyâ" tercümesi vardır. "Tezkiretü'l-Evliyâ", Anadolu Türkçesine tercüme edildiği gibi XV. yüzyılda Doğu Türkçesine de tercüme edilmiştir. Doğu Türkçesine tercüme edilen "Tezkiretü'l-Evliyâ"'nın biri Uygur harfli olup, Paris Bibliothèque Nationale Suppl. Turc 190'da kayıtlıdır. Uygurca yazılı eser, 840/1436-1437 tarihinde Herat (Herü)'ta *Ebû Mâlik Bahşi* tarafından istinsah edilmiştir.¹²²⁴ Beylikler döneminden kalma anonim, en eski "Tezkiretü'l-Evliyâ" tercümesinin XIV. yüzyılın ilk yarısında Aydınoğlu Mehmed Bey (707-734) adına tercüme edildiği tahmin edilmektedir.¹²²⁵

Eserlerin Herat'ta yazılmış ya da Herat nüshalarının bulunmuş olması Herat'ın önemli ilim ve kültür merkezi olduğunu göstermektedir. Yazı ve konuşma dilinin Uygur Türkçesi olması ise o dönemde Herat'ta Uygurların yaşadıklarına aynı zamanda da Uygur Türkçesi'nin hâkim ve önemli olduğuna delildir.

3.2.3.9. Mirac-Nâme

"Mirac-Nâme", Hz. Muhammet'in miracını konu edinen mensur bir eserdir. Uygur harfleriyle yazılan tek nüshası 1436'da istinsah edilmiştir. İlmî neşrî yapılmamış ise de Osman Fikri Sertkaya, eser üzerinde bir çalışma yapmıştır. Topkapı Sarayı'nda (2154 nolu) Hazine Albümde bulunan bazı Mirac minyatürleri, vaktiyle Ahmet Mûsâ tarafından resimlenmiştir.¹²²⁶ Güner İnal, "*Bu minyatürlerde geniş, dolgun çehreleri,*

¹²²⁴ Paşa Yavuzarslan, Hazai György (2008) "Die Altanatolisch-Türkische Übersetzung des Tazkaratu'l-Awliya von Farīduddīn Attar" 1. Band: Text, 2. Band: Faksimiles, Berlin: Klaus Schwarz Verlag. 403 + VII+337, Bilig Kış S.56, Ankara 2011, s.249- 258.

¹²²⁵ Orhan Yavuz, *Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-EvliyaTercümesi ve Dil Özellikleri*, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 1986, (Y.D.T), s.XLVI.

¹²²⁶ M. Ş. İbşiroğlu-S. Eyüboğlu, *Fatih Albümüne Bir Bakış*, İstanbul 1955, s.96-113, res.86-94.

badem gözlü insan tipleri Uygur fresklerinden tanıdığımız çehrelerle büyük bir benzerlik göstermektedir.” diyerek Turfan’daki resimleri, Reşideddin’in eserindeki minyatürleri ve hatta Selçuklu sarayında görülen çinîleri hatırlatmaktadır. Mirâc-Nâme’nin 1513 tarihli el yazma nüshası Paris Biblioth  que Nationale (Supp. Turc 190) de korunmaktadır ve Uygur harfleri ile yazılmıştır.¹²²⁷

3.2.3.10. Letafet-Name

Bunlardan başka XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başında Uygurca yazılmış *Hocendî*’nin “Letafet-Name”si¹²²⁸ ile *Lutfî* ve *Sekk  k  *’nin yazmış oldukları gazeller İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümünde (4757) kayıtlıdır. Gazeller, **  eyzade Abdurrezzak Bahşi** tarafından 17 Zilkade 884/30 Ocak 1480 tarihinde İstanbul’da üst satırda Uygur Harfleri ile alt satırda ise Arap Harfleri ile çift alfabe ile tertip edilmiştir. *Lutf  * ve *Sekk  k  *, Çağatay Edebiyatı’nın Ali-  ir Nevay  ’den önce gelmiş iki büyük şairidir. Nevay  , “Muh  kemet  ’l-L  g  teyn”’de kendisinden önceki   airleri sayarken *Sekk  k  * ve *Lutf  *’yi de zikreder.¹²²⁹ Farsça masallar mecmuası olan “Bahtiyar-Name” de XIV. yüzyıl sonları ile XV. yüzyıl başlarında adı bilinmeyen bir mütercim tarafından Türkçe (Uygur Türkçesi olmalı)’ye çevrilmiştir.¹²³⁰

Uygur dil ve yazısının ve hatta edebiyatınınT  rk kültür tarihi açısından önemini ve oynadıkları rolü Ahmet Caferoğlu, şöyle ifade etmektedir. “*Beşinci yüzyıldan ba  layarak önceleri kendi boyları, daha sonra katma diğer Türk boy ve uyruklarıyla siyas   bir birlik vücuda getiren Uygurların Orta-Asya Türk Dili ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında çok mühim rolleri olmuştur. Din ve inançlarındaki tolerans, v  risi bulundukları daha   nceki Türk Dili ve kültürüne sıkı bağlılıkları,*

¹²²⁷ Güner   nal, *Başlangıcından Osmanlılara Kadar Türk Minyatür Sanatı*, Ankara, 1995, s.88.

¹²²⁸ Osman Fikri Sertkaya, “Horezmi’nin Muhabbetnamesi’nin   ki Yeni Yazması   zerine”, *TM*, C.17, İstanbul 1972, s.186.

¹²²⁹ Osman Fikri Sertkaya, “Osmanlı şairlerinin Çağatayca Yazılmış   iirleri ve Uygur Harfleri   le Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, İstanbul 1972, s.167-168.

¹²³⁰ Mustafa   zkan, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelerin Türk Diline Etkisi” *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.3, İstanbul 2011, s.49.

yerleşik cemiyet hayatı ile göçebe serbesliğini ayarlamadaki kabiliyetleri Uygur Türkünü Türk Dili ve kültürünün yeni baştan yapılması gereken yapısının ustası kılmakta gecikmemiştir. Kelimenin tam manasıyla devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar gelişmiş yapılı, hukukî bir devlet yaratmışlardır. Uluslararası münasebetler kurarak, yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar vücuda getirmişlerdir. Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur vekiller heyeti ve çeşitli mansıplar kadrosu ihdas etmişlerdir. Devlet nizam ve intizamını koruyan kanunlar tedvin etmişlerdir. Dış ülke ve memleketler nezdinde sefirler göndermişlerdir.”¹²³¹

3.2.4. Çağatay Dili ve Edebiyatı

Büyük Moğol istilâsından sonra Maverâ'n-nehir toprakları ve buralarda yaşayan halk, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay tarafından yönetilmeye başlamıştı. Dini İslâm, dili Türkçe olan şehir kültürüne alışık, zengin ve medenî halk, zamanla “Çağatay Türkleri” olarak anılırken kullandıkları dile de “Çağatayca” denilmiştir. Dilbilimcilerin farklı bir dil olarak kabul ettiği Çağatayca'nın aslında aynı dil özellikleri ve kurallarına sahip Uygur Türkçesi olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Uygur imlâ geleneği üzerine kurulan Çağatay Türkçesi metinlerinde¹²³² kullanılan dil, incelenecek olursa Uygur Türkçesi'yle benzerliği açıkça görülür.

Bu konuda Zuhâl Ölmez, “*Uygur Türkçesini kullanan kavimlerin ortadan çekilmesiyle yazı dilinde meydana gelen değişim ve gelişimle eski Uygur Türkçesi'nin yerine Çağatayca adı verilen dil geçmiş, Uygur Türkçesine ait sözcük ve dilbilgisi biçimlerinin yerini Orta Asya şivelerinin sözcük ve dilbilgisi biçimleri almış ancak kısmen de olsa Uygur unsurları dilde korunmuştur. Böylece Çağatayca yapay bir yazı*

¹²³¹ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İst. Ün., Edebiyat Fak. İstanbul 1958, C.I, s.143-144.

¹²³² Fatih Erbay, “W. Radloff'un Sözlüğünde Yer Alan Çağatay Türkçesine Ait Kelimeler Üzerine Notlar”, *Selçuk Ün., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar S.25, Konya 2009, s.109-117.

*dili olarak nitelendirilmiştir.”*¹²³³ diye yaptığı açıklama bu konudaki kanıyı destekler mahiyette olsa da Türkistan coğrafyasında yaygın olarak Uygur Türkçesi veya bu Türkçe’ye yakın lehçe ve şiveleri kullanan kavimlerin ortadan çekilmesi sebebiyle dilin zayıflaması veya etkinliğini kaybetmesini düşüncesi pek mantıklı değildir. Günümüzde de konuşulan ve bilinen Uygur Türkçesinin varlığı söz konusu iken ve hatta bu dille eserler veriliyorken aynı dil özelliklerine sahip Çağatayca’yı başka bir dil olarak kabul etmek dilbilimcilerin Uygur Türkçesine yapmış oldukları bir haksızlıktır. Bugün Çağatayca’ya dair bir iz yoktur. Güçlü bir dile, yazıya, edebiyata ve hatta tarihe sahip Uygurların Moğollar ve ardılları üzerindeki etkisi düşünülünce Uygur Türkçesi’nin yerini Çağatayca’ya bu kadar çabuk bırakabileceğini söylemek büyük bir yanılga olur.

“Uygur Dili ve Edebiyatı”nın zamanla “Çağatay Dili ve Edebiyatı” olarak bilinmeye ve bu isimle eserler vermeye başlaması Timur’un izlediği politikanın bir sonucu olarak kabul etmek mümkündür. Cengiz Han hayranı Timur, aslını unutarak, kendisini Moğol adledmiş, Cengiz Han’ın oğlu Çağatay’ın kurmuş olduğu hanlıktan gelen bir prensesle evlenerek çok istediği “küregen” sıfatını alabilmiştir. Hüküm sürdüğü topraklarda yüzyıllardır konuşulan Uygur Türkçesi’nin Çağatayca olarak değişmesini Timur’un Moğollara bağlılığının bir ifadesi olarak açıklanabilir.

Muharrem Ergin’in “*Doğu Türkçesine Çağatayca adı sonradan verilmiştir. Bu yazı dili Çağatay ile ilgili olmayıp, Timur ve oğulları ve onları takip eden Orta Asya ve Hint devreleri edebiyatının yazı dili olarak XIV. asrın sonunda başlayan, Nevaî ile en yüksek mertebesine ulaşarak XV. ve XVI. asırlarda en parlak devrini yaşayan, ondan sonrada kuvvetle devam edip nihayet yerini modern Özbekçe’ye bırakan Türk yazı dili kolu olmuştur.*”¹²³⁴ açıklamasına Jean-Paul Roux, “*Doğu Türkçesi, “Çağatay Türkçesi” olarak adlandırılıp edebi bir dil olmakta gecikmeyecek ve Mir Ali Şir Nevaî ve Hindistan*

¹²³³ Zuhul Ölmez, “Çağatay Edebiyatı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Eski Türk Edebiyatı Tarihi I, C.5, S.9, İstanbul 2007, s.178.

¹²³⁴ Muharrem Ergin, “Doğu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı* (2.Baskı), C.2, Ankara 1992, s.211.

*Hükümdarı Babur gibi yazarlar tarafından başarıyla kullanılacaktır.”*¹²³⁵ demektedir. Çağatay Hanlığı’nın siyasî tarihinde Çağatay ve Özbek isimleri, sıkça geçmektedir. Timur’un hüküm sürdüğü topraklarda yaşayan halkın Özbek, dil ve edebiyatın hatta devletin adının Çağatay olarak adlandırılması dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur.

Leon Cahun’un “*Timur’un dil politikası üzerine Çağatay Türkçesi, o dönemde edebiyat alanında baskın olan İran dili karşısında zafer kazanmıştır. Transoksiana rönesansının adamları artık Persçe (Farsça olmalı) değil Çağatay lehçesiyle yazıyorlardı. Özellikle Ahmet Yesevî’den sonra Türkçe öyle dayatmaya başlamıştı ki “Mihraç-Name” (1442), “Bahtiyar-Name” (1432), “Tezkiretü’l-Evliya” gibi dinî propoganda ve eğitim kitapları Uygur lehçesi ve harfleriyle yazılmıştı.*”¹²³⁶ açıklamasından ismi verilen eserlerin Çağatay değil Uygur dil ve edebiyatının yazım özelliklerini taşıdığı söylenebilir.

3.2.4.1. Timur Dönemi Dil ve Edebiyat

Timur döneminde edebiyata dair içeriği zengin değerli eserler verilmiştir. Uygur Türkçesinin hâkim ve yaygın olduğu bir coğrafyada hüküm süren Timur’un mensubu olduğu Moğol İmparatorluğu’nun resmî dili de Uygur Türkçesi idi. Bu sebeple bu dönemde yazılmış veya tercüme edilmiş birçok eserde Uygur Türkçesi ve yazısını kullanmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. İspanyol seyyah Clavijo (1403-1405), “*Mavera’ün-nehir hayatının izlerinin Cengiz Han’ın istilâsından sonra oldukça silinmiş olduğunu...*” ancak “*Semerkand’da yaşayanların kullandığı yazı bambaşkadır. Bu yazı Moğol Yazısı’dır. Timur, bu yazıyı okuyabilen ve yazabilenleri memur ve kâtip olarak*

¹²³⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.412.

¹²³⁶ Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405’e Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnan Kaya), s.321.

görevlendiriyordu.”¹²³⁷ diye verdiği bilgide geçen Moğol yazısı aslında Uygur Yazısı olmalıdır.

A.Yu.Yakubovskiy’nin verdiği bilgiye göre “Orta Kazakistan’da, “Altın Çuku Dağı”’nda Karsakpay maden ocağı yanında Timur’un 1391’de Toktamış Han’a karşı yaptığı seferin anlatıldığı bir kitabe bulunmuştur. Taşın üst tarafında Arap yazısı ile yazılmış üç satır, sekiz satırdan ibaret olan alt taraftaki kitabe Uygur Yazısı ile Çağatay (eski Özbek) Dili’nde yazılmış”¹²³⁸ olması bu dönemde Uygur dil ve yazısının kullanıldığına önemli bir delil teşkil eder. Ayrıca Osman Fikri Sertkaya, “Timur’un Mısır Memlûklarına yazdığı mektuplardan bazıları Uygur Türkçesiyle yazılmış, bütün seferleri Uygur vakanüvisleri tarafından Uygur Türkçesiyle ele alınmıştır. Bu dille yazılmış Uygur kroniklerinden birisi yakın zamanlarda Türkistan’da meydana çıkarılmış olduğu öğrenilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, hazine bölümünde (2152) kayıtlı murakkada, yer yer Arap harfleri ile de olmak üzere Uygur harfleri ile yazılmış bir şecere bulunmaktadır. Kısaca “Timurlu Şeceresi” adı verilen bu şecere, baştan ve sondan eksiktir.”¹²³⁹ diye Timur döneminde Uygur Türkçesi ve yazısının kullanıldığına dair bilgi verir.

Bu eserden başka Nizamüddin Şâmî, “Cengiz İmparatorluğu ve halefleri tarihi hakkındaki malûmat için Timur’un emriyle Uygur bahşileri tarafından Uygur Harfleriyle ve Uygur Dili’nde yazılmış olan “Tarih-i Hanî” adlı vakayinamenin yazımında, buna benzer başka eserlerden ve Timur’un kendi anlattıklarından istifade edilmiş olduğundan...”¹²⁴⁰ bahsederken W. Barthold, “Timur, Uygur vakanüvisleri hizmetine alarak seferlerinin Türkçe (Uygur Türkçesi olmalı) manzum bir tarihini yazdırdı. Fars’ta Timur’un torunu İskender’in sarayında oturan meçhul bir müellifin Çağatay Hanlarının tarihi hakkında yazdığı efsanevî hikâyelerde İslâm kaynaklarından

¹²³⁷ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur* (çev. Ömer Rıza Doğrul, sad. Kâmil Doruk), s.128.

¹²³⁸ A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Ankara 1992, s.170, 249.

¹²³⁹ Osman Fikri Sertkaya, “Timurlu Şeceresi”, *İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Yıllığı*, S.IX-X, İstanbul 1981, s.241.

¹²⁴⁰ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Farsçadan çev. Necati Lugâl), s.XXVI.

*değil Moğol yahut Uygur kaynaklarından yararlanmış olduğunu...*¹²⁴¹ söyler ve böylece Timur döneminde Uygurlar ve Uygurların sahip oldukları dil ve yazıdan haberdâr eder.

Timur döneminde verilen eserlerin “Çağatay Dili ve Edebiyatı” olarak adlandırılması Uygur Türkçesi’nin unutulduğu veya yok olduğunu göstermez. Bilâkis, Uygur Türkçesi ve yazısıyla ifşâ edilen “Çağatay Dili ve Edebiyatı”nı aslında “Uygur Dili ve Edebiyatı”nın orta dönemde çağdaş veya modern anlamda yeniden inşâ edilmesi ve yapılandırılması olarak kabul etmek daha yerinde olur. Burada, bu düşüncenin bir kez daha ortaya konulması gereği hissedilmiş ve çalışmanın alanından çıkmıştır.

3.2.5. British Museum’da Kayıtlı Uygurca Eserler

Türkistan coğrafyasında Uygur Türkçesiyle verilen eserlerin kısmen de olsa batı kütüphanelerinde yer almaları her ne kadar üzücü bir durum ise de buralarda korunuyor ve değerlerinin biliniyor olması da bir o kadar sevindiricidir. Bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların çalışmalarına katkı sağlamak ve işlerini kolaylaştırmak amacıyla elde edilen bilgiler, konuyla ilgisi olması dolayısıyla kısaca paylaşılmak istenmiştir.

British Museum, or.8193’de kayıtlı, Uygur harfleri ile yazılmış mecmua, sıra ile şu eserleri ihtiva eder.

(2a-129b) Sirâcü’l-Kulûb

(130a-135b) Mes’ele Kitabı

(137a-159a) Râhatü’l-Kulûb

(159b-173a) Horezmi’nin Muhabbet-Nâmesi

(173b-182b) bazı manzum ve mensur parçalar.¹²⁴²

Uygur harfleri ile yazılmış mecmualardan “*Sirâcü’l-Kulûb*” üzerine doktora çalışması yapılmıştır.¹²⁴³ İkinci eser “*Mes’ele Kitabı*”, 4 Şa’ban 835 Sıçan Yılı/4 Aralık

¹²⁴¹ W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.69-71.

¹²⁴² Osman Fikri Sertkaya, “Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Mensur Parçalar-I, (Mes’ele Kitabı)”, *TM*, C.18, İstanbul 1976, s.245-280.

1431’de Yezd şehrinde Emir Celaledin’in huzurunda tamamı **Mansur Bahşi** tarafından istinsah edilmiştir. “**Râhatü’l Kulûb**” ise mensur bir eser olup mecmuanın 136b-160a sayfalarının muhtevası, kendisinden önce yazılmış “Siracü’l Kulûb” gibi soru-cevap tarzında düzenlenmiştir. “Râhatü’l Kulûb”’un konusu peygamber ve şeyhlere ait hikâyelerin Yemen padişahının peygambere ve Çin padişahının kızının Mağrip padişahının oğluna sorduğu soruları ve bunlara verilen cevapları içine almaktadır.¹²⁴⁴

Horezmî mahlaslı bir şair tarafından yazılan “**Muhabbet-Name**” manzumesi, Ak Orda Beyi Muhammed Hoca Bek’in dileğiyle 1353 yılında yazılır. El yazmanın biri 1432’de Uygur Yazısı’yla yazılmıştır. **Mansur Bahşi** adlı kişinin kopya ettiği Uygur nüshası 14 bölüm, 3 gazelden kurulmuş olup, bu nüsha biraz kısa ve daha eskidir.¹²⁴⁵ Konusu aşk olan bu manzum eserin günümüzde iki el yazması vardır. Bu yazmaların ikisi de Londra British Museum (or. 8193)’da kayıtlı Uygur harfli bir mecmuanın 160a-173b sayfaları arasındadır. Uygur harfleri ile yazılan bu nüsha, ilk defa Bartold tarafından tanıtılmıştır. Dört nüshası günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan biri Uygur, diğerleri de Arap harfleriyle yazılmıştır. Tourkhan Gandjei, Scerbak, Nadjib gibi bilimciler eser üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır.¹²⁴⁶

Bazı manzum ve mensur parçalarda (173b-182b) yazmanın müstensihisi **Mansur Bahşi**’ye ait bir kaside ve bir dörtlük, *Lütfi*, *Kamberoğlu*, *Cevherî*, *Seyyid* ve *Kasım*’a ait gazeller ile dört koşuk (tuyug) yer almaktadır. İlk olarak Sir G.Clauson tarafından “A Hitherto Unknown Turkish Manuscript in Uighur Characters” adlı makalede Uygur harfleri ile yazılmış bir kısım Arapça ve Farsça manzum ve mensur metinlerle birlikte transkripsiyonlanan bu parçaların yeni transkripsiyonu yayınlanmıştır.¹²⁴⁷

¹²⁴³ Osman Fikri Sertkaya, “İslâmî Devre’nin Uygur Harfli Eserlerinden Siracü’l-Kulûb-Transkripsiyon ve İndeks”, İstanbul 1975, 25+LVIII+321.

¹²⁴⁴ Eserin sayfaları 136b-160a arasında bulunmaktadır. Bkz. Ümran Yaman, *Râhatü’l-Kulûb (Metin-Tercüme-Dizin)*, İstanbul, 2008, (Y.Y.L.T.), s.3.

¹²⁴⁵ İklil Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı*, s.117.

¹²⁴⁶ Osman Fikri Sertkaya, “Horezmi’nin Muhabbetnamesi’nin İki Yeni Yazması Üzerine”, s.185-189.

¹²⁴⁷ Osman Fikri Sertkaya, “Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Türkçe Parçalar II”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.21, İstanbul 1973, s.175-195.

3.2.6. Yarlğlar/Mektuplar/Fermanlar

Tarihî kaynaklarda yaygın olarak “ferman”¹²⁴⁸ sözlük anlamı kullanılan yarlğ, gerçekte Tanrı’nın ihsan etmek, yardım etmek, buyurmak, lutfetmek gibi hasletlerinden “ihsan, bağış, hediye” anlamındadır.¹²⁴⁹ Kaşğarlı Mahmud’a göre “*hükümdarın yazısı, emri demektir.*”¹²⁵⁰ Yarlğlar, mektuplar veya fermanlar, dönemin devlet politikasının ve siyasî ilişkilerin anlaşılmasında ve açıklanmasında önemli belgelerdir.

Plano de Carpini (1245-1247)’nin Moğol sarayına yaptığı seyahatten sonra Güyük Han (1246-1248) tarafından Papaya iletmek üzere bir mektup yazılmıştı. Hanın emir ve isteklerinin belirtildiği mektuplarda emir ve isteklerin yerine getirilmemesi veya red edilmesi durumunda uyarı ve tehdit gibi sözler de içermesi söz konusudur. Ascelin, 25 Temmuz 1247 tarihinde Baycu’nun karargâhını terk etmişti. Baycu, onun yanına iki Moğol elçisi vermişti, birisi Türk isimli *Aybeg*’ti. Pelliot, bunun “*Moğol hizmetine girmiş bir Uygur bürokrati olabileceğini düşünmektedir.*”¹²⁵¹ Moğol ve İlhanlı döneminde elçilik, rehberlik, tercümanlık görevlerini çoğunlukla Uygurların yerine getirdikleri kaynaklardan bilinmektedir. Elçilerin güvenilir ve akıllı olmalarının yanında hitabetinin güzel ve etkileyici olması ayrıca dil ve yazı bilmeleri, coğrafyaya ve yol güzergâhına hâkim olmaları da istenen ve beklenen özelliklerdendi.

Bu konuda Cüveynî, “*Mengü Kaan (1249-1260) zamanında saraya Fars, Uygur, Hitay, Tibet, Tangut vb. dillerde yazı yazabilecek kâtipler alınmıştı. Bir yere ferman (misâl) yazılacağı zaman o yerin diliyle yazılırdı.*”¹²⁵² derken Rubruk, “*Mengü Han’ın (Avrupa’ya) yazmış olduğu mektup ta Moğol lisanıyla ama Uygur harfleri ile yazılmıştı.*”¹²⁵³ der. “*Tabakât-ı Nasrî*”, “*Mengü Han zamanında özel bir düzenlemeyle O’nun tarafından kurulan Farşlı, Uygur, Hitaylı, Tibetli, Tankut ve diğer dilleri bilen*

¹²⁴⁸ *Türkçe Sözlük*, (10. Baskı) TDK, Ankara 2005, s.2139.

¹²⁴⁹ Mustafa Öner, http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/oner_yarlig.pdf, s.1., (30.05.2011).

¹²⁵⁰ Ahmet Caferoğlu, “Uygurlar’da Hukuk ve Maliye İstilahları”, *TM*, C.IV, İstanbul 1934, s.32.

¹²⁵¹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzman), İstanbul 1993, s.333; Roux da Sergis adında bir Uygur adı vermektedir. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), s.309.

¹²⁵² Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.486.

¹²⁵³ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), s.73.

*din bilgini kişiler mahkemelerde görevlendirildiler. Bu kişilerin görevlendirilmesinde kabilelerin karakterlerini ve dillerini bilmeleri ve fermanları onların dili ile yazmaları, önemli bir etkidir. Ayrıca onların ele geçirilmesinde veya etki altına alınmasında da önemli rol oynamışlardır.*¹²⁵⁴ diye bilgi verir.

Ayrıca Çağatay ve Cuci (Coçı) ulusları hanlarına ait ferman (yarlık)lar ile beraber birçok edebî eserler yadigâr kalmıştır.¹²⁵⁵ Kâşânî'nin “*Şehzade Kaydu'ya bağlı Cuci Kasar uruğundan Baba Oğul, yakını ve arkadaşı olan Mevlâna Zeyneddin Kudsî-i Puladî ile birlikte 716/1316-17 yılı içinde Sultan (Olçaytu)'a kul olma şerefine eriştiğinde dört kaside inşâ ve imlâ etti. Birisi Moğolca, birisi Arapça, birisi Türkçe (Uygurca olmalı) ve diğeri Farsça idi.*”¹²⁵⁶ diye verdiği bilgiden Altın Ordu Hanları'nın bazı fermanlarının da Uygur harfleri ile yazıldığı görülmektedir.¹²⁵⁷ A.Melek Özyetgin, “*Altınorda sahasında yazılmış tarhanlık yarlıgları, Uygur ve Moğol kançılırya geleneğinin tesiriyle oluşmuş, gerek muhteva, gerekse stilistik açıdan belirli bir yapıya ve kalıp ifadelere sahiptiler. Arap harfleriyle yazılmış olan bu yarlık Altınorda-Harezm sahası dil özelliklerini gösterirken yarlığın imlâsında Uygur geleneğinin hâkim olduğu, buna bağlı olarak da eklerin ayrı yazılması dikkati çekmektedir.*”¹²⁵⁸ diyerek yarlıkların dil ve yazım özelliklerine değinir.

Büyük Moğol devleti çöktükten sonra diğer hanedanların saraylarında bu gibi vesikaların ara sıra Uygur harfleriyle yazılmış olması -Uygur dili ve yazısıyla yazışma geleneğinin- XV-XVI. yüzyıllara kadar devam ettiğini göstermektedir.¹²⁵⁹ Nitekim Altınorda Hanı Temür Kutlug Han'ın 1398 yılında Uygur harfleri ile yazılan yarlığı¹²⁶⁰

¹²⁵⁴ Minhâj'ud-din Abû-Umar-ı-Usmân Maulana, *Tabakât-ı Nasırî*, (Translated from Original Persian Manuscript Major. H.G. Raverty), I-II, Oriental Books Reprint Corp., New Delhi, 1970, C.II, s.1186.

¹²⁵⁵ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.82-83.

¹²⁵⁶ Kâşânî, *Tarih-i Olçaytu*, (çev. Derya Örs), s.204-207.

¹²⁵⁷ Akdes Nimet Kurat, *Altınorda, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.

¹²⁵⁸ A.Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1996. s.170.

¹²⁵⁹ Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın *Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C.I, s.223.

¹²⁶⁰ W. Radlof, “bu yarlık'da 50 kelimenin 38'i Doğu Türkçesi, 44'ü Uygur-Çağatay, 13'ü Batı Türkçesi, 14'ü Arapça, 7'si Nogayca'dır.” der. Gramer bakımından 22 kelime umumî Türkçe, 24'ü Doğu

ile Akkoyunluların resmî yazışmalarında özellikle de yarlıglarda Uygur harfleri ile Uygur Türkçesini kullanmış oldukları Uygur dil ve yazısının daha uzun yıllar Moğol saraylarında önemini koruyarak devam ettiğine örneklerdir.¹²⁶¹

İlhanlı dönemi yarlıglarında Abaka Han (1265-1282) devrinden sonra Uygur harferi ile yazılmış Moğolca vesikalarda çoğul olarak görülen “*üge manu*” kelimesinin Türkçe karşılığı olan “sözümüz” formülünün Moğolca muadili olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir.¹²⁶² Ahmed Teküdar dönemine ait herhangi bir yarlıg bilgisine ulaşılamamış olmasına karşın Argun Han (1284-1291)’ın Uygur *Bar Savma* vasıtasıyla Avrupa’ya göndermiş olduğu elçilik mektubu Moğol Dili ile Uygur karakteriyle yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır. Mühür antik Çince karakter taşımaktadır.¹²⁶³ Moğol hükümdarlarının 1296 sonrasında Avrupa hükümdarlarına gönderdikleri resmî mektuplardan günümüze kalan bir kaç örneğin Uygur Yazısı ile kaleme alınmış olduğu görülmektedir.¹²⁶⁴ Gazan Han (1295-1304)’ın Papa VIII. Boniface’e Memlûklulara karşı ittifak teklif ettiği mektup, Uygur harfleri ile Moğolca yazılmıştır.¹²⁶⁵ Yine Gazan Han tarafından gönderilen (700/1300-1301) Nasır Nasireddin Muhammed Bin Kalavun tarafından mühürlenmiş ve mührü bozulmamış mektubun Bağdadî kâğıdın yarısına Moğol Dil ve Yazısı olan Uygurca ile yazılmıştır.¹²⁶⁶ Olcaytu Han (1304-1316), selefleri gibi Batı Avrupa’ya Moğol dili ile Uygur Alfabeleri ile yazılmış 42 dik satırdan oluşan 9 feet uzunluğunda 8 feet genişliğinde pamuk kâğıdından üretilmiş rula halinde Argun Han’inkine benzeyen, kırmızı mürekkeple beş kare mühürlenmiş bir yazı göndermiştir.¹²⁶⁷ Burada değişik kaynaklardan elde edilen bilgilere göre yarlıglarda

Türkçesi, 21’i Uygur-Çağatayca, 3’ü Nogayca’dır. Bkz. Hasan Abdullahoğlu, “Temür Kutlug Yarlığı”, *TM*, C.III, İstanbul 1935, s.219.

¹²⁶¹ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.381.

¹²⁶² Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s.275.

¹²⁶³ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C. III, s.350.

¹²⁶⁴ E. Mack Rosamond, *Doğu Malı Batı Sanatı*, (çev. Ali Özdamar), İstanbul 2005, s.94.

¹²⁶⁵ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, İstanbul 2009, s.154.

¹²⁶⁶ T.Ahmet bin Ali Makrîzî, *Kitabü’s-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.I, Bölüm 3 s.260.

¹²⁶⁷ Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, London 1880, C.III, s.573-574.

kullanılan dil ve yazım özellikleri Uygur dil ve yazısının varlığını ortaya koyacak ve ihyâ edecek niteliktedir.

Cengiz oğullarının Orta-Asya, Doğu Avrupa ve Ön Asya'daki resmî dil olarak kabul ettikleri Uygur-Hakanî edebî dili her yerde bilinirken ayrıca XIV. asırda Kıpçak ilinde hanların Uygur harfleri ile yazılan fermanları Uygur Türkçesine yakın olup, Kıpçaklarca da anlaşılır olmuştu.¹²⁶⁸ Orta-Asya'da Timurlular devletinde, Altınorda ve İlhanlı devletlerinin idaresinde bilhassa resmî muhaberede Uygur Alfabeti'nin kullanıldığı¹²⁶⁹ açıkça görülmektedir.

3.2.6.1. Fatih Sultan Mehmed Yarlığı

II. Murad oğlu II. Mehmed (Fatih) 30 Mart 1432'de Edirne'de dünyaya gelmiştir. II. Mehmed, zengin bir kültür ortamında ecdadlarının mirasına sahip çıkan ve koruyan bir devlet adamı olarak yetişmiş, 841 Zilhicce/1438 Mayıs-Haziran'da altı yaşında iken Amasya Valiliğine tayin edilmiştir.¹²⁷⁰ Alaaddin Ali'nin 1443'de vefat etmesinin ardından aynı yılın ilk yazında Manisa Valiliği'ne atanıncaya kadar Amasya'da ikâmet etmiştir.¹²⁷¹ II. Mehmed'in neredeyse beş yıl şehzadelik eğitimini aldığı Amasya'nın bir Uygur yerleşim yeri olduğuna dair kanı, çalışmanın çeşitli yerlerinde ilgili başlıklar altında kaynaklara dayanılarak verilmiştir. II. Mehmed'in eğitim sürecinde dinî, ilmî ve fennî bilimlerin yanında dil eğitimini de almış olduğu bilinmektedir. Uygurların yaşadıkları yerlerden olması kuvvetle muhtemel Amasya'da II. Mehmed'in Uygur dil ve kültüründen uzak ve habersiz yaşamış olması mümkün değildir.

Nitekim kendisinin Uzun Hasan'a karşı muvaffakiyetle neticelendirdiği sefer (03.08.1473) hakkında Karahisar'da yazdırdığı yarlığı, Uygur harfleri ile yazılmıştır. Bu vesika ile Uygur Alfabeti'nin Osmanlı teşkilâtında bazan resmî vesikaların yazılmasında

¹²⁶⁸ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.127-128.

¹²⁶⁹ R.Rahmeti Arat, "Bir Yazı Numunesi Münasebeti İle", *Makaleler*, C.I, s.734.

¹²⁷⁰ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s.55-56, dipnot 2; Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, C.1-5, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Ankara 2008, C.3, s.131.

¹²⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, Ankara 1988, s.424-425.

da kullanılmış olduğu meydana çıkmıştır.¹²⁷² Bu vesikalar, Fatih'in Uygur yazını bildiğine dair delil mahiyetindedir. Ayrıca Otlukbeli Zaferi'nden (1473) sonra civar bey ve hükümdarlara göndermiş olduğu Uygur ve Arap harfleri ile yazılmış olan fetihname de yer alan “sözüm”¹²⁷³ tabiri “ferman, emir” anlamına gelmektedir ki¹²⁷⁴ İlhanlı Abaka Han (1265-1282) dönemi yarlıglarında görülen bu tabirin uzun bir aradan sonra Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmalarında (yarlıg/mektup/ferman) Uygur harfleriyle birlikte kullanılması, Uygurlara ait bir geleneğin de bu zamana kadar geldiğini göstermektedir.

“Mecmua'ül Garaib”de II. Mehmed'in Uygurca denemeleri vardır. (Ank.Ünv. Kütüphanesi/F1423) Fatih, Uygurca'yı milli yazı kabul ediyordu.¹²⁷⁵ Fatih'in hiç bir nazariyat ileri sürmeden Batı Türklerine Uygurca'yı tanıtarak ve Horasan edibleriyle temas temin ederek, edebi dil birliği hususunun tatbikat sahasına geçirmiş olması Türk kültür tarihinde ehemmiyetle kaydedilecek bir noktadır.¹²⁷⁶ Bütün bu bilgilerden Fatih Sultan II. Mehmed'in Amasya'da bulunduğu sırada Uygur kültürüne uzak kalmadığı ve ona önem verdiği anlaşılmaktadır.

Uygur dili, yazısı, edebiyatı, tarihi, kültürü ve sosyal yaşamı hakkında çalışmalar yapmış ve bu konuda değerli bilgiler ortaya koymuş akademisyenlerin görüşleri doğrultusunda Uygurların belirtilen alanlar ve başka alanlarda ne kadar etkili ve önemli oldukları bir kez daha ortaya konmaya çalışılmıştır.

¹²⁷² R.Rahmeti Arat, “Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı”, *TM, I-VI, Makaleler, I, (1936-1939)*, Ankara 1987, s.783.

¹²⁷³ Orhun Kitabelerinde “Türk Bilge Kagan sabım (sözüm)” şeklinde de geçmektedir. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, s.17,30,61,70; Temur, fermanlarına “Öge menü...” yani “benim sözüm” diye başladığı ki Moğolca'ydı. Cengiz ise “Cengiz Han sözüm...” diye başladı ve Türkçe (Uygurca) idi. Z.V.Togan, *Çengiz Han (1155-1227), 1969-1970 Dönemi Ders Notları*, s.31.

¹²⁷⁴ R.Rahmeti Arat, “Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı”, *TM, VI*, Ankara 1939, s.285-322.

¹²⁷⁵ Z.V.Togan, *Çengiz Han (1155-1227), 1969-1970 Dönemi Ders Notları*, s.55.

¹²⁷⁶ Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.374.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA UYGUR MİRASI

4.1. ANADOLU'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATTA UYGURLAR

Moğollarla birlikte önce Horasan'a sonra da Memâlik-i Rum (Anadolu)'a gelen Uygurlar, sadece askerî ve idarî alanlarda yeteneklerini sergilememişler, temelde Türk olmaları hasebiyle sahip oldukları bütün Türklük unsurlarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Yaşadıkları yerlerde ve geçmiş oldukları topraklarda yaşayan halka kendi dillerinden, dinlerinden, yaşayış tarzlarından, alışkanlıklarından veya kültürlerinden bir nebze olsa da tattırabilmişlerdir. Bu kültür alış-verişinde Memâlik-i Rum, yeniden Türk kültürüyle yoğrulurken Uygurlar da kendi öz benliklerini kaybetmeden bir yandan Müslüman olmaya başlamış bir yandan da Anadolu'da kendi adlarına unutulmaz eserler ve silinmez izler bırakmışlardır.

Uygurların Memâlik-i Rum'daki varlıkları, İlhanlı Devleti'nin buralardaki hâkimiyeti ve siyaseti sayesinde gerçekleşmiştir. Moğollar ve Sultan Celaleddin Harzemşah arasında 1221 yılının ilkbaharında Kabil'in kuzeyinde Perwan'da bir muharebe olmuş;¹²⁷⁷ Harzemşahların Cengiz Han tarafından bozguna uğratılması ile başlayan Moğol istilâsı sonucunda Maverâ'ün-nehir, Harezm ve Horasan'dan Anadolu'ya büyük bir göç dalgası başlamıştır. Moğolların hizmetindeki Uygur begleri de bu istilâda isimlerinden bahsettirirken Anadolu'ya yalnız gelmemişler; beraberinde çocuklarını, ailelerini, taşınabilir mallarını ve değerli eşyalarını da getirmişlerdir. Anlaşılan bu gelişin dönüşü olmamış, gidilen yerde kalmak, yerleşmek ve orasını yurt edinmek bir başka amaç olarak gerçekleşmiştir.

Kağnı, Türkistan coğrafyasında çok eskiden beri Uygurlar ve diğer Türk boyları arasında bilinen ve kullanılan bir taşıma aracı olduğuna dair Bahaeddin Ögel, “*Göktürk Kitabeleri*”nde adı geçen bir Türk kavmi olan Kurıkan Kavmi'nde iki tekerlekli, üzerleri kapalı ve atlar tarafından çekilen arabaların kullanıldığı bilinmektedir. Bu iki

¹²⁷⁷ Lin Chen-Nan, *Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei'in Eserlerine Göre*, İst. Üniv. SBE., (Y.D.T), İstanbul 1975, s.100 dipnot 24.

tekerlekli arabalar, Uygurların ataları olan Kao-ch'e'ları yani yüksek tekerlekli arabaları olan kavmi hatırlatmaktadır. Ayrıca Kurikan resimlerinde atlar ve köpeklere çekilen kızak kabileleri de görülmektedir. Kızakların üzerinde aynen arabalarda olduğu gibi keçelerle örtülmüştü.¹²⁷⁸ diye bilgi vermektedir. Erkin Ekrem de “geleneklerine göre onlar, yüksek tekerlekli araba kullanıyorlardı. Yuan-wei döneminde (386-556), onlara Kao-ch'e “yüksek arabalılar” da denilmiştir. Bazen Ch'ih-le denilmiş, bazı yerlerde yanlışlıkla T'ieh-le (Tölüs/Töles) de denilmiştir. Bu topluluğun Kao-Ch'e “yüksek araba” toplumu ve T'ieh-le (Tölüs?) toplumları ile bir bağlantısının olduğunu...”¹²⁷⁹ söyleyerek aynı bilgiyi paylaşmaktadır.

Reşideddin, “Oğuz Han'ın akrabalarından olan ve onunla birlikte vuruşan bazı kimseler, “kağrı”yı icad etmişlerdir. Elde ettikleri malların hepsini kağrıya yükleyerek evlerine götürürlerdi. Bu sebeple Oğuz-Han, kendisinin bu akrabalarına **kanglı** “arabalı” adını verir. Kanglıların bütün soyları, Oğuz-Hanı destekleyen ve ona böyle bir kağrı yapan bu boylardan gelirlerdi.”¹²⁸⁰ derken Kanglı adı verilen bir halkın varlığından ve bu halkın “kağrı” yani tekerlekli arabaları icad edenler olduğundan haberdâr eder. Cüveynî ise “Karluk ve Kanglı Türklerinin Balasagun'a yerleştiğini, Gürhan'ın Kaşgâr ve Hoten'e askerler göndererek oraları ülkesine kattığını, Tok Togan'ın Moğol ordusundan kaçıp Kanglıların ülkesi Karakurum'a sığındığını ve yaşadıkları bölgeyi savunma amacıyla 90 bin Kanglı askerinin Harezm'de toplandıklarını...” ayrıca “Harezmşâh Alâeddîn Muhammed'in annesi Terken Hatun'un Kanglı oymağından olduğunu, bu nedenle kabile mensuplarının Terken Hatun tarafından daima himaye gördüklerini ve yönetimde söz sahibi olduklarını...”¹²⁸¹ yazar. Her iki kaynağa dayanarak Kanglı adı verilen halkın Türklerle akraba oldukları

¹²⁷⁸ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s.202, 204.

¹²⁷⁹ Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö.2146-318)*, s.1-2.

¹²⁸⁰ Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih “Dünya Tarihi”*, I-III, (yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), Duxbury 1999, C.I, s.41.

¹²⁸¹ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s.305,315, 337,381.

söylenbilir. Wilhelm Von Rubruk, “*Hazar Denizi’nin kuzeyinde şimdi Tatarların önceden ise Kumanların bir kabilesi olan Kanglılar oturmakta idi.*”¹²⁸² der.

O dönemin yaşam koşulları düşünüldüğünde taşıma aracı olan kağnıların aynı zamanda barınma ve savunma aracı olarak da kullanıldıklarını söylemek mümkündür. Uygurların Memâlik-i Rum’a gelişlerinde kağnıları kullanmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Gülçin Çandarlıoğlu’nun “*Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı.*”¹²⁸³ açıklaması bu konudaki kanıyı destekler mahiyettedir. Günümüzde nadir de olsa kağnıların izlerine rastlanabilir.

Turgun Almas, “*Uygurlar, Turfan bölgesinde bundan 2000 yıl önce hayata geçirdikleri karız sistemiyle yani yer altı sulama kanallarıyla bölgede yemyeşil bereketli ürünler veren bir alan oluşturdular. Su ihtiyacını giderme ve sulama amacıyla kullanılan karızların, zamanla kanalizasyon sistemi olarak geliştirilmiş oldukları söylenebilir. Sulama kanal (karız)larının yapılması göçebe Uygurların bir kısmının yerleşik hayata geçmelerine dolayısıyla da köy ve şehirlerin kurulmasına yol açmıştır.*”¹²⁸⁴ derken Cha’ng Ch’un seyahatnamesinde “*Uygur ülkesinde yerlilerin ziraat ile uğraştığını, ipek böceği yetiştirdiklerini, üzüm şarabı yaptıklarını, yazın yağmur yağmadığı zaman nehirde kanallar (karız) kazarak tarlaları sulamak suretiyle bol mahsul aldıklarından...*”¹²⁸⁵ bahseder. Farsça’da “karız” şeklinde söylenen kelime “suyolu, lâğım”¹²⁸⁶ anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple Türkçe’deki “kolayca kandırılabilen kimse, aptal”¹²⁸⁷ manasına gelen “keriz” kelimesiyle karıştırmamak gerekir. Şehir kurma ve belediyeçilik alanlarında uzman olan Uygurların karız sistemini Anadolu’ya getirmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

¹²⁸² Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul 2001, s.61.

¹²⁸³ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2003, s.61.

¹²⁸⁴ Turgun Almas, *Uygurlar*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2010, s.171.

¹²⁸⁵ Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.76, 122.

¹²⁸⁶ Hulki Aktunç, *Türkçe’nin Büyük Argo Sözlüğü*, İstanbul 1998, s.175.

¹²⁸⁷ *Türkçe Sözlük*, (10. Baskı) TDK, Ankara 2005, s.1140.

Johannes Schiltberger, “*Tatarlar arasında üç soy vardır. Kayatlar, Uygurlar ve Moğollar.*”¹²⁸⁸ Tatarlar (Uygur olmalı)’ın **pastırma** (bastırma olmalı)’yı bildiklerine dair “*Eti, ince dilimler halinde kesip, eğerlerinin altına koyarlar ve bunun üstüne atlarını sürerler. Acıkınca bu etten yerler. Et önce tuzlanır ve onlara göre bu et kendilerine zarar vermez; çünkü et, atın ısısı ile kurur ve atın hareketleri sebebiyle eğerin altında gevşekleşip, yumuşar ve suyu çıkar.*”¹²⁸⁹ diye anlatır. Doğal yollarla ezilip sonra kendi kendine kuruyan et yani pastırma savaşçı ve avcı Uygurların uzun yollarda, savaşlarda ve kışın yiyecek (avın) bulunmadığı zamanlarda pişirerek ya da pişirmeden tükettikleri bir yiyecektir. Anadolu’da pastırmasıyla ünlü Kayseri, Afyon gibi Orta-Anadolu şehirlerinde bu işlemin bir benzeri uygulanmaktadır. Buralarda et, “Pastırma Sıcakları” adı verilen Ekim-Kasım aylarında yaşanan güneşin sıcaklığında kurutulmaktadır. Zaman, yer, iklim ve coğrafyaya göre yapımı farklılık gösteren sucuk ve bastırma/pastırmanın Uygurların Anadolu’ya getirdiği zenginliklerden olması ihtimâl dâhilindedir.

Pazarlarda veya manavlarda satıcılar, “*Turfan’dan bunlar Turfan’dan...*” diye bağırarak meyve veya sebzenin taze, tatlı ve kaliteli olduğuna dikkat çekerler. Burada **Turfan**’da diye bahsedilenin aslında geçmişte ve günümüzde Uygurların yoğun olarak yaşadıkları Doğu Türkistan’ın önemli şehirlerinden Turfan olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Dursun Özden, *Budistliğin merkezi aynı zamanda da yerleşik hayatın ilk izlerine rastlanılan bu şehirde ileri derece gelişmiş, lezzetli ve kaliteli bahçe tarımının da yapıldığı seyahatnamelerde belirtilmektedir. Turfan şehrinin bu özellikleri “meyvenin tatlı ve bol olduğu yer” olarak anılmasını sağlamıştır.*¹²⁹⁰ diyerek bu konudaki kanıyı destekler. Turfan isminin Anadolu’ya kadar taşınmasında İpek Yolu’nun dolayısıyla da bu ticarete hâkim olan Uygurların katkısı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bugün seracılık faaliyetlerinin artması, yapay aşılama ve gübreleme, sebze veya meyve üretiminin yaygınlaşması sonucunda Turfan ismi ve anlamı neredeyse unutulmak üzeredir.

¹²⁸⁸ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, İstanbul 1997, s.120.

¹²⁸⁹ J. Schiltberger, *a.g.e.*, s.117.

¹²⁹⁰ Dursun Özden, *Uygur Karızlarına Yolculuk*, İstanbul 2006, s.60.

Uygurların İpey yoluyla Anadolu'ya gelmesine ve tanınmasına aracı oldukları muhtemel ürünlerden **Pirinç** hakkında Thomas Allsen, “*Uygurlar, İran’a çok sayıda hizmet götürmüşler, yurtları Turfan’dan çokça tüketilen pirinç yetiştirmişler, Batı Asya’ya (Anadolu ve İran) ilk pirinç fidelerini getiren büyük bir olasılıkla Uygurlar olmuştur.*”¹²⁹¹ görüşündedir. Bununla birlikte Uygur karz akitlerinde buğday ölçüsü olarak kullanılan **tagar**¹²⁹² ölçü birimi, aynı zamanda pirinç, buğday ve bakliyat gibi ürünlerin korunmasında, saklanmasında ve taşınmasında kullanılan küplerdir.¹²⁹³ Ağzı geniş, büyük toprak küpler, Anadolu’da hâlâ bilinmekte ve kullanılmaktadır. Yaşanılan coğrafya her ne kadar uzak veya bilinmedik olsa da yaşama dair ortak alışkanlıklar ve uygulamalar sürüp gitmektedir.

Adak, hemen hemen bütün inanç türlerinde vardır. Türkistan’da yaşayan Türkler, Tanrıya adadıkları kurbanlarına **ıduk** “adak” adını vermektedirler. Bunlar, aynı zamanda ruhlara bağışlanarak başıboş seliverilen hayvanlardır. Mahmud Kaşgârî, “*Iduk, kutlu ve mübarek nesne, tanrı için serbest bırakılan her hayvan*” tanımını yapmaktadır. İbnî Fazlan, “*Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz. Sahibinin yaptığı bir adak için saklanır. Moğollar devrinde ıduk kurbanı çok yaygındı.*”¹²⁹⁴ diye bu konuda bilgi verir. Uygurlar’da Tanrı’ya kurban adamak, kötü ruhları kovmak için kan akıtmak, hediye sunmak, bu sayede kötülükleri ve belaları kovmak hatta yok etmek inancı çok yaygındı. Kurban kesmek veya hayvan adamak İslâm dininin de uygun gördüğü esaslardandır.

İkilemeler ve **yakın anlamlı kelimeler**, Uygurların Türk Diline kazandırmış olduğu zenginliklerden olduğuna dair Doğan Aksan, “*Türkiye Türkçesi’nde kullanılan “adım adım, yavaş yavaş, büyük küçük, açık seçik, otura kalka...” gibi ikilemeler, Uygur dönemlerinde geniş ölçüde kullanılmaktadır.*”¹²⁹⁵ der. Saadet Çağatay da “*Değişik*

¹²⁹¹ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, London 2001, s.137.

¹²⁹² Ahmet Akgündüz, “Uygur Hukuku”, *TDAD*, İstanbul 1988, s.27.

¹²⁹³ *Derleme Sözlüğü*, C.X, Ankara 1993, s.3799.

¹²⁹⁴ İbnî Fazlan, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s.132.

¹²⁹⁵ Doğan Aksan, *Türkçe’nin Sözcük Varlığı*, Ankara 1996, s.60-64.

konulardaki yapıtları, dinsel metinleri, öyküleri ve çeşitli çevirileri içeren Uygur dönemi belgelerinde ikilemeler önemli bir yer tutar.”¹²⁹⁶ diye bu konuya açıklama getirirken Melek Özyetgin, “En eski Türk metinlerinden itibaren “iş küç, çift söz” gibi bir arada kullanılan bu kelimeler, Uygur sahasında da “iş küç” şeklinde geçmektedir ve bir çeşit vergi yükümlülüğü karşılığında verilen çeşitli hizmetlerin genel adıdır.”¹²⁹⁷ der.

Moğollarla beraber Memâlik-i Rum (Anadolu)’a gelen Uygurlar, sadece askerî, idarî ve siyasî alanlarda ön planda olmamışlar; Anadolu’nun sosyal ve kültürel hayatının renklenmesinde ve canlanmasında da önemli rol oynamışlardır. Burada kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda Uygurların Anadolu’da bıraktıkları izler az da olsa paylaşılmaya çalışılmıştır.

4.2. UYGURLARIN ANADOLU’DA YERLEŞTİKLERİ YERLER

Uygurlar, Türkistan’ın birçok bölgesinde yaşamışlardır. Pei-Shi Chi, “*Hui-Ho* (Müslüman Uygurların) İmparatorluğu çok büyüktür ve batıya uzanır.”¹²⁹⁸ diyerek Uygurların geniş bir alanda yaşadıklarından haberdâr ederken Laszlo Rasonyi’nin “*Mısır’da Türkistan menşeli ve Fars kültürlü, Toguz-Oğuz kavmine mensup Tulunoğulları (872-904) ve İkhşidoğulları (935-969) sülâlesi hüküm sürdü. Azerbeycan’da Sacî Ailesi (879-929) idareyi ellerine aldılar.*”¹²⁹⁹ açıklaması Uygurların (840) Kırgız yenilgisinden sonra başka coğrafyalarda ve Anadolu’ya yakın topraklarda yaşadıklarını gösterir.

Rubruk, “Uygurlar, Anadolu’ya gelmeden önce **İran**’daki Müslüman şehirlerine kadar yayılmışlardı...”¹³⁰⁰ der. Z.V.Togan, Rubruk’un verdiği bu bilgiye ilaveten “*toplulu olarak Rey ve Kum muntıkasında oturmuşlardır; umumiyetle Kazvin, Türk-Uygur*

¹²⁹⁶ Saadet Çağatay, “Uygurca’da Hendiadyoinler”, *Ank. Üniv., D.T.C.F., Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, Yıllık Çalışmaları Dergisi*, Ankara 1940-41, s.97-144.

¹²⁹⁷ A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara 2004, s.129.

¹²⁹⁸ Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.101 dipnot 29.

¹²⁹⁹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s.160.

¹³⁰⁰ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul 2001, s.71.

*kültürünün kökleşmiş olduğu noktaların başında gelir.”*¹³⁰¹ diyerek özellikle yer belirtir. Çalışmada haklarında bilgi verilen Uygur olmaları kuvvetle muhtemel **Körgüz** ve oğulları **Kutluğ Boğa** ve **Yaylağ Boğa** ile **Kutluğ Boğa**’nın oğulları **Uygurtay** ve **Gazan Bahadır**’ın ikinci derece emir olarak **Argun Han (1284-1291)** ve **Gazan Han (1295-1304)** devirlerinde **Horasan**’da yaşadıklarını...¹³⁰² Reşideddin, bildirirken Hâfız Âbrû, “**Uygur Esen (İsen) Kutlug**’un hâkimiyet sahası **Hemedan**’dır.”¹³⁰³ diye Uygurların yaşadıkları bir başka önemli bölgeye değinir. **Kürdistan** ve **Huzistan**’da ise yine Uygur olması kuvvetle muhtemel **Emir Öğrünç** (İkrenc) ve çocukları hâkimiyet sürüyorlardı.¹³⁰⁴ Ayrıca **Bağdad** tarafında bulunan Uygur yazılı ve Uygur şivesinde yazılmış bir mezartaşı¹³⁰⁵ Uygurların bugünkü Irak topraklarında varlığına işaret eder.

Osman Çetin, “*Memâlik-i Rum (Anadolu), tarihin akışını değiştirecek önemli üç büyük göç almıştır. Bunlardan Malazgirt Savaşı’ndan önceki göçler “yurt arayış”, Malazgirt sonrasındaki göçler ise “yurt tutuş” sebebiyledir. Moğol İstilâsı sonucunda Türk-İslâm ülkelerinden yapılan göçler...”*¹³⁰⁶ kanımızca Anadolu’nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşma sürecini hızlandıran en büyük etken olmuştur. Dedem Korkut kitabında Oğuzların Anadolu’ya gelişleri “*Ol vakt kim Oguz Padişahı Bayındır Han ve Beylerbeyisi Kazan Han ve Korkud Ata fevt olıcak Oguz cemaati tefrika bulıcak taht ve saltanat Âl-i Selçuk’tan Sultan Selim Şah gazi hazretine degdi, diyar-ı Acem’i külliye kendüye mukarrer ve musahhar eyledi dahı asker çeküp Rum mülküne (Anadolu’ya)*

¹³⁰¹ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, C.I, s.260, 262.

¹³⁰² Reşideddin, *Câmi’ü’t-Tevârih*, C.I, s.72.

¹³⁰³ Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmi’ü’t-Tevârih-i Reşîdî*, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1317 (1899/1900), s.155.

¹³⁰⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmaü’l- Ensâb*, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1376, s.310-312; Abû Bakr al-Quṭbî Aharî, *Ta’rîkh-ı Shaikh Uwais door. Johannes Baptist Van Loon*, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior 1954, s.166-167; Hâfız Âbrû, *a.g.e.*, s.159; Kemalü’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu’s-Sâdeyn ve Mecmau’l-Bahreyn*, C.I., (neşr. Abdülhuseyn Nevâî), Tahran 1372, C.I, s.170-171; Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi Mirhând, *Tarih-i Ravzatu’s-Safa*, C.V, (neşr. Abbas Perviz), Tahran 1339, C.V, s.546-547; Handemir, *Habibü’s-Siyer*, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, tercüme ve notları, C.I-II-III, (çev. W.M.Thackston), Cambridge 1994, C.III, s.228; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D.1265-1502)*, London 1920, C.III, s.59; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s.148; *Dynastic And Political History Of The Ilkhans*, C.V, s.415.

¹³⁰⁵ Z.V.Togan, *a.g.e.*, C.I, s.259.

¹³⁰⁶ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslamiyet’in Yayılışı*, İstanbul 1981, s.56-64.

*geldi, Kayseri'yi feth eyledi, taht edinüp karar kıldı.”*¹³⁰⁷ diye anlatılır. Claude Cahen, “Anadolu’ya yapılan göçte Türk halklarının özellikle Oğuz Türkmenlerinden tamamen farklı...”¹³⁰⁸ başka Türk boylarının da gelmiş olabileceği görüşünü ileri sürmektedir ki Uygurların da bu göçlerle gelmiş olmaları ihtimâl dâhilindedir. Böylece Uygurlar, hem Moğolların Maverâ’ün-nehir, Harezm ve Horasan topraklarında yapmış oldukları istilâ sonucunda hem de Moğol ordusunda aldıkları görevlerle Anadolu’ya gelmişlerdir denilebilir.

Uygurların Anadolu’daki varlıkları ve yaşadıkları yerler hakkındaki ilk bilgileri Hüseyin Hüsameddin verir ve Uygurları, “*Hıtal ikliminde iştihâr iden bir suhâniye Heralhiye Uygur namı ile meşhur olan Türklerden bir kabile olub Karlıg ve Karlı kelimesinin mu’arrebidir. Simaları gayet güzel, lehçeleri pek mükemmel bir kavim oldukları meşhurdur.*”¹³⁰⁹ şeklinde tanıtır ve “*Uygur kabâili, Amasya Sancâğı’nda kesretle (çoklukla) mevcûd (var) ve her tarafında meskûndur.*”¹³¹⁰ diye yaşadıkları yeri bildirir. Ayrıca Uygur olmaları muhtemel Amasya “Akbiçlek Türbesi”nde medfun bulunan **Molla Bahşi** Halife Hazretleri’nin...¹³¹¹ ve Uygur beglerinden Arabiye vakıf ve kitâbeti meşhur **Eşhiz Beg**’in...¹³¹² isimlerini de verir. Amasya’da kendilerini Uygur kabul eden bir Uygur köyünün bulunması da Uygurların günümüze kadar burada yaşadıklarının bir başka kanıtıdır. Fatih Sultan II. Mehmed’in Uygur yazısıyla yarlıg ve fermanlarının olması, şehzadelik eğitimini aldığı Amasya’daki Uygurların kültürel hayattaki etkisiyle açıklanabilir.

Yapılan araştırmalar ve kaynaklar doğrultusunda Uygurların Amasya’dan başka *Aksaray, Ankara, Antep, Diyarbakir, Eskişehir, Larende (Karaman), Kayseri, Kırşehir, Konya, Nevşehir, Maraş, Niğde, Sivas ve Tokat (Niksar)* gibi Memâlik-i Rum’un çeşitli

¹³⁰⁷ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkud’un Kitabı*, İstanbul 1973, s.LXXII.

¹³⁰⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2002, s.297.

¹³⁰⁹ Abdî-zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, C.1-5, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Ankara 2008, C.2, s.23.

¹³¹⁰ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.25.

¹³¹¹ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.1, s.104.

¹³¹² Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.51.

yerlerinde yaşamış oldukları görülmektedir. Z.V. Togan, “*Uygur beylerinden Kaşgârlı ve Hotenlilerin Kayseri, Konya, Karaman ve Niğde taraflarına yerleştiklerini...*”¹³¹³ söylerken “*Veledü’ş-Şefik*”’in yazarı Niğdeli Kadı Ahmed’in mensup olduğu Uygur Hotenî ailesinden **Cemaleddin Hoteni**’nin öldürüldükten sonra ailesinin **Niğde** yahut **Aksaray**’ya yerleşmiş oldukları bilinmektedir.¹³¹⁴

Moğollarla gelen Uygurlar, kimi zaman tek başına kendilerinden söz ettirirlerken kimi zamanda Anadolu’daki nüfuzlarını artırarak etkin ve önemli olmuşlar hatta kendi beyliklerini kuracak kadar da güçlenmişlerdir. Kurucuları Uygur olan Eretna Beyliği, Kadı Burhaneddin Beyliği ve Mutahharten Beyliği **Kayseri, Sivas** ve **Erzincan**’da kendilerinden ve Uygur kültüründen bahsettiren Uygurlardandır.

Kırşehir’de **Nureddin Caca Bey**’e ait medresede bulunan Uygurca kitabeden Uygurların varlığından söz edilebilir. Ayrıca Kırşehir’de **Osman b. Halil**’e (H.709) ve **Celal Hatun**’a (H.713) ait mezar taşlarında İlhanlı devri karakter özellikleri bulunmaktadır.¹³¹⁵ **Celal Hatun**’un mezar taşındaki tasvirin Çin, Budist ve Uygur kültürlerinin Doğu Türkistan’da birarada kaynaşmasından hâsıl olan karma bir kültür üslûbu ile meydana getirilmiş olması¹³¹⁶ Uygurların sanat anlayışlarını ve aynı zamanda Uygur varlığını da ortaya koymaktadır.

Z.V. Togan’ın “*Eskişehir*’i idare eden Uyğud (Uygur olmalı)’un bu mıntıkaya yerleşen İlhanlı tımarlarından olması pek muhtemeldir.”¹³¹⁷ görüşü, günümüzde Eskişehir’de yaşayan ve Tatarlar olarak bilinen çekik gözlü halkın atalarının Uygur olduklarına dair ihtimâli kuvvetlendirmektedir.

¹³¹³ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.260-261.

¹³¹⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde, Aksaray Tarihi*, I-III, İstanbul 1974, C.2, s.2276.

¹³¹⁵ Semavi Eyice, “Kırşehir’de H. 709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezarı”, *Reşit Rahmeti Arat Armağanı*, Ankara 1966, s.214-215.

¹³¹⁶ W. Ruben “Kırşehir’de Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri”, *Belleten*, C.XII. S.45, Ankara 1948, s.174-175.

¹³¹⁷ Z.V.Togan, *a.g.e.*, C.I, s.320.

Bugün **Diyarbakir**'in Kulp ilçesine bağlı bir Uygur Köyü mevcuttur. Reşideddin'in "*İlhanlı Abaka (1265-1282) Han'ın tahta geçtiği zaman Musul ve Erbil emirliğinde istenmeyen olaylara karışan Uygur Celaleddin Tarsî (Jaluluddin Tarri) ve Melik (Malik) Raziuddin Baba'ya Abaka Han tarafından Diyarbakir bölgesi verilmişti.*"¹³¹⁸ diye isim verdiği kişilerle Z.V. Togan'ın "*Doğu-Türkistan'dan Hoten (Khoten) vilayetinden gelen bir yahut iki Hotenli de Diyarbakir'de âmil olmuşlardır.*"¹³¹⁹ dediği kişilerin aynı olması ihtimâli kuvvetle muhtemeldir. Uygur olmaları muhtemel şahısların zamanla nüfuzlarını ve etkinliğini artırarak Diyarbakir ve çevresine yerleşmiş olmaları ki burada bir Uygur köyünden bahsedilmektedir. Ayrıca Yonca Anzerlioğlu'nun "*Diyarbakir Keldanîleri Piskopos Kütüphanesi'nde "Garatu-Uriyang" adı verilen Hristiyan Uygurlardan padişahının kız kardeşi Orangul Sultan için yazılmış Süryanice el yazması İncil sayfalarının bulunduğuna...*"¹³²⁰ dair verdiği bilgi, buralarda yaşayan Uygurların Nasturi Hristiyan inancında oldukları kanısını da oluşturmaktadır.

Makrizî ve İbn Kesir, İlhanlı Gazan Han (1295-1304) döneminde **Maraş**'a yapılan iki göç hareketinden bahsederler. Makrizî, "*695/1295-1296 yılında Tatarların Uyrat uruğundan bir cemaatin başlarında Hülâgu (1256-1265)'nün kızının eşi Turgay var idi. Gelenler, 18 bin kadar çadır teşkil ediyorlardı. Bunlar Tatar hükümdarı Gazan Han'dan kaçarak Şam'a gitmek üzere Fırat'ı geçmiş idiler.*"¹³²¹ derken İbn Kesir "*1298'de Ermenilerin elinden alınan Maraş ve çevresine Türkmenler yerleştirildi. Maraş, alındıktan sonra bu havalide bulunan Türkmen boylarına iktâ edildi.*"¹³²² diye dönemin iskân politikasını anlatır. M. Halil Yinanç, "*XIV. yüzyılın başlarından itibaren 30 yıl devam eden Anadolu'daki Moğol valileri zamanında Maraş'ın kuzey-doğusunda bulunan Elbistan bölgesinin tarihinin tamamen karanlık olduğunu söylemekle birlikte*

¹³¹⁸ Reşideddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, C.II, s.518.

¹³¹⁹ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.227, 260.

¹³²⁰ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Ankara 2000, s.18.

¹³²¹ T.Ahmet bin Ali Makrizî, *Kitabü's-Sülûk li Marifeti Düvel el-Mülûk*, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, (çev. Zakir Kadiri Ugan), (TTK t.b.y.t.), 1942, C.I, Bölüm 3, s.150.

¹³²² İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* "Büyük İslâm Tarihi", I-XV, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995, C.14, s.39.

söz konusu dönemde en sert ve azgın Türkmen boy ve oymaklarının yaylağı olan bölgenin tamamen Moğolların hâkimiyeti altında olmadığını...” da bildirmektedir.¹³²³ Bu sebeple Maraş’a bağlı Bertiz ve çevresiyle Sarıçukur, Boyalu, Karadut, Ortaköy, Saydeli (Kemallu), Merk gibi yerleşim yerlerinde Uygurların yaşamış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Faruk Sümer’in “**Eretna Bey**, döneminde mesud ve müreffeh bir hayata sahip olan Anadolu halkı, Eretna Bey’in oğlu **Gıyaseddin Mehmed** ve torunu **Alâeddin Ali**’nin zayıf şahsiyetli olmaları, dâhili mücadeleler ve bilhassa Moğol oymaklarının tecavüzleri yüzünden ızdıraplar çekmiştir. Bunun neticesinde halktan birçokları **Halep** bölgesine inmiş, onlardan önemli bir kısmı da **Ayıntab**’a yerleşmiş ve Ayıntab, bilhassa bu yerleşme sonucunda bir Türk şehri vasfını almıştır.”¹³²⁴ görüşü Uygurlara ait izlerin, Anadolu’dan başka Suriye’de de bulunabileceği düşüncesini oluşturmaktadır. Burada Uygurların yaşadıkları yerlerden Diyarbekir, Ayıntab (Antep), Maraş (Elbistan) ve hatta Halep’in birbirlerine yakın yerler olması oldukça önemli ve dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Ahlât’ta bulunan kümbetlerden birinde **Boğatay Aka**’nın daha önce öldürülerek vefat eden (1279) oğlu **Hasan Timur** ve aynı yılda (1280) ebediyete göçen eşi **Hüseyin Hüsameddin Aka**’nın kızı **Esen Tigin Hatun** gömülü bulunmaktadır. **Boğatay Aka** ve oğlu **Hasan (Esen) Timur** “emirü’l-kebir” şeklinde anılıyorlardı. **Boğatay Aka** ve ailesinin¹³²⁵ **Ahlât**’ta yaşayan Uygurlardan olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü “Aka” tabirinin Uygurlarda hem saygı ifadesi hem de kendinden büyük kardeş için söyledikleri bir hitap şekli olduğuna dair açıklama daha önce yapılmıştır. Tarihi kaynaklarda sıkça geçen bu hitap şekli, günümüzde de Uygurlar arasında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Sanat Tarihçisi Nakış Karamağaralı, **Ahlât**’ta bir mağara içinde sürdürülen kazı çalışmalarında Anadolu’da şimdiye kadar örneğine rastlanmayan Budist inancına ait

¹³²³ M. Halil Yinanç, “Elbistan”, *İA*, C.VI, Eskişehir 1997, s.228.

¹³²⁴ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.I, Ankara 1970, C.I, s.124.

¹³²⁵ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s.57.

bulgulara rastlamıştır. Harabeşehir Mahallesi'ndeki mağarada gazetecilere açıklamada bulunan Karamağaralı, “*İlçe genelinde 500’den fazla mağara ev tespit ettiklerini, bu evler arasında yer alan ve Buda inancında kutsal sayılan iki tavus kuşuyla ortasında “Lotus” olarak isimlendirilen nilüfer çiçeği kabartma motifinin görüldüğünü... bunun Anadolu’da şimdiye kadar görülmüş tek örnek olduğunu Budist inancının sembolleri olan bu örnekte ortada bulunan Lotus’un tahrip edildiğini, eserin ne amaçla ve kimler tarafından yapıldığını bilmediklerini...*” anlatmıştır. Mağaranın içerisinde bulunan kemerin etrafındaki kabartmaların Budizm’de sonsuzluk ve cennet sembolü olduğunu vurgulayan Karamağaralı, açıklamasını şöyle sürdürmüştür. “*Aslında biz Hıristiyanlık veya Müslümanlık’ta Tavus Kuşu’nun cennet ve sonsuzluk kavramlarıyla ilişkili kullanıldığını biliyoruz. Ancak bu şemada kemerin iki yanında bulunan Tavus Kuşu ve ortalarındaki Lotusun, özellikle Budist inancına sahip yerlerde ve birçok Budist manastırlarında aynı şekilde kullanıldığını görüyoruz. Ahlât’ta bunun bildiğimiz tek örneği var, daha doğrusu iki örneği var. Biri Harabeşehir dediğimiz mekândaki kaya yerleşim yerinde diğeri de **Buğatay Aka** Türbesi’nin içinde. Buradaki sembolleri bilinmeyen nedenlerden dolayı silindiğinden göremiyoruz. Zaten **Buğatay Aka** Türbesi’nde Budist inancına sahip bir Moğol hükümdarı olduğunu tarihi belgelerden biliyoruz.*¹³²⁶ Bu açıklamadan **Buğatay Aka**’nın Moğol hükümdarı değil de Moğollarla birlikte gelen bir Uygur emiri olması ihtimâli akla daha yakın ve gerçekçi gelmektedir. Nitekim İlhanlı döneminde Memâlik-i Rum’a gelen Uygurları Nasturi Hıristiyan, Budist, Şaman, Mani hatta İslâmiyet’in Şîi inancında görmek mümkündür.

Erzincan ve çevresi Emir Mutahharten’in yaşadığı yerdî. Kendisi, Uygur Eretna Beg’in yeğeni yani kardeşi Burak Bey’in oğludur. Bu sebeple hâkim olduğu ve idare ettiği topraklarda Uygurlara dair izler görmek mümkündür. Bayram Ali Çetinkaya’nın yapmış olduğu çalışmada “*bugün Erzincan’a bağlı yeni adı Kemaliye olan Eğin’de dünyaya gelen Şemseddin Günaltay (1883)’ın ailesinin Uygur ve Çağatay Türklerinin*

¹³²⁶ <http://www.habitat.org.tr/insanyerlesimleri/restorasyon/535-ahlat-budist-tapinagi.html>, (10.11.2010).

*yaşadığı topraklar olan Urik adlı bir köyden*¹³²⁷ olması İlhanlı döneminde önemli olduğu anlaşılan Erzincan'ın Osmanlı Devleti'nde de yerini koruduğu ve Uygurların da bu zamana kadar yaşayıp adını unutturmadıklarını ıspatlar.

Laszlo Rasonyi, Mahmud al-Kaşgârî'nin Oğuz oymakları arasında **Piçeneleri** zikrettiğini söyler.¹³²⁸ Kaşgârlı Mahmud, "*Becenek (Peçenek)lere Oğuzlardan bir boy, ayrıca Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük...*" demiştir.¹³²⁹ Uygurlar, Kırğızlarla yapılan savaş (840) sonrasında dağılmış ve kendilerine bağlı kavimlerle, doğu-batı, kuzey-güney yönünde yurt arayış ve yurt ediniş amacıyla bir göç hareketi gerçekleştirmişlerdir. Gabor Vörös, bunlardan "*Uygurlarla savaş halinde olan ve beşbin atlı savaşçı çıkaran "be-ça-nag halkı", Uygur topraklarına komşu olan Yukarı İrtiş çevresindeki bölgelerde yaşıyorlardı. Uygurlar, onları VIII. yüzyıldan IX. yüzyıla geçiş yıllarında buradan sürdüler.*"¹³³⁰ diye bahsederken V. Minorsky, "*Bundan sonra göçebe hayatı yaşayan Becenek (Peçenek)lerin yaşantılarına dair sayısız at ve koyun sürüsüne sahip olduklarını*"¹³³¹ ancak herhangi bir köylerinin mevcut olmadığını birdirmektedir.¹³³² Yaşadıkları yerlerle sosyal ve kültürel ortamlarının Uygurlarla ortak veya yakın oldukları anlaşılan Peçenek halkının Moğol istilâsından daha önce Memâlik-i Rum'a gelip yerleşmiş Uygurlardan olmaları ihtimâlini düşündürmektedir.

Hüseyin Hüsameddin, Türkmenlerin yirmi dört oymağını sayarken **Becenekleri** (Peçenekler) de Uygur olarak kabul eder.¹³³³ Bundan başka "*Kanıklı kabilesini...*"¹³³⁴ "*Karkın, Kızık, Yabur oymaklarını Uygurlardan ma'dud olarak Yabur makamında Carik kabilesini de Uygur'dur.*" der ve bu düşüncesine "...zikredildiği *"İkdu'l-Cümân"*dan

¹³²⁷ Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay*, Ankara 2003, s.39.

¹³²⁸ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.130.

¹³²⁹ Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, I-IV, (3. Baskı), (çev. Besime Atalay), TDK, Ankara 1992, C.I, s.488.

¹³³⁰ Gabor Vörös, "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", *Türkler*, C.2, Ankara 2002, s.695.

¹³³¹ V. Minorsky, *Hududü'l-Alem*, (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul 2008, s.50.

¹³³² V. Minorsky, *a.g.e.*, s.55.

¹³³³ Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), C.2, s.28.

¹³³⁴ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.29.

anlaşılmaktadır.”¹³³⁵ diye delil gösterir. Ayrıca “*Becenekler (Peçenekler), Altay şu’besinden ayrılmış bir Türk ili olup Uygurlardan ma’dud idi. Hicret-i seniyeden iki asır kadar mukaddem Türklerin Asya’yi garbî ve Avrupa’ya muhâcemâtı esnâlarında bunlar geliip Erzurum, Sivas ve Tırakya kıt’asında Tuna boyuna kadar meskûn olmuşlar idi.*”¹³³⁶ diyerek yaptığı açıklama, Peçeneklerin Uygur ya da Uygurlara mensup bir boy olduklarına dair kanıyı kuvvetlendirmektedir.

Diğer yandan “*Peçenek boylarının alt birliğine aynı zamanda Kangar/Kenger dendiğini ve bunların geri kalanlardan daha yiğit ve asil olduklarını ve Kangar unvanının da bunu simgelediğini...*” söyleyen P.B. Golden’in görüşünü, Konstantin Porphyrogennetos da doğrulanmaktadır.¹³³⁷ Ancak *Kanguy/Kangchü* halkı için Peçenek oldukları, Kangarlardan ve Kıpçaklardan geldikleri şeklinde görüşler ileri sürülmüşse de bu görüşlerden hiçbiri üzerinde henüz ittifak sağlanmış değildir.¹³³⁸

Kaşgârlı Mahmud “*Divânü Luğât-it-Türk*” (1072)’te **Çepnilere** de yer verir. Onların Orta-Asya Türk boylarından biri olduğunu ve “*nerede yağı (düşman) görse hemen savaştıklarına...*” dolayısıyla da savaşçılık özelliklerine dikkat çeker. Çepniler üstüne çalışmalar yapan Arkeolog Prof. Dr. Recep Meriç, 1898-1910 yılları arasında Ege Bölgesinin ve adaların jeolojik yapılarını araştıran ünlü coğrafyacı-jeolog Dr. A. Philippson “*Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien, I-IV (1910,1911)*” adlı kitabındaki satırasarı notlarında “*göçer ve yarı yerleşik Çepnilere ilişkin ilginç gözlemlerinin ve izlenimlerinin olduğunu...*” söyler. Dr. Philippson, “*Çepni (Çetmi)lerle ilk kez Bergama Bakırçay vadisinde Menteşler dağındaki Karaçam ile Yayladağ yöresinde Büyük Oba köyünde karşılaşmış, daha çok göçer kısmen de yarı yerleşik yaşayan konuk-severlikleriyle kendilerine özgü bir yaşamlarının oluşlarını vurgulanmıştır. Ona göre Çepniler, daha çok Mongoloid tiplidir.*”¹³³⁹ Burada Çepnilerin

¹³³⁵ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.30.

¹³³⁶ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.2, s.61.

¹³³⁷ P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Çorum 2006, s.312.

¹³³⁸ Osman Yorulmaz, “Moğol İstilası Sonrası Kanglılar/Kanklılar”, *Bilig*, S.40, Ankara 2007, s.196.

¹³³⁹ Efdal Sevinçli, “Özel Bir Dil: Çepni Dili”, *Dönemeç*, S.27, İzmir 1979, s.4-8.

fiziksel özellikleri ve yaşam tarzları ile Uygur ya da Uygurlara mensup bir boy olabilecekleri ihtimâlini akla getirmektedir.

Efdal Sevinçli “*Karadeniz’de “Çepni Yurdu” diye bilinen Sinop’tan Giresun’a, Trabzon’a, Artvin’e uzanan bölgede Gaziantep’ten Nevşehir’e, Hacı Bektaş’a, Kayseri’ye, Yozgat’a, Konya’ya, Balıkesir’e, Soma’ya, Bergama’ya, Manisa’ya, Saruhanlı’ya, Turgutlu’ya, Söke’ye, Muğla’ya vb. bugün Anadolu’da ve Anadolu dışında Çepni (Çetmi) adını taşıyan taşımayan köylerde, kasabalarda, ilçelerde Çepnilerin yaşadığını biliyoruz.*”¹³⁴⁰ diyerek bir harita çizer ve buralardaki Çepni varlığından haberdâr eder. Karadeniz’in en doğusundan başlayarak kıyı kesimlerini ve İç-Anadolu’yu içine alacak şekilde batıya doğru hareket eden sonra da İç Ege’den kıyı Ege’ye kadar devam eden bir hatta Çepni/Çipni/Çetmi adı verilen Türk boyunun Uygurların da yoğun olarak yaşadıkları yerlerde isimlerinin geçiyor olması ayrıca dikkat edilmesi gereken bir konudur.

Moğolların Türkistan’da uyguladıkları korkunç, yıkıcı ve yok edici istilâları sonucunda topraksız ve yurtsuz kalan Türk boylarının bir kısmının doğu-batı, kuzey-güney yönünde göç etmek zorunda kalmış olmaları bilinen bir gerçektir. Günümüzde Amerika’da yaşayan *Kızıl derililerin* doğuya göç eden Uygurlar olduklarına dair düşünce ve araştırmalar mevcuttur. Nitekim Ethel G. Stewart, “*1218’de Uygur Hanı ve kendisinden talep edilen birlikler, Cengiz Han (1156-57/1227)’la birlikte Harezmi seferine gittikleri zaman Uygur Hanı’nın krallığında bıraktığı askerlerden onbini ayaklanmış; alınan tedbirler ve yapılan müdahalelerden sonra bu askerler, yok edilmiştir.*”¹³⁴¹ ve geride kalanlardan “*doğuya gidenlerin bugün Amerika kıtasının kuzey-batı kesiminde yaşayan Uygurlar...*”¹³⁴² olduğu görüşünü savunur. Bu olay Ch’ang Ch’un (1193-1256), “Seyahatnamesi”nde de geçer. Uygur *Çinkay* (Chen-Hai) ile Ch’ang Ch’un bir şehirden geçerken Ch’ang Ch’un, “*Bu yer niçin Pai-Ku-Tien diye*

¹³⁴⁰ E.Sevinçli, *a.g.m.*, s.4-8.

¹³⁴¹ Ethel G. Stewart, *Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler M.S.1233*, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), İstanbul 2000, s.141, 325.

¹³⁴² E.G.Stewart, *a.g.e.*, s.142.

isimlendiriliyor?” diye sorar. **Çinkay** “Orası eski savaşların yeridir. Bizim ordumuz burada tamamıyla mağlup oldu. Yüzde birden daha azı eve dönebildi.”¹³⁴³ diye cevap verir. Bugün Amerika’da yaşayan **Kızıl derili** halkın, gerek yaşam tarzları gerekse Şamanizme ait inançları, Onların Uygur olabileceklerine dair ipuçları olarak kabul edilebilir.

4.3. ANADOLU’DA UYGURLARA AİT ŞAHIS VE YER ADLARI

Türkistan adı verilen geniş coğrafyada dağınık halde yaşayan Türk boylarının ortak isimler kullanması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Örneğin **Kara Buka** (Qara Buqa) neslinin sür’atle Moğol ve Çinlileşmiş olduğu ama bir kaç nesil sonra bile **Aslan** veya **Yüğüneç** gibi Türkçe adları kullanabilmeleri...¹³⁴⁴ Türk kimliğinin ve dilinin unutulmadığını gösterir.

Çin kaynaklarında Uygurlar için kullanılan **Hui** kelimesi, bugün Azarbaycan sınırları içindeki **Hoy** şehrinin okunuşuna benzemektedir. Z.V.Togan, “*Ahalisi halis Türk ve ak çehreleri Çinlileri andıran bir vilayet de Hoy tümeni idi. Burasına bu yüzden “İran Türkistanı” derlerdi. Bunların Moğollardan önce iskân edilen Türkler olacağını zannederim.*”¹³⁴⁵ diyerek buradaki Uygurların varlığından haberdâr eder. Ses bakımından benzerlik gösteren her iki kelimenin kökeni ve anlamı detaylı bir araştırma gerektirse de “Hui” ile “Hoy” un Uygurlar için kullanılan özel isimler olması da göz ardı edilmemesi gereken bir konudur.

İç Anadolu Bölgesi ile Akdenizi aynı zamanda da Mersin’in Mut ilçesini Karaman’a bağlayan **Sertavul** geçidi, Türklerin bir zamanlar -Hind’den aldıkları- tüccar manasındaki “sart, sarta, sarta” şekillerinde kullanılan sözler, Türk ve Moğollar tarafından İran’ın göçebe olmayan halkına verilen bir isim olarak kaldı.¹³⁴⁶ Ch’i T’ang,

¹³⁴³ Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.61.

¹³⁴⁴ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002, s.48.

¹³⁴⁵ Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.242.

¹³⁴⁶ W.Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev. Fuad Köprülü), Ankara 1973, s.59.

Çin metinlerinde, “Huei-huei” karşılığında **Sartagul** olarak geçen isim için “*Huei-huei ismi umumiyetle Batı bölgesinden gelen İslâm, Hıristiyan ve diğer dindekilere verilirdi.*”¹³⁴⁷ diye bir açıklama yapar. Moğol efsanesinde bendler yapan, kanallar açan **Sartaktay** isimli kahraman¹³⁴⁸ da benzer ya da yakın söylenişle neredeyse aynı ismi çağrıştırmaktadır. Burada ses değişikliği olmasına rağmen benzer sesteki özel isimlerin aynı kökten gelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

İğdir/İğdir kelimesi, ilk defa VIII. yüzyılın ortalarında Moğolistan’da Targabay Dağları’nın 2 km. güneyinde Uygur Kağanı **Moyun-Çur** tarafından diktirilen “Terhin Yazıtı”nın güney kısmında “**İğdir bölük**” şeklinde geçmektedir.¹³⁴⁹ Faruk Sümer, “*İğdir Boyu’nun Anadolu sınırları dışında İran ve Hazar, Hazar ötesinde Mangışlak yarımadasında yerleştiğini...*”¹³⁵⁰ söylerken Mehmet Güçlü, “*Selçuklu döneminde İğdir, Osmanlı döneminde İğdir bölgesinin bugün Kemer ve Kumluca içine alan geniş bir saha...*”¹³⁵¹ olduğunu belirtir. Türkiye’de “*İğdir İli, Malatya Hekimhan İğdir Köyü, Çankırı Kurşunlu İğdir Köyü, Tokat Artova İğdir Köyü, Kastamonu İğdir Köyü, Tokat Zile İğdir Köyü, Mersin İğdir Köyü, Kars Selim İğdir Köyü...*” gibi birçok yer, bu isimle anılmaktadır.

Anadolu’da **Moğol Köyleri** olarak bilinen sonu **-sin/-sin/-sun/-sün** ekleri ile biten yerlerin aslında Moğollarla beraber Memâlik-i Rum’a gelen Uygurların yaşadıkları yerler olması kuvvetle muhtemeldir. Z.V.Togan, “*Kayseri civarında -sin sözü ile biten köy adları eski Uygurlardan kalmış hatıralar olsa gerektir.*”¹³⁵² diyerek bu düşüncüyü

¹³⁴⁷ Ch’i T’ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, İst. Üniv. SBE., İstanbul 1970, (Y.D.T.), s.404.

¹³⁴⁸ W.Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.59.

¹³⁴⁹ Saadettin Gömeç, “Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.28, Ankara 1995, s.71-73; Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, C.46, S.184, Ankara 1982, s.795, 805-809.

¹³⁵⁰ Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *İA*, C.IX, Ankara 1978, s.259-260, 323, 327.

¹³⁵¹ Mehmet Güçlü, “Selçuklulardan Cumhuriyet’e Kumluca (Antalya) Bölgesi”, *Antalya’nın Türkler Tarafından Fethinin 800. Yıl Dönümü Anısına (5 Mart 1207-5 Mart 2007)*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.22 Güz, Konya 2007, s.221.

¹³⁵² Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.261.

doğrudan destekler. **Kayseri Sancağı Tımarlarından Cemâ'at-i Tatar, tâbi-i Develü...**¹³⁵³ *Samağır* ve *Tatar*'dan başka 1928 yılında adı geçen “*Dadasun* “Akçatepe”, *Dolasun*, *Erdemesin*, *Fadlasun*, *Girgörsün*, *Gürlesun*, *Hormusun*, *Kendüsün*, *Kirlursun*, *Madrasın*, *Madrason*, *Madrasun*, *Mancusin*, *Mancusun*, *Muncusun* “Güneşli”, *Mederesin*, *Sosun*, *Suksun*, *Tahtalasun*, *Tavanasun (Tavlusun)* “Aydınlar”, *Ispidin* “Bahçepınar”, *Mancısın* “Yeşilyurt”, *Hormusun* “Çaybaşı”, *Sosun* “Ortakavak”, *Madrasan* “Göktepe”, *Erdemesin* “Erdemli” **Kayseri** sınırları içindedirler.

Ayrıca *Arabsun* (Αραβισσόζ) “Gülşehir”, *Mumusun* (Μουμουσοούν) “Bahçeli” Kayseri’ye yakın **Ürgüp**’e; *Gelesin* “Babakonağı”, *Mamasun* (Μαμασοούν) “Gökçe” ise **Aksaray**’a; *Göstesin* “Ovaören”, *Sinason/Sineson* (Σινασόζ) “Mustafapaşa”, *Eylesun/İlisun* “Küçükköy”, *Dilmusun* “Hançerli”, *Adırmusun* “Koyunlu”, *Alusun* “Tepeköy” ismiyle bilinen yerleşim yerleri de **Niğde**’ye bağlıdırlar.¹³⁵⁴ Volker Rybatzki, Türkçe’de isimlerin sonuna gelen fakat işlek olmayan **-sin/-sin/-sun/-sün** ekleri için “*Bir adın saf fonetik varyantları ilk doğan oğluna verildi. Ulusun, Hulusun, Ilusun, Delusun, Fulusun ve Jalusun kardeşlerin isimleri buna iyi bir örnektir.*”¹³⁵⁵ diye ekin anlamına ve ne amaçla kullanıldığına dair net bir açıklama getirir. İsmi geçen yerlerin birbirine yakın aynı zamanda Uygurların yoğun olarak yaşadıkları yerlerden olması dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur. Bu sebeple buralarda Moğolların değil Uygurların izlerinin aranması daha yerinde bir tespit olur.

Memâlik-i Rum’da yaşayan Uygurlara verilen isimlerden **Tatar** konusunda Ethel G. Stewart, “Çince’de “r” sesi olmadığı için Tatar’ın “Ta-ta” olduğunu ve Cengiz Han döneminde bunun Türk-Moğol versiyonu “Da-da” idi.”¹³⁵⁶ derken Wolfram Eberhard, ““**Ta’ta**”’nın Tatar anlamındaki “**Da-da**”’dan geldiğini...” iddia eder.”¹³⁵⁷ Burada

¹³⁵³ Seyit Ali Kahraman, *Kayseri Sancağı Tımarları*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, Kayseri 2009, s.1.

¹³⁵⁴ Sevag Nişanyan, *Adını Unutan Ülke:Türkiye’de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, İstanbul 2010, s.252-253, 23-24, 195-198.

¹³⁵⁵ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.8.

¹³⁵⁶ Ethel G. Stewart, *Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler M.S.1233*, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), s.68, 297-298.

¹³⁵⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (çev. Heyet), TTK, Ankara 1987, s.217.

Türkçe’de ve Türkçe’ye yakın akraba dillerinde sıklıkla karşılaşılan ses değişikliğinden ve harf düşmesi olayından söz etmek mümkündür. Örneğin *tağ* “dağ”, *tayak* “dayak”, *toldurmak* “doldurmak”, *tonmak* “donmak”, *töşek* “döşek” gibi. Bu sebeple **Kayseri**’ye bağlı **Dadasun/Tatasun** isiminin ses bakımından “Tatar”’la bir alâkası olabileceği ihtimâli düşünülebilir. Açıklamalar “Da-da/Ta-ta” ses kökünden gelen **Kayseri**’ye bağlı **Dadasun/Tatasun**’un Uygurların yaşadıkları yerlerden olduğuna dair düşüncelyi bir kez daha kuvvetlendirmektedir.

Türkiye Selçukluları döneminde ve sonrasında Memâlik-i Rum (Anadolu)’un idaresi için İlhanlı Devleti’nin siyasi, malî, sosyal ve kültürel politikası gereği Uygurları görevlendirmiş oldukları yapılan araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır. Bu görevlerle Anadolu’ya gelen Uygurların daha sonra buralarda kalıp yerleşmesi ihtimâl dâhilindedir. İsmi geçen yerlere Moğolca isimlerin verilmesi Memâlik-i Rum’un Moğol-İlhanlı Devleti’ne tabîi olmasıyla aynı zamanda İlhanlı’nın himaye ve hizmetinde bulunan Uygurların Onlara bağlılıklarının ve saygılarının bir göstergesi olarak açıklanabilir.

Kayseri’de Ali Dağı’nın eteklerinde yer alan ilçenin adı “**Talas**”dır. Talas ilçesinde “Tatar Tepesi” bulunmaktadır.¹³⁵⁸ 751 yılında bugünkü Kırgızistan içindeki Talas Nehri civarında Abbasiler ve müttefiki olan Karluklar ile Çinliler arasında yapılan ve 5 gün süren muharebede Çin ordusu yenilmiştir. “Talas Savaşı”, Türklerin İslâmiyeti yakından tanıma ve Müslüman olmalarının başlangıç noktasıdır. Aynı zamanda matbaanın ilk defa Çin dışına çıkışına kâğıt, barut ve pusulanın da Haçlı seferleriyle Avrupa’ya taşınmasına sebep olmuştur. Türkistan’da bulunan bir bölge adının kendisinden kilometrelerce uzakta olan Kayseri’de bir yer adı olarak geçmesi oldukça önemlidir. İlhanlı döneminde Kayseri’deki Uygur varlığı düşünecek olursa ismin muhtemel Uygurlar aracılığıyla Türkistan’dan gelmiş olması ihtimâl dâhilindedir.

¹³⁵⁸ Hüseyin Cömert, “19 Yüzyıl Vergi Kayıtlarında Talas”, *III.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (06-07 Nisan 2000), Kayseri 2000, s.98.

Ayrıca **Kayseri/Talas**'ta bulunan **Engürlük**¹³⁵⁹ Moğol komutanlarından **Engürek Noyan**'ı çağrıştırmaktadır. Dönemin kaynaklarına göre Altınorda Hanı Batu, 1250'de **Engürek Noyanı** Anadolu komutanlığına atamış ve kendisiyle birlikte ilk Moğol uruğlarını yöreye yerleştirmiştir. Konya ile Aksaray arasında 14 Ekim 1256'da "Sultan Hanı"nda İlhanlılar ile Türkiye Selçukluları arasında yapılan savaşta Baycu Noyan'ın kumandanlarından biri de **Engürek Noyan**'dır. Yerleşim yerlerine veya mekânlara önemli şahıs isimlerinin verilmesi günümüze kadar gelmiş yaygın bir uygulamadır. Dönemin siyasî koşullarına göre **Talas/Engürlük**'ün **Engürek Noyan**'ın özel mülkü ya da idaresindeki bir bölge olduğu düşünülebilir. "Engürek/Engürlük"'ün zamanla ses değişimine uğraması ya da farklı telaffuz edilmesi dilin özelliklerindendir.

Kayseri'de **Cırgalan** mahallesinin bir şahsa ait olduğu söylenebilir. Bahaeddin Ögel, bu isimden "**Yügrünç Kaya (Qaya)**'nın kendisi bir hekimdi. Birçok seferlere hekim olarak iştirak etmişti. Meşhur baş hâkim **Cırgalang**, muhtemel olarak onun oğluydu. **Cırgalang**, bütün hekimlerin reisi idi. Moğol İmparatoru Timur (Tamür) Han tarafından katlettilirdi."¹³⁶⁰ diye bahseder. Ayrıca Z.V. Togan, "Moğol ve Doğu-Türk âdetince sürekli içkili meclislerine **Cırgalan** adının verildiğini yazar."¹³⁶¹ Uygur olması muhtemel bu şahsın, Uygurların yoğun olarak yaşadıkları yerlerden Kayseri'de adının geçmesi ve günümüze kadar gelmesi tesadüf olmasa gerek.

Kayseri ilçelerinden **İncesu**, Karataş nahiyesinde 1500 yılına ait tahrir defterinde "**Buğalu Tatar Cemaati ve Köyü**" olarak geçmektedir.¹³⁶² Diğer taraftan **Nevşehir**'e bağlı "Acıgöl İlçesi"'nin 10 kilometre kuzeyindeki "**Tatların Belediyesi**"'nin asıl adı ise "**Tatlar İni**"'dir. Aynı kökten gelen "Tat" veya "Tatar"'ın Anadolu'ya gelmiş Budist Uygurlar için kullanılan bir tabir olduğu daha önceki konulardan bilinmektedir. Kayseri'ye bağlı İncesu ilçesi, aynı zamanda Nevşehir yolu üzerindedir. Birbirine yakın

¹³⁵⁹ "Endürlük" kelimesinin Yunanca Androniki "Aziz Andronikos"'tan geldiği iddia edilmiştir. Bkz. Sevag Nişanyan, *Adını Unutan Ülke: Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, s.197.

¹³⁶⁰ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.112-113.

¹³⁶¹ Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.261.

¹³⁶² Mehmet İnbaşı, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992, s.122, 126.

mevkîlerde bulunan “*Buğalu Tatar Cemaati ve Köyü*” ile “*Tatların Belediyesi*”nin isimleri Uygurların buralarda yaşadıklarına dair delil niteliğindedir.

Günümüzde *Niğde*’ye bağlı *Bor* ilçesinin geçmişte önemli üzüm ve şarap merkezlerinden olduğu söylenebilir. Volker Rybatzki, bor kelimesini “şarap”¹³⁶³ derleme sözlüğü ise “üzüm bağı için elverişli yer”¹³⁶⁴ olarak tanımlar. Melek Özyetgin, “*kayu kişi baş agrıg bolsar bu bor-ka tokıp içsün.*” yani “*her kimin başı ağrırsa bu şaraba vurup içsin.*”¹³⁶⁵ örneğindeki “bor” kelimesinin Eski Uygur Türkçesi’nde içki/şarap anlamına geldiğini belirtir. Muhammed Avfi, Tokuz-Oğuz ülkesinden bahsederken “*Bunların içkileri üzüm şırasındandır.*”¹³⁶⁶ der. Ch’ang Ch’un, seyahatinin birçok yerinde şarabın tadına baktığını hatta *Çinkay* (Chin-Kai) ile beraber Beşbalıg’a geldiklerinde Uygur Prensi’nin akrabaları, onlara üzüm şarabı ikram ettiğini yazar.¹³⁶⁷ Marco Polo ise “*Hoten ilinden geçerken... şarap bulunur ve şarap bizim ülkelerimizdeki gibidir.*”¹³⁶⁸ diye Uygurların üzüm yetiştiriciliği dolayısıyla da şarap üretiminde uzman ve usta olduklarından haberdâr eder. Uygur olmaları kuvvetle muhtemel Hotenî Ailesi’nin şeceresinden bu ailenin bir ferdi olduğu bilgisine ulaşılan “Veledü’ş-Şefik”in müellifi *Niğdeli Kadı Ahmed*, *Niğde*’de Uygurların yaşadığına en güzel delildir. Dolayısıyla üzüm ve şarap üretiminden haberdâr olan Uygurların *Niğde*’ye yakın *Bor*’da yaşamış ve üzüm yetiştiriciliği ve şarap üretimi yapmış olabilecekleri ihtimâlini akla getirmektedir. Ayrıca bu dönemde, Uygur sahasına ait hukukî ve malî terimlerde “salıg” adı verilen “üzüm bağı vergisi” geçmektedir. XII. ve XIV. yüzyıllar arasında üzüm

¹³⁶³ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.260; Yunanca Poros “Boğaz” manasından geldiğini yazan da vardır. Bkz. S. Nişanyan, *a.g.e.*, s.254.

¹³⁶⁴ *Derleme Sözlüğü*, C.XII, s.4462.

¹³⁶⁵ A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s.67.

¹³⁶⁶ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s.90.

¹³⁶⁷ Lin Chen-Nan, *Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei’in Eserlerine Göre*, s.62, 64.

¹³⁶⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, C. I-II, (çev. Işık Ergüden ve Z.Zühre İlkelen), İstanbul 2003, C.I, s.143.

yetiştiriciliğinin ve şarap üreticiliğinin büyük önem taşıdığı ve çokça yapıldığı görülmektedir ki¹³⁶⁹ Uygurların üzüm ve şarap ticareti yaptıkları anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda *Niğde*'ye bağlı *Söküncür*¹³⁷⁰ olarak geçen yerin nereye tekâbül ettiği bilinmemektedir.¹³⁷¹ Tarih-i Cihan-Gûşa'da “*Uykuyu ve rahatı unutmuş, keskin kılıcı kendilerine dost edinmiş Türklerden (Uygurlar olmalı) meydana gelen bir orduyu Sukuncak Noyan'ın komuta ettiği...*”¹³⁷² belirtilmektedir. Çalışmada Sodan Noyan (Sevinç Toğrul) Ailesi'nden *Söküncür/Sukuncak Noyan*'ın kuvvetle muhtemel Uygur olduğu ve tarihteki rolü kaynaklara dayanılarak ortaya konmuştur. Bu sebeple *Niğde*'ye bağlı *Söküncür*'ün idaresi veya mülkünün *Sukuncak/Sukuncar*'a verilmiş olması, ismini de bu komutandan alması ihtimâl dâhilindedir. Kaynaklarda geçen yer ve kişi adlarının kişiden kişiye değişik, eksik, benzer veya yakın hatta yanlış okunuşları sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bu sebeple “*Söküncür*” veya “*Sukuncak/Sukuncar*”ın aynı kişiler olması ihtimâl dâhilinde olup farklı kişiler olduğuna dair düşünce ise zayıf kalmaktadır.

Konya'nın *Meram İlçesi*'ne bağlı bir beldede adı geçen fakat bugün ayakta olmayan “*Kaşın Hanı*” adını, Çinî sanatının merkezlerinden olması muhtemel *Kâş*, *Kaşın*, *Kaşan*, *Kaşgâr* gibi şehirlerden ya da nisbesi *Kâşî* olan bir zattan almış olması ihtimâl dâhilindedir. Çinî sanatında adından söz ettiren Uygurların aynı zamanda çinî ticareti veya üretimini yaptıkları dolayısıyla “*Kaşın Hanı*”yla bir alâkaları olduğunu söylenebilir. Türkiye Selçukluları döneminde Uygur olması muhtemel *Taceddin Kaşî*, Mevlana'nın mektuplarında “*ihsan ve kerem ıssı, tacirlerin övüncü, tahta yapıp satan adı Taceddin...*”¹³⁷³ diye geçerken “*Ariflerin Menkıbeleri*”nde *Hacı Kâşî* ismiyle

¹³⁶⁹ Ahmet Caferoğlu, “Uygurlar'da Hukuk ve Maliye İstılahları”, *TM*, İstanbul 1934, C.IV, s.41-42.

¹³⁷⁰ Osman Turan, “Selçuk Türkiye'si Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-adale fî kava'id issaltana”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s.544; M.Altay Köymen, “Türkiye Selçuklularına Dair Yeni Bir Kaynak: El-Veledü's-Şefik”, *Belgeler*, XV/19, Ankara 1993, s.7.

¹³⁷¹ Ahmet Akşit, “Türkiye Selçukluları Devrinde Niğde Vilâyetinin Alt Birimleri ve Sınırları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.21, Konya 2007, s.125-133.

¹³⁷² Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Gûşa*, (çev. Mürsel Öztürk), s.500.

¹³⁷³ Bediüzzaman Füzüzanfer, *Mevlâna Celaleddin*, (çev. Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul 1997, s.185.

anılmaktadır. Kendisi, “*Sadreddin Konevî’nin hizmetinde bulunan ve birkaç kez hacca gitmiş, dünyanın ihsanla şenlenmiş şeyhlerinin dörtte birinin sohbetine kavuşmuş bir dervîştir. Bu zat, Mevlâna ve Konevî’nin buluştukları mecliste Mevlâna’ya terbiyesizlik edince üç gün sonra ayaktakımı (rindan) onu bağının yolunda giderken öldürmüş ve nesi varsa nesi yoksa alıp götürmüşlerdir.*”¹³⁷⁴ **Taceddin Kaşî** ve “Kaşın Hanı”, yer ve şahıs ismi olarak Uygurların Konya’daki varlıklarına dair önemli ipuçlarıdır.

Ayrıca **Konya**’da, “*Vakf-ı Dâru’l-huffâz-ı Sunkur Ağa, Vakf-ı Mahalle-i Esenlû, Vakf-ı Mescid-i Sunkur Ağa-yı Harcdâr, Vakf-ı Tâc-ı Vezir...*”¹³⁷⁵ **Larende** (bugünkü Karaman)’da “*Vakf-ı Bahşi bin Karaca Ali, Vakf-ı Mescid-i Bahşi Fakîh*”¹³⁷⁶ gibi vakıf eserlerin kayıtlarında Uygur olmaları kuvvetle muhtemel şahıs isimlerine rastlanması **Konya**’da Uygur varlığına delalet eder. Vakıflara hayır sahiplerinin, bina yapanların ve vesika yazanların isimlerinin verilmesi¹³⁷⁷ günümüzde de uygulanan bir gelenektir. Anadolu’da Uygurların kültürel zenginliklerini ve mal varlıklarını ortaya koyan eserler, buralarda Uygur isminin yaşatılmasında önemli belgelerdir.

Türkistan’da **Almalığ** adlı şehrin karşılığı olarak **Antalya**’nın **Elmalı** ilçesi gösterilebilir. Türkiye Türkçesi’nde ve Türk lehçelerinde **alma** yaygın olarak “elma” anlamındadır. **Almalığ** ise “elmalı/elmalık” elmanın bolca yetiştirildiği yer, bahçedir. Yine Antalya’nın **Kaş** ilçesi ise Türkistan’ın önemli şehirlerinden **Kâş**, **Kaşın**, **Kaşan**, **Kaşgâr** ile kök ve anlam bakımından benzerdir. Nitekim Türkistan’da çinî sanatının merkezleri “Kâş-i gâr” ve “Kaş” iken Türkiye Selçukluları döneminde Antalya’nın **Kaş** ilçesinin çinî fırınlarına sahip olduğu ve Beyşehir sarayının çinilerinin burada yapıldığı kaynaklardan bilinmektedir.

Muğla ilinin Milas ilçesinde bulunan “Beçin Kalesi”nin adının **Beçin** (Barçın/Peçin) halen Sincan (Sinkiyang) adıyla Çin işgâli altında tutulan Doğu

¹³⁷⁴ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 2006, s.253-254.

¹³⁷⁵ Seyit Ali Kahraman, *Karaman Vilâyeti Vakıfları*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, Kayseri 2009, s.18-122.

¹³⁷⁶ S.A.Kahraman, *a.g.e.*, s.122-175.

¹³⁷⁷ W. Ruben, “Budist Vakıfları Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, C.II, (çev. Meliha Toprak), Ankara 1942, s.180.

Türkistan’da bir vilayetin adından¹³⁷⁸ gelmiş olabileceği ihtimâli düşünülmektedir. Aynı zamanda “On İki Hayvanlı Türk Takvimi”nde de geçen **Biçin/Meçin/Meşin/Piçin** Uygur Türkçesinde “maymun” anlamındadır.¹³⁷⁹ Muğla’nın **Ula** İlçesi ile Türkistan’da **Ula** nehrinin isimlerindeki¹³⁸⁰ benzerlikler Uygurların Anadolu’ya getirdikleri isimlere örnek gösterilebilir. Ayrıca **Dalama**, Aydın’ın Yenipazar ilçesine bağlı bir yerleşim yeridir ve Doğu Türkistan’da aynı isimle anılan bir yer mevcuttur.¹³⁸¹

Amasya’da Uygur beglerinden olması kuvvetle muhtemel Arabiye vakıf ve kitâbeti meşhur **Eşhiz Beg**¹³⁸² ile yine Amasya’da medfun bulunan **Molla Bahşi** Halife Hazretleri’nin “Akbiçik Türbesi”¹³⁸³ buralarda Uygurların varlığını ortaya koyan önemli tanıklardır. Ayrıca Rical-i Nakşibendiyye’den **Saadeddin Kaşgârî** Hazretleri, **Amasya**’da bulunan Selâmet Hatun’un 857’de bina ve evkâfını tanzim ettikleri “Yâ Vedûd Tekyesi”nde hizmetlerde bulunmuşlardır.¹³⁸⁴ Uygur olmaları kuvvetle muhtemel şahıs isimlerinin **Amasya**’da geçmesi, aynı zamanda kendilerini Uygur kabul eden ancak Uygur kültüründen uzaklaşmış bir köyün olması Amasya’daki Uygur varlığını ıspatlamak açısından kayda değerdir.

Kadı Burhaneddin döneminde **Tokat/Turhal**’da Eretna Bey’in adamlarından Tokat Emiri olan **Şeyh Necib**¹³⁸⁵’in adının verildiği “Necib Köyü”nde Uygurlara benzeyen insanların olduğu söylenmektedir. Haklarında daha önce bilgi verilen ve aralarında akrabalık olduğu anlaşılan Uygur olmaları muhtemel Eretna ve Kadı Burhaneddin Beyliği’ne ait ortak izlere rastlanılması doğaldır.

Kırıkkale’nin ilçesi **Bahşili** ve **Çorum**’ın Sungurlu ilçesine bağlı **Bahşili** beldesi isminin okuma yazma bilen ve önemli olayların notunu tutan Budist Uygur din

¹³⁷⁸ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I, s.2.

¹³⁷⁹ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.188.

¹³⁸⁰ Mehmet Eröz, “Ege Bölgesi’nde Yer (Köy ve Şehir) Adları”, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s.187.

¹³⁸¹ M. Eröz, *a.g.m.*, s.186.

¹³⁸² Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), C.2, s.51.

¹³⁸³ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.1, s.104.

¹³⁸⁴ Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C.1, s.148.

¹³⁸⁵ Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm-u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.223, 224, vd.

adamlarına aynı zamanda kâtiplerine verilen **Bahşi** tabiriyle bir ilgisi olduğunu düşünmek mümkündür. Türkiye Selçukluları ve İlhanlı dönemi kaynaklarında sıklıkla geçen ve günümüze kadar gelebilmiş tabir, her ne kadar anlamını yitirse de Kırıkkale ve Çorum civarlarında Budist olmaları muhtemel Uygurların yaşadıklarını dair bir düşünceyi oluşturmaktadır. O dönem “**Çorum Sancağı’ndaki Katar Kazası’nda bulunan Tatar gruplarından birinin “Tataran-ı Mugal” adıyla bilinmesi...**”¹³⁸⁶ Moğollarla gelen ve “Tatar” olarak adlandırılan Uygurların Çorum’daki varlıklarına bir delildir. Anadolu halkı tarafından dışlanmış Budist Uygurların tecrit edilerek buralarda yaşamaları ya da önemli bir bahşinin **Kırıkkale** ve **Çorum**’u kendisine merkez edinerek buralarda faaliyetlerde bulunması da gözardı edilmemesi gereken ihtimâllerdendir.

Ankara’nın **Balgad** semtinin adı, eski Halaçça’da “şehir, hükümet merkezi” anlamına gelmektedir. Uygur Türkçesi’nde ise balgadin karşılığı “balıg”¹³⁸⁷ yani insanların yaşadıkları şehirdir. **Ankara**, Beybazarı ilçesine bağlı **Karaşar**, Doğu Türkistan’da bulunan **Kara Şahr**¹³⁸⁸’la aynı ses özelliklerine sahiptir. Türkistan’daki yer isimleriyle Memâlik-i Rum’a gelmiş Uygur olması muhtemel şahıs isimlerinin Anadolu’nun herhengi bir yerinde karşımıza çıkıyor olması Anadolu’da Uygur varlığının ve izlerinin yaşaması ve yaşatılması açısından önemlidir.

4.4. UYGURLARIN ANADOLU’DA BIRAKTIKLARI ANITSAL ESERLER

Medeniyetler diyarı olan Anadolu, oldukça eski tarihî, coğrafi konumu, iklimi, önemli ticaret yollarına sahip oluşu, toprak ve ürün çeşitliliği ile daima tercih edilen ve iştah kabartan bir yer olmuştur. Bununla birlikte çeşitli sebeplerle gelen insanlar, farklı yaşantılar ve inançlar değişik kültürlerin oluşmasına katkı sağlamışlardır. Bu kültür hazinesinin önemli yapı taşlarından birisi de Uygurlardır. Burada Uygurların

¹³⁸⁶ Üçler Bulduk, “Çorum Sancağı’nın Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri,” C.1, *Ank. Üniv., Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, S.3, Ankara 1992, s.160-161.

¹³⁸⁷ Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s.242.

¹³⁸⁸ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.76, 106, 184.

Anadolu’da bıraktıkları tarihî ve kültürel eserler hakkında bilgi verilecek ancak sanat tarihi ve mimarî açıdan incelenmeyeceklerdir.

4.4.1. Tac-ı Kızıl (Taceddin) Mahallesi

Kayseri’de Uygur **Esen Kutlu** ve **Ailesi**’nden kalma “Mahalle-i Tâc-ı Kızıl”¹³⁸⁹ ve “Mescid-i Tâc-ı Kızıl” bulunmaktadır.¹³⁹⁰ Günümüzde Yoğunburç, Sivas Kapısı ve Sultan (Selahattin) Hamamının bulunduğu alan “Tac-ı Kızıl” ya da “Taceddinoğulları Mahallesi” olarak bilinmektedir. Aileye ait eserlerin kayıtları, XVI. yüzyıl Karaman Vilâyeti vâkıflarında “*Kazâ-i Kayseriyye’de Vakf-ı İmâmet-i Mescid-i Tâc-ı Kızıl...*”¹³⁹¹ ve “*Vakf-ı Evlâd-ı Tâceddin Emir Tâcî...*”¹³⁹² olarak geçmektedir. Buradan elde edilen gelirler, “Taceddinoğlu Vakfına” aktarılmaktadır. Ailenin uzantısı olarak bilinen Taceddinoğulları halen Kayseri’de yaşamakta vakfın gelirlerinden yararlanmaktadırlar.

Ayrıca İstanbul’da Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde Tac-ı Kızıl (Altın Taç) olarak bilinen Esen Kutlug’un torunlarından **Muzaffer Çelebi**’ye ait olduğu anlaşılan Vakfiyeler Kataloğu’nda 17 nolu dosya ve 32 nolu gömlek adı altında kayıtlı, Evail-i Ramazan 880/Ocak 1476 tarihli bir vakfiye bulunmaktadır.¹³⁹³ Kaynaklarda Kayseri’de yaşamış Esen Kutlug Ailesi’nden olması kuvvetle muhtemel **Muzaffer Çelebi**’nin hakkında net bilgi bulunmamasına rağmen adının geçtiği bu vakfiye kaydı tarihinden ailenin Osmanlı döneminde de yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.

4.4.2. Tac-ı Kızıl (Taceddin) Camii ve Türbesi

Başbakanlık arşivinde 1520 tarihli Karaman ve Rum vilayetlerine ait İcmâl defterinin 220. sayfasında **Kayseri**’de “Tac-ı Kızıl Mescidi” isimli bir mescid

¹³⁸⁹ Mehmet İnbaşı, *1500 (Hicri 906) Tarihli Kayseri Tapu-Tahrir Defteri*, Kayseri 2009, s.7.

¹³⁹⁰ Seyit Ali Kahraman, *Karaman Vilâyeti Vakıfları*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, s.219.

¹³⁹¹ S.A.Kahraman, *a.g.e.*, s.219.

¹³⁹² S.A.Kahraman, *a.g.e.*, s.220.

¹³⁹³ BOA, *Vakfiyeler*, dosya no:17, gömlek no:32.

kayıtlıdır.¹³⁹⁴ “Taceddin Camiî” adıyla bilinen mescid yenilenmiş içinde bulunan türbenin zeminden yukarısı tekrar inşa edilmiştir. Türbe içinde bulunan mermer mezar taşında kabrin **Velid oğlu Mahmud oğlu Taceddin** adına hak edildiği ve 721/1321 senesi Ramazan ayında vefat ettiği yazılıdır.¹³⁹⁵ Cami ve türbenin “Tac-ı Kızıl veya Taceddinoğlu Mahallesi”nde bulunması türbede adı geçen kişinin bu aileye mesup olduğuna dair düşüncayı oluşturmaktadır.

4.4.3. Lâlâ Muslihiddin Camiî ve Kümbedi

“Lâlâ Muslihiddin Camiî ve Kümbeti”, **Kayseri**’de bugünkü Yoğunburç, Sivas Kapısı ve Sultan Hamamının olduğu eski adıyla “Tac-ı Kızıl Mahallesi”nde bulunan büyük bir yapıdır. Kümbet camiînin duvarına bitişik vaziyette iki katlıdır. Alt katı kare biçiminde mezarlık, üst katı ise sekizgen şekilde yapılmıştır. Üst katta kime ait olduğu ve ölüm tarihi bilinmeyen üzerlerinde Ayete’l-Kürsi yazılı, taştan yapılmış, içi boş iki sanduka bulunmaktadır. Sandukaların birisinde camiînin banisi ya da dönemin önemli idarecilerinden **Muslihiddin Musa**’nın medfun olması kuvvetle muhtemeldir. Camiînin yapılış tarihine dair herhangi bir kayıt yoktur. Ancak Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin’in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesinde “*Vakfın ikrarı için tanıklık edenler içinde Kayseri’deki Lala Camiî hatibi Muhammed bin Ahmed kendisi imza attı.*”¹³⁹⁶ diye camiînin ve hatibinin ismi geçmektedir. Demekki camiî, bu tarihte hizmettedir. 700/1300 tarihli bir başka kayıta da bu kişinin ismine rastlanılmıştır.¹³⁹⁷ Ancak adı geçen camiîye ismini veren şahsın, aileyle ilişkisi konusunda net bilgiye ulaşılamamıştır.

Hüseyin Hüsameddin’in “*Sivas Valisi Emir Timurtaş Beg’in azl ve istisali haberi Anadolu Eyaleti’ne şayi oldukda... Ebu Said Bahadır Han’ın bu emrini bir nimet add*

¹³⁹⁴ Mehmet İnbaşı, *XVI Yüzyıl Başlarında Kayseri*, İl Kültür Müdürlüğü Yay. Kayseri 1992, s.55.

¹³⁹⁵ Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001, s.231.

¹³⁹⁶ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989, s.138.

¹³⁹⁷ Mehmed-zade Kemaleddin Kara, *Erciyes Kayserisi ve Tarihine Bakış*, Kayseri 1934, s.71.

iden Karaman-zade Şücaeddin Yahşi Beg hükümeti Mısriyye'nin müzâherâtı üzerine derhâl kuvve-i mevcudesini alub ibtida Kayseriyye'yi işgâl iderek oranın emiri **Tâci Kızıloğlu Muslihiddin Musa Beg'dir.**"¹³⁹⁸ diye bahsettiği kişiyle camiîye adını veren **Lala Muslihiddin**'in aynı kişiler olması ihtimâl dâhilindedir. Nureddin Caca Beg'e ait Kırşehir'deki medresenin vakfiye kaydında adı geçen camiînin 1272 tarihinde veya daha önceden yapıldığı ancak camiînin **Lala Muslihiddin** ismini sonradan aldığı kanısına varılmıştır. İlhanlı'nın "Memâlik-i Rum Valisi" Emir Timurtaş'ın kaçıp Memlûklara sığındığı (1326-1327) tarihte Konya valiliğine Esen Kutlug Ailesi'nden **Zahireddin Mahmud**, Kayseri valiliğine de aynı aileden **Muslihiddin Musa**'nın getirildikleri kaynaklardan bilinmektedir. "Taceddin Mahallesi"'nde bulunan camiye sonradan **Muslihiddin** isminin verilmesini **Muslihiddin Musa**'nın hem Tac-ı Kızıl Ailesi'nin mensubu hem de Kayseri Valisi olmasıyla açıklanabilir.

4.4.4. Kudret Hamamı

Kayseri'ye bağlı "Kalkancık Köyü"'nün sınırları içinde Tekgöz Kaplıcası olarak bilinen "Kudret Hamamı" vakfiyesinde Tac-ı Kızıl (Taceddin) Ailesinden **Zahireddin Mahmud**'un ismi geçmektedir. 931/1525 yılında Saide Hatun tarafından vakfedilen Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 2105 numaralı defterin 456 sayfa ve 76 sırasında kayıtlı Arapça vakfiyede arazinin geliri "*Emir-i Muazzam Zahireddin Mahmud oğlu Emir-i mükerrem ve muhterem Taceddin Mesud'un torunları küçük (tıfil) İbrahim Beğ ve evladına*" vakfedilmiş olduğu kayıtlıdır.

4.4.5. Bünyan (Zahireddin Mahmud) Ulu Camiî

Tac-ı Kızıl Ailesinin önemli fertlerinden olan **Emir Zahireddin Mahmud**, **Kayseri**'nin "Bünyan İlçesi"'nde Muharrem 734/1333 yılında yaptırmış olduğu "Ulu

¹³⁹⁸ Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*, C.2, s.290.

Camiî”nin kitabesinde “*emirü’l-umera, adili, müeyyedi, muzafferi, kahirü’l-fisk, katlü’t-taği, zahirü’d-devlete ve’d-din*” olarak anılmaktadır.¹³⁹⁹

4.4.6. Ürgüp (Damsa) Taşhun/Taşkın Paşa Külliyesi

Taşhun/Taşkın Paşa, Tac-ı Kızıl (Taceddin) Ailesinden olup Esen Kutlug oğlu Zahireddin Mahmud’un bilinen üç oğlundan birisidir. **Konya**’nın “Kemertaş Köyünü” **Taşhun/Taşkın Paşa**’nın satın aldığına dair 751/1350 tarihli satış senedinde aile fertlerinin şeceresi “*Merhum Melik Sencer oğlu, tacidâr sıfatıyla anılan, adaletli Emîr Semsü’d-din Ahmed oğlu muhterem büyük Emîr Zahirü’din Mahmud oğlu Taşkın Paşa -Allah ömrünü ve yüceliklerini dâim kılsın-*”¹⁴⁰⁰ şeklinde verilir. Bu satış senedinden **Taşhun/Taşkın Paşa**’nın Tac-ı Kızıl Esen Kutlug Ailesi’nden Zahireddin Mahmud’un oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Nevşehir’in Ürgüp İlçesi’nin güneyinde merkeze 16 km. uzaklıkta eski adı “Damsa” olan “Taşkın Paşa Köyü” bulunmaktadır. Köyde tarihî camiî, kümbet ve medreseden oluşan külliye hakkında fazla bilgi mevcut değildir. “Taşhun/Taşkın Paşa Camiî”nin ahşap minber ve mihrabı, Kayseri Etnografya Müzesi’nin 14 Eylül 1938 tarih ve 113 sayılı kararı ile 23 Eylül 1940 yılında Ankara Etnografya Müzesi’ne getirilmiştir.¹⁴⁰¹ Mihrap üzerinde yazılar ve bitki süslemeleri vardır. Camiî avlusunda bulunan mezarlardan camiye bitişik olanın (743/1342-3) **Taşhun/Taşkın Paşa**’ya ait olduğu bilinmektedir. Ancak camiînin yakınında yan yana duran ve **Taşhun/Taşkın Paşa**’a yakınlık derecesi bilinmeyen **Hızır Bey**’in mezartaşında 27 Ramazan sene 752 (17 Kasım 1351), **İlyas Beg**’inkinde 5 Şevval sene 752 (25 Kasım 1351) ve **Hasan**’ın mezar taşında Muharrem’in ilk beşinci gecesi sene 756 (20 Ocak 1355) tarihleri

¹³⁹⁹ Mehmet Çayırdağ, “Kayseri’de Selçuklu ve Beylikler Dönemine Ait Bazı Kitabe ve Mezartaşları”, İst. Üniv., Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.XXXIV, İstanbul 1984, s.508.

¹⁴⁰⁰ M. Zeki Oral, “Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeler ve Tarihçeleri”, Vakıflar Dergisi, S.5, Ankara 1962, s.64-65.

¹⁴⁰¹ http://www.discoverislimicart.org/database_item.php?id=object;ISL;tr;Mus01_B;13;tr, (13.12.2011).

yazmaktadır. Burada medfun olan *Emîr Hızır Bey*'in oğlu *İlyas Beg*, torunu ise *Hasan Beg* olduğu söylenmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde “*Nevşehir Kazası'nda Bor Kasabası'na tabî Tamsa (Damsa) karye (köy)'sinde Taşkın Paşa oğlu Zuhuriddin (Zahireddin) Bey Zaviyesi*” geçmektedir.¹⁴⁰² Vakfın geliri 753/1353 tarihinde *Niğde*'ye bağlı “Kızılca Mescid Köyü” ve *Aksaray*'a bağlı “Karaöyük Köyü” olarak yazılmıştır. 881/1476 tarihli *Karaman* Eyaleti Vakıfları Tahrir Defteri'nde *Konya* Vilayetine ait vakıfların tahririnde Niğde Vakıfları içinde “*Taşgun oğlu Zahiruddin Beg Vakfı, Şeyh Himmet adlı derviş evladdan evlada vakfedilmiştir. İbrahim Beg (Karamanoğlu 1424-1464) dahî Şeyh Himmet evladına mukarrer kılmış, vakfiye görüldü.*” şeklindeki açıklama, Uygurların Kayseri'den başka Nevşehir, Niğde, Bor, Aksaray, Karaman ve Konya gibi şehirlerde yaşadıklarını ve kendilerine ait izler bıraktıklarını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Camîinin vakıfları, 1476 yılında sadece *Ürgüp*'e bağlı “Sinason Köyü”nün gelirlerinden oluşmaktadır.¹⁴⁰³ Vakfın tevliyeti bu tarihte vâkfin oğullarından *İbrahim Beg* elindedir. İbrahim Beg, *Zahireddin Mahmud*'un oğullarından *Taceddin Mesud*'un torunu tıfıl *İbrahim Beğ* olmalıdır. Camîinin vakıf gelirleri 1483, 1500 ve 1530 tarihli kayıtlarda da görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken bir detay da “Sinason” ismindeki *-son* ekidir. Sonu *-sin/-sin/-sun/-sün* ekleri ile biten yerleşim yerlerinde Moğolların değil muhtemelen Uygurların yaşadıklarına dair düşünceye “Sinason Köyü” de örnek gösterilebilir. Etkin bir nüfuza sahip Uygur Esen Kutlug Ailesi'nin ferdlerinden olmaları kuvvetle muhtemel adı geçen şahısların idaresindeki bu yerlerde, Moğolların yaşamış olmaları zayıf bir ihtimâl olarak görülmektedir. Köyün Moğolca isimle anılması İlhanlı'ya bağlılık ve saygının bir göstergesi olarak gösterilebilir. Şahıs isimleri ve yapılar Esen Kutlug Ailesi'nin Kayseri ve civarındaki varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

¹⁴⁰² Umum-ı Sanî Haremeyn 409. defter 9/2-882 esas numarasında Hicri tarih 1254 ve 1321 kayıtlıdır. Belgede adı geçen Taşhun/Taşkın Paşa oğlu Zuhuriddin (Zahireddin) Bey değil tam tersi Zahireddin oğlu Taşhun/Taşkın Paşa olmalıdır.

¹⁴⁰³ TKGM, *Kuyûd-ı Kadime Arşivi*, VTD, 564, s.69.

4.4.7. Ankara Vergi Kitabesi

“Ankara Kalesi”nde vergiyle ilgili bir kitabe bulunmaktadır. Wittek’in kitabeyi yanlış okuduğunu söyleyen¹⁴⁰⁴ Z.V.Togan, “*kitabede geçen valinin Eretna olduğunu düşünmektedir.*”¹⁴⁰⁵ Ancak kaynakların verdiği bilgiye göre Eretna Bey, o dönemde Memâlik-i Rum (Anadolu)’da olmakla beraber siyasî açıdan bir vali olacak kadar kuvvetli değildi. Kanımızca kitabede verilen tarihe göre 1328-1333 yılları arasında İlhanlı Devleti’nin Anadolu Valisi Eretna Bey değil kaynaklarda ismi ve şahsı gözardı edilmiş Tac-ı Kızıl Ailesinden Uygur **Esen Kutlug** oğlu **Zahireddin Mahmud**’a ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Kitabede¹⁴⁰⁶ “(1) Allah işlerin kolaylayıcısıdır. Cihanguşa yarlığın hükmüne göre Ankara’ya muvasalat vakî olunca köyler hayvan sayım vergisi ve hububat mahsul tahmini (ücreti) yüzünden şikâyet ettiler. (2) İslâm padişahının -hükmü ebede kadar sürsün- devletin devamı hürmetine 730 yılı Azar’ının birinden itibaren (1 Mart 1330) vilayet için şu vergi kanunumuz caridir. (3) Nakdî ve aynî vergiler tespit edilmiş ve vergi defterine kaydedilmiştir. Buna nazaran şehir ticaret ve zanaat vergisi (tamga), buna mukabil vilayet kanunumuza göre ödeyecektir. Her kim ki bundan sonra hayvan satım vergisi ve kanunsuz öşür alır (4) Yahut (yukarıdaki kaideye mugayir olarak yalnız bir dirhem bile olsa) veya (yalnız) bir kile bile olsa hububat taleb ederse Allah’ın meleklerin ve peygamberlerin laneti ona rastlasın. “Onu iştittikten sonra her kim onu değiştirirse, günah onu değiştirenlerin üzerine olsun.”¹⁴⁰⁷ yazmaktadır.

¹⁴⁰⁴ Z.V.Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, *THİTM*, I, İstanbul 1931, s.30.

¹⁴⁰⁵ Z.V.Togan, *a.g.m.*, s.20-21.

¹⁴⁰⁶ W. Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Bazı Vergi Kitabeleri”, (çev. Fikret Işıltan), *Belleten*, C.XIII, S.52, Ankara 1949, s.775.

¹⁴⁰⁷ Bakara Suresi, 181. Ayet, *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, Diyanet İşleri Bakanlığı, Ankara 1961, s.36.

4.4.8. Köşk Medresesi ve Kümbedi

Beylikler dönemine ait 31 vakfiye tespit etmiştir. Bu vakfiyelerden 12 beylik vakfiyesi yayınlanmıştır. Bunlardan, ikisi Eretnalılara aittir.¹⁴⁰⁸ **Kayseri**'nin Melikgazi İlçesi'nin Kılıçarslan Mahallesi, Gültepe mevkiinde, Köşk Medresesi bulunmaktadır. Medresede **Melike Sulî Paşa**, Alaaddin Eretna oğlu **Giyaseddin Mahmud** (Mehmed olmalı) ve onun oğlu **Alaaddin Ali**'nin mezarları vardır. Alaaddin Ali'nin mezar taşı Kayseri Müzesi'ndedir.¹⁴⁰⁹ Adı geçen diğer mezarların kitabesinde “*Bu binanın yapılmasını, yüce noyan, dünyada emirler meliki **Emir Eretna**, -adaleti artırsın-muharrem 740/Temmuz 1339 yılında eşi merhum Melike Sulî Paşa için -toprağı mübarek olsun- emretti.*”¹⁴¹⁰ yazılırken Mehmet Bey'e ait mezar kitabesinde “*Merhum Eretnaoğlu Sultan Mehmed, -Allah kabirlerini nurlandırın- 767/1365 yılı öldü. -Allah toprağını mübarek eylesin-*” yazmaktadır.

4.4.9. Ali Cafer Kümbedi

“Ali Cafer Kümbedi”, **Kayseri**'nin Melikgazi İlçesi Belediyesi'nin karşısındaki park içindedir. Kümbetin Alaaddin Eretna Bey'in oğullarından **Ali** ve **Cafer** Bey'e¹⁴¹¹ (İzzeddin Cafer olmalı) ait olduğu söylenmektedir. Ancak Eretna Bey'in babasının ismi de Cafer'dir. Babası **Taycu/Maycu Bahşi**, Anadolu'ya geldikten ve İslâmiyeti kabul ettikten sonra bu ismi almış olmalıdır. Nitekim Bakara Suresi'nin son iki ayeti “Amene'r-Resülü”nün hem bu kümbette hem de Köşk Medrese içinde yatan Sulî Paşa mezarında bulunmuş olması ailenin İslâmiyeti kabul ettiğinin bir göstergesidir. Aile, büyüklerinin veya genç yaşta vefat eden aile fertlerinin isimlerinin yaşatılması veya unutulmaması amacıyla bir sonraki nesilden çocuğa (yaygın olarak toruna) verilmesi âdetini Anadolu'nun birçok yerinde görmek mümkündür. Kümbette hakkında fazla bilgi

¹⁴⁰⁸ Hasan Yüksel, “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar”, *VD*, XXX, Ankara 2007, s.37-50.

¹⁴⁰⁹ Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, s.153.

¹⁴¹⁰ Halil Edhem Eldem, *Kayseri Şehri*, (haz. Kemal Göde), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.135.

¹⁴¹¹ Heman Ca'fer Beg, sultan ağzından bir mektub yazub karındaşı Ali Beg'e gönderdi. Bkz. Şikârî, *Karamanname*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), İstanbul 2005, s.105.

olmayan Eretna Bey'in oğlu Cafer Bey değil de babasının medfun olması akla daha uygun gelmektedir.

4.4.10. Emirzade Mehmed Türbesi

Kayseri'de Seyyid Burhaneddin Mezarlığı yakınlarında kesme taştan L şeklinde yapılmış kapalı mezarın kitabesinde “*Bu türbe Zengioğlu Emirzade Mehmed'indir. Sene 746/1345-46*” yazmaktadır. İsmi geçen şahıs hakkında hiçbir bilgi yoktur. Kitabede verilen tarihin Eretna Beyliği'nin Kayseri'de etkin olduğu yıllara denk gelmesi ve yapının da Köşk Medresesine ve kümbedlere yakınlığı sebebebiyle şahsın, Eretna Bey Ailesi'nin bir ferdi olduğunu düşündürmektedir.

4.4.11. Emir Erdoğmuş (Tatarhaniler) Türbesi

Kayseri'de “Seyyid Burhaneddin Türbesi”nin güney sırtına bitişik, küçük bir kubbesi olan “Emir Erdoğmuş Türbesi”nde adları ve ölüm tarihleri bilinmeyen dört kişiye ait yan yana mezarlar vardır. Kitabesinde “*Bu şehitlik Emir Erdoğmuş'undur. Sene 749/1348-49*” yazar. Ancak ismi geçen şahıs ile medfunlar arasındaki bağlantının ne olduğuna dair bilgi yoktur. “Emir Erdoğmuş Türbesi” aynı zamanda “Tatarhaniler” diye bilinmektedir. Ayrıca “Adana İl Halk Kütüphanesi ve Müzesi”nde bulunan bir yazmada “*Fetava Tatarhaniye veya Zadü'l-Müsafirin*”¹⁴¹² ibaresi geçmektedir. “Tatar”, o dönemde Anadolu'da yaşayan Uygurlara verilen isimlerdendi. Kitabede verilen tarih, Uygur olması muhtemel Eretna Beyliği'nin Kayseri'de etkin ve önemli olduğu yıllardır. Bu sebeple isimleri bilinmeyen medfunların Uygur, aynı zamanda da Eretna Ailesiyle de ilgisi olduğu söylenebilir.

“Seyyid Burhaneddin Türbesi”nin bahçesinde yazısız birçok mezar taşları bulunmaktadır. Zamanın Belediye Başkanı Mehmet Çalık (1968-1973)'in Hüseyin Cömert'e göstermiş olduğu fakat günümüze ulaşamayan belgelerde Seyyid Burhaneddin

¹⁴¹² Saim Cirtil, “Emir Edoğmuş (Tatarhaniler) Türbesi” *Kayseri Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 2010, s.154.

mezarlığının güney tarafında Uygur mezar taşlarının olduğunu beyan etmiştir. Buradaki mezar taşlarının benzerleri Kayseri-Maraş yolu üzerindeki “Celaleddin Karatay Han”ın yakınındaki mezarda da görmek mümkündür.

4.4.12. Bünyan Seyyid Halil ve Oğlu Seyyid İsa Türbesi

Kayseri’nin Bünyan İlçesi “Karakaya Köyü”nde medfun **Seyyid Halil** ve oğlu **Seyyid İsa**’nın 788 gurre-i ramazanında (26 Eylül 1386) tanzim edilen vesikada isimleri geçmektedir. Kuyûd-ı Vakfiye idâresinde mevcûd olan vakfiye, “788 senesinde **Eretna-zâde Cafer Beg** Kayseriyye dâhilinde **Karakaya karyesinde meşâyihden Hâcî Danişmendoğlu es-Seyyid eş-Şeyh İsa Çelebi bin eş-Şeyh Halil**’e bir zâviye yaptırdı. Bu zâviye mesâlihine **Karakaya karyesini vesâ’ir kurâ ve mezâri’i vakf itdi. el-emirü’l-ecell el-e’azzü’l-ekremü’l-mükerrerem sahibü’s-seyf ve’l-kadem rafîü’l-gadri ve’l-âlem Ca’fer Big bin el-merhum el-mağfur lehü’s-said eş-şehid es-Sultanu’l-a’zam Eretna tabe’llahu serahu ve ceale’l-cennete mesvahu...**”¹⁴¹³ diye bildirir. Hüseyin Hüsameddin, “Bu zaviye mesalihine **Karakaya karyesini vesa’ir kura ve mezari’i vakf itdi. Bu vakfa hükmeden hâkim, Kayseriye kadısı İbrahim b. Zülfikar el-Kayseri olduğu vakfiyesi bâlâsında yazılıdır.**”¹⁴¹⁴ diye bahsetmektedir ki şahısların Eretna Bey’in oğlu İzzeddin Cafer Bey ile bir bağlantısı olduğu anlaşılmaktadır.

4.4.13. Yeşilhisar (Develi Karahisar) Camii

Kayseri’ye bağlı Yeşilhisar İlçesi’nde bulunan “Yeşilhisar (Develi Karahisar) Camii”nin kitabesinde “Bu mescidi yüce bilgin, adaletli sultan, Arap ve Acemin meliki **Sultan Eretna 747/1346 tarihinde onardı.**” yazmaktadır. Başka bir kaynakta “**Kazâ-i Karahisâr-ı Develü’de Vakf-ı Câmî’i Sultan Edrene...**”¹⁴¹⁵ olarak geçen Edrene’nin Eretna Bey ile aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Eretna Bey, bu tarihte

¹⁴¹³ Doğru tarih 755-756/1354-1355 olmalıdır. Çünkü İzzeddin Cafer, bu yıllar arasında hükümdarlık yapmıştır. Bkz. VGMA, *Kuyud-u Kadime Anadolu Defteri*, no:582, s.413.

¹⁴¹⁴ Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*, C.3, s.90.

¹⁴¹⁵ Seyit Ali Kahraman, *Karaman Vilâyeti Vakıfları*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, s.258.

bağımsızlığını ilan etmiş ve adına bir beylik kurmuş olmalı ki ismi, saygı ve övgüyle anılmaktadır.

4.4.14. Develi Şeyh Ümmi Zaviyesi

Kayseri'nin Develi İlçesi'nde bulunan 720/1320 tarihli vakfiye kaydında “*Bu şer’î, sahih, açık şeriatı uygun olarak yazılmış, merhum Eretna’nın oğlu büyük, mükerrer, emirler ve büyükler sülalesinin önderi, yücelik ve faziletleri, güzellik ve iyilikleri cem eden Mehmed Bey’in işaret ettiği şeyleri ihtiva eden bir delildir.*”¹⁴¹⁶ diye geçen Eretna Bey oğlu **Gıyaseddin Mehmed** (753-765/1353-1365)’in isminin zikredilmesi önemlidir.

4.4.15. Niğde Hacı Kemal Camii

Niğde’nin Bor ilçesi “Köprübaşı (Sirroğlu) Mahallesi”nde yapısı olmayan “Hacı Kemal Camii”nin kitabesinde “Köse Peygamber” olarak bilinen **Sultan Eretna** tarafından (746/1345-1346) yaptırıldığı yazmaktadır. Camî, 1500 tarihli Karaman Evkaf Defteri’nde “Hacı Kemal Mescidi” olarak geçmekte ve mescidin iki parça mevkufu olduğu zikredilerek Mevlâna Ömer’in tasarrufunda olduğu bildirilmektedir.¹⁴¹⁷

4.4.16. Bor Mevlevîhanesi

Niğde’nin Bor ilçesi “Kale Mahallesi”nde bulunan fakat günümüze ulaşamamış mevlevîhanenin kapısının üstünde bulunan 3 satırlık kitabesinde Mevlevîhanenin **Eretna oğlu Mehmed** zamanında Sultan **Şahü’l-Mevlevî** tarafından 760/1359 yılında yaptırıldığı yazmaktadır. Bor Mevlevîhanesi’nin inşâ kitabesi, günümüze ulaşan en erken tarihli mevlevîhane kitabesidir.¹⁴¹⁸ Kitabede, **Mehmet Bey**’den büyük övgüyle söz edilmektedir. Babası Sultan Alâeddin Eretna’nın Sultan Veled’in oğlu Şemseddin Abid

¹⁴¹⁶ Kemal Göde, *Eretnalılar*, TTK, Ankara 1994, s.167-170.

¹⁴¹⁷ M. Ofıaz, *XVI. Yüzyılda Niğde Sancağı*, Ank. Ünı., SBE, Ankara 1992, (Y.D.T.), s.133.

¹⁴¹⁸ E. Erol, “Veled Çelebi Zamanında Mevlevihaneler ve Çelebi’nin Şeyhlere Resmî Hitap Şekilleri”, *VII. Milli Mevlana Kongresi* (3-4 Mayıs 1993), Konya 1994, s.56-58.

Çelebi (1320-1338) ile münasebetleri olmuş ve Abid Çelebi'nin çeşitli yardımlarını görmüştür.¹⁴¹⁹ Burada Eretna Bey'in Mevlevîlerle iyi ilişkilerde olduğu anlaşılmaktadır.

4.4.17. Sivas GÜDÜK Minare

Sivas'ta Selçuklu, İlhanlı ve Eretna dönemine ait olmak üzere toplam 13 mahalle ismine rastlanılmıştır.¹⁴²⁰ “Küçük Minare Mahallesi”nde bulunan halk arasında “Güçük Minare” olarak bilinen yapı, Uygur **Eretna Bey**'in üç oğlundan en büyüğü olan **Şeyh Hasan**'ın 748/1347 yılında vefatının ardından yaptırılmıştır. Mezar kitabesinde “*Hazreti yüce sultan, ulu sultanlar sultanı, milletlerin kulluk sahibi, dünyada Allah'ın gölgesi, din ve dünyanın kılıcı Sultanı Eretna Hazretleri'nin -Allah ülkesini daim kılsın-*” yazmaktadır. **Sivas**'ta minarenin adını taşıyan “Güçük Minare Mahallesi” vardır.

4.4.18. Hoca Sarı Şeyh Camiî ve Zaviyesi

Sivas'ta 1945 yılına kadar ayakta kalan fakat günümüze ulaşamayan “Hoca Sarı Şeyh Camiî ve Zaviyesi”, şehir merkezinde Ziya Bey Kütüphanesinin güneydoğusunda bulunmaktadır. **Hoca Sarı Şeyh** adına yaptırılan camiî ve zaviyenin vakfiye kaydında “**Hoca Sarı Şeyh es-Seyyid Pîr Ahmed Bey b. Dîk es-Seyyid Ahmed Bey**”¹⁴²¹ yazmaktadır. Şecerede geçen **Dîk** Arapça'da “horoz” anlamında olup **Gıyaseddin Mehmed Bey**'in oğlu, **Alaaddin Eretna Bey**'in torunu **Alaadin Ali**'nin lâkabıdır. Eretna Ailesi'nden olması kuvvetle muhtemel **Dik Ali**'nin **Hoca Sarı Şeyh** ile ilişkisine dair bilgiye ulaşılamamıştır.

¹⁴¹⁹ Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkibeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), s.709.

¹⁴²⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.IV, İstanbul 1984, s.69-78.

¹⁴²¹ Ömer Demirel, “Kadiriye Tarikâtı'nın Anadolu'daki İlk Temsilcilerinden Hoca Sarı Şeyh ve Zaviyesi”, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri*, Sivas 2006, s.67-69.

4.4.19. Tokat Horozoğlu Hanı

Tokat'da "Horozoğlu Hanı" ile "Pir Ahmed Bey Türbe ve Zaviyesi" vardır. Hanın ismini Uygur *Eretna Bey*'in torunu *Gıyaseddin Mehmed Bey*'in de oğlu, *Dik Ali*'den almış olması kuvvetle muhtemeldir. Hüseyin Hüsameddin kendisi hakkında "Mehmed Beg maktul oldukça iki mahdumu kalmıştı: Biri *ikinci Reşidüddin Eretna Beg*, diğeri de *Alâeddin Ali Beg*'di. *Ali Beg*, pek ziyade şehvetine mağlub olduktan kinaye olarak kendisine "Horoz Beg" dinirdi."¹⁴²² diye bilgi verir. "Sicili Osmanî"'de, *Ali Bey*'in oğlu olması muhtemel (Horozoğlu) *Ahmed Bey* (II. Mehmed olmalı) isimli şahıs, I. Çelebi Mehmed'in yakın adamlarından olup Emir Süleyman Çelebi ile yakın savaşlarda bulunmuştur. *Pir Ahmed Bey*'in "Fetret Devri"'nde Amasya ve Tokat havalisini idare eden Çelebi Mehmed'in adamlarından olması hatıra gelir. Çünkü bu türbenin yanındaki hanın ismi "Horozoğlu Hanı" olup, bu ismi türbede yatan *Ahmed Bey*'den almış olmalıdır.¹⁴²³ diye yapılan açıklama, bu konudaki kanıyı destekler mahiyettedir. Bundan başka *Tokat*'ta bulunan mahallelerden birisinin ismi "Ak Horoz Mahallesi"'dir.¹⁴²⁴

Sivas Evkaf Müdürü Müdhat Bey, İ.H.Uzunçarşılı'ya "*Pir Ahmed Bey bin Ahmed Bey ile Horozoğlu Ahmed Bey*'in ayrı şahsiyetler olduğunu, Horozoğlu vakıflarının Amasya'da olduğunu..." söylemiştir. Buna ilaveten "Midhat Bey'in suretini lutfettikleri 446 numaralı ve Rebiyülahir 1209/Ekim Kasım 1794 tarihli fermana göre *Pir Ahmed Bey*'in Tokat ve Sivas'ta zaviyeleri vardır. Bu fermanla ismi *Pir Ahmed Bey bin Ahmed Bey* olarak geçiyor. Sivas Evkaf Müdüriyeti defterinde mevcut Tokat'da *Pir Ahmed Bey* vakfiyesinin tarihi Receb 877/Aralık 1472 senesidir. Bu vakfiyeye göre hâsılatı *Pir Ahmed Bey* vakfına şart koşulmuş olarak Yıldızeli kazasında 13 köy olmak üzere toplam 22 köy vardır."¹⁴²⁵ diyerek şahıstan ve şahsın mal varlığından haberdâr

¹⁴²² Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C.3, s.48.

¹⁴²³ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, C.1, İstanbul 1996, s.157; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tokat Kitabeleri*, (haz. Mehmet Mercan, Mehmet Emin Ulu), Ankara 2003, s.49.

¹⁴²⁴ Kazım Yaşar Kopraman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Tokat Şehri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (2-6 Temmuz 1996), Ankara 1987, s.46.

¹⁴²⁵ İ.H.Uzunçarşılı, *Tokat Kitabeleri*, s.49.

eder. Vakıf kayıtlarında benzer isimlerin olması, şahısların aile veya aile büyüklerinin isimleri ile anılması ya da şahısların ayırt edilmesinde gerekli hassasiyetin gösterilmemesi gibi sebeplerle yazım yanlışlıkları şecerenin takip edilmesini ve doğru bilgiye ulaşılmasını engellemektedir. Burada aynı şahıslardan bahsedilmekte beraber vakfın tarihinde bir farklılık görülmektedir. Tarihlendirmedeki farklılıklar da olayların ve şahısların karıştırılmasına neden olmaktadır. Kaynakta verilen farklı tarihler, yapının sonradan yapılmış veya onarım görmüş olma ihtimâlini akla getirmektedir.

4.4.20. Pir Ahmet Bey Türbesi (Horozoğlu Türbesi)

Tokat “Meydan Mahallesi”nde Meydan Camii’nin güneybatısında bulunan eyvan şeklinde dışa açılan “Pir Ahmet Bey Türbesi” kareye yakın dikdörtgen planlıdır. “Horozoğlu Türbesi” olarak da bilinen yapının örtü sistemi ve duvarları yıkılmıştır. Eretna beylerinden *Ali Bey*’in oğlu *Horozoğlu Pîr Ahmed Bey* ve aynı aileye ait olduğu düşünülen “Horozoğlu Hanı” içinde 13 mermer sanduka bulunmaktadır. Sandukalar, 1934 yılındaki depremden sonra Tokat Müzesi’ne kaldırılmış, restorasyonun tamamlanmasıyla 78 yıl sonra tekrar türbeye konmuştur.¹⁴²⁶ Vakfiye tarihi 1420¹⁴²⁷ olup *Pir Ahmed Bey*’e ait “Horozlu Hanı”ndaki mezar kitabesi 823/1420 tarihlidir.¹⁴²⁸ Türbede *Hondi Bula bint-i Ahmet Çelebi* (825/1421-22), *Pir Ahmet Bey bin Mehmed Çelebi* (837/1433-34), biraderi *Yusuf Bey bin Mehmed Bey* (838/1434-35), *Fatma bint-i Ahmet Bey* (840/1436-37), *Selçuk Paşa bint-i Mehmed Bey* (846/1442-43), *Mehmed Bey bin Pir Ahmet Bey* (846/1442-43), *Hondi Şah bint-i Ahmed Bey* (848-7/1444-45), *Ali Bey bin Pir Ahmed Bey* (857/1447-48), *Selçuk Paşa bint-i Ahmed Bey* (857/1453), *Ali Bey bin Pir Ahmed Bey* (911/1505-06)’in mezarları bulunmaktadır.¹⁴²⁹

¹⁴²⁶ Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, C.1, Tokat Matbaası, Tokat 1941, s.25.

¹⁴²⁷ BOA, *Cevdet Evkaf*, 16606.

¹⁴²⁸ H.Cinlioğlu, *a.g.e.*, C.1, s.25.

¹⁴²⁹ İ.H. Uzunçarşılı, *Tokat Kitabeleri*, s.48.

4.4.21. Horozoğlu Zaviyesi

Eretna ailesinden “Pir Ahmet Bey (Horozoğlu) Türbesi”nin yanında yer alan zaviye, 15. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olup **Tokat**’taki zaviyeler arasında en gelişmiş plana sahiptir. Girişten sonraki kubbenin güney yönünde bir eyvan, doğu ve batısında tam simetrik kubbeye örtülü ikişer oda bulunmaktadır. İlk yapıldığında bitki ve hayvan motifleri içeren alçı panolarla süslenmiş, zaman içerisinde bu süslemeler büyük ölçüde tahrip olmuştur. Süslemeler, zaviyenin güneydoğusundaki odanın bir duvarında az miktarda görülebilmektedir.

4.4.22. Amasya İne Hanönü Mahallesi

Amasya’da “İne Hanönü Mahallesi” hakkında bilgi veren Hüseyin Hüsameddin, “*Bu mahallede Eretna Beg ahfadından İne Han Beg 790/1388 tarihinden beri ikâmet eylediği münasebetle tesmiye idilmiştir. Bu zatın, ırmak kenarında bina ettiği kasrın temeli el-yevm mevcuddur.*”¹⁴³⁰ der. Eretna Ailesi’ne ait olması kuvvetle muhtemel eserlerin Kayseri, Sivas, Niğde ve Bor’dan başka Amasya ve Tokat’ta da bulunması ailenin geniş bir alanda varlığını ortaya koymaktadır.

¹⁴³⁰ Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*, C.1, s.71-72.

SONUÇ

İlhanlı Döneminde Uygurlar konu başlıklı çalışma, Çin esareti altında yaşayan Uygur Türklerinin tarihine bir katkı amacıyla ele alınmaya çalışılmıştır. Cengiz Han'dan başlayarak Moğol-İlhanlı ve sonrasında Anadolu'da yaşayan Uygurların tarih, dil, edebiyat ve sanat alanındaki yeri ve önemini kaynaklar el verdikçe bir kez daha hatırlatmak ve tarihte unutulmamalarını sağlamak düşüncesiyle hareket edilmiştir.

Uygur İdikut'un kendi isteği ile Cengiz Han'a tabî olması (1209) siyasî olduğu kadar sosyal ve kültürel anlamda da bir ittifakın başlangıcı olmuştur. Moğollar, Uygurlar sayesinde güçlü bir orduya, resmî bir dil ve yazıya (alfabe) aynı zamanda da güçlü bir devlet yapısına sahip olabilmişlerdir. Cengiz Han'dan başka O'nun varisleri Altunorda, Çağatay, Kubilay ve İlhanlı'nın da askerî ve idarî teşkilâtında etkin ve önemli olan Uygur şahısların neredeyse gizli bir veraset sistemiyle ailecek görev aldıkları görülmüştür.

Moğolların Harezm, Maverâ'n-nehir ve Horasan'da yapmış oldukları istilâlar sonucunda Memâlik-i Rum (Anadolu)'a göç etmek zorunda kalan çeşitli Türk boylarının arasında Uygurların da olması kuvvetle muhtemeldir. Bundan başka Moğol-İlhanlı'nın askerî ve siyasî idaresini temsilen Anadolu'ya gelen Uygurların **Aksaray, Amasya, Ankara, Antep, Diyarbakır, Karaman, Kayseri, Kırşehir, Konya, Maraş, Nevşehir (Ürgüp), Niğde, Bor, Sivas, Tokat** gibi önemli merkezleri yönettikleri daha sonra da buraları yurt edinerek kendilerine ait eserler bıraktıkları kaynaklar ve belgeler doğrultusunda anlaşılmıştır.

Eretna Ailesi (1327-1381)'nden başka Uygur olmaları kuvvetle muhtemel Niğde'de **Hotenî Ailesi** ile Kayseri ve çevresinde **Tac-ı Kızıl Aileleri** çalışmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardandır. Bunlardan başka sadece adından söz ettiren Uygur şahıslarla **Emir Sevinç Tuğrul** (Sodon Noyan) ve Ailesi, **Ordu Kaya** ve Ailesi, **Şişî Bahşi** ve Ailesi ile **Uygurtay Gazan** ve oğlu da İlhanlı döneminin önemli Uygur şahsiyetlerine örneklerdir.

Çalışmaya yön veren kaynaklardan “Veledü’ş-Şefik”’in müellifi *Niğdeli Kadi Ahmed*’in Hotenî Ailesi’nden olması sebebiyle Uygur olduğuna dair kanı, Uygurlar ve Uygur tarihi için çok değerlidir. Ayrıca İlhanlı’nın önemli adamlarından *Emir Çoban* (oğulları *Timurtaş* ve *Dımaşk Hoca*)’nın kuvvetle muhtemel Uygur *Sevinç Tuğrul*’un kardeşi *Tudavun*’un soyundan gelmiş oldukları bilgisine de ulaşılmıştır.

Moğol istilâsının birçok olumsuz ve zararlı sonuçları olmuştur. Ancak istilânın Türk ve Uygur Tarihi açısından *olumlu* ve çok önemli bir sonucunu da görmek gerekir. Moğollar, istilâ ettikleri topraklarda yaşayan halkın dili, inancı, yaşam tarzı ve kültürüne karşı hoşgörülü ve anlayışlı olmuşlar, onları asimile etmemişlerdir. Bu sebeple de Türkistan coğrafyası Türk-Müslüman kimliğini koruyabilmiştir. Memâlik-i Rum’un idaresinde çoğunlukla Uygurları görevlendiren İlhanlı da Anadolu’nun Türkleşmesi ve Türk yurdu olarak kalmasına katkı sağlamıştır. Uygurlar, hem kendi kimliklerini korumuşlar ve devam ettirebilmişler hem de Anadolu halkının yabancı kültürlerin etkisiyle erimesini ve yok olmasını engellemişlerdir. Bunun yanında Uygurlar, İlhanlı’nın Türk ve Müslüman devleti olarak tanınmasında da etkili olmuşlardır.

Kendilerine ait tarihi, dili, yazısı (alfabe), edebiyatı, kültür ve medeniyeti olan Uygurlar hakkındaki çalışmalar ve kaynaklar yetersiz ve eksiktir. Bu sebeple Cengiz Han ve varislerine hizmet eden bütün Uygur şahsiyetleri ele almak, Onlar hakkında doğru, net ve detaylı bilgilere ulaşmak maalesef mümkün olamamıştır. Kaynaklarda geçen özel isimlerinin farklı okunuşları, Uygur olduğuna kanaat getirilen şahısların belirlenmesinde ve şahıslar arasındaki bağlantıların kurulmasında yanılgılara ve sıkıntılara neden olacağı düşüncesiyle dikkatin dağılmaması ve konu bütünlüğünün bozulmaması için ortak bir kullanıma başvurulmuştur. Ayrıca gerek müelliften gerekse mütercimden kaynaklanan bazı hatalar edisyon kritik yapılarak kontrol edilmiş ve düzeltilmiştir.

Çalışmada gerek Türk ve Uygur Tarihi gerekse Moğol-İlhanlı Tarihi için değerli birçok bilgi elde edilmiştir. Ele aldığı konuları farklı bakış açısıyla inceleyen tez, alanında tektir. Şimdiye kadar tarih alanında yapılan araştırma ve çalışmaların yeniden

gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesi oldukça iddialı bir düşünce olsa da göz ardı edilmemesi gereken bir konudur. Tezin bundan sonra yapılacak çalışmalara destek ve dayanak olması da kazandırmış olduklarından. Çalışmada gözden kaçmış hataların, eksikliklerin ve yanlışlıkların olması mümkündür. Araştırmacıların ve okuyucuların hoşgörüsüne ve affına sığınarak varsa hataların ve yanlışlıkların düzeltilmesi ve eksikliklerin tamamlanması kendi açımızdan sevindirici olacaktır.

Dönemin tarih anlayışıyla taraflı yazılmış, sayısı az bununla birlikte yetersiz bilgi veren yerli-yabancı kaynaklarda Uygur şahısları araştırmak yorucu ve yıpratıcı olmuştur. Bunun için yabancı ve uzak diyarlara gitmek, bilmediğiniz toprakları gezmek, havasını koklamak, görmediğiniz insanları tanımaya ve anlamaya çalışmak karanlıkta samanlar arasında iğne aramak kadar meşakkatli, zahmetli, emek, enerji, fedakârlık isteyen, hesapsızca zaman harcattıran ve umutla beslenmesi gereken bir çabayı gerektirmiştir. Uygur Tarihi'nin sadece küçük bir kısmına cevap veren çalışma, Uygurların uzun bir aradan sonra yeniden tarih sayfalarında yer almalarını sağlamıştır.

Tarih, dil ve edebiyat milletlerin varolmasında ve devamında en önemli yapı taşlarındandır. Tarihini ve dilini unutan, eserler vermeyen, yaşamak ve yaşatmak adına çaba sarfetmeyen milletler, yok olmaya mâhkumdurlar. Nesillerini geleceğe taşıma gibi bir şansa da sahip değildir. Çin zulmü altında Türklük bilincinden uzaklaştırılarak yaşayan Uygurların özellikle tarihi ve dili unutturulmak üzeredir. Erciyes Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı/Eski Türkçe alanında **“Çağdaş Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki Ortak Kelimelerin Fonotik ve Morfolojik Bakımından İncelenmesine”** dair hazırlanmış Yüksek Lisans tezi, Türkiye’de doğmuş bir Uygur Türkü olarak Uygur Türkçesine vefa borcumun küçük bir karşılığıdır. Selçuk Üniversitesi Tarih/Orta-Çağ kürsüsünde tamamlamış olduğum **“İlhanlı Döneminde Uygurlar”** başlıklı doktora tezi ise Uygur Tarihine olan vefa borcumun bir başka göstergesidir. Uygur Dili ve Uygur Tarihi alanlarında tarafımda yapılmış her iki çalışmada tarihi ve dili bilinçli olarak yok edilmeye çalışılan Uygurların geçmişiyle gurur duyması ve geleceğe umutla bakabilmesi için bir dayanak olması en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

A-YABANCI KAYNAKLAR

- Abdî-zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, Amasya Tarihi 1330/1332, (haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), I-V, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2008.
- ABÛ'L-FARAC, Gregory (Bar Habreus) Abû'l-Farac Tarihi, I-II, (2.Baskı), (çev. Suryaniceden İngilizceye Ernest A. Wallis Budge, çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987.
- AGACANOV S.G., Oğuzlar, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- AHARÎ Abû Bakr al-Quṭbî, Ta'rîkh-ı Shaikh Uwais, door. Johannes Baptist Van Loon, Gravenhage: Uitgeverij Excelsior, 1954.
- AKSARAYÎ Kerimü'd-din Mahmudî, Mûsâmeretü'l-Ahbâr, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000.
- ALLSEN Thomas T., Culture and Conquest in Mongol Eurasia, Cambridge University Press, London 2001.
- ALMAS Turgun, Uygurlar, (çev. D.Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- AL-MELİK AL-ZAHİR, Baybars Tarihi "Baybars", (çev. Şerefüddün Yaltkaya), TTK, Ankara 2000.
- ÂYETÎ Abd el-Muhammed, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, Tahran 1346 (1927-28).
- BARTHOLD V.V., Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- BARTHOLD V.V., Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Kervan Yayınları, İstanbul 1981.
- BARTHOLD V.V., İslâm Medeniyeti Tarihi (3.Baskı), (çev. Fuad Köprülü), DİBY, Ankara 1973.

- BEAZLEY Raymond, *The Dawn of Modern Geography, vol.III A History of Exploration and Geographical Science from the Middle of the Thirteenth to the Early Years of the Fifteenth Century (c. A.D. 1260-1420) Pascal of Vittoria and the East European and Central Asian Missions, M.A., F.R.G.S. Oxford at the Clarendon Press, London 1906.*
- _____, *Bibliotheca Indica, C.I, Calcutta 1887.*
- BLOOM Jonathan M., *Kağıda İşlenen Uygarlık, (çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.*
- BREGEL Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia, Brill Publishing, Leiden, Boston 2003.*
- BROADBRIDGE Anne Falby, *Mamluk Ideological and Diplomatic Relations with Mongol and Turkic Rulers of the Near East and Central Asia (658-807/1260-1405), Chicago 2001.*
- BROSE Michael, *Subject and Masters: Uygurs in the Mogol Empire, Western Washington Univ Center for, Bellingham 2007.*
- BROWNE Edward G., *A History of Persian Literature under Tartar Dominion (A.D.1265-1502), Cambridge at the University Press, London 1920.*
- BUDGE E.-WALLIS A., *The Chronography of Gregory Ab'ul Faraj: the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Habreus, I-II, London 1932.*
- BUELL Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World, Scarecrow Press Maryland 2003.*
- CAHEN Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.*

- CAHUN Leon, Asya Tarihine Giriş Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar, (çev. Sabit İnan Kaya), Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006.
- CARPİNİ Johann de Plano, Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245-1247, (çev. Ergin Ayan), Derya Kitabevi, Trabzon 2000.
- CLAVİJO Ruy Gonzales de, Anadolu Orta Asya ve Timur, "Embajada a Tamor Lan", (çev. Ömer Rıza Doğrul, sad. Kâmil Doruk), Ses Yayınevi, İstanbul 1993.
- CÜVEYNÎ Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihan-Güşa, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara 1998.
- ÇELEBÎ Elvan, Menâkıbu'l-Kudsiyye Fî Menâsıbi'l-Ünsiyye, (haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak), Dergâh Yayınları, Ankara 1995.
- DOERFER G., Türkische und Mongolische Elemente im Neupersichen, I-IV, Weisbaden 1963-75.
- D'OHSSON A. Konstantin, Moğol Tarihi, (çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008.
- DUĞLAT Mirza Haydar, Tarih-i Reşidî, (İngilizceye çev. E.Denison Ross, Türkçeye çev. Osman Karatay), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, Dynastic and Political History of the İl-khâns, "The Saljuq and Mongol Period History of İran", V.5, (edited by. J.A. Boyle), Cambridge University, Cambridge 1968.
- EBERHARD Wolfram, Çin Tarihi, (çev. Heyet), TTK, Ankara 1987.
- EBERHARD Wolfram, Çin'in Şimal Komşuları, (çev. Nimet Uluğtuğ), TTK, Ankara 1996.
- _____, Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü "Şecere-i Terakime", (haz. M. Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul tarihsiz.

- EBU'L-FEREC/İBNÜ'L-İBRÎ, Tarihi Muhtasarüddüvel, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.
- EFLÂKÎ Ahmet, Ariflerin Menkîbeleri, (çev. Tahsin Yazıcı), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.
- EL-CAHİZ, El-Cahız ve Türklerin Faziletleri, (çev. Ramazan Şeşen), İslâm Tarihi Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- EL-KÂŞÂNÎ Ebu'l- Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed, Tarih-i Olcaytu, (inceleme ve çev. Derya Örs), A.Ü. SBE., (Y.Y.L.T.), Ankara 1992.
- ENVERÎ, Dûstûrname-i Enverî, (çev. Mükremin Halil Yınanç), Kitabevi Yayınevi, İstanbul 1928.
- ESTEREBADÎ Aziz b. Erdeşir-i, Bezm-u Rezm, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- FAZLALLAH Raşid Al-Din, Cami'al-Tavarih, (Metin), I-II., (yay. Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1999.
- FAZLULLAH Reşideddin, Cami üt-Tevarih, (çev. Abdülkadir Gölpınarlı), İstanbul tarihsiz.
- FAZLULLAH Reşideddin, Câmî'ü't-Tevârih "Dünya Tarihi", I-III, (yay. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Açıklamalı İngilizce Tercüme W.M.Thackston, Harvard Üniversitesi, Duxbury 1999-2000.
- FİNDLEY Carter V., Dünya Tarihinde Türkler, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- FÜRÜZANFER Bediüzzaman, Mevlâna Celaleddin, (çev. Feridun Nafiz Uzluk), MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- GALTSYAN A. G., Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, (Ekler ve Açıklamalar ile Rusça'dan çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

- GOLDEN P.B., Türk Halkları Tarihine Giriş, (çev. Osman Karatay), Karam Yayınları, Çorum 2006.
- GROUSSET René, Bozkır İmparatorluğu (2.Basım), (çev. M. Reşat Uzman), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1993.
- HACI BEKTÂŞ-I VELÎ, Vilâyetnâme, (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995.
- HÂFİZ ÂBRÛ, Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî, (neşr. Hanbaba Beyânî) Tahran 1317.
- HAMD-ALLÂH MUSTAWFÎ OF QAZWÎN, Nuzhat al-Qulûb, (translated by G. Le Strange), Cambridge at the University Press, London 1919.
- HAMDULLAH MUSTAWFÎ QAZVÎNÎ, Tarikh-i Guzida, Edward G.Browne (çev. Reynolds A.Nicholson), Brill, London 1913.
- HAMDULLAH MÛSTEVFÎ KAZVÎNÎ, Tarih-i Güzide, (neşr. Abdu'l Huseyn Neva'î), Tahran 1362.
- HAMMER-PURGSTALL, Joseph, Freiherr von, Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien, Darmstadt, Verl. C. W. Leske I. 1842, II. 1843.
- HANDEMİR, Habibü's-Siyer, Moğol ve Türk Hâkimiyeti, I-III, I.Kısım: Cengiz Han-Emir Timur, (tercüme ve notları haz. W.M.Thackston), Harward University, Cambridge 1994.
- _____, Het'um the Historian's, "History of the Tartars" [The Flower of Histories of the East] compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order (Translated by Robert Bedrosian, Long Branch), New Jersey 2004.
- HOWORTH Henry Hoyle, History of the Mongols from the 9th to the 19th century, I-V, Longmans Green and Co, London 1880.
- İBN FAZLAN, Seyahatnâme, (çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

- İBN HURDAZBÎH, Yollar ve Ülkeler Kitabı, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İBN KESİR, El-Bidaye Ve'n-Nihaye, "Büyük İslâm Tarihi", I-XV, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İBNİ BATUTA Muhammed Et-Tanci, İbni Battuta Seyahatnamesi "Tuhfetu'n-Nuzzar fi Garaibi'l-Emsar ve Acâibi'l-Esfâr", I-II, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İBNİ BİBİ, El Evamir'ül-Ala'ye Fi'l-Umur'il-Ala'ye "Selçuk Name", I-II, (haz. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.
- İBN-İ HALDÛN Abdurrahman b. Muhammed, el-İber, "Tarih-i İbn-i Haldun" I-IV, (Farsça çev. Abdu'l Muhammed Ayetî), Tahran 1375.
- İBNİ MÜHENNA, İbni Mühenna Lügâtı, (çev. Aptullah Battal Taymas), Türk Dilini Teşvik Cemiyeti Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- İBNÜ'L-ESİR, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, "İslâm Tarihi", I-XII, (çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınevi, İstanbul 1987.
- KADOİ Yuka, Islamic Chinoiserie The Art of Mongol Iran, Edinburgh University Press, Edinburg 2009.
- KAŞGÂRLI MAHMUD, Divânü Lügât-it-Türk Tercümesi, I-IV, (3.Baskı), (çev. Besime Atalay), TDK, Ankara 1992.
- KAŞGÂRLI MAHMUD, Divân-ı Lügât't Türk, (çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.
- LANE George, Daily Life in the Mongol Empire, (Early copy of the Secret History in Hohhut Museum. Courtesy of Xinjiang Qinsan Culture Publishing), Greenwood Press, London 2006.

- LİGETİ L., Bilinmeyen İç Asya, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1986.
- LIU MAU-TSAI, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- MAKRİZÎ T. Ahmet bin Ali, Kitabü's-Sülûk lî Marifeti Düvel el-Mülûk, (yay. M. Zaide), Kahire 1936-38, I. Bölüm 1-3, II. Bölüm 1-2, (çev. Zakir Kadiri Ugan) TTK, Ankara 1942.
- MARSHALL Robert, Doğudan Yükselen Güç Moğollar, (çev. Füsün Doruker), Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- MAULANA MINHÂJ'UD-DİN ABÛ UMAR-I USMÂN, Tabakât-ı Nasırî, (Translated from Original Persian Manuscript Major. H.G. Raverty), I-II, Oriental Books Reprint Corp., New Delhi 1970.
- MEHMED ZADE KEMALEDDİN KARA, Erciyes Kayserisi ve Tarihine Bakış, Yeni Matbaa, Kayseri 1934.
- MELİKOFF İrene, Uyur İdik Uyardılar, (çev. Turan Alptekin), Demos Yayınları, İstanbul 2006.
- MESUDÎ, Murc ez-Zeheb "Altın Bozkırlar", Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, Mevlâna Celaleddin, "Mektuplar", (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1963.
- MİNORSKY V., Hududü'l-Âlem, (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- MİRHÂND Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhî, Tarih-i Ravzatu's-safa, I-XII, (neşr. Abbas Perviz), Tahran 1339.

- _____, Moğolların Gizli Tarihi, “Manghol-un niuça tobça’an” (Yüan-ch’ao pi-shi), (çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1995.
- MÜNECCİMBAŞI Ahmed b. Lutfullah, Camiü’d-Düvel, I-II, (yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.
- NAVAYÎ Alî-Şîr, Leylî vü Mecnûn, (haz. Ülkü Çelik), TDK, Ankara 1996.
- NESEVÎ Şehabeddin Ahmed, Sîret-i Celâleddîn Mengübertî “Celâlüttin Harezemşah”, (çev. Necip Asım Yazıksız), MEB Yayınları, İstanbul 1934.
- NEŞRÎ, Kitâb-ı Cihân-Nüma, (neşr. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen), I-VI, Ankara 1949.
- NİĞDELİ KADI AHMED, Veledü’ş-Şefîk Ve’l-Hafidü’l-Halik, (haz. Ali Ertuğrul), (Y.D.T.), İzmir 2009.
- NİŞANYAN Sevag, Adını Unutan Ülke: Türkiye’de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü, Everest Yayınları, İstanbul 2010.
- NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, Zafernâme, (çev. Necati Lûgâl), TTK, Ankara 1987.
- PACHYMERES Georges, Bizanslı Gözüyle Türkler, (çev. İlcan Bihter Barlas), İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- POLO Marco, Dünyanın Hikâye Edilişi “Le Devisement du monde Le Livre des merveilles” I-II, (çev. Işık Ergüden -Z.Zühre İlkgelen), I-II, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.
- POPPE Nicholas, Moğol Yazı Dilinin Grameri, (çev. Günay Karaağaç), Ege Ü. Basımevi, İzmir 1992.
- RABBAN SAWMA, The Monk of Kublai Khan, Emperor of China; or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe and Markos who as Yahbh-

Allaha, III Became Patriarch of the Nestorian Church in Asia. (Translated from the Syriac: E. A. Wallis Budge), Religious Tract Society, London 1928.

- RASONYİ Laszlo, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.
- REYCHMAN Jan-ZAJACZKOWSKI Ananiasz, Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı, “Handbook of Ottoman-Turkish Diplomaztics” (İngilizceye çev. Andrew S.Ehrenkreutz; Türkçe çev. Mehmet Fethi Atay), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 1993.
- RİTTER Helmut, Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi, (çev. Mehmet Kanar), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.
- ROSAMOND Mack E., Doğu Malı Batı Sanatı, (çev. Ali Özdamar), Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2005.
- ROSSABİ Morris, Kubilay Han’ın Seyyahı Doğu’dan Batı’ya Yolculuk, (çev. Ekin Uşşaklı), İş Bankası Yayınları, Ankara 2008.
- ROUX Jean Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- ROUX Jean Paul, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, (çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- ROUX Jean Paul, Türkler’in ve Moğollar’ın Eski Dini, (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- RUBRUK Wilhelm Von, Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255), (çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- RYBATZKİ Volker Die, Personennamen und Titelder Mittelmongolischen Dokumente Eine Lexikalische Untersuchung, Publications of the

Institute for Asian and African Studies 8, Wird mit Genehmigung der Humanistischen Fakultät der Universität, Helsinki 2006.

SCHAMİLOĞLU Uli, Karışımın Güzellikler, “Fourniau Vincent Semerkand 1400-1500”, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

SCHILTBERGER Johannes, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), (3.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

SEMERKANDÎ Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk, Matlâu's-sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn, I, (neşr.Abdulhuseyn Nevâî), I/1Tahran 1372 h.ş., I/2, II/1, II/2 Tahran 1383 h.ş.

SİMON de SAINT QUENTİN, Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248, (haz. Tufan Karasu), Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Alanya 2006.

SPULER Bertold, İran Moğolları, (2.Baskı), (çev. Cemal Köprülü), TTK, Ankara 1987.

STEWART Ethel G., Cengiz Han'dan Amerika'ya Kaçan Türkler M.S.1233, (çev. Eşref Bengi Özbilgin), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

SULTAN VELED, Divân-ı Sultan Veled, (yay. F. Nâfiz Uzluk), Uzluk Basımevi, İstanbul 1941.

ŞABÂNKÂREÎ Muhammed b. Ali b. Muhammed, Mecmau'l- Ensâb, (neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1376.

ŞİKÂRÎ, Karamanname, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005.

ŞÜKRULLAH, Behçet-üt-Tevarih, (2.Baskı), (çev. Nihal Atsız), Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.

- _____, The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma Mongol Ambassador to the Frankish Courts at the end of Thirteenth Century, (translated from the Syriac and annotated by. James A.Montgomery), New York 1927.
- VASSAF Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, Tecziyetu'l-Emsâr ve Tezciyetu'l-Âsâr, tıpkıbasım, (yay. Muhammed Mehdî İsfahânî), Tahran 1338.
- VERNADSKY George, Moğollar ve Ruslar, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- VİNE Aubrey R., The Nestorian Churches, Independent Press, London 1937.
- VLADİMİRTSOV B.Y., Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, (çev. Abdülkadir İnan), (3.Baskı), TTK, Ankara 1995.
- WİTTEK Paul, Menteşe Beyliği, (2.Baskı), (çev. O. Şaik Gökyay), TTK, Ankara 1986.
- YAKUBOVSKİY A. Yu, Altın Ordu ve Çöküşü, (çev. Hasan Eren), TTK, Ankara 1992.
- YAZICIZADE Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk "Selçuklu Tarihi", (haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayım, İstanbul 2009.
- YONG-SONG Lİ, Türk Dillerinde Akrabalık Adları, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.
- YULE Henry and the late Burnell, COKE Arthur, A Glossary of Anglo-Indian Colloquial Words and Phrases, anf of Kingred Terms, John Murray, London 1886.

B-YERLİ KAYNAKLAR

- AÇA Mustafa, *Oğuznamecilik Geleneği*, Kömen Yayınları, Konya 2011.
- AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I-II, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

- AKIN Himmet, *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, A.Ünv., D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1968.
- AKSAN Doğan, *En Eski Türkçe'nin İzlerinde*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *Türkçe'nin Sözcük Varlığı*, Engin Yayınları, Ankara 1996.
- ALPTEKİN Turan, *İrene Melikoff'un ardından*, Demos Yayınları, İstanbul 2009.
- ANZERLİOĞLU Yonca, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000.
- ARSAL Sadri Maksudî, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1947.
- ASENA G. Ahmetcan, *Çin-Doğu Türkistan*, Pan Yayınları, İstanbul 2009.
- ASLANAPA Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.
- ATAN Turhan, *Türk Gümrük Tarihi*, TTK, Ankara 1960.
- ATIF Mehmed, *Kaşgâr Tarihi*, (haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci), Eysi Kitap, Kırıkkale 1999.
- BANARLI Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Basımevi, İstanbul 1971.
- BARKAN Ömer Lütfi ve MERİÇLİ E., *Hüdevendigar Livası Tahrir Defterleri*, I, TTK, Ankara 1988.
- BAYKARA Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- BAYRAM Mikâil, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya 2005.
- BERKER Nurhayat, *Türk İşlemeleri*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1985.

- BİNARK İsmet, *Eski Kitap Sanatlarımız*, Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 1975.
- CAFEROĞLU Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, I, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958.
- _____, *Cengiz Han ve Mirasçıları*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2006.
- CİN Halil-AKGÜNDÜZ Ahmet, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, I-II, Timaş Yayınları, İstanbul 1990.
- CİNLİOĞLU Halis, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, I, Tokat Matbaası, Tokat 1941.
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11 Asırlar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *Uygur Devletleri ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- ÇAYIRDAĞ Mehmet, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, Kayseri 2001.
- ÇETİN Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.
- ÇETİNKAYA Bayram Ali, *Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003.
- DAĞTEKİN Hüseyin, *Genel Tarih Atlası*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1980.
- DİLER Ömer, *İlhanlar*, Eser Sahibinin Kendi Yayını, İstanbul 2006.

- ELDEM Halil Edhem, *Kayseri Şehri*, (haz. Kemal Göde), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- ERGİN Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.
- ERİŞEN İhsan Mesut-SAMANCIGİL Kemal, *Hacı Bektaş Veli, Bektaşîlik ve Alevîlik Tarihi*, Ay Yayınevi, İstanbul 1966.
- ESİN Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Matbaası Yayınları, İstanbul 1978.
- GÖDE Kemal, *Eretnalılar*, TTK, Ankara 1994.
- GÖKYAY Orhan Şaik, *Dedem Korkud'un Kitabı*, MEB Basımevi, İstanbul 1973.
- GÖMEÇ Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- GÖMEÇ Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- GÜLSAN Hasan, *Pir Hacı Bektaş Veli ve Alevî-Bektaşîliğin Esasları*, Kendi Yayını, İstanbul 1975.
- GÜNALTAY M. Şemsettin, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, (haz. Yüksel Kanar), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- İBŞİROĞLU M.Ş.-EYÜBOĞLU S., *Fatih Albümüne Bir Bakış*, İst. Üniv. Yayınları, İstanbul 1955.
- İNAL Güner, *Başlangıcından Osmanlılara Kadar Türk Minyatür Sanatı*, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
- İNALCIK Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, TTK, Ankara 1987.

- İNBAŞI Mehmet, *1500 (Hicri 906) Tarihli Kayseri Tapu-Tahrir Defteri*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, Kayseri 2009.
- İNBAŞI Mehmet, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1992.
- İZGİ Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1989.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, (2.Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.
- KAFESOĞLU İbrahim-YILDIZ Hakkı Dursun-ERDOĞAN Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TDAV Yayınları, İstanbul 1999.
- KAHRAMAN Seyit Ali, *Karaman Vilâyeti Vakıfları*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, Kayseri 2009.
- KAHRAMAN Seyit Ali, *Kayseri Sancağı Tımarları*, K.B.Ş.B.K. Yayınları, Kayseri 2009.
- KAŞGÂRLI Sultan Mahmut, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, Çağrı Yayınevi, İstanbul 2004.
- KAYMAZ Nejat, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, Ank.Ünv., D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1970.
- KOCATÜRK Saadettin, *Gülşehrî ve Felek-nâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- KONYALI İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, I-III, İstanbul 1974.
- KONYALI İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Ankara 1997.

- KÖPRÜLÜ Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, I-II, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989.
- KÖPRÜLÜ Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, (Visdelou, Supplement a la Bibliotheque Orientale 1780, 157) İstanbul 1989.
- KÖPRÜLÜ Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (yay. Orhan Köprülü-Nermin Pekin), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.
- KÖPRÜLÜ Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- KÖPRÜLÜ Fuad, *İslam ve Türk Hukuk Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi Tarihi*, (yay. Orhan F. Köprülü), Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.
- KÖPRÜLÜ Fuad, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilâsına Kadar Türkler*, (haz. Hanefi Palabıyık), Erzurum, 1999.
- _____, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* (Meâl), I-III, DİB Yayınları, Ankara 1961.
- KURAT A. Nimet, *Altınorda, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıg ve Bitikler*, Ank. Üniv., D.T.C.F. Yayınları, İstanbul 1940.
- KURBAN İklil, *Yaşlı Tarihin Yankısı*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1998.
- OCAK Ahmet Yaşar, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri "Selçuklu Dönemi"*, Kitap Yayınları, İstanbul 2011.
- OKTAY Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- ORKUN Hüseyin Namık, *Türk Efsaneleri*, Çınar Yayınları, İstanbul 1943.
- ÖGEL Bahaeddin, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002.
- ÖGEL Bahaeddin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003.

- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (2.Baskı), Kömen Yayınları, Ankara 1979.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, “Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar”, I-II, TTK, Ankara 1995.
- ÖZDEN Dursun, *Uygur Karızlarına Yolculuk*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖZGÜDENLİ Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖZGÜDENLİ Osman G., *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- ÖZYETGİN A. Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlıg ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, TDK, Ankara 1996.
- ÖZYETGİN A. Melek, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav Yayınları, Ankara 2004.
- PERK Haluk-ÖZTÜRK Hüsnü, *Eretna Sikkeleri*, Haluk Perk Müzesi Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, I-II, (haz. Prof. Dr. Aysu Ata), Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.
- RAHMAN Abdulkерim, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- SAKAOĞLU Necdet, *Türk Anadolu’da Mengücekoğulları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- SAKAOĞLU Necdet, *Şikârî*, “Karamanâme”, (çeviriyazı) İstanbul 2005.
- SARITAŞ Eyüp, *Sarı Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- SÜMER Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

- SÜMER Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- SÜREYYA Mehmed, *Sicil-i Osmanî*, I-VI, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- ŞEŞEN Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞEŞEN Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.
- TANERİ Aydın, *Türk Devlet Geleneği: Töre*, Devlet Yayınevi, Ankara 1981.
- TANERİ Aydın, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, Ank. Ün., D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1978.
- TANYU Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültürü Yayını, İstanbul 1978.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004.
- TATARLI İbrahim, *Eski Türk Edebiyatı*, Sofya 1973.
- TEKİN Şinasi, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993.
- TEKİN Talat, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg* Yayınları, İstanbul 1998.
- TEMİR Ahmet, *Cengiz Han*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- TEMİR Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK, Ankara 1989.
- TOGAN Zeki Velidi, *Çengiz Han (1155-1227), 1969-1970 Dönemi Ders Notları*, İstanbul 1969.
- TOGAN Z.V. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, Hak Kitabevi, İstanbul 1946.

- TOGAN Z.V, *Oğuz Destanı*, Kayı Yayınevi, İstanbul 1972.
- TOGAN Z.V, *Türk Tatar Tarihi*, Kazan 1914.
- TURAN Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (9.Basım), Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, (9.Basım), Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.
- TURAN Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, (15.Basım), Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- TURAN Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK, Ankara 1984.
- TURAN Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1971.
- _____, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.
- TÜRKMEN Kerim, *Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Eretna Beyliği Sikkeleri*, Erc. Ü. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1995.
- UYAR Mustafa, *Cengiz İmparatorluğu hakkında İlk tarih kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, (çev. Ankhbayar Danuu), Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, (4.Baskı), TTK, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (3.Baskı), TTK, Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I-VI, (5. Baskı), TTK, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Tokat Kitabeleri*, (haz. Mehmet Mercan, Mehmet Emin Ulu), Tokat Belediyesi Yayınları, Ankara 2003.

- ÜÇÖK Çoşkun-MUMCU Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi*, (çev. Ahmet Taşgın), Kalan Yayınları, Ankara 2003.
- YETKİN Şerare, *Anadolu'da Türk Çinî Sanatının Gelişmesi*, İ.Ü., Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986.
- YÜCEL Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eretna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti-Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, TTK, Ankara 1989.
- YUVALI Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi, I Kuruluş Devri*, Erc.Ü. Yayınları, Kayseri 1994.

C-MAKALELER

- ABDULLAHOĞLU Hasan, “Temür Kutlug Yarlğı”, TM, III, İstanbul 1935, s.207-223.
- ABDURRAHMAN Varis, “Orhun Uygur Devleti'nin Yıkılışı ve Uygurlar'ın Büyük Göçü”, Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan, Ankara 2003, s. 60-73.
- AKGÜNDÜZ Ahmet, “Uygur Hukuku”, TDAD, S.57, İstanbul 1988, s.17-30.
- AKŞİT Ahmet, “Türkiye Selçukluları Devrinde Niğde Vilâyetinin Alt Birimleri ve Sınırları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.21, Konya 2007, s.125-133.
- ALLSEN Thomas T., “The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th C.,” *China Among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Edited by. Moris Rossabi), London 1983, s. 243-280.

- ALYILMAZ Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi” S.Ü., Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.3, Konya 2003, s. 11-21.
- AMİTAİ Reuven, “The Mongols in the İslamic Lands”, New Metarial from the Mamluk Sources for the Biography of Rasid al-Din, I-III, Hampshire 2007, s. 23-37.
- ARAT R. Rahmeti, “Bir Yazı Numunesi Münasebeti İle”, Makaleler, I, Ankara 1987, s. 17-29+2.
- ARAT R. Rahmeti, “Fatih Sultan Mehmed’in Yarlğı”, TM, I-VI, (1936-1939) Makaleler, I, Ankara 1987, s. 285-322+20.
- ARAT R. Rahmeti, “Uygur Türkçesi’nin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, Türk Kültürü Araştırma Yıllığı, I, 1964, Makaleler, I, Ankara 1987, s.1-53.
- ARAT R.Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, (haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürü Araştırmaları, I, Ankara 1964, s. 506-572.
- ASLANAPA Oktay, “Türk Minyatür Sanatı” Türk Dünyası El Kitabı, (2.Baskı), I-IV, Ankara 1992, s. 420-437.
- ASLANAPA Oktay, “Uygur Sanatı” Türk Dünyası El Kitabı, (2.Baskı), I-IV, Ankara 1992, s. 302-303.
- BARTHOLD W., “İlhanlılar Döneminde Malî Vaziyet”, THİTM, I, İstanbul 1931, s.135-159.
- BOSSERT T.H., “Tabı Sanatının Keşfi”, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s.421-438.
- BOSWORTH C.E.-JACKSON P., “Shabankara’i”, The Encyclopaedia of İslam, V-IX, Leiden 1995, s. 158-159.

- BUELL Paul D., “Mongol Empire and Turkicization: The Evidence of Food and Foodways”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (Amitai Reuven, Morgan David O.), Leiden 1998, s. 200-224.
- BUHARALI Eşref, “Sarım al-Din Özbek b.Abdullah al-Eşrefî’nin Tatarların Adeti ve Ayn-ı Calut Savaşı Hakkındaki Rivayeti”, Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprman’a Armağan, Ankara 2003, s: 203-211.
- BULDUK Üçler, “Çorum Sancağı’nın Osmanlı İdari Teşkilâtındaki Yeri”, I, A.Ü., Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, S.3, Ankara 1992, s.129-167.
- CAFEROĞLU Ahmet, “Uygurlar’da Hukuk ve Maliye Istılâhları”, TM, IV, İstanbul 1934, s.1-43.
- CİRTİL Saim, “Emir Edoğmuş (Tatarhaniler) Türbesi” Kayseri Ansiklopedisi, I-II, K.B.Ş.B.K.Yayınları, İstanbul 2010, s.153-155.
- CLEAVES Francis Woodman, “The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor Akanc”, *Harvard Journal of Asiatic Studies (HJAS)*, volume 12 (December 1949), number 3-4, s. 400-443.
- CÖMERT Hüseyin, “19 Yüzyıl Vergi Kayıtlarında Talas”, I-IV, Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000), Kayseri 2000, s. 85-99.
- ÇAĞATAY Saadet, “Uygurca’da Hendiadyoinler”, A.Ü., D.T.C.F., Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Yıllık Çalışmaları Dergisi, Ankara 1940-41, s. 97-145.
- ÇAYIRDAĞ Mehmet, “Kayseri’de Selçuklu ve Beylikler Dönemine Ait Bazı Kitâbe ve Mezar Taşları”, İst. Ün., Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.XXXIV, İstanbul 1984, s. 495-532.

- DEMİREL Ömer, “Kadiriye Tarikâtı’nın Anadolu’daki İlk Temsilcilerinden Hoca Sarı Şeyh ve Zaviyesi”, Osmanlı Dönemi Sivas Şehri, Sivas 2006, s. 66-75.
- ERBAY Fatih, “W. Radloff’un Sözlüğünde Yer Alan Çağatay Türkçesine Ait Kelimeler Üzerine Notlar”, S.Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar S.25, Konya 2009, s.109-117.
- ERDOĞDU M. Akif, “XVI-XVII Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri”, I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 1996), Kayseri 1997, s. 71-77.
- ERGENÇ Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, Osmanlı Araştırmaları, IV, İstanbul 1984, s. 69-78.
- ERGİN Muharrem, “Doğu Türkçesi” Türk Dünyası El Kitabı, (2.Baskı), I-IV, Ankara 1992, s. 211-223.
- ERGİN Muharrem, “Reşid Rahmeti Arat’ın Bazı Eserleri”, Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Ankara 1966, s.1-10.
- EROL E., “Veled Çelebi Zamanında Mevlevîhaneler ve Çelebi’nin Şeyhlere Resmî Hitap Şekilleri”, VII. Milli Mevlâna Kongresi (3-4 Mayıs 1993), Konya 1994, s.55-63.
- ERÖZ Mehmet, “Ege Bölgesi’nde Yer (Köy ve Şehir) Adları”, Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:19, Seri: I, S.A2, Ankara 1966, s. 176-188.
- ESİN Emel, “Evren”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, Ankara 1970, s.161-182.
- EYİCE Semavi, “Kırşehir’de H. 709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezarı”, Reşit Rahmeti Arat Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1966, s. 208-243.

- GABAİN A.V., “Beş Balık-Koçu Uygurlarında Hasırlar, Halılar, Yolluklar”, (çev. Nadir Devlet), TDAD, S.34, İstanbul 1985, s.151-158.
- GABAIN A.V., “Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler” A.Ü., D.T.C.F. Dergisi, (çev: Saadet Ş. Çağatay), II, S.5, Ankara 1944, s. 682-742.
- GÖKBİLGİN Tayyib, “XVI Asrın Başlarında Kayseri Şehri ve Livası”, Zeki Velidi Togan’a Armağan, İstanbul 1950-1955, s. 93-108.
- GÖMEÇ Saadettin, “Bazı Çengiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları” Turkish Studies /Türkoloji Dergisi, I, S.2, Erzincan 2006, s.1-13.
- GÖMEÇ Saadettin, “Keşik Kelimesi”, Prof. Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar, İstanbul, 2002, s.1-5.
- GÖMEÇ Saadettin, “Oğuz Kağan’ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz”, A.Ü., D.T.C.F., Tarih Araştırmaları Dergisi, C.22, S.35, Ankara 2004, s.113-121.
- GÖMEÇ Saadettin, “Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, A.Ü., D.T.C.F., Tarih Araştırmaları Dergisi, S.28, Ankara 1995, s. 71-84.
- GÖMEÇ Saadettin, “VII ve VIII. Yüzyıl Yazıtlarına Göre Türklerde Ordu”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.141, Eylül, İstanbul 1998, s. 32-33.
- GÜÇLÜ Mehmet, “Selçuklulardan Cumhuriyet’e Kumluca (Antalya) Bölgesi”, Antalya’nın Türkler Tarafından Fethinin 800. Yıl Dönümü Anısına (5 Mart 1207- 5 Mart 2007), Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.22 Güz, Konya 2007, s. 219-250.
- GÜLENSOY Tuncer, “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumelideki İzleri”, TDAD, II, S.11, İstanbul 1981, s.126-131.

- GÜNALTAY Şemseddin, “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin”, Belleten, I, Ankara 1937, s.165-179.
- GÜNGÖR Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, Türkler Ansiklopedisi, III, Ankara 2002, s.261-289.
- HINZ W., “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Bazı Vergi Kitabeleri”, (çev. Fikret Işıltan), Belleten, XIII, S.52, Ankara 1949, s. 745-793.
- İNALCIK Halil, “Autonomous Enclaves in Islamic States, History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East” (edited by. Judith Pfeiffer and Sholeh A.Quinn), Weisbaden 2006, s.112-134.
- İNALCIK Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, Reşid Rahmeti Arat İçin, Ankara 1966, s. 259-271.
- İNAN Abdülkadir, “Manas Destanında Aş-Yog Merasimi”, Makaleler ve İncelemeler, TTK, Ankara 1968.
- İNAYET Alimcan, “Hanyu Wailaici Cidian’a (HWC) Göre Çince’ye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine”, Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic volume 3/1 winter, Ankara 2008, s. 278-295.
- İNAYET Alimcan, “Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, (20-25 Ekim 2008), Ankara 2008, s.1-8.
- İNBAŞI Mehmet, “XVI.Yüzyılda Kayseri ve Civarı’nda Yörük Türkmen Cemaatleri”, II.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri, 1998, s.219-237.
- JACKSON Peter, “Wassaf”, The Encyclopaedia of İslam, C.V-XI, Leiden 2001, s.174.

- JACKSON Peter, "From Ulus to Khanate", *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.12-38.
- JACKSON Peter, "The Mongols and Faith of the Conquered Mongols, Turks and Others", (Reuven Amitai and Michal Biran), Leiden, 2005, s. 245-290.
- JACKSON Peter, "Wassaf", *The Encyclopaedia of İslam*, V-XI, Leiden 2001, s.174.
- KAFALI Mustafa, "Çağatay Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, V, Ankara 2002, s. 345-358.
- KAYMAZ Nejat, "Anadolu'da Moğollar Adlı Bir Yazı Dolayısıyla" *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, XXVI/3-4, Ankara 1968, s.135-155.
- KLYAŞTORNIY S. G., "Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları", (çev. Buğra Atsız), *TDAD*, S.103, İstanbul 1993, s.121-124.
- KOPRAMAN Kazım Yaşar, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Tokat Şehri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (2-6 Temmuz 1996), Ankara 1987, s. 38-56.
- KÖYMEN M. Altay, "Türkiye Selçuklularına Dair Yeni Bir Kaynak: El-Veledu's-Şefik", *Belgeler*, XV/19, Ankara 1993, s.1-22.
- KURAT Akdes Nimet, "Göktürk Kağanlığı", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, X/1-2, Ankara 1952, s. 49-78.
- MANSUROĞLU Mecdut, "Mevlâna Celaladdin'i Rumî'de Türkçe Beyit ve İbareler", *Belleten*, Ankara 1954, s. 207-220.
- MELVİLLE Charles, "The İlkhan Öljeitü's Conquest of Gilan" *The Mongol Empire and Its Legacy*, (edited by. Reuven Amitai and David Morgan), Leiden 1999, s.73-125.

- ORAL M. Zeki, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler”, Vakıflar Dergisi, S.5, Ankara 1962, s. 23-77.
- ORAL M. Zeki, “Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikaları”, Belleten, XXIV/94, Ankara 1960, s. 233-261.
- ÖLMEZ Zuhal, “Çağatay Edebiyatı”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Eski Türk Edebiyatı Tarihi I, V, S.9, İstanbul 2007, s.173-219.
- ÖZKAN Mustafa, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelerin Türk Diline Etkisi” Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, S.3, İstanbul 2011, s.1-64.
- POYRAZ Yakup, “Uzaktaki Yazmalarımız İngiltere Ulusal Kütüphanesi’nde Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca) Yazmaları”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, IV, S.16, Ordu 2011, s. 402-412.
- RACHEWILTZ Igor de, “Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries”, China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century, (Ed. M. Rossabi), London 1983, s. 281-310.
- RUBEN W., “Kırşehir’de Dikkatimizi Çeken San’at Abideleri”, Belleten, XII, S.45, Ankara 1948, s.173-193.
- RUBEN W., “Budist Vakıfları Hakkında”, Vakıflar Dergisi, II, (çev. Meliha Toprak, Ankara 1942, s.180.
- SERTKAYA Osman Fikri, “Horezmi’nin Muhabbetnamesi’nin İki Yeni Yazması Üzerine”, TM, XVII, İstanbul 1972, s.185-226.
- SERTKAYA Osman Fikri, “İslami Devre’nin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü’l-Kulûb-Transkripsiyon ve İndeks”, İstanbul 1975, s. 25+LVIII+393.

- SERTKAYA Osman Fikri, “Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Mensur Parçalar-I”, (Mes’ele Kitabı), Türkiyat Mecmuası, XVIII, İstanbul 1976, s. 245-268.
- SERTKAYA Osman Fikri, “Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Türkçe Parçalar II”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXI, İstanbul 1973, s.175-195.
- SERTKAYA Osman Fikri, “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Yazılmış Şiirleri ve Uygur Harfleri İle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XX, İstanbul Aralık 1972, s. 157-184.
- SERTKAYA Osman Fikri, “Timurlu Şeceresi”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, S.9-10, İstanbul 1981, s. 241-251.
- SERTKAYA Osman Fikri, “İslami Devre’nin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış”, Bochum 1977, s.1-24.
- SEVİNÇLİ Efdal, “Özel Bir Dil: Çepni Dili”, Dönemeç, S.27, İzmir 1979, s. 4-8.
- SOLMAZ Sefer-SERTKAYA Pınar, “Kutlughanlı Hanedanlığı’nda Terkenlik”, Tarihın Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.6, Konya 2011, s.301-316.
- SÜMER Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, Ankara 1970, s.1-147.
- SÜMER Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi ?”, Belleten, XXIV, Ankara 1960, s. 567-594.
- SÜMER Faruk, “Eski Türk Elleri Uygurlar”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.98, İstanbul 1995, s.1-2.
- SÜMER Faruk, “Oğuzlar”, İ.A., IX, Ankara 1978.
- SÜMER Faruk, “Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler”, A.Ü., D.T.C.F. Dergisi, XVII, S. 3-4, Ankara 1959, s. 359-456.

- ŞEŞEN Ramazan, “Klâsik İslâm Kaynaklarına Göre Eski Türkler’in Dini ve Şaman Kelimesinin Menşe’i, Moğol İstilâsına Kadar”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 10-11, İstanbul 1981.
- TANRIDAĞLI Gülzade, “Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, A.Ü., TDAD, S.14, Erzurum 2000, s. 47-53.
- TEKİN Şinasi, “Eski Türk Dili’nin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler”, Tarih ve Toplum Dergisi, S.101, Mayıs, İstanbul 1992, s. 9-19.
- TEKİN Şinasi, “Uygurlar’da Sevâp Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duası”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XII, İstanbul 1962, s.233-245.
- TEKİN Talat, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, Belleten, XLVI, S.184, Ankara 1982, s. 795-825.
- TEMİR Ahmet, “Die Arabisch-Uigurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-din Ahmed bin Cakırca von Sivas”, WZKM, LVI, 1960, s. 232-240.
- TEMİR Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, Türk Dünyası El Kitabı, I-IV, Ankara 1992, s.385-400.
- TEZCAN Semih, “En Eski Türk Dili ve Yazını, Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, TTK, Ankara 1978, s. 271-323.
- THOMSEN Wilhelm, “Moğolistan’da Türkçe Kitabeler”, (çev. Ragıp Hulusi), TM, III, (1926-1933), İstanbul 1935, s. 81-118.
- TOGAN Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, İstanbul 1931, s.1-42.
- TOGAN Zeki Velidi, “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, İktisat Fakültesi Mecmuası, XV, S.1-4, İstanbul 1952, s.33-50.

- TOGAN Zeki Velidi, “References Economic and Cultural Life in Anatolia in the Letters of Rahid al-Din”, (translated by. Gary Lesser), History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East, (edited by. Judith Pfeiffer and Sholeh A.Quinn), Weisbaden 2006, s. 84-111.
- TOGAN Zeki Velidi, “Reşidüddin”, İA, MEB, IX, Eskişehir 1997.
- TOGAN ARICANLI İsenbike, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret”, Toplum ve Bilim, 25/26 Bahar-Yaz, İstanbul 1984, s.71-90.
- TUNA Osman Nedim, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler” TM, XVII, İstanbul 1972, s. 281-314.
- TURAN Osman, “Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-Adale fi Kava’id İssaltana”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 531-564.
- UYAR Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, A.Ü., D.T.C.F. Dergisi, XLIX, S.1, Ankara 2009, s. 33-47.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, Belleten, XXXI. S.124, Ankara 1967, s. 601-646.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “Sivas-Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti”, Belleten, XXXII/126, Ankara 1968, s.161-189.
- VÖRÖS Gabor, “Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar”, Türkler Ansiklopedisi, II, Ankara 2002, s. 693-708.
- WOODS John E., “The Rise of Timurid Historiography,” Journal of Near Eastern Studies, XLVI/2 (1987), s. 81-108.
- YAVUZARSLAN Paşa-HAZAI György, (2008). Die Altanatolisch-Türkische Übersetzung des Tazkaratu’l-Awliyā von Farīduddīn Attar, 1. Band:

Text, 2. Band: Faksimiles, Berlin: Klaus Schwarz Verlag. 403 + VII+337, Bilig Kış S.56, Ankara 2011, s. 249-258.

- YETKİN Suut Kemal, “Türk Resim Sanatı’nın Menşei Hakkında”, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S.11, Ankara 1963, s. 5-10.
- YİNANÇ Mükremin Halil, “Elbistan” İA, VI, Eskişehir 1997.
- YORULMAZ O., “Moğol İstilasası Sonrası Kamlılar/Kanklılar”, Bilig, S.40, Ankara 2007, s.195-222.
- YÜKSEL Hasan, “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar”, VD, XXX, Ankara 2007, s.309-325.
- ZARİNEBAF Shahr Fariba, “Ottoman Studies in İran”, XIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 4-8 Ekim 1999), Ankara 2002, s. 525-534.

D-TEZLER

- BROADBRIDGE Anne Falby, *Mamluk Ideological and Diplomatic Relations with Mongol and Turkic Rulers of the Near East and Central Asia (658-807/1260-1405)*, Chicago Üniversitesi 2001.
- CLARK Larry Vernon, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13.-14th.cc)*, Indiana University 1975.
- EKREM Erkin, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö 2146-318)*, H.Ü., SBE, (Y.Y.L.T.), Ankara 1995.
- ERTUĞRUL Ali, *Niğdeli Kadı Ahmet, Veledü’ş-Şefik ve’l-Hafidü’l-Halik*, Ege Ü., SBE., (Y.D.T), İzmir 2009.
- KABADAYI Osman, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, Kırıkkale Ü., SBE, (Y.Y.L.T.), Kırıkkale 2007.

- KARAKOÇ Haşim, *Kâdı Beyzâvî ve Nizâmu't-Tevârîh'inin Edisyon Kritiği ve Tahlîli*, Kırıkkale Üniversitesi SBE, (Y.Y.L.T.), Kırıkkale 1988.
- LİN CHEN-NAN, *Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) Wang Kuo-Wei'in Eserlerine Göre*, İ.Ü., SBE, Edebiyat Fakültesi, (Y.D.T.), İstanbul 1975.
- OFLAZ M., *XVI. Yüzyılda Niğde Sancağı*, A. Ü., SBE, (Y.D.T.), Ankara 1992.
- ÖGER Adem, *Uygur Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*, Ege Ü. SBE, (Y.D.T.), İzmir 2008.
- ÖRS Derya, *Ebu'l- Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed el-Kâşânî Tarih-i Olcaytu*, A. Ü. SBE., (Y.Y.L.T.), Ankara 1992.
- ÖZAY Gülden, *Celâlzade Salih Çelebi Divanı'ndaki Dinî Muhteva*, A.Ü., SBE, (Y.Y.L.T.), Ankara 2008.
- SAĞIR Caner, *Temim İbni Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabâ-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, İ.Ü. SBE, (Y.Y.L.T.), İstanbul 2006.
- T'ANG CH'İ Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler, İ.Ü. SBE, Edebiyat Fakültesi, Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, (Y.D.T.), İstanbul 1970.
- TOPAL Seyid Ali, *Celalzade Salih Çelebi'nin Tarihi Sultan Süleyman Adlı Eseri*, A.Ü., SBE, (Y.D.T.), Ankara 2008.
- UYAR Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, A.Ü., SBE, (Y.D.T.), Ankara 2007.
- YAMAN Ümran, *Râhatü'l-Kulûb (Metin-Tercüme-Dizin)*, İ.Ü., SBE, (Y.Y.L.T.), İstanbul 2008.

- YAVUZ Orhan, *Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi ve Dil Özellikleri*, Atatürk Ü., SBE, (Y.D.T.), Erzurum 1986.

E-ARŞİVLER

- BOA, *Vakfiyeler*, dosya no:17 gömlek no:32.
- VGMA, *Evkaf Defteri* 583, sıra no:214, s.281.
- BOA, *Cevdet Evkaf*, 16606.
- TKGM, *Kuyûd-ı Kadime Arşivi*, VTD, 564, s. 69.
- VGMA, *Kuyud-u Kadime Anadolu Defteri*, no: 582, s.413.

F-SÖZLÜKLER VE ANSİKLOPEDİLER

- AKTUNÇ Hulki, *Türkçe'nin Büyük Argo Sözlüğü*, YKY, İstanbul 1998.
- CAFEROĞLU Ahmed, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul 1993.
- _____, *Derleme Sözlüğü* (2.Baskı), I-XII, TDK, Ankara 1993.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (11.Baskı), (haz. Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993.
- _____, *İslâm Ansiklopedisi* (Diyanet), I-XLII, İstanbul 1988.
- _____, *İslâm Ansiklopedisi* (MEB), XII 15 kitap, Ankara 2002.
- _____, *Kayseri Ansiklopedisi*, I-II, K.B.Ş.B.K.Y., İstanbul 2010.
- _____, *Türkçe Sözlük* (10.Baskı), TDK, Ankara 2005.
- _____, *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Ankara 2002.
- _____, *The Encyclopaedia of İslam*, Leiden 1995, 2001.

G-WEB SAYFALARI

<http://ahmettasagil.wordpress.com/makaleler/turk-tarihi-ile-ilgili-cin-kaynaklarinin-turkce-nesri-uzerine-dusunceler>, (12.04.2012).

<http://rbedrosian.com/hetum1.htm#2>, (06.08.2010).

<http://www.iranicaonline.org/articles/capital-cities>, (15.10.2011).

www.habitat.org.tr/?option=com_content&view=category&layout=blog&id=50&Itemid=68&limitstart=6, (20.12.2010).

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1044/12606.pdf>, (18.10.2011).

http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/oner_yarlig.pdf, (30.05.2011).

<http://www.habitat.org.tr/insanyerlesimleri/restorasyon/535-ahlat-budist-tapinagi.html>, (10.11.2010).

http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=object;ISL;tr;Mus01_B;13;tr, (13.12.2011).

<http://www.mujganakyuz.com/prof-dr-osman-fikri-sertkaya-kitabelerle-ilgili-konferans>, (09.09.2010).

<http://www.turuz.info/Kesli%20toplusu-meqale%20mecmuesi/0050Uyqur%20sozcugunun%20koken%20ve%20anlami.pdf>, (07.09.2010).

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Be%C5%9Fbal%C4%B1k>, (14.09.2011).

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Balasagun>, (12.11.2011).

<http://www.manas.kg/sbe/tezler/tarih/mavlyudakamciyeva.pdf>, (14.10.2009).

http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt4/sayi16_pdf/poyraz_yakup.pdf, (27.09.2011).

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Dilber İLİMLİ USUL		İmza:	
Doğum Yeri:	Kayseri			
Doğum Tarihi:	12.01.1974			
Medeni Durumu:	Evli			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Feridun Cıngıllı	-	Kayseri	1985
Ortaöğretim	50.yıl Dedeman	-	Kayseri	1988
Lise	Kayseri	Edebiyat	Kayseri	1991
Lisans	A.Ü.D.T.C.F.	Doğu Dilleri	Ankara	1998
Yüksek Lisans	Erciyes Üni.	Türk Dil. ve Ed.	Kayseri	2007
	Selçuk Üni.	Tarih	Konya	2007
Becerileri:				
İlgi Alanları:	Dil ve Kültürel Faaliyetler			
İş Deneyimi:	MEB Öğretmenlik			
Aldığı Ödüller:				
Telefon:	0533 460 41 14			
Adres:	M.S.B. Lojmanları, Aşağı Dikmen Mah. 587. Sok. Gökkuşu Apt. Kat:4 No:9/19 06450 Or-An/Çankaya/Ankara			